

אהוד בן עזר
לקסיקון
ספרי דורות קודמים

הפרסום הוא בסדר אלפא-ביתי
לפי שמות הסופרים
שעל ספריהם כתב אהוד בן עזר
בעיקר במדורו השבועי שהתפרסם
בשנות ה-70 של המאה ה-20
במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"

מוקדש לטוני קָלה
מנהלת ומורה בתיכון חדש
שפתחה בפנינו, תלמידיה,
שער לספרות העולם

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

שמייס מאסו הבונים

לארי אבן-זהב

1941

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 26.11.1971

מאז כתב תומאס מורוס את ספרו "אוטופיה" (1516) נכתבו לא מעט ספרים ב'אנר הזה. מטרת האוטופיה היא להציג תוכנית מתוקנת של העולם והחברה, תוכנית שהיא פרי המחשבה והדמיון, והדמיון בלבד. ובעצם, כאוטופיה הראשונה יכול להיחשב ספר המדינה של אפלטון. אוטופיה שהשפיעה רבות על התנועה הציונית היא "אלטנוילנד" (1902) של הרצל. רומאנים אוטופיים כתבו ואלס, האכסלי ואורוול. "שמייס מאסו הבונים" (1941), הרומאן האוטופי של ארי אבן-זהב, דומה במהותו ל"1984" של אורוול (שהתפרסם ב-1949) ולרומאנים של וואלס והאכסלי. הוא מאחד יסודות של ספרות המדע הבידיוני, שאיפה לתיקון חברתי ותחושה פסימית כי ככל שתגדל יכולתו המדעית של האדם, כן תקטן יכולתו ליצור סדר-עולם הגיוני, צודק ונוח. זו אינה, אפוא, אוטופיה המנסה להשפיע באמצעות ציור עולם טוב יותר, אלא להיפך – להזהיר, על-ידי ציור עולם קודר וחסר-תקווה.

ארי אבן-זהב, שנפטר לפני שבועות אחדים, היה כבן ארבעים ושתיים שעה שהתפרסם הספר. הוא עלה ארצה ב-1922, ושימש שנים רבות בתור מזכיר אקדמי של האוניברסיטה העברית. ספרו נכתב לפני השואה אך לאחר עלות הנאצים לשלטון, וכנראה גם לאחר פרוץ מלחמת-העולם השנייה. החיים בצל השתלטותם של הנאצים על גרמניה באים לביטוי גם בספריו: "אלה מסעי הזפתים" (1936) ו"בראשית הסער" (1945).

באופן טבעי מבקש הקורא ברומאן האוטופי את הקשר לזמן כתיבתו, למקום שבו הוא נכתב, ואולי גם לרמזים וללקחים שאפשר ללמוד מהם על סדר-העולם הרגיל, הלא-אוטופי. ברור שהרומאן של אבן-זהב עמד בסימן האיום של מלחמת-העולם השנייה. יש בו גם התייחסות לאורח-החיים השקט של המזרח, בניגוד לטירוף השורר באירופה, וגם לעג לפרופסורים פאציפיסטיים – ואולם עיקר הספר הוא ברעיון השמיים שמאסו הבונים.

זמן התרחשותו של הרומאן הוא בעוד כמאתיים וחמישים שנה, במאה העשרים ושתיים. העולם נחלק לשני סוגי תושבים: על-אדמתיים ותת-אדמתיים. התת-אדמתיים הם אנשי העתיד, הם ברחו מן השמש, מן החיים לאור היום, והתכנסו בערים של מטה, מוגנות ממלחמה, ממוזגות אוויר, עם רשת תקשורת מפותחת. הבגדים עתה שקופים. האוכל בכדוריות. ההליכה על מגלשים קטנים. הטלוויזיה היא תלת-מימדית וטלפונית, אפשר להתנשק מבעד לקיר זכוכית מרחק אלפי קילומטרים. אפשר לטוס באוויר כמו ציפורים. אך גם מכשירי ההמתה משוכללים, ובכל מלחמה עולמית נהרגים עשרות מיליוני אנשים מכל צד. פחדם הגדול של התת-אדמתיים הוא מפני רעידת אדמה. כל רעידת אדמה הורסת ערים ומדינות שמתחת לפני הקרקע.

העל-אדמתיים הם שרידיה של האנושות הקודמת, החיים בחורבות הערים הגדולות. הם אוכלים ומתלבשים באופן טבעי, הם הפרולטריון העולמי, ומדי פעם פורצות מהפכות ומלחמות

ביניהם לבין התת-אדמתיים. העולם עודנו מחולק לכמה מדינת גדולות, המסתבכות במלחמות זו עם זו. רק בחיג'אז חיים עדיין אנשים נורמאליים.

אנטול דניאל, גיבורו של הרומאן, בורח לריאד, העיר המאושרה. הוא משקיע עצמו בחיים הפרימיטיביים הבריאים של הערבים, אשר דתם אוסרת עליהם להביא למידבר את כל חידושי המאה העשרים ושתיים.

"האם לא טוב לאלה מאשר לאנשי-התרבות, כביכול? כאן עובדים עשר, שתיים-עשרה שעות ביום והם עייפים פחות מאלה שבעולם התרבותי המתקדם, שעובדים רק חמש שעות ליום – שם הכול מחקה את מהירות החשמל, אין לאדם זמן לחשוב, וכאן – השלווה שנתן היוצר לכל חי מראשית בריאתו. הגמל הוא הזיקוקין שלהם, החרב והרובה הם תותחי-זהרורים שבידיהם ובהם נהרגים מאות, תחת המיליונים שנהרגים שם, בעולם שכולו חכמים ונבונים." (עמ' ל"ז).

"האדם נולד לתמימות, וכשהוא ממית אותה, את נפשו הוא קובע. הלוא ראית, מה רב האושר ששופעות עיניהם של הערבים, ואילו עיני האדם התרבותי, כביכול, הברק שלהן דהה ומתוכן נשקף תמיד הפחד הגדול ליום המחרת, ופחד זה הוא המקצר את ימי-חיהם." (עמ' ל"ח).

אך לא זמן רב זוכה אנטול דניאל לחסות בעיר-המקלט ריאד. אשתו האיטלקייה, סילביה, מפצירה בו לחזור לארצה. ויחד עם בנו, יוהן דניאל, הוא חוזר לאיטליה. הרבה מלחמות, רעידות-אדמה, התנכלויות ומקרי מוות פוקדים את המשפחה. האם מתה. וכל תקוותיו של אנטול הן בבנו, הגאון הצעיר, הממציא מכונה לקריאת-מחשבות.

ואולם דווקא המצאה זו מפחידה ומערערת את סדר העולם. כל ההמצאות של כלי משחית ומוות מתקבלות בשמחה, ורק ההמצאה האחת, העתידה לחשוף כל דבר-שקר ומחשבת-רמייה – מפחידה את בני האדם. יוהן דניאל מוכרז כמשוגע ונכלא. הוא ואביו מצליחים להימלט ואין יודע היכן הם. הספר מסתיים בחזיון אפוקליפטי: כוכב-שביט גדול מאין כמוהו הולך ומתקרב אל הארץ, והוא עתיד להפוך את העולם כולו לגלי אפר ועצמות.

כשיצאה המהדורה החדשה של הספר הוסיף לה ארי אבן-זהב הערה: "כשיצא ספר זה במהדורות הראשונות לא פילל איש, שעוד בימינו נראה ראשיתו של העידן התת-קרקעי, ההתפתחות המהירה של כלי-המשחית ועימה שינוי מחשבת האדם, מאפשרים אמנם את הרחבת היריעה, אך לא עשיתי זאת, כדי שלא לשלול מן האוטופיה את הראשונות שלה."

ואולם, ערכן של אוטופיות אינו נמדד בחידושיהן המדעיים דווקא – הרי בזאת מתחרה בהן כיום כל ספר וכל סרט של מדע בידינוני – ערכן בתמונת-העולם שהן מצליחות להעלות. ובמשמעות הניתנת לאותו עולם. הנבואה איננה החיזוי של דמות העתיד אלא הראייה העמוקה, חסרת-הפשרות, של המציאות בהווה, והלקח הנלמד מראייה זו לגבי העתיד.

הטעות של אבן-זהב אינה בכך שלא חזה מראש את נטייתו של המדע להגביה טוס לכוכבים במקום לרדת למעמקי ארץ. טעותו נעוצה בראייה כאילו-פשטנית של התרחבות המדע והמלחמות, מבלי שתלווה לכך בספר הארה עמוקה יותר של המציאות שבתקופתה נכתב הרומאן, או של כל תקופה אחרת מאז.

* ארי אבן-זהב: "שמיים מאסו הבונים", מהדורה ראשונה, 1941, מהדורה שלישית, הוצאת "יבנה", תל-אביב, 1965. קנ"ה עמ'.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"חיים..."

ל-ד. אברהמית
1929

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 18.8.1972

אישה מרה וקשת-יום היתה, כניראה, ד. אברהמית. היא באה ארצה עם ילדיה, פליטת חיים מסוערים ונכזבים, וביקשה לעצמה פורקן בכתיבת ספר, ספרה היחיד, בשפה הרוסית, שפת מולדתה.

במבוא לספרה היא כמו מתנצלת: "אמרתי בליבי: אכתוב נא קורות רומאן אחד הידוע לי, רומאן מן העבר הרחוק, ואף-על-פי-כן פראי, פראי לגבי הזמן, ולפי יכולתי וכוחותיי אתאר אותו על כל עקלקלותיו וטלטלותיו. הנה מקרה מוזר, מקרה חיים בלתי מאושרים של משפחה ידועה לי, מנקר במוחי בלי הרף ותובע תשובה: מי אשם?"

ד. אברהמית מזכירה שהדברים המסופרים בספרה אירעו לפני שמונה-עשרה שנה, והתקופה הנזכרת בספר תחילתה בשנת 1905, משמע שהספר נכתב בשנת 1923 לערך.

היא כתבה את ספרה בגוף ראשון ובצורה וידויית, שיש בה העזה רבה לא רק לגבי אישה. תחילתו של הסיפור בתיאור חייה של הגיבורה, בתיה או ברטה, באודיסה. היא חברה שם לאגודת סוציאליסטים יהודיים, קרובה גם לאנארכיסטים, ועוסקת בפעולות תעמולה אסורה והחבאת נשק. תוך כדי העבודה המשותפת היא מתאהבת בבוריס, המנהיג הצעיר של הקבוצה המהפכנית. הוא מדבר גבוהה-גבוהה על המהפכה ועל האהבה החופשית, וערב אחד הוא מקיש על דלת חדרה נקישה קונספירטיבית ונכנס לבקרה.

תיאור הפגישה הראשונה הזאת הוא הפרק הנועז והיפה ביותר בספר, ואותה פגישה היא המשנה כליל את חייה של בתיה. בוריס מתוודה בפניה על אהבתו ונושק לה, "באותה נשיקה שאינה חוזרת, אשר בה מתמכרת נשמת הנערה לצמיחות למיועד לה." (עמ' 9). בתיה מהססת להיעתר למנהגו החופשי של בוריס. ואולם הוא יודע חלקת לשון בדבריו אל נשים:

"וכי מה הוא כוחי לעומתך? האם אינני ילדך חדל-האונים? הלא אימי את, אימי הגדולה והחזקה, את ילדת אותי בשעה שראיתך לראשונה, והנני מאושר, כי שלך אני." (שם). ומיד הוא מכריז: "כלום אין אנו בני-חורין הרשאים לקדש את נשמותינו וגופינו בטבעת האהבה החופשית?"

[והלאה, ציטוט מתוך הספר:]

הצצתי בו: פניו הפיקו אהבה רבה, עיניו ומצחו התרחבו. לא העיזותי להמרות את פיו. הוא נשאני בזרועותיו. ושוב ישבנו על המיטה. לאט לאט הפשיטני, נשקני, בלי הרף, השאירני בכנתני ולחש:

"מה גמישה את!"

ראיתי והנה חל בו שינוי גמור. הוא לחץ בשתי ידיו את שדיי וקפא. פניו הסמיקו, עיניו הועמו, נתמלאו דם והביטו כלוהטות בלי כל הבעה, הוא נשף באפו, על צווארי קלחה עד לזרא נשימתו

החמה. פחד נפל עליי. חפצתי להיחלץ. אך הוא ניענע בראשו ולא הוציא הגה מפיו (כאומר: לא! לא תתחמקי!). ומיד פער את פיו מרחוק ובשפתיו הלוחטות נצמד אל פטמת שדי הלחוצך בכף ידו. צעקה פרצה מפי מרוב כאב ובושה. הוא מצץ את גופי. כעבור זמן-מה שבה אליו רוחו, הוא הירפה ממני ונשם לרווחה. ישב כמעט רגע בראש מושפל, ואחר כך, בשובו מהעור הקשה של החיה אל מטווה המשי של האדם, לבש את מראהו הקודם. הוא החליק על ראשי, נשק את עיניי ואפילו כיסה את כתפיי. "לא!" אמר, "תום כזה לא ראיתי עדיין. ילדתי, את אוהבת אותי, ונתת גם לי את הזכות לאהוב אותך. נישואינו חופשיים ללא כל כפייה." רגש אהבה מילא את ליבי. בפעם הראשונה חיבקתי בידי את צווארו ובלי בושה כבשתי את פניי בחזהו השעיר. הייתי לו לאישה.

חצות. בחדרי הקטן שררה אפלולית. מנורת זכוכית "מס' 8" דלקה מתחת לסוכך ירוק עשוי נייר סופג מעשה ידי בעלי בהיותו עוד חתני מהשעה השמינית עד השעה השתיים-עשרה. בשעות הנישואין הספקנו לדבר על עניינים רבים ואפילו לשתות תה. בשעת שתיית התה מצא חתני, כי הנני הרבה יותר מעניינת מכפי שהיכירני. --- השעה כבר לאחר חצות.

הנני שוכבת ערומה לגמרי על גבי המיטה וחושה את עצמי כאילו טולטלתי לתהום. בעלי האוהב אותי פעם הוא מיישר את רגליי, פעם מתיר את שערותי ופעם לוחץ עד כאב את אברי גופי או מוצץ את שדיי ושוב מתאדם ושוב עיניו נערכות ומביטות בי בלי כל הבעה, ושוב שופע עליי קילוח של נשימה חמה.

ואחרי כחצי שעה – הפסקה, לטיפות שקטות וחיבובות, בקשות, הבטחות. מלבושים שאני שוכבת עליהם מלוכלכים בדם. בעלי מסתכל ושוב חובקני בכוח ושוב תוקפו שיגעון. אני חשה כאב ובושה ורוצה להיחלץ ולברוח. אהה! שוב קילוח הנשימה שאין לשאתה. וחוזר חלילה. ומי יודע כמה פעמים היה חוזר על עיניו האהבה אלמלא בא לפדותני בוקר אביב רך אשר סינן מבעד לסדקי התריסים את קווי אורו החריף. (עמ' 10-12).

באותו בוקר גם מגלה לה בוריס כי עין המשטרה פקוחה עליו והוא מצפה למשפט, אל השתחרר בערבות אביו העשיר, בעל בית חרושת לכסיות. היא מפציה בו לנסוע מאודיסה בהקדם האפשרי ולעבור בהיחבא את הגבול. כל היום הם נשארים יחד בחדרה, ובערב נפרדים כבעל ואישה.

ומאותו לילה מתחילה פרשת ייסוריה של בתיה. בל חום ליבה המהפכני הרומאנטי היא רואה עצמה נשואה לבוריס ואינה מוכנה להיעתר לשום גבר אחר.

אוהב אותה מאוד, עד לשיגעון, חבר מהפכן, אנארכיסט הוזה, בשם סאשה, והיא מסרבת לו בכל תוקף! "אל תיגע בי! אתה מנשק את אשת רעך! הנני אשת איש. הייתי לאחר." (עמ' 27).

היא משתתפת בהפגנה בשעת ההלוויה של אחד המהפכנים הצעירים. היא נאסרת. חולה בטיפוס. סאשה הטוב מטפל בה. שומר על קשר המכתבים עם בוריס. היא בורחת אל אימה בעיירה הקטנה, שם מסתכלים עליה כעל משומדת. היא חוזרת לעיר, מסתבכת בעניינים פוליטיים מחתרתיים ומגיעה למסקנה שעליה לברוח מעבר לגבול, אל בוריס.

היא משאירה מאחוריה את סאשה שבור הלב, המבקש לזכות בגופה ולו רק פעם אחת, ומשעה שהיא פוגשת בבוריס, "בעלה", מתחילה פרשת ייסורים חדשה. קסמו של הלילה הראשון אינו חוזר. בוריס מתראה כמתקנא לאהבתו של סאשה אליה ובעצם אינו אלא מחפש תואנה.

היא יולדת לו ילד, והוא שוקע בשיכרות ובאכזבה. הם חיים בעוני נורא בווינה, ושם נולדת להם גם בת. חיהם מגיעים לידי משבר, בוריס עוקר לפאריס והיא חוזרת עם שני ילדיה לרוסיה.

בתחנת המכס מוצאים בסל שלה ספרות מחתרתית אסורה שנדפסה בחו"ל, ועוברת עליה תקופה נוראה של נדודים בקרונות רכבת מבית-סוהר לבית-סוהר עם שני ילדיה, עד שהיא מגיעה לעיירתה ומשתחררת, ושם גם יולדת לבוריס את ילדם השלישי.

מכתביו של בוריס מפאריס הם בתחילה מלאי געגועים, אך לאט-לאט הם נעשים נדירים, ובאחד מהם הוא כותב: "הנני מרגיש עצמי כבי טוב, הנני אוכל ושותה לזכר החברים אשר נפלו קורבן בעד החופש מתוך עוז רוח." (עמ' 131).

מכתב זה מביא בליבה החלטה לנסוע אליו עם ילדיהם לפאריס. בפאריס מצפה לה כוס-התרעלה האחרונה של חייה. בוריס אינו מסוגל לחיי משפחה, הוא מוכן רק לקבל את מתנת גופה, נוטה שיכרות, מתבטל, והמשפחה אינה מעניינת אותו. בתיה בושה – מה יחשוב עליה ילדה, כיצד יוכל להבין "איך זה הסכימה – היא הבריאה, המסוגלת לעבודה – להתקשר אל גבר ריק ופוחז? איך זה אין היא סולדת לרחוץ אותו ולהשכיבו עימה? יצור עלוב, היא האישה." (עמ' 141), והיא מחליטה לעזוב את בוריס ואת פאריס ולנסוע לאסיה, כלומר לארץ-ישראל.

אין זה ספר גדול, ועיקר כוחו בהתפרצות הוידויית אשר במחציתו הראשונה. פרשת חיים של עוז-רוח, תמימות, רומאנטיקה וייסורים. אנשים ונשים כמו אלו, שחיו לפני כשבעים שנה, מטולטלים בסערות חיים, בהקרבה ובכוז למוסכמות – מה עלובה לעומתם ה"מתירנות" בת-ימינו, שאינה אלא מסווה של בידור בלתי-מחייב בלב נשמות זעיר-בורגניות ושמרניות של צעירים חסרי העזה אמיתית. וכי איזו צעירה תלד ותגדל בימינו, בלא חופה וקידושין, שלושה ילדים למהפכן שיכור ובעל שפם?

שאלתי את אברהם שלונסקי, מה זכור לו על מספרת נשכחת זו, שאת ספרה תירגם. והוא אמר שהאישה היתה מאנשי חוגו של ברנר וגם מיוודת עימו, והיו לה, כנראה, גם קטעי זיכרונות נוספים מחייה בארץ, אלא שרמתם היתה פחותה ולא זכור לו מה עלה בגורלם. היא היתה אישה טיפוסית לסוציאליסטיות היהודיות ברוסיה, והיתה, כנראה, גם יפה, אם כי הזמן והצרות נתנו בה את אותותיהם. היתה לה פרשת-אהבה עם אחד ממנהיגי הסוציאליזם היהודי-הרוסי בתקופת מהפכת 1905 ובשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה. האיש היה, כנראה, דמות ידועה במחותרת הסוציאליסטית, אלא שיחסו אל הנשים, ובעיקר אליה, לא עמד על הגובה המוסרי הראוי, והיא חשה צורך לפצות את עצמה על ידי כתיבת הספר, ואולי גם כנקמה באותו אדם על הצרות שגרם לה. [עד כאן מדברי שלונסקי].

* ד. אברהמית: "חיים..." תירגם מכתב-יד א. שלונסקי. הוצאת "כתובים", תל-אביב, תרפ"ט, 1929, ספרית העולם, הוצאת מצפה, תל-אביב, 150 עמ'.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

זכרונות זואולוג עברי

לישראל אהרוני

1943/1946

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 28.3.1975

ברומאן מימי העלייה השנייה "תמול שלשום" מתאר עגנון את הזואולוג ארזף:
"ארזף מילידי ירושלים הוא, וכרוב ילידי ירושלים למד בישיבת עץ חיים, והרבה מגדולי
ירושלים ורבניה היו חבריו. ויש סברא שידע גמרא על הדף יותר מכמה מהם. מה טעם בחר לו
ארזף אומנות משונה זו, לפטם עורות של חיות ועופות ושרצים ורמשים? אין אדם יודע. ארזף
יושב יחיד כאדם הראשון בגן עדן, בלא אישה ובלא בנים בלא דאגות בלא צרות, בין כל מיני
בהמות חיות ועופות שרצים ורמשים נחשים ועקרבים. והוא דר עמהם בשלום, ואפילו נוטל נפשם
אין תובעים דמם ממנו, הואיל וזוכים ליכנס על ידו למוזיאומים הגדולים שבאירופא, ופרופיסורים
ומלומדים משכימים לפתחו ונתונים לו איגרות כבוד וממון. ארזף אינו בהול על הממון ואינו
מתגאה באיגרות כבוד. יתגאו אותם שכל כבודם בא להם מאחרים. דיו לארזף שמביט במעשי ידיו
וידע שלא קילקל מימיו שום בריה שבעולם, אדרבא נתן שם ושארית לכמה ציפורים מציפורי
ארץ ישראל שאמרו עליהן שכבר כלו מן העולם.

"(---) מה חשוב לגבי ארזף? חשוב לגבי ארזף בהמות חיות ועופות שרצים ורמשים, שנזכרים
בכתבי הקודש ובשני הש"סין, שדרים בארץ ישראל. צד אותם ארזף וזורק בשרם מתוכם וממלא
את עורם כדי שיתקיימו. כל זה עושה ארזף בששת ימי המעשה, ובשבת שהוא נח ככל אדם פורס
מחצלת לפני ביתו ושוכב וקורא ביוסיפון ובמשלי שועלים. ביוסיפון, מפני שיש שם מעשי בריות
בני אדם, ובמשלי שועלים מפני שיש שם מעשי בהמות חיות ועופות." ("תמול שלשום" עמ'
234).

ועגנון מוסיף ומספר כיצד נהג ארזף להפחיד את אורחיו בהסתתרו מאחורי הפוחלצים
ובהשמיעו קול כקול חיה טורפת וכעוף דורס.
מי היה ארזף?

אחת ההנאות שבקריאת ספרי-זיכרונות ארץ-ישראליים, כגון "זכרונות זואולוג עברי", היא
החיפוש אחר זהותם של גיבורים המופיעים בספרות היפה של תקופתם.

ארזף – ר"ת: אהרוני ראש זואולוגי פלשתינה.

בנעוריי, כאשר למדתי את "תמול שלשום" בבית-הספר [תיכון חדש בתל-אביב אצל יעקב
בהט] העמידני אבי [בנימין] ז"ל על זהות ארזף-אהרוני כדבר ברור ומובן-מאליו לקוראי עגנון
בתקופתו, המעורים בהווי הארץ-ישראלי, ואינם נזקקים לפרשנויות כדי לדעת מי-הוא-מי.

אמנם, אין ארזף דומה בכול לאהרוני, שהרי אהרוני (1882-1946) לא נולד בארץ, אלא עלה
אליה מליטא בשנת 1902, היה בעל-משפחה, ואת ספרו הוא מקדיש לאשתו שעזרה לו בחירוף-
נפש ובחוכמה בכל עבודותיו הזואולוגיות, וכימיו הקשים בימי מלחמת-העולם הראשונה. אבל
בתיאור התמסרותו לחקר החי בארץ-ישראל, קשריו עם המוזיאונים הגדולים באירופה, בייחוד
בברלין, בקיאותו במקורותינו ושקידתו לבדוק ולאמת את כל שמות בעלי-החיים המופיעים
במקורותינו, בכל אלה מדויק התיאור שתיארו עגנון.

*

אך אין אהרוני הגיבור היחיד. ציידו, איש "השומר" יחזקאל חנקין, זכה והתפרסמה עליו לפני כשמונה שנים מונוגראפיה קטנה מפרי עטו של שלמה שבא, "הצייד" ("ספריית תרמיל"), ובה מתוארות רבות מקורותיהם של אהרוני וחנקין במסעותיהם למדבריות רחוקים כדי לצוד חיות ועופות נדירים.

ספרו של אהרוני משמש בסיס לתיאורים הללו, אך שנים לפני צאת הספר "זכרונות זואולוג עברי" שימשו דמותו ומסעותיו של חנקין מרכיב חשוב בדמותו של גיבור רומאן עברי נשכח, עמשי, בספר "נדודי עמשי השומר" (הוצאת מצפה, 1929) ליעקב רבינוביץ.

עמשי פוגש ערב אחד בירושלים בחור צייד מגושם, הנקרא בפי הקהל – צייד, וזה מספר פלאים על צידו, הוא תפס נמייה, שפן בסלע, גם אווזות-פרא וגם בנות-יענה ואיילות משולחות. ועתה נשכר לאחד מלומד בלשן מפורסם, המחפש את הימים המדבר. מלומד זה הוא כנראה אהרוני. עמשי יוצא עם ה"צייד", הוא יחזקאל חנקין, למסע במדבר. את נפשו של עמשי מפעמים חלומותיו של חנקין – למצוא את יהודי חייבר.

רבינוביץ בנה את הדמות כך, שחנקין האמיתי, ה"צייד", הוא רק בן-לווייה של עמשי, ואילו חנקין החולם על יהודי חייבר הוא עמשי עצמו. בספרו של רבינוביץ, וכן אצל שבא, ממשיך חנקין-עמשי במסעו לבד לעבר מדינה, לאורך קווי מסילת הברזל החיג'אזית, נתפס על-ידי שבט בדווים, נאסר ומעונה ורק בנס נמלט משם מבלי לראות את יהודי חייבר.

אצל אהרוני מתואר כל אותו עניין בצורה מקוצרת, ללא "דימון", ודומני כי זו הגרסה הנכונה:

"המסע לחיג'אז היה משא נפשו של יחזקאל חנקין מאז התוודענו איש אל אחיו. פעמים רבות גילה לי את הגות ליבו: לכוונן חבר בדווים עברים, שיחיו כנוודים ערבים באוהלים וישמרו על גבולות הארץ. הוא נקשר בי לא לשם סיוע בחקר החי גרידא, אלא גם – ואולי בעיקר – כדי ללמוד לדעת את אורח-החיים הרומנטי והקדמוני של הנוודים במדבר, של אנשי-החופש הטבעיים, שלא ידעו מעולם: מהו עול של מלכות (כידוע לא הטילה גם תורכיה את מרותה עליהם, ולא העבדתם לעולם בצבאותיה). שבטי האנשים האלה ממשיכים את חיי אבות אבותיהם הקדומים מימיו של אברהם אבינו עד ימינו אלה, ומקרבים אותנו מאין כמוהם לימי אבותינו אנו הראשונים: אל צור מחצבתנו... היש, אפוא, רעיון נשגב מזה: לדעת את גזע האנשים המופלאים הללו, לעמוד על סוד קיומם ברשות עצמם, לתהות על קנקנם, להתבונן מקרוב אל מנהגיהם – ואולי גם לדבוק בהם, לחדש את 'קשרי המשפחה' הראשונים של בני הגברת [שרה] ובני האמה [הגר], ולהתגרות מלחמה בתוגר [בתורכים]?... כאלה וכאלה היו הגיגי ליבו של יחזקאל, שרמזו בדבר-שפתיים בעודנו רוכבים על מרדעת החמור, אוכף הסוס וקר הגמל.

"בין דרי המדבר שימשו מרכז לראות-ליבו 'יהוד-אל-חייבר', השוכנים בחבר, כמאה וחמישים קילומטר מצפונה למדינה. בחבר ישבו יהודים מקדמת דנא, אבל מוחמד, נביא המוסלמים, הכריעם במלחמתו עם 'הכופרים' והכריחם להתאסלם, וכל אומץ ליבם וכל גבורתם לא עמדו להם בעת צרה. את כל בדווי, שנזדמן לפונדקנו, הירבה חנקין לחקור אודות 'יהוד-אל-חייבר'. וכל שאלותיו כווננו תמיד לנקודה אחת: אם אמנם יהודים הם עדיין 'יהוד-אל-חייבר' אלה? אם שמרו על מנהגים שאינם מוסלמים, וכדומה? הבדווים סיפרו לו, שחייבר עיר בצורה היא, מוקפת חומה חזקה, ובה כתובות בלשון שאין איש מבינה." (עמ' 101-104).

אהרוני וחנקין יוצאים למדבר חג'אז. אהרוני כדי להשיג את הַזֶּמֶר, שהוא מין יונק מעלה-גירה, שקרניו נבובות, ארוכות מאוד וישרות, וחנקין כדי לגלות את יהודי חייבר. הם מגיעים למחנה-עבודה להתקנת המסילה החג'אזית, בשערי מדינה, ורוכשים שלושה זמרים, אך מוכרחים להסתלק מיד מאחר ואנשי המחנה סיימו עבודתם והם מקפלים אוהליהם ועוברים למדינה. לעיר הקדושה הזאת אסור ללא-מוסלמי להיכנס, וכך – "תקוות חנקין להיכנס לחיבר נשארה מעל, למגינת-לב שנינו. ממילא מובן שהוחלט לחזור הנה רק לשם החדירה לחיבר." (עמ' 110).

*

לא הבאתי כאן אלא חלק מועט, ולא אופייני ביותר, לקסמי ספר זכרונותיו של אהרוני, ובהם מסעותיו וחיפושיו אחר המגלן המצוייץ, הזמר, האלבדיין, האוגר הזהוב, יונק הדבש, החוכרה, הנחשון, הנעמית, האיילה השלוחה, הדובים, הפרא, ועוד חיות, עופות, רמשים וזוחלים, פרפרים

ודגים. מסעותיו עם בלנקנהורן. ימי מלחמת העולם הראשונה בהם הקים בית נכאת זואולוגי לג'מאל פשה בלבנון (אהרוני העסיק אז ציידים אחדים, וביניהם דודי ברוך ראב ז"ל, בן פתח-תקווה, שברח ללבנון כדי להסתתר מרדיפת התורכים לאחר שהיה מנהל העבודות החקלאיות בתחנת הניסיונות של אהרון אהרונסון בעתלית).

כל הסיפורים האלה מרתקים, רבי חן ותמימות. וראוי היה להוציא במהדורה חדשה את שני כרכי הזכרונות, בלוויית הערות מדעיות אשר תיתנה בידי הקורא ההדיוט מושג-מה על התפתחות הזואולוגיה של ארץ-ישראל מימי אהרוני ועד זמננו, והיכן מקומם של חידושי ותגליותיו במדע בן ימינו.

* י. אהרוני: "זכרונות זואולוג עברי", ספרית "שחרות", הוצאת "עם עובד", תל-אביב, ספר ראשון, 230 עמ', תש"ג, 1943. ספר שני, 258 עמ', תש"ו, 1946.

ברוך בן-עזר (ראב) הזואולוג ישראל אהרוני ז"ל

בערב חג הסוכות התש"ז [1946] נאסף אל עמו הזואולוג הארצישראלי הגדול ר' ישראל אהרוני ז"ל, שהיה מנהל המוזיאון הזואולוגי של האוניברסיטה העברית על הר הצופים בירושלים. רק בן 67 היה במותו ורק בזמן האחרון התחיל לרכז את תוצאות חקירותיו, שעשה במשך כל כך הרבה שנים.

בעודנו מלא מרץ נלקח מאיתנו אחד מאנשי המדע הגדולים. לעם ישראל היו אמנם הרבה אנשים מאורות גדולים בתורה ובחוכמה ובענפי המדע השונים, אך מועטים היו לנו "חוקרי טבע"; ורק בשוב ישראל למולדתו הורגש החוסר בזה; ובאמת בארץ-ישראל קמו לנו חוקרים גדולים במדעי הטבע: א. אהרנסון ז"ל, חוקר דגול בבוטניקה, וישראל אהרוני ז"ל חוקר טבע זואולוג. שניהם היו דגולים וידועים בכל עולם המדע ושניהם הגיעו למדרגתם הרמה הודות לאהבתם הרבה לארץ-ישראל, לבעלי החיים ולצמחייה שלה.

עם ישראל אינו ככל העמים אשר בניו הדגולים נולדים במולדתם ומילדותם קולטים הם הדי הטבע ומהטבע הם באים ללימוד, לחקירה ולעיון; מה שאין כן אצלנו. המנוח אהרוני עשה את הדרך להיפך – מהעיון והחקירה בא אל הטבע.

הוא נולד בעיירה בחו"ל [נולד בליטא, 1882-1946] ונתחנך חינוך יהודי מסורתי ומתוך הלימודים התורניים ומתוך התעמקותו בא לעיון וחקירה ומהם אל הטבע. אמנם קשה מאוד היתה דרכו בחיים, לא יליד הטבע, לא גיבור חיל ולא אמיץ היה המנוח, כפי שהוא מעיד על עצמו בזיכרונותיו, כי אם איש תורני חלש, וסבל הרבה בעבודתו בכל דרך חייו, אך הרצון החזק וההתמדה והמסורת היהודית של לימוד תורה במסירות נפש – הם שעמדו לו להתגבר על כל המכשולים ולהגיע למדרגה של חוקר זואולוג גדול בעמיו.

בסוף חודש דצמבר 1915, בזמן היותי מנהל עבודה בתחנה לניסיונות חקלאיים בעתלית, שלחתי למנוח לבדיקה תולעת קטנה שחורה התוקפת בשנות חוסר גשמים את שדות התבואות בעודן באיבן, בייחוד את השדות שנזרעו על כרב של דורה, שהיא נכנסת בחוט השדרה מקצה העלה ויורדת עד למטה, ובמשך זמן קצר נהפך השדה מירוק ללבן-צהוב, אשר מרחוק נראה כשדה קמה שכבר הבשילה. אז כבר הגדיר המנוח את המזיק הזה וקבע את אמצעי המלחמה נגדו. מעודו לא ירה ירייה אחת בציפור, היו לו ציידים. בראשונה עבד איתו חבר "השומר" יחזקאל חנקין ז"ל ונוצרי אחד מתדמור בשם ג'ורג'; גם לכותב הטורים האלה היתה הזכות לעבוד איתו בתור צייד בלבנון בשנת 1917, בזמן שהמנוח היה מנהל של המוזיאון הזואולוגי התורכי, שיסד המפקד ג'מל פשה בלבנון בימי המלחמה העולמית הראשונה.

המנוח היה לומד יום ולילה. נזכר אני בימים שנמצאתי אצלו ב"קסרה" אשר בלבנון, כשהתעוררתי אחרי חצות הלילה והנה אהרוני יושב על יד שולחן ולאור עששית קטנה של שמן הוא מתנועע ולומד בניגון העתיק שהיה רגיל בו, ניגון הגמרא. ומה הופתעתי שלפניו היה מונח ספרו של הזואולוג הגרמני הידוע בשם "נוימן", והוא לומד בו כל הלילה.

המנוח חי היה בתוך המקצוע שלו וממנו שאב חיים; וכשנזדמנו לו ציפור, רמש או פרפר בלתי רגיל, היה רוקד מתוך שמחה כילד.

ביום 11.12 וביום 13.12 שנת 1917* צדתי שני "קוליברים" חומים קצרי הזנב. גודלם בסך הכול כגודל מטבע של 100 מא"י [מיל ארץ-ישראלי]. זוהי ציפור נדירה. ומי שלא ראה את אהרוני באותה שעה, לא ראה אדם מאושר מימיו: הוא רקד, קפץ, רקע ברגליו, מחא כף ובכה כאחד... כי האיש מסר את נפשו על תורתו ועל מקצועו החביב עליו מחייו.

המנוח עשה הרבה מאוד בשדה חקירת הטבע והמדעה בארצנו. עוד בשנת 1908 היה בין המלווים את הוועדה המדעית של הפרופיסור "בלנקנהורן" לחקירת ים-המלח ועמק-הירדן, ואהרוני מילא בקו"ח את החלק הזואולוגי; הדו"ח שלו נדפס אחר כך בתוך ספרו של הפרופיסור בלנקנהורן, שהופיע בהוצאת פרידלננד ברלין, 1912. חלק גדול ממחקריו ראה אור בספריו: (1) תורת החי (שלושה חלקים): יונקים, עופות, זוחלים; (2) הארבה; (3) מזיכרונותיו של זואולוג (2 חלקים). מלבד זאת פירסם הרבה מאמרים בעיתונות הארץ (כללית ומקצועית).

עוד בדצמבר 1945 עשה אהרוני סיבוב בהרבה נקודות בארץ, מטעם שוחרי האוניברסיטה, והרצה על עולם החי בתנ"ך. הרבה מקומות סתומים בתנ"ך קיבלו את פירושם הנכון לאור הסברותיו של המנוח. כמה היה חי וער בהרצאותיו ומשך את כל תשומת ליבם של כל המקשיבים אל תוך תוכם של העניינים. הוא אף התעניין בפרטות בכל בעל חיים נדיר, שנודע לו על מציאותו באיזה מקום שהוא בארצנו. במכתבו האחרון אליי מיום 11 ביולי שנה זו הוא מבקשני לשמור על הקן של יונק-הדבש (ציניריס) הנמצא בגני שעל-יד ביתי...

המנוח עבד בכל השטחים של הטבע. בשטח הבריאות חנך אנשים ולימדם לגדל שפני ניסיון לניסיונות רפואיים, בשטח החקלאות או דיג – כל דבר שלא ידעו פנו אליו; הוא גילה גם הרבה מיני ציפורים ובעלי-חיי שטרם נודעו בעולם, וכן גם נקראו על שמו.

במותו אבדה אבידה שאינה חוזרת לעמנו ולעולם המדע בכלל, ולחקלאות שלנו בפרט. תהי נשמתו צרורה בצרור החיים.

ברוך בן-עזר (רב).

פ"ת, אוקטובר 1946.

(* לפי רשימותיי השמורות אצלי עד היום. [פנקסו של ברוך בן עזר ראב מאותה תקופה שמור בארכיון המשפחה, וממנו כבר צוטט לעיל בקשר לתלייתם של לישנסקי ובלקינד. – אב"ע].

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

בגן המחשבות

לאלכסנדר אהרונסון

1942

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 16.7.71

אלכסנדר אהרונסון היה כנראה רומנטיקון מושבע. בספרו "בגן המחשבות" הוא כותב:
"במשך אלף וארבע מאות שנות חייהם פה לא טשטשו הערבים את קלסתר פניה של הארץ אף
כמלוא הנימה. מעכו עד עזה יכולת להשקיף על חוף הים לכל אורכו, מבלי שתפגם עינך בזוועה,
מעשי ידי אדם... לאורכה ולרוחבה של הארץ התלכדו הכפרים הערבים בצנעה עם סביבתם. הם,
הערבים, לא אנסו לא את גופה ולא את נשמתה של הארץ. הארץ נשארה 'תנכית'. בלבושם,
במנהגייהם, בכל אופן חייהם, נשארו הערבים קרובים מאוד לחיים המתוארים בתנ"ך.
"ואנו היהודים?"

"בעשרים השנים האחרונות הספקנו למחוק את קווי פניה הצנועים והיפים של הארץ. נהגנו,
כאילו שכחנו לחלוטין, כי ארץ קדושה היא... סבתא נערצה, אשר יופייה בהדרת שיבתה, שבגדיה
ומנהגיה הולמים אותה. ואנו הלבשנו אותו 'שורטס', גזזנו שערותיה כשערות בחור, תקענו סיגריה
בפיה, חגרנו אקדח במותניה והצעדנו אותה, לקול המשרוקית, בשורה...
"הוי, סבתא שלי... ליבי ליבי עלייך בראותי אותך לבושה מלט ובטון!" (עמ' 8-147).

אלכסנדר אהרונסון נולד בזיכרון-יעקב ב-1888. הוא היה אחיהם של אהרון ושרה אהרונסון.
היה מפעילי ניל". ב-1915 הפליג מפורט-סעיד לארצות הברית, שם פירסם את מאמרו הידוע
"סיפּפּ אַחַמֶר, יא שולטן!" (חרבך אדומה, השולטן!) – נגד טורקיה. כקצין בצבא הבריטי בא
לארץ עם צבאו של אלנבי. לאחר מלחמת העולם [הראשונה] היה ממנהיגי התאגדות בני
המושבות "בני בנימין", ואולם דומה כי איכזב את אלה שחפצו לראות בו יורש לאחיו המהולל
אהרן, מנהיג ומורה-דרך במקומו. אלכסנדר אהרונסון מת בניצה [ניס] בראשית שנת 1948
ועצמותיו הועלו ארצה ונטמנו בזיכרון-יעקב.

על ספריו, שרובם הוקדשו להנצחת ניל", חתם בשם "חייל פשוט". על ספרו "בגן
המחשבות", שהופיע ב-1942, חתם בשלושה כוכבים ו"איקס" בסופם, רמז לשמו – אלכס. הספר
בנוי עשרים-וארבעה שערים, המקיפים נושאים שונים: האהבה, התקדשות, הדרך ליופי ולאוויר,
סבל ופריז, הטבע והעונות, מזון ובריאות, יופי, בריאות... והספורט, התינוק, בדידות, השתיקה,
המלחמה, גבורה, נסתרות, חינוך ולימודים, בת הדור, מסתרי המין, נצח ישראל לא ישקר, זמן
ונצח, הארץ, המחמאה, הרגשה, אמנות, משק בית, המוות.
סגנון הכתיבה אפוריסטי. כל שער מחולק לפסקות, שכל אחת מהן היא אמירה בפני עצמה,
ולעיתים קשורה בזו שלפניה.

"החיות נאמנות לרגש החושי שלהן, ועל כן, ברובן הגדול הן בריאות, יפות ומאושרות. האדם
בוגד ברגש החושי שלו, והוא חוטא כנגד גופו, שכלו ונשמתו. / סגרנו מאחורינו את הדלת, כל
אשר גלוי הוא לחיה, ומפחדים אנו להתקדם לקראת השער המוביל לאלוהים." (עמ' 156).

שני האפוריזמים הללו מציגים את עיקר השקפתו הרומנטית של אלכס אהרונסון. הגיגיו עומדים ודאי בסימן השפעת הספרות הצרפתית ורוח התקופה. יש השפעה ניטשיאנית ניכרת, שינאה לפסיכולוגיה, לכל מה שהוא מודרני ותרבותי, בניגוד לטבעי. יש גם שינאה לסוציאליזם לכל סוגיו, ולעומתה – הערצת הגבורה, המלחמה, האישה, האהבה והמוות. הוא שוא את האמנות – שאינה יכולה, לדעתו, להתמודד עם היופי והפשטות אשר בטבע.

דבריו על המוות עומדים בסימן האכסיסטנציאליזם של היידגר: "רק בדבר אחד בטוח האדם בהחלט, ושום כוח בעולם לא יוכל לשלול ממנו: המוות. / ומה עושה האדם? – הוא מסדר את פרשת חייו על הבלתי-ידוע, הבלתי-בטוח, ולפתע הוא נתקל במוות, המפר את תוכניתו, ההורס את בניינו... / לקחת את המוות, זו האבן בה מאסו הבונים, ולעשותה לראש פינה. לבנות על היסוד המוצק והבטוח, להקים את המגדל, ההולך ועולה מהמוות – לקראת החיים." (עמ' 171).

"מפנקסו של מסתכל" – קורא אלכס אהרונסון לספרו. הצצה בפנקס זה יש בה כדי ללמד רבות על הלך-הרוח הפנימי, הרומנטי, של בני המושבות הוותיקות, זה הדור הראשון שנולד בארץ בשנתו השמונים והתשעים למאה שעברה [המאה ה-19].

על פי ספרו מצטייר אלכס כאדם מאמין. ב"כניסה" לספר הוא אומר שדבריו אלה נכתבו מתוך שתיקה וגעגועים, מתוך אהבה וייסורים, מתוך שלוה ואמונה, עדים הם ללילות החשיכה, בהם תעה הכותב ביערות החיים, חיפש מוצא – ולשווא. ומספרים הם על חדרות ההולך בדרך שטופת אור – הדרך לאדוני.

"האישה אוהבת את הגבר המכריח אותה לבכות לרגליו, או – את הבוכה לרגליה..." (עמ' 9). אבל האהבה, זו שאיפה אל המוחלט, אינה עומדת במבחן המציאות. גם מניחוח המושבה יש בשורות הללו:

"... וכל ילדה מוכרת חלומה, חלום הקסם, בעד נזיד עדשים. / האחת בעד מחמאה, השנייה בעד רגעי תאוה. זו בעד כרם או פרדס וזו בעד חדר או בית. ויש המוכרות חלומן, חלום הקסם, בעבור גרבי משי, טיול על סוס, או במכונית... בעבור מדי-גאפיר... בעבור הבטחה 'לשיר ברדיו', או להופיע על הבמה. בעבור הזמנה לקולנוע, או הזמנה לוואלס. בכדי להשתחרר מעול הורים, או משום שהן גלמודות... / אבל כולן, כולן מוכרות חלומן, חלום הקסם, בעד נזיד עדשים." (עמ' 15).

מתוך השער "התקדשות" כדאי להביא בשלמותם כמה פסוקים.

"רק שניים הם אשר בפניהם יכולה האישה להיראות במערומיה, התינוק והאוהב. / התינוק, בעודנו ממש יונק חלב אימו, וטרם ידע לדבר. הוא אינו רואה עדיין את אימו בעיני בשר ודם, היא בעיני הופעה אלוהית, ממנה הוא ניזון, בה הוא תלוי... / והאוהב, כשהלהבה המסתורית בוערת בקרבו, והוא, כבר אינו מביט על בחירת ליבו בעיני בשר ודם. כל אברי גופה נוסכים עליו השראה אלוהית: היא מרימה אותה מעל רעב וצמא ומכל הקושר אותו אל עצמו. אז הוא בצלם אלוהים... חלקי הגוף, שהצניעות המינית מחביאה אותם, לא מפני שהם בזויים היא מחביאה אותם, כי אם להיפך, מפני שהם קדושים. / הילדה או האישה, היכולה להראות לזר את גופה, או חלק גדול ממנו במערומיו – אינה ראויה לאוהב. לפני כעשרים שנה התגלתה התורה החדשה, שמטרתה לערער עד היסוד את רגש המשפחה, הדת והמוסר. יוצריה היו אנשים מושחתים, שבילו את חייהם בוויכוחים לאין-סוף בבתי קפה ומרזח... אנשים שנותקו מכל קשר עם הטבע והחיים הבריאים. תורה זו עשתה שמות בכל העולם, ופה, בארצנו, התפשטה כצרעת ממארת בחיי הפרט והציבור. / הנוער חדל לחיות חיים אישיים. הוא הפך לעדר. באופן שיטתי הרסו בו את רגש הצניעות והיחידיות. מילדותו דחפוהו להצטופף במחנה, בו מעורבים מין הזכר והנקבה. לאכול בקהל, לשיר בקהל, לטייל בקהל. לצעוד לקול המשרוקית. לעשות את כל הצרכים בקהל. להתהלך כמעט עירום... לישון בקהל, בבית הספר, או בכל בניין ציבורי, כשהגוף מכוסה אבק, זיעה: עקבות החיים בעדר..." (עמ' 33-34).

השנאה שלו לתרבות, לעדריות, ול"שמאל" מבצבצת בשורות כמו: "לך לעין חרוך... טרם הספקנו להקים שם דור אחד, שיינק לתוכו את שירת האדמה והארץ, אבל תמצא שם, מתנוסס לתפארת, 'אודיטוריום' המכיל אלף מקומות." (עמ' 161).

"בגן המחשבות" השפיע לא מעט על בני-חוגו של אלכס אהרונסון בארץ. היה בספר קסם של משהו אסור, נועז, רומנטי, גא ומתבודד. "האנשים אשר נשמתם שרוייה בתרדמה ביום, מבקשים

'חברה', בכדי להישאר ערים בלילה. " הוא אומר, ו"רוב האנשים מפחדים משני דברים: בדידות ולילה. אין הם יודעים, כי באלה מקור כל העוז וההשראה." (עמ' 93).
מי שעולמם של בני המושבות מאותה תקופה קרוב ליבו – ימצא ודאי חומר למחשבה בקריאה חוזרת בספר הנשכח.

(* **x: "בגן המחשבות" (מפנקסו של מסתכל). הוצאת "אחיאסף" ירושלים, תש"ב, 1942.
174 עמ'. המחיר 15 גרוש.

אסתר ראב על אלכסנדר אהרונסון מתוך סיפור חייה "ימים של לענה ודבש" מאת אהוד בן עזר, "עם עובד", 1997

בקיץ 1918 אסתר ראב בת ה-24 מצוייה אמנם בתל-אביב אך אינה גרה עם משפחתה אלא עובדת בפרדס גולדברג. על אותה תקופה היא מספרת ל-ש. שפרה ולנעמי גוטקינד (גולן):
אלכסנדר אהרונסון בא עם הצבא האנגלי כאופיצר, לבוש במדי קציץ בריטי, והתנהג כאילו הביא את הגאולה לארץ, כמו ידיו. הוא הכיר כמובן אותי ואת אבי. יום אחד סידר נשף גדול בתל-אביב; הוא אסף את כל הפנינים, הן מצד הבורגנים והן מצד הפועלות. בימים ההם עבדתי בפרדס גולדברג וגרתי עם שלוש בנות בחדר. תל-אביב היתה חצי ריקה; לא כל הארץ שוחררה מידי התורכים. אלכסנדר אהרונסון שכר לכבוד הנשף דירה, והיית צריכה לראות איזה רחבות; פה קרועים ובלויים ופה נשף עם שקדים קלויים.

לבשתי שמלה שחורה צנועה; הצלחתי להשיג חתיכת צמר שחור. היתה זאת שמלת "קלוש" קצרה, משני חלקים עם שרוולים ארוכים צרים, וניראתי בה כמו גימנאזיסטית רוסייה. ובאמת, תפרה לי אותה אשת אליעזר יפה.

וכך, כאשר אני יושבת בכיסאי, בשמלתי השחורה, שופך אלכסנדר אהרונסון לפתע את השקדים הקלויים אל חיקי ושולח יד לקחת את השקדים מתוך שמלתי. קמתי באחת ופיזרתי את השקדים על הריצפה; נישארתי שהות קצרה והלכתי. תל-אביב היתה כמרקחה בגלל הנשף הזה.

סמוך לערב הזה אני יושבת לתומי בשדרות רוטשילד וקוראת ספר. באה רחל ינאית, שהיתה אז פועלת כמוני, בפרדסים, התיישרה לידי ואמרה:
"את הרי משלנו, היית בדגניה, איך את מסוגלת ללכת לנשף של אלכסנדר אהרונסון? זה לא מתאים לך!"

היה אנטאגוניזם חריף בין אנשי ניל"י לבין היישוב.
עכשיו אני בידידות רבה עם רבקה אהרונסון. ואני אומרת לה בגלוי שקשה לי, למרות כל ההערכה לעצם מעשה ההקרבה של אנשי ניל"י, לעקור את האוורסייה שנטעה בי כלפיהם העלייה השנייה.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"ויגה-ליוט וויגדיס" לסיגריד אונדסט עברית: 1932

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 27.10.1972.

סיגריד אונדסט (1882-1949) מוכרת לקורא העברי בעיקר בספרה "כריסטיין בת לאורנס", שתורגם בשנת 1936. היא סופרת נורווגית שנולדה בדניה (אימה היתה דנית) ונפטרה באוסלו. בשנת 1928 זכתה בפרס נובל. היא התפרסמה עם הופעת ספרה "זיני" (1912), רומאן אהבה טראגית של ציירת, אשר נפלה בהתלבטה בין עולם-החלום לעולם-המציאות. ספר זה לא תורגם לעברית, אבל תורגם לשפות אירופאיות רבות.

סיפוריה של אונדסט הם סיפורי אהבה ורומאנים היסטוריים, ומוקדשים בעיקר "לחישוף כוחות האישה בחיי האהבה שלה" – כהגדרת המבוא הקצר של הוצאת שטיבל לספרה "ויגה-ליוט וויגדיס". אונדסט קרובה בנופיה ובתפיסת-עולמה לביירנסון, האמסון, יעקבסן וסלמה לאגרלף. לעיתים נידמה לי, כי אחת הזכיות הרוחניות הגדולות של הקוראים שהתבגרו בסוף המאה הקודמת [ה-19], ובעשורים הראשונים למאה שלנו [ה-20] היא, שיכלו להתחנך ולגדול על ברכי שתי ספרויות גדולות, הרוסית והסקאנדינאבית, סמוך מאוד לשנות היווצרותן. הציורף של נשמה רוסית ורומאנטיקה צפופית הוא אחד הנופים הספרותיים הקוסמים ביותר לבן-מזרח שכמוני, החש לעיתים בנפשו ירושת משפחה של קרוב למאה שנות חמסינים.

"ויגה-ליוט וויגדיס" הוא רומאן-אהבה מימי-הביניים, פתיחתו איטית, אפית, ואולם משאתה נכנס לתוכו, שוב אינך יכול להניח מידך את הספר עד שתסיימו (יש סופרים שמשתדלים, ובצדק, לצודד את הקורא כבר בדף-הפתיחה. ויש שבכוונה פותחים בנעימה מינורית, או מקשים על הקורא את הכניסה לספרם, כאילו כדי להעמידו במבחן ולברור לעצמם את הקוראים הראויים להם).

ויגה-ליוט הוא עלם איסלנדי עז-נפש, אשר נקם בגבורה את רצח אביו. משנתו החמש-עשרה הוא נוסע למסעות-ויקינגים, ובקיץ, במלאת לו עשרים שנה, הוא נילוה בספינה אל דודו וטרלידה בדרכו לנורווגיה. במסעם הם מגיעים לחוותו של האיכר הנורווגי העשיר גונאר, בכפר ואדין. ליוט מתאהב שם בבתו התמירה וזהובת השיער של גונאר, ויגדיס שמה.

באהבתו הקנאית לה מקלקל ליוט את השורה. הוא מסתבך בתגרה עם מחזר אחר שלה בתחרות של מאבק סוסים, והורג את סוסו. ויגדיס נקרעת בין אהבתה לליוט ובין הסכסוך שהסתכסך עם אביה וידידיו. ליוט, שמבטא את אהבתו וכאבו בשירים שהוא מחבר לעת-מצוא ושר באוזני הכפריים, מאמין לדיבה שהפיצו חורשי רעתה של ויגדיס, כאילו הקריבה את בתוליה למחזרה הראשון, והוא מפיץ שירי-לעג עליה.

ויגדיס אינה מאמינה שהוא מחברם של השירים, ובפגישתם האחרונה, ביער, היא שואלת אותו על כך. כאשר הוא מודה באשמתו, ניצתת בה שנהא עזה כלפיו. הוא מרגיש כי איבד אותה, אך כבודו ואהבתו אינם מניחים לו להשאירה לגבר אחר, הוא אונס אותה ונעלם.

וזוהי הפעם האחת והיחידה שוויגדיס ידעה גבר מימיה. היא הרה ללדת לליוט ומסתירה את הריונה גם מאביה. היא יולדת את בנה במרומי ההרים ומפקירה אותו על צוק סלע. ואולם בן אומנתה מרחם עליו ומציל את חייו. ויגדיס מאמצת אליה את בנה אילואר, ומלמדת אותו כל ימיו לשנוא את אביו ולנקום את נקמתה ממנו.

השם הרע שהוציאה לעצמה מסבך אותה ואת אביה במלחמה עם בני הכפר השכן. האב נרצח. היא נוקמת את דמו אך מאבדת את כל רכושה ויוצאת בגלות, בדרך מושלגת ונוראה, עם בנה הקט. לאחר הרפתקאות רבות, היא קונה לעצמה מחדש את מעמדה, אבל אינה מניחה לשום גבר לקרב אליה, אפילו לא לאילאף המלך.

ליוט חוזר לאיסלנד, רדוף אהבתו לווידגדיס וקללתה בהיפרדה ממנו. הוא נושא אישה יפה, ליקני, ומסתיר ממנה את עברו. אך כל ניסיונותיו לבנות לעצמו חיים חדשים עולים בתוהו. הילדים שנולדים לו, מתים באסון ובמחלה. ליקני מגלה את צפונות נפשו ואת הקללה הרובצת עליו ועל חייה עימו, ולבסוף מתה גם היא ממחלה ומשיכרון-לב.

ליוט מוכר את כל אשר לו ועוזב לצמיתות את איסלנד. הוא מחליף את שמו לאוספאק ונעשה מפקדה של אוניית ויקינגים עזי-נפש. באחד ממסעותיו הוא מציל את נפש בנו, אולואר, היוצא גם הוא בספינה לגלות את אביו הנעלם ולשפוט אותו. אוספאק (שלא ידע על קיום בנו) מכיר מתוך סיפורו של אולואר כי בנו הוא, אך אינו מתוודע אליו בשמו האמיתי. נפשו של אולואר נקשרת בלב ידידו המבוגר אוספאק, ולאחר פרק-זמן שהם עושים יחד על הים, חוזר אולואר אל ויגדיס אימו, ואילו אוספאק מבטיח לבוא לבקרה.

שיאו של הספר הוא שיבתו המאוחרת של אוספאק-ליוט בליל חג-המולד אל כפרה של ויגדיס. בכנסייה הוא נפגש עם האם והבן ומתוודע אל שניהם. ויגדיס בורחת. אולואר חולם להשיב את אביו אל אימו, ושניהם רודפים אחר האם, אך רוח הנקמה הנוראה אינה מרפה מוויגדיס. היא מעמידה את בנה לפני הברירה הנוראה: היעמוד לצידה ויביא לה את ראשו של ליוט, או יטה לצד אביו ואז תזנח אותו לעולם.

ליוט, הרואה כי נכזבה תוחלתו, מעליב את ויגדיס באוזני בנה באותו עלבון ישן: "אין אני יודע אם בני הוא זה או בן לקארי מכפר גרפסיש – אבל עשה עתה את חפץ אימך, אולואר." (עמ' 188). האב והבן יוצאים בעקבות העלבון, לדו-קרב ביער. אולואר מרגיש כי ליוט אינו נלחם, אלא חפץ להירצח בידיו, והוא מפסיק להילחם, ואז מפיל עצמו ליוט על חרבו ומת.

אולואר שב אל אימו ומניח בחיקה את ראש אביו, עולה על סוסו ועוזב את האם על-מנת שלא לראותה עוד. בטרם לכתו הוא שואל אותה:

"עניני דברך אמת על שאלתי זאת האחת – האם אהבת אותו פעם, את ויגה-ליוט?"

היא פורצת בבכי, משעינה פניה אל צוואר סוסו, ואומרת לו:

"לולא זאת, איככה יכולתי ושנאתי ימים ארוכים כה – וזה היה הרע מכל רע, באשר הוא

האיש, אותו אמרתי לאהוב מכל הגברים." (עמ' 184).

* סיגריד אונדסט: "ויגה-ליוט וויגדיס". רומן אהבה. תירגם מגרמנית ד. קלעי. הוצאת אברהם יוסף שטיבל, ברלין-תל-אביב, 1932. 195 עמ'.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"אמת מארץ-ישראל" לאחד-העם 1895

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 13.8.1971.

ביום קיץ ים-תיכוני, יום כ"א אייר תרנ"א, 1891, ישב על סיפון אונייה הנוסעת מיפו לאודיסה יהודי צנום וקטן-קומה, כבן שלושים-וחמש, בעל משקפי-מצבט, זקנקן מחודד ותווי-פנים דקים. הוא השחזי עפרונו באולר, או טבל עטו בקסת, וכתב בכתב-יד מעוגל וברור: "עתה הנה עזבתי את הארץ משאת נפשי, עזבתי בלב נשבר ורוח נכאה, דמיוני לא בן חורין הוא עוד עתה להגביה עוף כמלפנים, לא חלום נעים לי עוד הארץ ויושביה וכל מעשה שם, כי אם אמת מוחשית, המוגבלת בצורה ידועה ומורכבת מחזיונות ידועים, טובים ורעים, שאי אפשר לי להעלים עין מהם. מן האמת הזאת רוצה אני פה לגלות טפח – את הטפח היותר מכוער." *

היהודי היושב על סיפון האונייה הוא אשר בן ישעיהו גינצברג, הידוע יותר בשם "אחד-העם", והוא כותב את מאמרו הידוע "אמת מארץ-ישראל" ובו רשמי ביקורו הראשון בארץ-ישראל שנערך זה עתה.

במשך 82 יום ביקר ביפו, בכל המושבות, בגליל, בהר הלבנון וביירות, בטבריה, חיפה, ירושלים וחברון. ובמאמר ביקורת חריפה על העלייה המבוהלת לארץ-ישראל, על ספסרי-הקרקעות, על חסרון בסיס כלכלי ליישוב היהודי, על עתיד מדיני קודר, וכן – לראשונה בפובליציסטיקה הציונית – ראייה חריפה ונוקבת של השאלה הערבית.

"רגילים אנו להאמין בחו"ל, כי ארץ-ישראל היא עתה כמעט כולה שוממה, מדבר לא זרוע, וכל הרוצה לקנות בה קרקעות יבוא ויקנה כחפץ ליבו. אבל באמת אין הדבר כן, בכל הארץ קשה למצוא שדות-זרע אשר לא יזרעו; רק שדות-חול או הרי-אבן, שאינם ראויים אלא לנטיעות, וגם זה אחר עבודה והוצאות גדולות לנקותם ולהכשירם לכך – רק אלה אינם נעבדים, מפני שאין הערביים אוהבים לטרוח הרבה בהווה בשביל עתיד רחוק, ועל כן לא בכל יום אפשר למצוא אדמה טובה למקנה. לא לבד האיכרים, כי אם גם בעלי אחוזות גדולות אינם מוכרים בנקל אדמה טובה שאין בה כל מגרעת. רבים מאחינו, שבאו לקנות קרקע, יושבים בארץ זה ירחים אחדים וכבר תרו אותה לאורכה ולרוחבה, ואת אשר הם מבקשים עוד לא מצאו."

הצעיר היהודי, חבר ועד חובבי-ציון באודיסה, שמאחוריו כבר המאמר הידוע "לא זה הדרך", שנדפס שנתיים לפני-כן, לאתר מחיקות של הצנזורה הרוסית – מעיף מבט לעבר חבורת הצליינים הרוסיים שחוזרים מארץ-הקודש, ובשקיהם שיירי הצנימים שלקחו צידה לדרך בצאתם מארץ מולדתם. מתבונן בשד"רים [שליחי דרבנן] יהודיים, שכמותם ראה בערב פסח בירושלים, ליד הכותל – "עומדים ומתפללים בקולי קולות. פניהם הדלים, תנועותיהם הזרות ומלבושיהם המשוניים – הכול מתאים למראה הכותל הנורא."

הוא רואה סוחרים טורקיים וערבים, ואולי גם צעיר משכיל ערבי שנשלח על חשבון הכנסייה הפראבוסלאבית ללמוד ברוסיה. שאלות הביסוס החקלאי, ובעיקר עתידן הלוטה-בערפל של מושבות-הכרמים, מעסיקות את אשר גינצברג. למרות מראהו המשכילי אין שאלות החקלאות זרות לו. אביו היה חוכר הכפר גופטשיצה בפלך קיוב, ושם התגורר ולמד שנים רבות. גם עסקי מסחר ותעשייה אינם זרים לו, כי בהם עסק יחד עם אביו באודיסה. אמנם, עתה הוא רואה את עיקר ייעודו בכתיבה ובעריכה, וזו היתה לו הפגישה הראשונה עם הארץ, שהיא מטרת חייו ועבודתו הספרותית.

“רגילים אנו להאמין בחו”ל. כי הערביים הם כולם פראי מדבר, עם הדומה לחמור, ואינם רואים ואינם מבינים את הנעשה מסביב להם. אבל שגיאה גדולה היא. הערבי, ככל בני-שם, הוא בעל שכל חד ומלא עורמה, כל ערי סוריא וארץ-ישראל מלאות סוחרים ערביים, היודעים גם הם לנצל את ההמון וללכת בעקבה עם כל אשר דבר לא עמהם, הכול כנהוג באירופה. רואים ומבינים הערביים, ובייחוד יושבי הערים, את מעשינו וחפצנו בארץ, אבל הם מחשים ועושים עצמם כלא יודעים, לפי שאינם רואים במעשינו עתה שום סכנה לעתידותיהם, והם משתדלים אפוא לנצל גם אותנו, להוציא תועלת מן האורחים החדשים בהיות לאל ידם, ועם זה שוחקים לנו בליבם. האיכרים (כלומר – הפלחים) שמחים בהיווסד בתוכם קולוניא עברית, לפי שמקבלים שכר טוב בעד עבודתם ומתעשרים והולכים משנה לשנה, כמו שהראה הניסיון. ובעלי האחוזות הגדולות (האפנדים) שמחים לקראתנו גם הם, לפי שאנו משלמים להם בעד אדמת אבן וחול מחיר רב, אשר לא ראו לפנים גם בחלום. ואולם, אם תבוא עת אשר חיי בני עמנו, בארץ-ישראל, יתפתחו כל כך, עד שידחקו מעט או הרבה רגלי עם הארץ, אז לא על נקלה יניח את מקומו...”

ועוד הוא ממשיך וכותב, כי רגילים אנו להאמין, בחוץ-לארץ, כי הממשלה הטורקית היא חלושה ופרועה ואינה שמה לב לנעשה בארץ-ישראל, ובעד בצע כסף ובקשיש ובחסות צירי ממלכות אירופה – יוכלו היהודים לעשות בארץ כרצונם. אבל גם זאת טעות חמורה היא. שליטי טורקיה הם אמנם לוקחי שוחד, אך גם פטריוטים וקנאים עצומים לדתם ולממשלתם, ובשאלות שיש להן נגיעה רצינית לדת, לשלטון ולריבונות – ימלאו הטורקים את חובתם באמונה, ולא יועיל כל הון וגם לא התערבות הקונסולים של מדינות אירופה.

כתריסר שנים ויותר לפני בוא ראשוני העלייה השנייה, על רעיונותיהם הסוציאליסטיים בדבר מלחמת-מעמדות וכיבוש העבודה, מוצא אחד-העם מפלגת פועלים יהודיים, עולים חדשים, שכירי-יום, במושבות. לפועלים הללו תביעות רבות מן האיכרים (שמצויים בשפל-המדרגה, עקב אפוטרופסות פקידי הברון), ומן הכלל היהודי – מדוע אין עוזרים גם להם להתאפר, לקנות שדות וכרמים? ואחד-העם קובע בלעג מר, כי ברבות הימים אפשר שנראה בארץ-ישראל חזיון אשר עוד לא היה לעולמים: “שאלת העבודה והרכוש, עוד בטרם הספיק הרכוש ליהנות מפרי העבודה...”

“ברחובות יפו, – הוא מספר על סרסורים וספקולנטים – חזיון רגיל הוא עתה לראות זוגות זוגות הולכים ומתלחשים, וכל אחד מביט לרגעים בעיני פחד וחשד על כל הצדדים, שמא חלילה נשמעים הדברים לאוזני חברו. לפעמים מתעלמים אחדים מהם פתאום ולא יראו עוד זמן מה בחוצות העיר, ואז הכול מבינים, שבוודאי הלכו בחשאי לאיזה מקום לראות את ‘הסתורה’, ואחרי כן הם שבים, ואחרים מתעלמים, והכול בסודי סודות, מדאגת כל אחד שמא יקדמנו אחר.”

השנה – 1891, תקופת טיומקין, בהלת רכישת הקרקעות – שהסתיימה בשנה שלאחריה בגרעון של קופת הוועד הפועל של חובבי-ציון ביפו בסך מאה ושבעים וחמישה אלף פרנק!

ואולם עיניו של אחד-העם פקוחות לא רק לשואה הכלכלית המתקרבת, אלא לאותה התנגשות לאומית שאיש אינו חפץ להודות בקיומה, ולהיפך, אפילו מלבים אותה מתוך חוסר מחשבה ואי ראיית העתיד:

“אך לא זו בלבד, אלא שבכלל אין מדרכנו ללמוד מאומה מן העבר בשביל העתיד. הן זאת בוודאי יכולנו ללמוד מדברי ימינו בעבר ובהווה, עד כמה מוכרחים אנו להיזהר לבלתי עורר עלינו חמת עם הארץ על ידי מעשים מגונים, עד כמה אפוא עלינו להיות זהירים בהנהגתנו עם עם נוכרי שאנו באים לגור בתוכו מחדש, להתהלך איתו באהבה וכבוד, ואין צריך לומר בצדק ובמשפט.”

"ומה עושים אחינו בארץ-ישראל? ההפך ממש! עבדים היו בארץ גלותם, ופתאום הם מוצאים עצמם בתוך חרות בלי גבול, חרות פרועה שיכולה להימצא רק בארץ כטורקיה. השינוי הפתאומי הזה הוליד בליבם נטייה לדיספוטסמוס, כאשר יקרה תמיד ל'עבד כי ימלוך', והינם מתהלכים עם הערביים באיבה ואכזריות, משיגים גבולם שלא בצדק, מכים אותם בחרפה בלי כל סיבה מספקת, ומתפארים עוד כי כן יעשו, ואיש אין אשר יעמוד בפרץ ויעצור בעד הנטייה הזויה והמסוכנת הזאת.

"הן אמנם צדקו אחינו באומנם, כי הערבי מכבד רק מי שמראה לו גבורה ואומץ רוח. אבל במה דברים אמורים, כשמרגיש עם זה שהדין עם מתנגדו. לא כן אם יש לו הצדקה לחשוב את מעשי מתנגדו לעושק וגזל משפט. אז, גם אם יחריש יתאפק עד עת קץ, אבל עברתו שמורה בליבו ונוקם ונוטר הוא מאין כמוהו."

אגב, דברים אחרונים אלו חוזרים כעבור עשרים שנה כמעט מילה במילה ברומאן "הדסה" של משה סמילנסקי, שנכתב בשנת 1911.

הספינה מגיעה לאודיסה ביום השבת, כ"ה אייר, לאחר הפלגה בת שבועיים ימים. אחד-העם יורד ובאמתחתו "אמת מארץ ישראל". בחודש שלאחר מכן, סיון תרנ"א [1891], לפני קצת למעלה משמונים שנה, הוא ממחר לפרסם את המאמר בעיתון "המליץ".

דבריו מטילים סערה בקרב חובבי-ציון בגולה, והם יוצאים נגדו בוויכוחים ובמאמרי-פולמוס ב"המליץ".

מארץ-ישראל מגיעות רק שורות אחדות מאת פינס ובן-טובים, האומרות כי אחד-העם "הפריז על המידה, באומרו כי אין לנו כל חשבון למעשה היין ולפריו."

ואולם, אומר א.ר. מלאכי במאמרו על "מלחמת היישוב הישן באחד-העם" – "לא הרגיזה ה'אמת' את בני היישוב, והם, הקרובים למקום-המעשה, לא ראו בהם אסון ליישוב."

על הרבה דברים המשיך וכתב אחד-העם מאז ועד מותו, ב-1927, בתל-אביב. פעמים אחדות ביקר בארץ-ישראל עוד לפני עלותו, והמשיך ב"אמת מארץ-ישראל" ו"שאלות ארץ-ישראל", ואולם לשאלה הערבית לא נדרש יותר בכתביו באותה חריפות. בפרקי זיכרונות על מסעותיו הבאים בארץ הוא מגיע אפילו לאופטימיות:

"היחס בין היהודים והערבים טוב. יש ערבים שנולדו במושבה והאיכרים מכירים אותם מראשית ילדותם ומחבבים אותם... נראה ששני הצדדים נוטים עתה להתקרב זה לזה יותר." (על ביקורו בפתח-תקווה ב-1912).

והוא חותם את פרקי הזיכרונות ממסעותיו לארץ-ישראל: "שאלת הערבים. אחר שנהיה כוח קולטורי בארץ ברוח היהדות, אפשר שייטמעו הערבים בתוכנו. הלא הם יושבי הארץ מקדם ואפשר שכמה מהם מבני עמנו."

אמנם, מאוחר יותר, בזיכרונותיו על התקופה של ראשית שנות העשרים לערך [במאה ה-20], הוא כותב על השקפות תמימות כמו אלה – "כך שגינו אז בדמיונות וחלומות!"

ובמאמר "בראשית", שנכתב ביפו בחודש אייר תרע"ב (1912), ונדפס לראשונה בקובץ "בינתיים", כותב ר' בנימין על אחד-העם:

"ואולם אין אנו שומעים מעתה (מאז "אמת מארץ-ישראל") דברים כמתלהמים בנידון השאלה הערבית, כאילו השלים המבקר הקשה, בצעדו על סף הזיקנה, עם אלוהים ואנשים ואינו רוצה להרעימם עוד. יותר מזה: מכיוון שוויתר כנראה בליבו על המטרה הגדולה, מיד נשתנתה גם אמת-המידה שבידו."

* אחד-העם: "על פרשת דרכים", קובץ מאמרים. מהדורה ראשונה, אודיסה, תרנ"ה [1895].
הוצאה חדשה: הוצאת יודישער פערלאג, ברלין, 1921, חלק ראשון, רנ"ב עמ'. המעטפה מצוירת בידי יוסף בודקא. בדפוס ה. איטצקאווסקי, ברלין. וכן: הוצאת דביר, ת"א, תשי"ד [1954].

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"עגל הזהב"

לאילף ופטרוב

עברית: 1931

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 17.12.1971.

איליה אילף הוא שמו הספרותי של אליהו פיינזילבר, הומוריסט יהודי רוסי, שנולד באודיסה בשנת 1897 ומת ב-1937 ממחלת השחפת. יחד עם יבגני פטרוב, הוא יבגני קאטייב (1903-1942), אף הוא יליד אודיסה, אחיו של המספר והמחזאי הרוסי ואלנטין קאטייב, החל אילף כותב בשנות העשרים ספרים הומוריסטיים. שני הספרים הידועים ביותר שהוציא מתחת ידיו הצמד אילף ופטרוב הם "שתים-עשרה הכורסאות" (1928, תורגם לעברית ב-1951), ו"עגל הזהב" (1931). הלעג שלהם עורר את חמת השלטון הרוסי, והם נפסלו. אילף מת במחלה, ולאחר מותו כתב פטרוב: "עתה עליי להתחיל הכול מחדש." פטרוב שימש כתב צבאי במלחמת-העולם השנייה, ונהרג בימי המצור על סבאסטופול. בשני הספרים מתואר נוכל ממולח בשם אוסטאפ בנדר. בשום מקום לא נאמר עליו בפירוש שהוא יהודי. ואולם טברסקי, בלכסיקון שלו לספרות העולם, יודע לספר כי מעצם תיאורו של רב-נוכל זה ברור שיהודי הוא, ויהדותו היא דבר המובן-מאליו לקוראים. אוסטאפ בנדר נעשה שם-דבר בספרות הסובייטית, וסגנון שני הספרים נעשה מקובל באורח-הדיבור של הנוער הרוסי הלומד.

אוסטאפ בנדר הוא נוכל נחמד. דמותו משמשת, כמובן, אמצעי לביקורת חברתית של החיים ברוסיה. בנדר הוא "קומבינאטור" גדול. הוא מציג עצמו כבנו של אחד מגיבורי המהפכה וזוכה בסיוע ציבורי בכל עיר שאליה הוא נקלע. הוא נוסע חסר-פרוטה במכונית מרופטת, יחד עם כמה ארחי-פרחי הנלווים אליו ונעשים עוזריו. הבנזין? כמאמרו: "הבנזין שלכם – האידיאות שלנו." הם נוסעים לפני מירוץ מכוניות ממשלתי גדול, שעליו קרא בנדר בעיתונים, ובכל עיירה שאליה הם מגיעים הם זוכים בבנזין, בכבוד ובארוחות חגיגיות בתור נוסעי המכונית הראשונה במירוץ. ה"אידיאה פיקס" של בנדר היא שעליו להשיג מיליון רובל ויהי מה. סכומים קטנים אינם נחשבים בעיניו. והנה נמצא גם המיליונר, שממנו אפשר לקחת את המיליון: שמו קורייקו, איש בעל עבר מפוקפק של מעילות ומעשי-רמיה, המחזיק את המיליונים שלו במזוודה ישנה במחלקה לשמירת חפצים של תחנת-הרכבת, ולמחיתו הוא עובד כפקיד צנוע במוסד ציבורי סובייטי. בנדר מנהל מערכה שלימה של הפחדות, סחיטות ואיומים, כדי להוציא לפחות מיליון רובלים מכיסו של קורייקו.

"הרקולס", המוסד לאספקת עצים, שבו עובד קורייקו, נגוע בשחיתות מן המסד עד לטפחות. בהגיע ועדת חקירה לעיר, בורח מנהל-החשבונות באַרלאגא לבית-המשוגעים. שם הוא פוגש חברה עליזה של "משוגעים" כמוהו, שסיבות טובות להם להיות בפנים ולא בחוץ. "ברוסיה הסובייטית", אומר אחד מהם, הטוען כי הוא קיוס יוליוס קיסר, "בית המשוגעים – הרי זה המקום היחידי, בו אפשר לו לאדם נורמאלי לחיות. השאר 'באָדאלם' פרוע. לא, עם הבולשביקים אינני רוצה לחיות, מוטב שאחיה כאן במחיצתם של משוגעים שכיחים. אלו לכל הפחות אינם בונים את הסוציאליזם, ועוד מכלכלים כאן. ואילו שם, בבאדאלם שלהם, חייבים לעבוד. כאן אצלי, סוף-כל-סוף, יש חופש פרטי. חופש המצפון. חופש הדיבור..."

ואמנם, בראות קיוס יוליוס סטארוחאמסקי את הסניטר עובר, הוא צועק בקול חד:
"תחי האסיפה המכוננת! כולם אל הפורום! וגם אתה, ברוטוס, התמכרת לעובדים
האחראים!"

ובפנותו אל באַרגאלא, הפנקסן, המתחפש למשנה-למלך של הודו, הוא מוסיף:

"הראה? אשר אני רוצה אני קורא. ונסה-נא זאת ברחוב." (עמ' 139-140).

ואולם, כפי שאמר לאחרונה קוסיגין: "הרופאים שלנו יודעים טוב יותר מן הכתבים במערב
מיהו חולה-נפש." כשחזר למוסד מנהלו הפרופסור טיטאנושקין, הוא מצווה לגרש לרחוב את
המתחפשים. ואמנם מאושרים הם, שלא נמצא להם מקום בבית חולי-הנפש, שבו נכלאים האמן-
הסופר, גיבור ספרו של בולגאקוב "השטן במוסקבה", או הסופרים ואנשי-הרוח שעל גורלם נשאל
קוסיגין.

אוסטאפ אברהמוביץ' בנדר ממשיך בניסיונותיו להשיג את המיליון. לאחר הרפתקאות נוספות,
הוא מקבל את המיליון מאת קרוייקו, בטכס חנוכת מסילת-הברזל הטרנס-סיבירית, תמורת תיק
מסמכים שצבר על מעלליו המפוקפקים של קרוויקו.

השניים מתיידדים ויוצאים "לעשות חיים" בכסף. מתברר שעגל-הזהב הכזיב. ברוסיה
הסובייטית של שנות העשרים אין מה לעשות בכסף. אין מה לקנות: ומה שמצוי הוא תוצרת
פגומה. בתי-המלון הטובים, המטוסים, מקומות הבילוי, הכול שמור לאנשי-השררה ובעלי-
הקשרים, ואפילו הכסף אינו עוזר ללא ה"פרוטקציה" הדרושה.

כאשר בנדר מתפאר בהראותו את המיליון שלו, בורחים מפניו האנשים כמפני מגיפה. חוששים
מפני עניין לא-כשר. סופו של בנדר שהוא מחליף את מיליון הרובלים שלו בחפצי זהב ויהלומים
ומעילי-פרווה, ולבוש ומעוטף בכל אלה הוא מנסה, בליל חורף, לגנוב את הגבול לרומניה על-
פני הדנייפר הקפוא.

בפני חיילי הספר הרומניים הוא מכריז: "טראיאסקא רומאניא מאריא! תחי רומניה הגדולה!
אני פרופסור ותיק, שנמלט ממרתפי הצ'אקא במוסקבה!" – אך הם שודדים את אוצרותיו
ומשלחים אותו בחוסר-כל בחזרה על-פני הנהר הקפוא אל החוף הרוסי.

סיום הספר עומד בסימן חינוכי-סובייטי: עגל-הזהב מוכרח להכזיב. הנוכל אי אפשר שינצח
ואוסטאפ בנדר ייאלץ, מן-הסתם למצוא לו מקצוע פרודוקטיבי.

קשה להשתחרר מן הרושם שהסוף הודבק לספר בידי המחברים, אשר חששו להיאשם בסטייה
תמורה מדי מן הקו הרשמי, ובהצדקת דמות ריאקציונית ופאראזיטית. אבל שמחת-החיים
הפרועה, יחד עם החוכמה העצובה, שבאמצעותן הם מתארים את עלילותיו המופלאות של
אוסטאפ בנדר, מראות עד כמה מחבבים שני המחברים את גיבורם הנוכל, וכיצד הם רואים בו
ובדרך-חיייו אולי תגובה יחידה של שפיות-דעת ויושר למול חברה שבתוכה הוא חי. אמנם אין זה
ספר גדול, וגם תירגומו העברי רע מאוד והדפסתו מלאה שיבושים – ובכל-זאת הוא מעורר
לעיתים קינאה, ממש כמו ספריו של בולגאקוב, או של סולד'ניצין.

נראה שגדולתו של העם הרוסי היא בכך שדור אחר דור קמים מתוכו סופרים בעלי שיעור-
קומה, אשר בתארם ביושר-לב את המציאות המרה והמדכאה, הם מחבבים על הקורא את הנשמה
הרוסית, על כל נפתוליה ואנושיותה הנעלה, וגורמים לו שיאהב את העולם המתואר בספרים
ויזדהה עם הסבל שבו.

תהא זו התפנקות אכזרית לומר, כי נחוצות עשרות שנים של משטר כמו ברוסיה, כדי שתחת
ידו הקשה תצמח ספרות אנושית גדולה וסאטירה בעלת-ערך. ורק סופרים מעטים שרואים עצמם
גאונים יאמרו שהמחיר כדאי.

ובכל זאת מתבקשת לעיתים ההשוואה – ומה עם חיוניותם של הסאטירה ושל הרומאן
הסאטירי הישראלי? החסרים אנו נושאים? ואולי נובע המחסור בסאטירה מכך שההומור
ה"צברי" הוא לעיתים הומור של מרפקים, חיקוי ולעג-לזולת. רק במקרים נדירים, כמו "מלכת-
האמבטיה", פרץ לפתע לעג עצמי כן ומכאיב, אם גם לא תמיד שנון. ודומה שאפילו זה היה יותר
מדי לטעמו השבע-ההיסטרי של הקהל העברי, הנשלט, כדברי שפינוזה, באמצעות הפחד
והתקווה.

* איליא אילף ויבגני פטרוב: "עגל הזהב" רומן. מרוסית אליהו מיטוס. הוצאת תבל. 287 עמ'.

אהוד בן עזר קריאה שנייה

“קירה קירלינה” לפנאיט איסטרטי עברית: 1927

פורסם לראשונה במוסף “משא” של עיתון “למרחב” ביום 12.12.1969.

[אהוד: תחילתו של המדור “ספרי דורות קודמים” היתה במדור “קריאה שנייה” במוסף “משא” של עיתון “למרחב” בעריכתו של אהרון מגד. כאשר מנחם ברניקר קיבל את עריכת “משא”, הוא ביטל את המדור ואז עברתי ל“תרבות וספרות” של עיתון “הארץ” בעריכת בנימין תמוז].

על פנאיט איסטרטי מספר רומן רולן בהקדמה לספר:

בימים הראשונים לינואר 1921 נשלח אליי מכתב מבית-החולים בניצה. המכתב נמצא במיטתו של אדם נואש, ששחט עצמו. לא קיוו עוד להצלתו. קראתי ונדהמתי לרושם הגאוניות. זו היתה רוח אש על פני שדות. זה היה וידוי של גורקי חדש מארצות הבלקן. הוא ניצל. חשקה נפשי לדעתו. התחילה חליפת מכתבים. היינו לרעים.

שמו איסטרטי, נולד בבראילה (רומניה) בשנת 1884. אביו יוני מבריה מכס, ואימו איכרה רומנייה, אישה נפלאה, שמנת-חלקה בחיים היתה עבודה בלתי-פוסקת. עם כל אהבתו אותה עזבה בנה בהיותו בן שתיים-עשרה, משתקף אותו בולמוס הנדידה, או מוטב לומר, צורך תאווני לדעת ולאהבה.

עשרים שנה של חיי תעייה, הוללות, עבודה מפרכת, נדידה ועמל, בימות גשמים וכשרב קיץ, בלי מקלט לראשו, רדוף שומרי לילה, רעב וחולה, אכול צער ועוני, ידו בכול: מלצר, אופה, מסגר, חבתן, מכונן, בנאי, עובד בכביש, סבל, משרת מדביק-מודעות, צבע מצייר לוחות, עיתונאי, צלם. נסחף מזמן לזמן בתנועות ריבולוציוניות. עובר את מצרים, סוריה, יפו, ביירות, דמשק והלבנון, יוון, איטליה. תכופות בלי פרוטה בכיס. הוא מתחבא בירכתי ספינה, בדרך נגלה עוונו והושלך בחוף הראשון. מחוסר כול, הוא רוכש עולם מלא של זיכרונות, ומרמה את רעבונו בקריאה תאונית, בעיקר גאוני רוסיה וסופרי המערב.

מספר מלידה, מספר מזרחי, מוקסם ומתלהב מסיפוריו הוא, ומשתעבד להם כל כך, עד שבהחלו פעם את סיפורו לא ידע איש, ואף הוא עצמו, אם יארך שעה או אלף לילה ואחד, הדנוב בנפתוליו...

גאוניות של מספר, שאין לה מעצור, עד שגם במכתבו על סף מיתתו הוא מפסיק את דברי התלונה והייאוש, כדי לספר מקרה מגוחך מחייו בעבר.

השפעתי עליו שירשום לו חלק מסיפוריו. הוא התחיל בעבודה רבה, שפרייה עד עכשיו הם שני ספרים. רמז לחייו הוא: יצירותיו כמו חייו מנחה על מזבח הידידות הן: כי זוהי חולשתו הקדושה. בכל דרכו הארוכה הוא מתעכב לזיכרון פרצופים שפגש: כל אחד עם רזי גורלו, והוא מבקש לחשוף אותם.

עד כאן דברי רומן רולן. הספר מורכב משלושה סיפורים, שהם כשלושה חלקים קצרים של רומן אחד: 1. סטברו. 2. קירה קירלינה. 3. דרגומיר.

איסטרטי מעניק לסיפורו כותרת-מישנה – "מסיפוריו של אדריאן זוגרף". אדריאן הוא נער בבראילה (עיר הולדתו של איסטרטי), ומבעד לעיניו רוקם איסטרטי את סיפור המסגרת. לאדריאן יש אם דאגנית, וחבר בשם מיכאל. בחוצות העיר מסתובב וכול זקן של מי-לימון ושמו סטברו, ובעיניו מבט חשוד, דמוני והרפתקני. שני הנערים מצטרפים אל סטברו הלץ במסע ליריד הסמוך, כדי למכור סופגניות ומי-לימון. בדרך הם ישנים באסם, וסטברו מנסה בחשיכה דבר אל אדריאן התם. מיכאל מגן על חברו, וסטברו, אשר בוש בתאוותו הנלוזה, מרגיש צורך לספר לשני הנערים כיצד הגיע למצבו העלוב.

מכאן ואילך נעשה סטברו המספר, ואילו אדריאן, הפוגשו פעם במסע ליריד ופעם, לאחר שנים, במסעדה יהודית-רומנית בקהיר – נעשה רק לעד השומע את דברי המספר. "סטברו", הסיפור הראשון – הינו אחרון על פי סדר פרקי חייו של סטברו, אם כי בסיפור המסגרת של "דרגומיר" מצויין פרק חדש נוסף בחיי סטברו, שהגיע לקהיר. "קירה קירלינה" הוא הפרק הראשון בחיי סטברו, ואילו הסיפור שמספר סטברו ב"דרגומיר" הוא החולייה המקשרת בין הפרק הראשון לפרק השלישי של חייו. קורותיו של סטברו, על פי שלושת הסיפורים, כך הן: שמו של סטברו בילדותו היה דרגומיר. הוא נולד לאם שאביה היה תורכי ואימה רומנייה, ולאב שהיה כנראה תורכי, וימי ילדותו עברו עליו ברומניה, תחת שלטון התורכים. אחותו, קירה קירלינה, ואימו – היו נשות-שעשועים, וקיבלו בביתן אורחים מבין עשירי העיר – תורכים, יוונים וגם רומנים.

האב, שהיה נפח, גר עם בניו הבוגרים בפרבר אחר של העיר, והיה בא לבית האישה רק כדי להרביץ בה על המשתאות וריקודי-הבטן שהיא עורכת עם עוגביה. באחת מהתפרצויות זעמו הוא כולא את האם במרתף, סוגר את קירה היפהפייה בארגז, ולוקח איתו את דרגומיר לבית-המלאכה, שם מתעללים בו אחיו הגדולים ויתר הפועלים.

דרגומיר בורח, משחרר את אחותו ואת אימו, והם בורחים מן העיר. אימו הולכת לקרוא לעזרת שני אחיה, ומאז היא נעלמת לעד מעיני דרגומיר. אחיה החורגים של האם, שהיו תורכים גמורים מאחר שנולדו לאימהות תורכיות – מסתירים את שני הילדים, ונוקמים את נקמתם. דרגומיר ואחותו מתפתים לאפנדי תורכי, בעל ספינה, המסית אותם לנסוע עימו לסטמבול כדי לחפש את אימם. את קירה היפה מוכר האפנדי להרמון השולטן, או לבית-זונות, ואילו את דרגומיר הוא עושה לנער-שעשועיו.

מכאן נפתחת בפני דרגומיר פרשת ייסורים וניוון. הוא בורח מן האפנדי רק כדי ליפול בזרועותיו של אפנדי אחר, ואף שהוא מוקף בעושר, הריהו אסיר תאוותיהם של תורכים מושחתים, וחולם כל העת לברוח ולמצוא את אימו ואת אחותו האהובות עליו מכול. בנדודיו הוא מגיע לדמשק, שם הוא מקבל את השם סטברו. יום אחד הוא מדמה לראות במרכבה סגורה של אחת מנשות הרמונו של אפנדי עשיר את אחותו קירה, אך בנסותו לפרוץ אל הארמון הוא נתפס ומוכה, ולאחר ניסיון שני בפעם אחרת אף מושלך לבית-סוהר ונעשה שם שגלם של כל אסירי התא, הנוהגים בו באכזריות, ורבים ביניהם על גופו הרך והצעיר.

ברע לו עומד להצילו ידיד קשיש, ברבה-יני שמו, שהיה מורה בעיירה יוונית ו"מחמת שגיאה תאוותנית אחת נאסר לשנתיים ופקעה זכות הוראתו." ברבה-יני גולה לדמשק ונעשה מוכר משקה הקרוי "סליפ" [כנראה סחלב]: את מקצועו ואהבתו הוא מחלק עם דרגומיר-סטברו, ופודה אותו מבית הסוהר. יחד הם נודדים כמה שנים בדרכי המזרח, ואף ללבנון מגיעים, אלא ששם מת ברבה-יני, הפילוסוף-העני, אוהב האנושות המושחת וטוב-הלב, ובא הקץ לימיו המאושרים של סטברו בחיק ידידו, מחנכו ואוהבו.

סטברו מחליט לחזור לעיר מגוריו, בראילה, בתור נתין תורכי, והוא בן עשרים ושתיים, ואיש מכל בני גילו בימי ילדותו אינו זוכרו ואינו מכירו עוד. אפילו דיבורו הרומני משובש. לאחר תקופה קצרה בה הוא ממשיך במימכר ה"סליפ", הוא קונה תעודות רומניות, ונעשה ל"דומנול" (אדון) איזבורגו, סוחר בנחושת מדמשק.

הוא נעשה בן-בית במשפחה עשירה, בעלי בית-מרזח, ומתאהב בבתם היפה סינקוצה. אבי המשפחה חפץ להשיאו לבתו, ואולם סטברו-איזבורגו שבוי בפחדו עברו המסולף, ופוחד מפני המגע עם הנערה האוהבת אותו.

לבסוף הוא מעיז ומתחתן, אולם בליל הייחוד, עת אשר כל בני המשפחה עומדים בחוץ ומחכים לאות אובדן הבתולים על יצוע החתונה – הוא מתעלף בחדר, מול עיני אשתו הצעירה, ונחלה לחודשים ארוכים. אשתו הצעירה ממשיכה לאהוב אותו, ולאט לאט הוא מקווה להחלים בכל המובנים ולהסתגל אליה, אולם אחיה ואביה מנדים אותו, ומצליחים לבסוף אף לגלות את זהותו האמיתית, – הוא סטברו מוכר הסליפ, הנודע במשכב זכר. הם מגרשים אותו בחרפה ובמכות מן הבית, ולאחר ארבעה ימים נודע לו כי טינקוצה היפה לא יכלה לעמוד בעלבונה, גלי הדנובה פלטו את גופתה.

שנים רבות ממשיך סטברו במקצועו, מוכר סליפ ומי-לימון, וזוכר באהבה את אשתו המסכנה. ארבע שנים לאחר המסע עם שני הנערים ליריד, פוגשו אדריאן במסעדה יהודית-רומנית בקהיר, נדהם למראה ירידתו, מזמינו לארוחה, ואחר כך לחדרו, ושומע מפיו את סיפור קורותיו מיום בריחתו מספינת נזים-אפנדי בסטמבול ועוד למותו של ברבה-יני. הסיפור החושני, מלא האווירה והעלילה, קסום-המזרח, אנושי וציורי, – מזכיר ספר ידוע של סופר יווני בן-תקופתנו, "זורבה היווני". ואולם איסטרטי אינו צריך להשוואות כדי שיוכר ערכו. ספרו עומד בזכות עצמו, ורב חינו.

*** פנאיט איסטרטי: "קירה קירלינה, מסיפורי אדריאן זוגרף", תרגם ישראל זמורה. מבוא מאת רומן רולן. הוצאת מצפה, ירושלים, תרפ"ז [1927], בעריכת אשר ברש. קס"ז עמ'.**

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"מקרה טפל" לאלישבע 1929

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 4.10.1974.

רואה אתה, יש לי מכירים רבים, המעריצים ומוקירים מאוד את "כשרוני" הספרותי או את החזיון
הבלי-מצוי – נוצרית יודעת עברית ואוהבת את העם העברי, וכו' – בקיצור, את כל מה שאחד
ממכירים אלה הביע באופן מוצלח מאוד במילים: "את בתור הופעה". אלא מבין אתה, שבין "אני
בתור הופעה" ו"אני בתוך עצמי" יש הבדל גדול, ומי שמוקיר את ה"הופעה" אין לו על פי רוב שום
שייכות לבן-אדם עצמו.

זה קטע ממכתבה של המשוררת אלישבע ביחובסקי, משנת 1922, במוסקבה, שכתבה לד"ר מ.
נביאסקי, עתה איש חיפה, בן עיר הולדתה של אלישבע, ספאסק אשר בפלך ריאזאן שברוסיה.
("ידיעות גנוזים", 85. תמוז, תשל"ד, [1974], כרך ו' שנת 11).

שתי נשמות

הווידוי הקצר הזה מיטיב לבאר לנו את עולמה הנפשי של אלישבע (1888-1949) אשר
לאחרונה מלאו עשרים וחמש שנים למותה. היא נולדה למשפחה נוצרית (יוונית-אורתודוקסית)
ברוסיה. אביה, איבאן ז'ארקוב, היה מורה בבית-ספר עממי בכפר, ואימה ממשפחה אנגלית
במוסקבה. משנת 1907, בלמדה במוסקבה, חיתה בסביבה יהודית, למדה עברית, ולימים התגיירה.
בשנת 1920 נישאה לחברה, שמעון ביחובסקי, שהיה ידיד נעורים של ברנר וגנסין, ועזר על ידם
בעבודתם הספרותית. בהשפעת בעלה עברה מכתובה ברוסית לעברית.

ב-1925 עלתה לארץ-ישראל מרוסיה יחד עם בעלה. הוא התמסר באותן שנים להוצאת
יצירותיה בהוצאתם הפרטית – "תומר", בה נדפסו ספרי שיריה "כוס קטנה" (1926) ו"חרוזים"
(1928), "סיפורים" (1923) והרומאן שלה "סימטאות" (1929). מאז מותו של הדוקטור ביחובסקי,
ב-1932, בעת סיור שערכו השניים בקישינוב, נותרה אלישבע בבדידות מרירה ובסבל חומרי. כל
שנותיה האחרונות בארץ, היא התגוררה בשכונת מונטיפיורי, ברחוב בית-הלל, בבית מנגודלי,
ובמכתבה ל-ש. שלום מ-1928 היא מתנצלת ואומרת:

אני גם מבקשת סליחתך על זה שאיחרתי בתשובה, אבל הדבר נגרם בעיקר על ידי רוב הטרדות
וחוסר הפנאי, בייחוד בקשר עם מקרה ה"שטפון" הידוע, שקרה בשכונה שלנו בדיוק באותו זמן,
בראשית נובמבר, ותוצאותיו, בצורת עבודה מיותרת רבה, נמשכו עוד הרבה זמן אחר-כך.

אלישבע החלה את כתיבתה ברוסית, וכתבה שירים רבים בשפה זו, אשר חלק מהם כונס בקובץ
"רגעים" (מוסקבה, 1919). היא תירגמה לרוסית יצירות רבות, מאידיש ומעברית, ופירסמה
בעברית מסות ביקורת רבות על ספרות, ובעיקר על הספרות הרוסית. ספרה "משורר ואדם"
(1929) הוקדש למשורר הרוסי אלכסנדר בלוק, אשר השפיע הרבה על כתיבתה. בימי ישיבתה

בארץ השתתפה כמעט בכול הבמות הספרותיות, גם תירגמה לעברית את "בדד" של ריצ'ארד בירד.

מתחת לתמונתה משנת 1928 לערך, המופיעה בחוברת "גנזים", מודפסות המילים: "שתי נשמות שוכנות בי: רוסית ועברית. ושלטון הנשמה העברית מתגבר עליי יותר ויותר." אלישבע מתה בטבריה, לשם נסעה להתרפא בחמי-המרפא, ונטמנה בבית-הקברות בכנרת, ליד קברה של המשוררת רחל.

עלילת הדם

המעניין בסיפורה של אלישבע "מקרה טפל", שהוא מנסה לתאר את עולמה של בחורה יהודייה, מניח ליבין, בתוך חברה נוצרית בעלת דיעות קדומות כלפי עמה. והנושא המרכזי אשר בו נתלות הדיעות הקדומות הוא עלילת-הדם.

"מקרה טפל קרה במוסקבה הבירה ימים אחדים לפני חג הפסח של הנוצרים." (עמ' 13) – כך פתיחת הסיפור. והמקרה, במרכז העיר מצאו כאמצע היום יהודי זקן, עני ואביון, אשר הלך ונשא שק על שכמו, ובשק – גוויית ילד. מיד התאסף סביבו המון אנשים, והחלו דנים בעניין הישן והידוע לכול:

"מעשה ביהודים החוטפים ושוחטים ילדי הנוצרים מדי שנה בשנה לחג הפסח, כדי להשתמש בהם לאפיית המצות." (שם).

אמנם זו השנה החמישית ל"סדר החדש", כלומר 1922 לערך, ברוסיה הסובייטית – ועל כן פיזרו השוטרים את ההמון, והביאו את הזקן למשטרה, שם התברר כי הילד המת הוא יהודי, הוריו העניים לא הספיק להם כספם לערוך הלווייה, ואילו הזקן הסכים תמורת פרוטות מעטות להוביל את הגווייה לבית הקברות היהודי. הכול הסתיים בשלום, ואולם היא, מניח ליבין, "עלמה סובייטית", אינה מוצאת מנוחה לנפשה, ורוחה עכורה ומדוכאה.

בסגנון כתיבה רוסי, אשר כמו נלקח מסיפורי צ'כוב, או דוסטויבסקי (בתירגומם לעברית נגינתם דומה) – פורשת לפנינו אלישבע את עברה של מניח. מניח באה ממשפחה מתבוללת כל-כך שאינה יודעת דבר על יהדותה ותולדות עמה, ומכאן שורש יחסיה הסבוכים עם ידידותיה, בין נוצריות ובין יהודיות. כי היא אינה שייכת לחלוטין לא לאלה, וגם לא לאחרות.

המבחן המכריע של ימי נעוריה מתרחש בשנת לימודיה האחרונה, שנת "משפט בייליס" בתקופה זו הסתבכו עוד יותר יחסיה עם חברותיה, ועם זאת החלה קוראת וחוקרת בתולדות עמה, ומבררת לעצמה את זהותה. אך המשפט עבר וכמעט נשכח, ובאו שנות המלחמה [מלחמת העולם הראשונה] והמהפכה, ועתה היא עובדת במשרד מוסקבאי, ומדי ערב היא נמלטת מפני בדידותה אל חדרה של חברתה האחת והטובה, וירה. שם, אצל ורה, שאינה יהודייה, מתאסף מדי ערב חוג מכרים גדול, רופאים, מורים וסטודנטים, רובם ככולם לא-יהודים.

בעקבות אותו "מקרה טפל" ביהודי הזקן ובגוויית הילד מתנהלת שיחה רגילה בטרקלינה של וירה. איש מהנוכחים אינו יודע שאחת הנוכחות, מניח, היא יהודייה. לאחר הרצאתו של מלומד שהירבה לעסוק בתולדות האמונות המוזרות של העמים הקדמונים, באה גברת אחת, מורת גימנסיה מעיר-שדה, אישה כבת ארבעים וחמש לערך, שקטה וטובת מזג, לידי המסקנה הבאה:

רק בימים האלה קראתי בעיתון, שבמשך השנה האחרונה נהרגו באמריקה על-ידי "משפט-לינץ" לא פחות משלושת אלפים איש! שערו-נא בנפשכם: שלושת אלפים איש נהרגים באופן אכזרי ומעורר בחילה כל-כך, – ואין הדבר מפריע בעד זה, שהאמריקאים ייחשבו בו בזמן – וגם יהיו במציאות – לאנשי תרבות ואחת האומות הגדולות שבעולם... ואני אומרת לפי תומי: אילו היו, למשל, שואלים אותי... לא הייתי מקבלת על עצמי לתת את התשובה המוחלטת, הן בחיוב, הן בשלילה! הלא מצד אחד – היהודים הללו, למרות שהם חיים שנים ודורות בסביבתנו, נשארים תמיד אומה כל-כך מיוחדת במינה, זרה ומובדלת, כמעט בלתי ידועה לנו... ומן הצד השני, – הנה כל הערבוביה הזאת שבענייני הדת, כל אלה הכיתות והזרמים ואמונות-השווא המרובות... ומה אם אותו הדבר שנעשה אצלנו, אצל הנוצרים, לסמל הנעלה של "הדם הקדוש", – אצלם, בצורה הקדמונית של אמונתם, היה אולי... מי יודע? סוף-כל-סוף, מי יגיד לנו את האמת?" (עמ' 35-36).

מניה מתבוננת בווריה, חברתה הטובה. זו אינה מעלה על דעתה להכחיש את הנאמר, אף-על-פי שהכירה מקרוב את חיי היהודים. וכל שעולה על דעתה להכריז הוא כי מוטב לא לדבר על העניינים הנסתרים הללו, כדי שלא לפגוע בהרגשות מישוהו בהיסח הדעת, כמו למשל במניה זו, שאיש לא העלה על דעתו כי היא יהודייה, ואף היא, מניה, הלא "איננה קנאית במידה שכזו, כדי לקבל על חלקה כל דבר הנאמר על היהודים בכלל." (עמ' 44).

ועל כך מוצא לנחוץ להעיר "המלומד", אשר למרות השכלתו הגדולה אינו פיקח ביותר: "בבית התלוי אל תדבר על החבל!"

וכך נשארה מניה עם "המקרה הטפל", ועם בדידותה הקשה, ועם המלחמה הפנימית הנואשה בין שני הקטבים הללו, והידיעה כי למרות הכול, בבוא הערב, תפתה שוב ללכת אל חדרה המואר של וירה.

* אלישבע: "מקרה טפל", סיפור. הוצאת "תומר", תל-אביב, תרפ"ט [1929], 74 עמ'. המחיר 15 סנט.

הסיפור "מקרה טפל" יצא בהוצאת "תומר", רח' קלישר 3, תל-אביב, בשנת תרפ"ט, ונדפס באלפיים אכסמפלים בדפוס "מוריה" – תל-אביב, ירושלים, חיפה, פתח-תקוה. ובאמריקה: "מוריה", ניו-יורק, 46 קאנאל סטריט.

אהוד בן עזר

רומנטיקה ובוהמה במוסקווה בשנות ה-20 על הרומאן "סימטאות" מאת אלישבע 1929

פורסם לראשונה במוסף הספרותי של עיתון "דבר" ב-25.11.1977.

הרומאן "סימטאות" נכתב בידי המשוררת והמסאית העברית (והלא-יהודייה) ברוסיה, אלישבע (1888-1949), בתקופה ובמקומות הרשומים בסוף הספר: "מוסקבה-תל-אביב, תרפ"ה-תרפ"ט" [1925-1929], והוא יצא לאור בהוצאת "תומר", תל-אביב, 1929. אלישבע ביחובסקי (ששמה הרוסי לפני נישואיה היה ייליזאבטה ז'ירקובה), כתבה ופירסמה ברוסית וגם בעברית. היא נישאה בשנת 1920 לשמעון ביחובסקי, ידיד וחבר-נעורים של ברנר, מפעילי התנועה הציונית ברוסיה, ואיש ספרות. לאחר נישואיו לאלישבע התמסר להוצאת יצירותיה, וליווה אותה במסעיה.

ב-1925 עלו בני הזוג לארץ-ישראל, וב-1932, באחד ממסעיהם, מת שמעון ביחובסקי בקישינוב, ואלישבע חזרה ארצה לבדה. על בדידותה וסבלה החומרי, בצריף בשכונת מונטיפיורי, בשנותיה האחרונות, קיימות עדויות מזעזעות.

הרומאן העברי "סימטאות", וכן סיפוריה שהופיעו בספרונים דקים, בשנים תרפ"ח-תרפ"ט, ושוב ונדפסו בשם "מקרה טפל ועוד סיפורים" בהוצאת "תרמיל" (תשל"ז) [1977], בעריכת ישראל הר [— מוכיחים, דומני, כי גם אם שירי אלישבע הינם מעט רומאנטיים ונאיביים לטעמנו כיום, ונעדרת מהם אותה שפה שירית ייחודית שהיא-היא העושה משורר לאמן בזכות עצמו, הנה דווקא הפרווה שלה מקנה לה את מקומה הוודאי בספרות העברית, בהעלותה עולם נושאים וסביבה וסגנון מיוחדים במינם, שנטועים כל-כולם בספרות הרוסית הגדולה, ובנופי רוסיה, ובעיקר מוסקווה. "סימטאות" הוא ללא ספק יצירתה החשובה והטובה ביותר בפירוה.

*

שתי דמויות עומדות במרכז הרומאן "סימטאות". אחת, גיבורתו, משוררת רוסיה צעירה, מתחילה, בעלת מזג קר ונפש רומאנטית (שני יסודות הפועלים לרעת שירתה), בשם ליודמילה ויבין.

השנייה, דמותו של דניאל רויטר, סופר עברי ברוסיה הסובייטית (זמן התרחשות העלילה, לדעת העורך הלל ברזל, במסתו בסוף הכרך, הוא, כפי שניתן לשער, סתיו של שנת 1922, וחורף, אביב וקיץ של שנת 1923). רויטר מחזיק במגירתו כתב-יד של סיפור עברי ארוך, שאין הוא מצליח להמשיך ולעבוד עליו. הוא מצוי בתקופה של ייאוש. קוראים ובתי-הוצאה עבריים אין לו. על סופרי יידיש אינו רוצה להיספח. גישושו בקרב הסופרים ואנשי-הרוח הרוסיים, ופרשת יחסיו עם ליודמילה, הם לגביו פרשה מרתקת ועקרה כאחת, שרק מדגישה בפניו יותר ויותר את זרותו לכל סביבתו, יהודים כגויים. אפילו אשתו הנאמנה, הנאה וטובת-הלב, קלרה, אינה קוראת עברית ואינה יודעת דבר על יצירתו ועל מאבקי חייו הרוחניים.

כבסיפוריה הקצרים כן גם ב"סימטאות", חוזר הנושא הרומאנטי של יחסי קירבה ואהבה בין גבר יהודי לאישה רוסייה. והקשר הביוגרפי לתולדות חייה של אלישבע עצמה בולט למדי. בשנת התרחשות הרומאן היא כבר היתה נשואה לשמעון ביחובסקי, ולהם בת קטנה, מרים, וכך ניתן לראות, במידה רבה של זהירות, משהו מביחובסקי עצמו בדניאל רויטר, ואילו את אלישבע עצמה – מחולקת בין קלרה אשתו (שאף כי היא יהודייה, על-פי המסופר ברומאן, אין בתיאורה שמץ של יהודיות), לבין ליודמילה, אהובתו-כביכול.

ואולם לכל המאפיינים הביוגרפיים הללו שביצירה יש לשים סייג ברור. הפרוזה של אלישבע מעוגנת במסורת כתיבה, שאף כי הצד הווידוי והריאליסטי הקרוב להווה ולחיי יום-יום בולט בה מאוד, הנה הסופר יודע היטב כי את עצמו עליו להסוות היטב ביצירתו, כי לא את זיכרונותיו הוא כותב בספר, אלא דבר אמנות. ודומה שמיותר להזכיר כאן את שמותיהם של דוסטויבסקי, טולסטוי ובייחוד צ'כוב, בתור אלה שהשפיעו רבות על כתיבתה. לא רק באווירה ובדמויות, אלא גם באותו משחק פורה שבין היסוד האישי-הפרטי לבין היסוד הבידיוני-האמנותי. והיפה ברומאן, ובכל סיפוריה הקצרים, הוא שאף כי פרשות יחסים שבין רוסייה ליהודי עומדות במרכזם, הנה בשום מקום אין הן ניתנות לזיהוי פשוטני – זו אלישבע וזה שמעון, אלא קרבתן למחברת עולה מבעד לצעיפי-צעפים של דמויות קרובות-ורחוקות לה כאחד.

ליודמילה היא בחורה קרת מזג, שאפתנית, ועם זאת נפש ישרה ובעלת חלומות רומאנטיים. גברים אחדים סובבים אותה. קורבצוב ה"נרוקמפרוס", פקיד בעל עמדה במשרד התרבות הסובייטי. גבר נשוי ואב לבנים, המוצא לעצמו מפלט בחדרה של ליודמילה, עומד לה בשעת צרה, ידיד בעל-השפעה ובעל קשרים, אך מפני מזגו הטוב, המשעמם-קמעה, אינו מצליח להבקיע לעצמו דרך אל נפשה, כפי שהצליח פעם, או פעמים ספורות בלבד, בגופה.

טיפוס אחר הוא אדי, אדוארד ויסינסקי, דמות אריסטוקרטית של משורר כושל, שאינו מתאים כלל לתנאי החיים החדשים ברוסיה הסובייטית. מיטב זיכרונותיה של ליודמילה עליו שייכים לתקופה שלפני המהפכה, בהיותם צעירים מאוד, מעין צמד נאהבים בני-טובים, המוקפים זוהר של חן ועושר. בתקופת התרחשות הרומאן אדי הוא בעל-משפחה מוזר, שוגה בהזיות, עובד על תרגום חדש של ספר תהילים מעברית לרוסית, בלי לדעת את השפה העברית. ולאחר מות המשוררת היהודייה שעזרה לו בעבודת התרגום, הוא התחיל לצאת מדעתו. יחסי ליודמילה ואדי הם התרפקות על עבר, הנראה אולי יפה מכפי שהיה, אך ללא שם משענת בהווה, ובוודאי בלי כל עתיד.

דמות אחרת הוא הסופר הרוסי גלויץ, המבוגר מליודמילה בעשרים שנים ויותר, חי בדרך כלל בפאריס ומבקר לעיתים ברוסיה. נשים רודפות אחריו והוא עוזב אותן, ובליודמילה הוא חושק לא משום שהתאהב בה אלא מפני שהיא מסרבת לו ולחזיוניו. ובסופה היא אכן נענית לו ומשתמשת בו כדי להגר ממוסקבה לפאריס, שבה מתגוררים קרובי-משפחה שלה, בעלי אמצעים. ליודמילה סבורה שהיא עושה את אשר היא עושה בראש צלול, ויודעת כי סופה שגלויץ יזרקנה לאחר שישבע די צורכו את גופה. תכונות האופי של שניהם מורות בבירור, כי לא נועדו לחיות יחד לאורך ימים.

אך מבעד למעטה הקר, המחושב, של יחסיה עם גלויץ, מסתתרת בליודמילה גם איזו תאוה אפלה, תאוה של הרס עצמי, להיות קדושה-מעונה על איזה מזבח רומאנטי שבדתה לעצמה, בפרשת יחסיה זו עם גלויץ. והדבר בא לידי ביטוי בשתי שורות האמת היחידות, שהן מעין מוטו לכל חייה, ושאותן מצטטת המספרת (אשר בדרך כלל מתייחסת בלעג לכל שירתה של ליודמילה, ומעדיפה על פניה דווקא את ידידתה בת-החוצות, נינה ברג, שסופה נישאת לבחור יהודי ונוטשת את השירה), והשורות הן:

"כל ימי חיי את ליבי רימיתי, והנה – היום רימני ליבי."

אמנם גם שורות אלו אינן אלא כעין פאראפראזה על מכתמו הידוע של בליז פאסקאל: "ללב יש היגיון משלו, שאותו אין ההיגיון יודע."

*

פרשת היחסים שבין דניאל רויטר וליודמילה היא כאמור המרכזית ברומאן. ליודמילה רואה בדניאל מעין רומאנטיקון אחרון, נפש ישרה, ביישנית, אשר מבעד למעטה של בטלנות-מה וגולמנות, שהם בעיקר פרי תנאי חייו בתוך סביבתו החברתית, הכלכלית והתרבותית – מסתתר כוח פנימי רב, כוח של אדם יוצר, אשר לא יילך לאיבוד ואשר יפציע אולי מאוחר יותר, לאחר שכל פרפרי-האמנות שמסביבו כבר ייחרכו כנפיהם ויפלו.

דניאל הוא ביסודו אדם חזק, רציני ובעל עתיד, אמנם, עדיין אינו יודע בבירור מה יהא עתידו. יושרו מונע אותו מלהיספח אל חבורת סופרי יידיש, התולים כנראה תקוות בשלטון הסובייטי. הוא נשאר נאמן לספרות העברית, הגם שאין לו שום ביטאון לפרסום דבריו או קהל לקוראם. והוא מרפרף מעט בקרבת החוג של ליודמילה, חוג אנשי בוהימה וסופרים רוסיים בתקופה ההיא,

בראשית שנות ה-20, במוסקווה, אך היטב הוא יודע שכשם שאין כל עתיד לפרשת יחסיו עם ליודמילה, כן אין כל עתיד ל"שידוך" שבינו לבין הספרות הרוסית. על תהום הזרות שבין שני עמים, שתי תרבויות אלו, עשויה לגשר, במקרה הטוב ביותר, רק אותה מסכת נשיקות קצרה, שהתגשות הזרות ההדדית באה בה במקום התרגשות האהבה האמיתית, ואשר מתרחשת רק פעם אחת בינו לבין ליודמילה בטיולם בבית-הקברות הציורי, הנוצרי, הנאה, המשמש מקום לטיולים, שב"מנזר הבתולות" במוסקווה.

ברומאן של אלישבע כמעט ואין קיימות דמויות "סובייטיות", "פרולטאריות", מאותו סוג שאנו מכירים הן מתוך יצירות שנכתבו ברוסיה באותה תקופה ואשר ניסו להתמודד עם המציאות החדשה שלאחר המהפיכה, והן מתוך יצירות יותר מאוחרות. אין כאן אפילו אותו מתח של מאבק שקיים ביצירותיו של בולגאקוב, המספרות למעשה על תקופה במעט זהה, בחוג אנשים דומה למדי. כל הדמויות, למעט קורבצוב, עדיין שייכות לאיזו מציאות טרום-מהפכנית, אריסטוקרטית, בורגנית או בוהמית, ובכל מקרה, עדיין בלתי נתונה בסד הסטאנדארטי של חיי התרבות הסובייטיים, כפי שהחלו נקבעים תוך שנים אחדות.

באחת מפגישותיהם מביע דניאל רויטר בפני ליודמילה את קנאתו באותו יחס אינטימי-אריסטוקרטי שלה לתולדות משפחתה, כפי שהם משתקפים באלכומים ובמכתבים נושנים ששמורים עימה. ומעניין הווידוי ששמה אלישבע בפיו של גיבורה באשר ליחסו של היהודי אל עברו:

"הנה: אמרתי שבתור יהודי הייתי צריך להיות מסוגל להבין יותר מכל אחד... הלא זאת היא מימרא שכבר דשו בה רבים, שאנחנו היהודים – העם הכי-עתיק בעולם, עם העבר פאר אכסלנס, אשר שמר את רכושו הרוחני במשך דורי-דורות כמעט שבדרך נס, – וכיוצא בזה. ככה הוא הדבר באמת. אולם אצלנו, אצל האנשים מגזע היהודים, – בחיי כל פרט ופרט משלנו, – הלא אין דבר כזה ולא יכול להיות. לא יכול להיות, למשל, אוצר מכתבים כזה, שבו שמורה המסורת 'הקטנה', מסורת ותולדות משפחה אחת. לא יכולה להיות גם ההתעניינות בו ואהבה אליו. אני מתאר לי, שזהו מה שנקרא 'אריסטוקרטיות' במובן הטוב של המילה – השמירה על המסורת הזאת הפרטית הקטנה... הנה, למשל, אני מכיר אנשים – מבני-האצילים שנתרוששו – שהדלות מכריחה אותם כעת למכור את בגדיהם הבלויים בשוק. ואולם הם יודעים תולדות כל בית ובית בכל הסימטאות האלה שמסביב, תולדות כל משפחה. והינך מרגיש, שכל זה נחוץ ויקר להם, את הכול הם אוהבים ומתפארים בו, ומתהלכים בעולם זיכרונותיהם כאדונים. מה שאין ככה אצלנו, אצל היהודים. אין לנו אותה החיבה לעברנו הפרטי, אותה האריסטוקרטיה במובן היפה של המילה. הלא אצלנו כל דור ודור ממנהר להשליך ממנו ולשכוח כל מה שקיבל בירושה מן הדור הקודם, ובזה הוא מוצא את שיחרורו ואת תיקונו, כביכול... ונמצא: עמנו הוא האריסטוקראט הכי-גדול בין אומות העולם, אבל אנחנו – פלֵיִים גמורים..." (שם, עמ' 116-115).

*

יצירתה של ליודמילה ממוסקווה לפאריס, בעקבות גלויץ, יציאה החותמת את הרומאן, אין בה משום הליכה בגלות מסיבות פוליטיות או חברתיות. אילו רצתה היתה ליודמילה "מסדרת" היטב גם במסגרת החיים הסובייטיים, אלא נפשה הרומאנטית והשאפתנית כאחד מתרפקת על מרכזי התרבות והאמנות והחיים הזוהרים שבאירופה המערבית, וצר לה המקום במוסקווה. אין ל"עריקתה" כל משמעות לאומית.

אחר הוא מצבו של דניאל רויטר. הוא עדיין אינו יודע, אך ידידיו הרוסיים, ליודמילה, קורבצוב, והסופר הרוסי הקשיש, השתיין והנואף, מיטרופנוב – כולם מוכיחים לו, בסגנון זה או אחר, שמקומו מחוץ לרוסיה, בפלשתינה. דניאל אינו קושר את נאמנותו לספרות העברית עם הרעיון הציוני, כאילו זיק של תקווה עודנו מהבהב בו, שתוקם אגודת סופרים עבריים ברוסיה הסובייטית, והעברית תוכר כאחת משפות המדינה.

אולם ידידיו הרוסיים יודעים וחשים טוב ממנו, כי לאדם כמותו אין עתיד, לא מבחינה תרבותית ולא מבחינה לאומית, ברוסיה. ובפרשת יחסיו עם ליודמילה נזרעים זרעי הספק והרצון לשינוי. הגם שאשתו, קלרה, אינה מבינה כלל את חפצו זה לצאת למקום אחר, לעזוב את רוסיה.

ליודמילה רומזת לדניאל, שעתידים הם אולי להיפגש יום אחד, בשנית, מחוץ לרוסיה. ואף כי לא נאמר דבר במפורש, אנו חשים היטב, כי דרכו של דניאל עתידה להובילו לארץ-ישראל, אך

עם זאת ברור, כי אילו נשאר אדם כמותו ברוסיה, והמשיך להיות נאמן לעצמו ולייעודו, היה סופו בוודאי כסופם של הסופרים היהודיים ברוסיה הסובייטית. יש לזכור כי הרומאן נחתם בשנת 1929, בטרם החלו כל הפורענויות הללו.

*

הופעת מהדורתו החדשה של הרומאן "סימטאות" היא בגדר חגיגה לקורא העברי. הספר מעניין וכתוב בכישרון, הנטוע במסורת ספרותית נכבדה, וגם מוגש בהדפסה נאה, בצירוף מסה של העורך, הלל ברזל, על אלישבע והרומאן שלה, וכן הערות הסבר, רשימת שינויי העריכה שהוכנסו בנוסח המקורי, וביבליוגרפיה של כתבי אלישבע ושל מאמרים שנכתבו על אודותיה. אך קיים פגם יסודי ומצער אחד, המפריע ומטריד במשך כל הקריאה. הרומאן ניתן בכתבו המקורי, כתיב חסר-שבחסר. אילו היתה זו מהדורה מצולמת, ניחא – היה בכך גם שימורה של ארכאיות מסויימת. אך הרומאן נסדר ונדפס כולו מחדש באותיות בנות-ימינו, ובצורת הגשה כזו בולט כפליים הכתיב החסר, מה עוד שתקופת הרומאן ושמות הגיבורים אינם קרובים לקורא העברי כיום, ורב בהם הלעז.

אילו לפחות היה מלווה הכתיב החסר הזה בניקוד חלקי, כפי שנוהגות כיום הוצאות אחדות, אך לא. וצר לומר כי את הספר צריך לערוך פעם נוספת, מבחינת הכתיב, ולהדפיסו מחדש, ורק אז אפשר יהא לומר כי הרומאן של אלישבע אכן ניתן לקריאה רהוטה בידי הקורא העברי בן-ימינו.

אלישבע: "סימטאות", רומאן. מסת-הסבר, הערות ועריכה: הלל ברזל. הוצאת הדר, 1977, 304 עמ'.

אהוד בן עזר קריאה שנייה

“פרפורי מהפכה”

לְאֵלֶּהָ ר.
1930

פורסם לראשונה במוסף “משא” של עיתון “למרחב” ביום 6.3.1970.

[אהוד: תחילתו של המדור “ספרי דורות קודמים” היתה במדור “קריאה שנייה” במוסף “משא” של עיתון “למרחב” בעריכתו של אהרון מגד. כאשר מנחם ברין קיבל את עריכת “משא”, הוא ביטל את המדור ואז עברתי ל“תרבות וספרות” של עיתון “הארץ” בעריכת בנימין תמוז].

חינם של ספרים ישנים – ראשיתו במציאתם, והוא שמשפיע גם על הקריאה בהם. אתה מרגיש כמוצא שלל רב, אם כי, לעיתים, – אין השלל רב ביותר.

מצאתי את הספר בדוכן של אדון מינקובסקי (הדומה בצורתו ובהליכותיו לעגנון, ממש כפילו), בתחנה המרכזית [הישנה], וקניתי במחצית הלירה. שם המחברת – אלה ר. מי היא אלה ר.? אינני יודע. ומה היה שם-משפחתה במלואו? האם המשיכה לכתוב, ואולי “פרפורי מהפכה” הוא ספרה הראשון והיחיד? אינני יודע. העודנה בחיים, בישראל? אינני יודע.

כריכת הספר – נייר קרטון דק, צהוב. על גב הכריכה, המחיר במא”י [מיל ארץ-ישראלי. אלף מיל היו בלירה אחת] – בלי כריכה 125, מכורך 155. שולי הדפים מצהיבים מזוקן – עדיין מחוברים זה לזה בבתוליותם.

שעה ארוכה ביליתי בחיתוכם בסכין-נייר, וכשסיימתי – התפרק הספר כולו. מתברר כי מעולם לא נתפרו קונטרסיו בחוטים, אלא הדביקום, סגורים, אל כריכת הקרטון הדק. הדבקתי אותם בדבק פלאסטי דף לדרך, הנחתי את הספר ליום, עד שהתייבש הדבק, ריססתי במשהו נגד חרקים ותולעים, הוצאתיו למרפסת, למשמרת. כעבור יומיים היה הספר אפשרי בקריאה. חזקה על אשר ברש ז”ל, שאם בחר בו, בתור עורך, לספריית פרווה מקורית – מן הסתם מצא בו משהו מביטח, מעורר תשומת-לב, ראוי לעידוד. שנת ההופעה – 1930.

ובשעת הקריאה? – מעט אכזבה, מהולה בסקרנות, לדעת, בכל זאת, מה יקרה. ואולי יקרה משהו חדש. והתבוננות עצמית – אני שואל את עצמי, נניח שהספר שאני קורא בו היה יוצא לאור עכשיו, ספר של סופר מתחיל, לא-ידוע, על הווי זר לי – וכבר בעמודים הראשונים הייתי מרגיש ספרות גדולה אין פה – האם לא הייתי פוטר בכמה דילוגי קריאה, מסיים את הדפדוף באנחת רווחה, ומניחו הצידה, לתמיד?

האם אין לי יחס סנטימנטאלי אל הספר דווקא משום שהוא כישלון עתיק? מפני שהוא קוריוז, בעיניי, ומצאתיו בתחנה-המרכזית, במחצית-הלירה, והשקעתי שעה של עבודה בחיתוך ובהדבקת דפיו הנושרים? (ומה גדולה היתה ההנאה הזאת שהביא לי הספר, הנאה חושנית ממש, אולי יותר מן הקריאה בו).

רוסיה בשנים הראשונות שלאחר המהפכה. בתיה פרלמן, בחורה בוגרת, סטודנטית, היא הבת הבכורה בבית. הסיפור פותח בהריונה האחרון של אימה שינה. שינה הרה זו הפעם השלוש-עשרה. משנים-עשר ילדיה נישארו בחיים רק שמונה. הפעם השלוש-עשרה הרת גורל. שינה

מקשה ללדת ומתה, ועימה פרי-בטנה שלא האריך שעות. מעתה נפתחת בפני בתיה מגילת ייסוריך, שמסתיימת רק בהחלטתה לנסוע וביציאתה לארץ-ישראל.

שורש ייסוריה של בתיה ביצרו החזק של אביה האלמן, אריה, אשר כשמו כן הוא, עדיין כוחו במוותניו. ולמרות שנותיו, ילדיו הרבים, זקנו, חנותו, – עדיין אוננו גדול ומתגבר בו כאריה. אישה הוא צריך – ולא רק לשם טיפול ביתומיו הקטנים, ובישול, והשגחת הבית, אלא בעיקר, בתור אישה.

תחילה הוא מנסה "לשדך" את בתו הבוגרת, למען תצא מן הבית וייקל עליו לקחת אישה שנייה. אך הבת מסרבת. היא אינה מוכנה לדרך זו. היא נמצאת באוניברסיטה, "חופשית" היא, וחבריה מודרניים, יהודים צעירים, מהפכנים, עדיין שיכורים מן המיפנה שחוללה המהפכה הרוסית, עדיין עיוורים לאנטשימיות שבמעמקים, ולשונאי ציון.

אריה מתחיל להשגיח על עצמו, להתייפות, מנסה לרמוז לבתו על רצונו לקחת אישה שנייה, אך היא אינה מבינה את חפצו האמיתי, סבורה היא שרק דבר החזקת הבית והטיפול בילדים דוחפו לרצות באישה, והיא מבטיחה, למרבה אכזבתו – כי תיקח על עצמה את עול הבית כולו, רק אל יכניס אם חורגת לבית.

ומתחילה פרשת פירפורים, פרשה יצרית, אפלה. הבת הבוגרת נעשית מחוז-חפץ לתאוותו הקשה, הבודדה, של האב. ישנים הם בלילה בחדר אחד, כך אופן הדיוור, בצפיפות, והאב אינו יכול להירדם:

"ובדממת הליל שמע את דפיקות ליבו החזקות: טיק-טק, טיק-טק, ובמיטה מנגד, במיטת אשתו, נשימות בתו הקצובות, הישרות. והליל לבן, אור הלבנה בחדר.

הנה היא הרימה את ידה הצחה, התמתחה, הסירה מעט את השמיכה, והוא מבחין את תלתלי ראשה על לבנת הכר, את ארשת פניה העדינים, חזה המתרומם ויורד, מתרומם ויורד, מתחת לכתונת בולט שדה העגול, הצעיר...

הראש סחרחר והדם דופק בעורקים. נדמה היה כה קרובה, קרובה... " (פרפורי מהפכה, עמ' 23).

היחסים עם האב הולכים ומסתבכים:

"בתיה הרגישה ביחסו המוזר של אבא. פעם ילטפנה, ימשכנה אליו וינשקנה ומנשיקות אלה קור עובר בגופה. ופעם ירגז, יגדף: התבשיל אינו טוב, אין סדר בבית. היא מערכבת את הניירות על שולחן כתיבתו... אינו יכול נשוא עוד... " (שם, עמ' 24).

עד שמגיע הדבר לכלל חטא, והרגשת גועל:

"עברו שבועות.

בלילה התעוררה בתיה משנתה. מישהו נגע בצווארה, בשדה. היא פקחה את עיניה. דבר-מה לבן חצץ את החדר והסתלק. עתה ברור היה: זה היה אבא. כל הזמן אבא... הוודאות החרידה. משהו ניתק בפנים. מצחה נתכסה זיעה קרה. כולה רועדת מכאב, מגועל. בחלל האוויר השחור השקיף משהו איום. היה רצון לפרוש מהקרקע, להתרומם, לעוף מכאן, או להיתלות בתקרה בחבל, כמו שראתה לפני זמן מה על המגרש הגדול, על עמוד החשמל. הגוף התנועע, ידיו מורדות בייאוש, הלשון הושטה כלפי העולם והשיניים הלבנות מצטחקות ומאיימות...

אריה שמע את בתיה מתהפכת מצד אל צד. ליבו נבהל ודפק במהירות וחולשה התפשטה בגוף עד להתעלף. "האם עשיתי לה מה? הלא יצאתי החוצה, עברתי וניגשתי לראות אם ישנה היא... רק כיסיתי אותה... " (שם, עמ' 26).

היחסים בין האב לבת באים לידי בירור נרגש. האב מתנצל לנוכח בכייה ההיסטרי:

“אני לא אשם... יש בי דם כזה... אני לא יכולתי לשלוט בי... אני לא חשבתי לעשות לך שום רע... מציאותך בחדר לא נתנה לי מנוחה...” (שם. עמ' 27).

גורלותיהם של האב והבת הבוגרת נפרדים במידת-מה. האב פותח בפרשת שידוכים, נישואין שניים, אכזבה, גירושין, ושוב השתדכויות שאינן עולות יפה, וחיבוטי-יצר קשים, עד שמוצא פורקנו בנישואין בשלישית לבתולה מזקינה, שאין בה נוי ולא חמדת גוף, ודווקא היא מצליחה להיעשות אם לילדיו ולשאת את עול הבית בהצלחה.

מסות קשות עוברות על אריה, הנאסר בידי אנשי השלטון הקומוניסטי המחמיר, על מה שנראה בעיניהם כמסחר בלתי-כשר, ומבלה בבית-סוהר חודשים אחדים, סובל בשתיקה את יהדותו בקרב אנשים פליליים וגסי-נפש.

ואילו בתיה – היא מתאהבת בסטודנט יהודי-רוסי מחבריה, בוריה. בוריה מתנגד לנישואין, בהם הוא רואה הרגל ריאקציוני ודתי, ומשדלה ל“אהבה חופשית”. מעצוריה הנפשיים ופחדה מפני הפלה מתגברים על אהבתה. יחסיהם עולים על שרטון. הוא עוזב למוסקבה, בתור קומיסאר צעיר, פעיל במפלגה, ושם מתחיל לחיות אורח חיים אחר, חופשי, בביתה של אשת שעשועים למודת ניסיון, כניראה מן התקופה שבטרם-מהפכה.

בהיודע הדבר בעקיפין לבתיה, אין היא רואה מוצא אחר לעצמה אלא עלייה לארץ-ישראל, שם מתקמים חיים חדשים, טהורים. הלא כך כתוב במכתב מארץ-ישראל, שהיא קוראת בבית חברתה, סוניה:

“אנו חיים בקומונה. כולנו עובדים. חלוקת העבודה, חלוקת התוצרת... כל אחד לפי כוחותיו, לכל אחד לפי צרכיו... יחס חברתי... אנו עובדים בשדה, והקירבה לטבע כה מחנכת, מבריא. הטבע פה כל-כך עשיר והחברים פשוטים וטובים. העבודה כה מקרבת וחס לנו...” (שם, עמ' 164).

והיא נוסעת לארץ-ישראל.

* אלה ר.: “פרפורי מהפכה”. סיפור. ספריית פרוזה מקורית בעריכת אשר ברש. הוצאת ספרים “מצפה” בע”מ. תל-אביב. תר”ץ. 1930. 174 עמ’. מחיר הספר: בל”כ 125 מא”י. מכורך 155 מא”י.

*

מכתבים למערכת “מי היא אלה ר.?”

כך שואל ברבים אהוד בן עזר במאמרו על הספר “פרפורי מהפכה” (“משא” 10) והוא ממשיך לשאול: “האם המשיכה לכתוב?” וכו’.

משונה, משונה ביותר, שאהוד בן עזר המתעניין, כפי שמאמריו בשנים האחרונות מוכיחים, בספרות הארצישראלית בשנות השלושים והארבעים, אינו יודע שזוהי הסופרת, שנתפרסמה לאחר מכן בשמה המלא: רבקה אלפר (רוביץ).

ביותר תמוהה העובדה, שאין בן עזר יודע שסופרת זו ישבה בפתח-תקווה, מקום לידתו של בן עזר, במשך שנים רבות, כפועלת בפרדסים ואילו עיין למשל בשבועון “מאזניים” היה מוצא שם סיפוריה מחיי פועלת-פרדסים בפתח-תקווה.

אם כך מצב-הידע של ספרותנו בהווה, ולא חלילה מלפני מאות שנים, אנה אנו באים?

ג. קרסל

(“למרחב”, 20.3.1970)

רות בקי קולודני

“כחיה טרף חולצתה, פתח חזייתה והתחיל לנשק... לנשק...”

רבקה אלפר

סיפור שנמצא בין ניירותיה של רבקה אלפר ולא התפרסם מעולם, המספר, אולי לראשונה בספרות העברית, על אונס ועל אישה שלא בטחה שוב בשום גבר
[\[הארץ, 11.4.2014, מצוטט כאן מ"וויקיפדיה"\]](#)

“יש בך מיסוד הרוסאלקה בשערותיך הארוכות, כתבה המשוררת זלדה לרבקה אלפר, “אבל את מצליחה להעלים זאת במסווה של עסקנות ציבורית.”
רוסאלקה היא בת הים שעלתה מהמצולות באהבתה לנסיך, אך הבינה בייסורים שהקשר לבן אנוש אינו אפשרי, ותהום מפרידה בין עולמה לעולם בני האדם. רבקה אלפר חוותה ייסורי אהבה מרים וביטאה כבר בספרה הראשון מצוקות, בגידה ומתח ארוטי, אך בעקבות משבר, הדחיקה את רגשותיה והתמסרה לכתיבה דוקומנטרית, ביוגרפית, היסטורית, ולעריכת כתבי אחרים.
היא כתבה את “המתנחלים בהר”, על לאה ויצחק כהן ממוצא, את “קורות משפחה אחת” על משפחות ילין ודנין, את הספר “פקיעין”, על משפחת זינאתי, ואת “בנות בניר” על משקי הפועלות. כמו כן סייעה לרחל שזר בעריכת “דבר הפועלת”.
הסיפור “שגגה”, שגיליתי באקראי ב“גנזים”, ולא ראה עדיין אור, חושף טפח מעולמה הפנימי ומאיר את נתיבי החיים שכפתה על עצמה. “שגגה” מתמודד באופן ראשוני, מקורי וכאוב בתהום שבינו לבניה.

המהפך שגרם לרבקה לגזור את שערות רוסאלקה הארוכות שלה וליהפך לסופרת-פועלת של המהפכה הציונית, אירע לאחר שפורסם ספרה הראשון “פרפורי מהפכה”. הספר ראה אור ב-1930, בהוצאת “מצפה”, בשם הבדוי שאימצה לעצמה, ר. אלה. היא החלה לכותבו ברוסיה, תוך שחוותה בנעוריה את אוירת מהפכת 1917, והמשיכה בנדודיה הממושכים לארץ-ישראל. הספר חושף, באמצעות סיפור של משפחה במצוקה כלכלית ונפשית, את השקר שבמהפכה: קומיסרים מושחתים, בתי סוהר שבהם כלואים חפים מפשע, פעילי מהפכה הוללים, וחירות שנהפכה לאנרכיה.

היושע ה. ייבין כתב ב“דואר היום” (4.7.1930) שפעם ראשונה רואים בארץ מספרת המתארת אנשים על מאווייהם, סבלם ותשוקותיהם, לא על פי הדמיון אלא בצורה ריאליסטית, ושהסופרת הכניסה רוח חדשה ומודרנית לסיפורת העברית, והרחיבה את התהום בין ספרות ההשכלה לספרות החדשה.

גם מבקרים נוספים התייחסו לספר. אחד מהם, ו. תומר (שכל מאמצי לברר עליו פרטים עלו בתוהו), פסל את הספר וכתב שעיקרו לא “פרפורי מהפכה” כי אם פרפורי גופו ותאוותיו של אבי הגיבורה, שתוארו ב“אכזריות שאין דוגמתה.” הוא גם שאל בנימה צינית אם זה יאה שסופרת חלוצה, אחת מאלה העובדות בפרך כגברים, תגלה חלוציות גם בתיאורי מין.
ביקורת זו פגעה ברבקה אלפר פגיעה אנושה, ועירערה את ביטחונה בכישוריה כסופרת. היא היתה בחורה צעירה, שחייתה רק שנים ספורות בארץ, אישה לבדה. היא אספה את הספרים מהחנויות ומכל הידידים שמסרה להם עותק, והחליטה להפנות את יצר הכתיבה שלה לנושאים ציוניים-לאומיים.

את חייה הפנימיים הכירו רק חברות קרובות. זלדה היתה אחת מאלה שידעו זאת, וניסתה שוב ושוב להשפיע עליה להפסיק את תפקידה כעורכת משנה ב“דבר הפועלת”, כי עיסוק זה נוטל ממנה את מהותה הפנימית, ואת “חירות המחשבה, החירות האינדיבידואלית, המסוכנת, המלהיבה.”

במכתבים אחדים שאלה זלדה: “רבקה הו רבקה למה את שותקת כל כך?”

רבקה השיבה לה, במכתב ללא תאריך, שאכן הגיעו מים עד נפש. ל"אם הבנים" רבקה גובר, שהפכה אף היא לידידה קרובה (לאחר שאלפר ערכה את "ספר האחים"), כתבה: "את שואלת אצלי למה איני מספרת על עצמי? אף לאנשים הקרובים לנפשי איני יכולה לספר כי מאוויי אינם לגאליים, הרגשה של אי נכונות הדרך, של בלימה בלי קרקע על הרגליים."

הסיפור הגנוז "שגגה" נוגע במאוויים הללו ובהרגשה הזאת. זהו אולי הסיפור הראשון, או אחד הראשונים בספרות הארץ, המבטא אונס מנקודת המבט של האישה. לא במקרה שם הגיבורה הוא דינה, אך בעוד אחיה של דינה המקראית נקמו את נקמתה, דינה העבריייה היא בודדה ואין מי שיגן עליה. הסיפור מתחיל בתיאור דינה שהגיעה לעיר הגדולה בערב גשום, לסדר מסמכים לאביה ואחיה הקטנים, שחפצו לעלות לארץ. [הקטעים המעטים שהושמטו סומנו].

מתוך "שגגה"

[...] אך היכן היא? באיזו דרך? שכחה ולא השגיחה בהליכתה. גם חושך נפל. גשם מטפטף. הנעליים קרועות, רטיבות ברגליים. קר. לשאול את הדרך? הנה גבר עם צעירה. לא תשאל אותם. הנה זקן. והנה צעיר צועד פסיעות רחבות, בטוחות...

"סלח נא, מה הדרך לרחוב ט?"

"אה, רחוק לגמרי. בצד אחר. נלך. אני באותו הכיוון. אך איך זה את פה מחוץ לעיר, לבדך? חושך?!"

"אינני יודעת. הלכתי כך שקועה במחשבות וטעיתי."

רגע שתיקה. נעים מצלצל קולה. נגע בלבו. "את חדשה פה?"

"לא. בפעם השנייה. אך לא מכירה את העיר. תמיד רע תופשת. באתי הנה לסדר ויזות. אבא עם המשפחה רוצה לבוא. קשה קצת. הרבה דאגות."

"מאיך את?"

"הנני בקבוצה."

"מה את ממהרת ככה? רטוב הלא. חלקלק. תיפלי. הנה נכשלת. אני אהיה אחראי, התרשי? כך אחזיק, אך אל תרוצי ככה."

הגשם מתגבר. אחז אותה בזרועה ורטט עבר בכל גופה. גל אש התגלגל מידו לידה, ירד לבהונות רגליה, התרומם למעלה והצית את הלב. הלב התרחב. הדפיקות מהירות וחם לה. קל להישען על זרועו החזקה. התקרבו אחד לשני ונעים ככה, לא הולכים, הרוח נושא אותם. שתיקה. לא נחוצות מלים, אך צריך לדבר. "הגשם מטפטף יותר ויותר" (אמר), "מה מעוננים השמיים. מה טוב עכשיו בחדר חם." אך לא. לא זה הוא רוצה להגיד לה, לא זה. רוצה הוא להגיד לה כי אינו רואה אותה בחושך, אך מרגיש אותה כולה. כי היה לוקח אותה על זרועותיו ונושא אותה הרחק, הרחק...

והיא? ראשה בוער. לבה דופק. מידו, מגופו משתפך לתוכה זרם מתוק, מתיקות וחולשה בכל גופה. מי הוא? למה ככה? המוח לא עובד וטוב ככה ללכת וללכת נשענת על זרועו ולהרגיש את קרבתו, את הלאות המתוקה. השיחה שלהם נסבה על צעירות. גם הוא לפניו היה בקבוצה. מעטות שם צעירות יפות. העבודה הקשה גוזלת את יופיין, העייפות גוזלת את מבטן החי. אין צעירות שיצרו סביבה נעימה, נשית.

היא שומעת אותו כבתוך חלום. הראש מסתובב. השיחה מעוררת את רגשותיהם. הוא מקרב אותה יותר, הקרב מתחזק, נעשה יותר עז, יותר חד. מתיקות חדה עד כאב.

"למה את רועדת. קר לך?"

"כן, רטוב ברגליים." קולה נפסק. גל רותח מתגלגל, סותם את גרונה. בקושי עונה. ראשה מסתובב. הגשם מתחזק.

"את כולך רטובה, הנה אני גר. תיכנסי לרגע לחדרי. עוד מוקדם. תתחממי. הגשם יעבור, אלוה ואתך. הלא אי אפשר..."

"כן, אי אפשר," עונה היא כבחלום.

"אך למה את פוחדת. ילדה את. למה? את חושדת בי מה?"

רגע ספק, אך היא מאחורי הדלת. היא ברשותו, לא ברשותה. "ככה, תשבי פה. למה את רועדת כולך? קר לך?"
"כן. קר."

"תפסתי את מעילך. תיכף אדליק את הנר. תפסתי, ככה, תתיישבי. הנה פה. יהיה יותר חם. ככה. אפשר לך גם את המטפחת, שערך רטוב..."

הקרב מתגבר. עוטף אותה כולה. מסביב מסביב. איזה גל מתגלגל לגרון. אך למה התיר את כפתור החולצה? למה? לא צריך. אך הוא חטף אותה בזרועו, אחז בידיה, כחיה טרף את חולצתה, כותנתה, פתח חזייתה והתחיל לנשק... לנשק... גופה רוטט, רועד כל שריר, כל אבר... הלאה אין לה גוף. היא קלה. התרוממה למעלה, עפה, נופלת, מטה, מטה... טוב... בוער... שורף...

התעוררה. אור בחדר. חצי ערומה. הוא מנשק נשיקות חלשות. נשיקות סליחה את גופה. ישבה. עיניה מפוזרות. כל גופה שבור. כואב לה. מה קרה. למה היא פה? במצב שכזה. גבר זר מנשק את אצבעות ידיה? מה זה? קפצה מהמיטה. כברק התבהר זיכרונה. הבינה. נפלה על ברכיה, עיניה יצאו מחוריהן, פניה חוורו. מגרונה יצאו קולות חנוקים. היא שוברת את ידיה, תולשת את שערותיה. "אלוהים, מה עשית לי? הרגת אותי. לא אחיה. אאבד את עצמי לדעת. הרגת אותי." קולה נפסק. עיניה יבשות, גדולות. נוצצות.

הוא ניגש אליה. שוב התעורר בו הגבר. היא בזעף דחפה אותו נרתעה לעומק החדר, לפינה. "אל תיגש, אל תיגש. תן לי רעל. אני מתחננת לפניך. פה אמות. תן לי נשק." מגרונה התפרצה זעקה חנוקה, משונה. גופה רועד, נזרק.

"אל תעשי לי פה היסטריה. אינני אוהב זה. את שומעת? אינני אוהב. אל תאספי לי פה קהל. לא סחבתי אותך הנה. בעצמך הלכת. אני לא אשם, לגמרי לא אשם... אם אין לך לאן ללכת תוכלי להישאר פה. עד הבוקר. מחר אוכל לעזור לך פה להסתדר. חדר, גם משרה. אוכל לכלכל אותך זמן מה. אוכל... את מוצאת חן בעיני, אפילו כשאת כועסת... אוהב אני כאלה. אותי תזכרי לעולם, לא תשכחי כבר."

היא לא שמעה הכל. גופה רועד, עיניה בולטות, הראש בוער. אוזנה קלטה: אני לא אשם... חדר... לכלכל.. משרה...

"כן, כן, צדקת, אתה לא אשם. אני אשמה. בעצמי באתי. כן. בעצמי אני הולכת. תיכף. איפה מעילי? הולכת."

"אך חושך הרי. תחכי עד הבוקר."

היא מאחורי הדלת. בחוץ בוץ. רוח קר. את מטפחתה שכחה, שיערה פרוע. מעילה פתוח. הרוח משליך לצדדים את כנפיו, משחק אתם משחק שדי. כולה בוערת. במוחה ערבוביה. הלכה, הסתובבה, הנה בוקר. פגשה איש. שאלה אותו על הדרך. קולה רעד. הסתכל בה. רושם מוזר. הראה את הדרך, לא שאל כלום.

"אל תלכי לבדך, מוקדם עוד, והדרך מסוכנת. תחכי קצת. יילך בטח מישהו."

הנה בחור. שאלה על הדרך. השיב שגם הוא לשם "נלך ביחד. את גרה שם?"

"אבקש אותך, אל תדברי אתי כלום, תסלח לי כואב לי הראש. אל תדברי אף מלה. אבקש אותך." הדרך ארוכה, הראש מסתובב, הרגליים כושלות. לפני תהום. תהום. חושך. ריק. אין ויזות. אין אבא. אין אח. אחיות. אין כלום. נגמר. באה (לקבוצה). חום. קרועה. פרועה... שכבה במיטה. שבוע חום. קמה. חלשה. פניה נפלו. לאיש אחר נהפכה. [...] נמשכו ימי החול. ביקשה עבודה קשה, עבודה מפרכת. עבודה מעל לכוחותיה. התמסרה. שתקה. לפעמים באמצע העבודה תעמוד, תסגור עיניה. תתאבן. התמונה חיה לפניך... איך קרה זה, איך קרה? מדוע זה לא חלום? מדוע זה כל כך חי? ושמה חלום? שמא הכל חלום? אך לא. מרגישה היא סימני הטומאה על גופה, שפתיו התאבות, הלחות על בטנה, חזה, סימני הטומאה לא יירדו אף פעם. מה רוצה היתה להיות במנזר, רחוק מהעולם, רחוק... ושוב עבודה, שוב פרך. בערב, מאוחר. אחרי העבודה. אכילה חטופה, ומיטה. התרגלה לישון הרבה. לפעמים להורה נכנסת, רוקדת בהתלהבות עד אין אונים. להשתכח עד בלי סוף. אך לרגעים שיכרון רגעי. ושוב ריקנות, שיממון [...].

פעם הרצאה במושבה. הולכת. בצדה חבר. מדברים על המשק, האספקה, דברים פנימיים. לוקח בזרועה: "דינה, את השתנית בזמן האחרון."

התעוררה. "מה זאת אומרת?"

"יפית, לא השגחתי בך קודם, עכשיו נעשית לאשה."

עמדה. "זאת אומרת?"

"כן, מותנייך, כתפייך התעגלו. החזה שלך בולט. מעוררת תשומת לב גבר." "אנחה התפרצה מגרונה. נשמתה כבדה. חזה מתרומם, יורד. "אתה חושב עכשיו מותר? אל תחשוב, אל תחשוב. לא אתן לנגוע בי אף פעם. אף פעם. לעולם לא. לא אתן." פרצה בבכי. החבר התבלבל. "לא חשבתי כלום. רק אמרתי. מה לך דינה? לא רציתי להעליב. תסלחי, תסלחי לי. רק אמרתי."

למחרת ביקשה ליפו. צריכה. התעטפה במעילה, ראשה בכתפיה. באוטו נדחקה לפינה, עצמה עיניה. רק לא לחשוב, כלום לא לחשוב. לו קרתה קפיצת דרך, קפיצת זמן, משהו. לו נס קרה. ירדה מהאוטו. הראש מסתובב. את מטפחתה הורידה על שערותיה. הלכה ישר, הרחק, הרחק, אחרי העיר. ניצנץ שלט, השחירו אותיות: "רופא נשים". צילצלה. ידה רעדה. לו לא היה בבית. הדלת נפתחה. שתי נשים יושבות, סוקרות את גופה. התיישבה בפינה. התכופפה. והאותיות קופצות במחול. לב דינה קופץ גם הוא.

"גברת, עכשיו תורך."

"מה? כן... ארון ספרים, תמונות גופות נשים, חלקי גופות. ושולחן כתיבה. ראש לבן. משקפיים. אשה לבנה. הכל קופץ, רוקד.

"תגידי, אם אני?...?"

"כמה זמן?"

"קרוב לחודשיים."

"תשכבי פה."

"אהה, לו מהר, מהר."

"לא, נדמה אין כלום."

לחייה בוערות, גועל נפש. לא זכרה איך החוצה באה. חולמת שוטטה בחוצות. שבה. שוב חום. עבודה קשה. שינה. שתיקה [...].

בא חדש לקבוצה. הרגיש עצמו לא נוח. היא הראשונה פגשתהו. סיפרה לו, הראתה לו, עזרה לו. עבר זמן, התקרבו קצת, אחד לשני סיפר, אחד את השני הבין, הרגיש. לאכילה היו בלי כוונה מזדמנים ביחד, למושבה ביחד. היא לא חשבה כלום. חבר טוב. פעם החברים העירו: "איזה דבר מתהווה ביניכם, תראי, דינה!" צחקה. פעמים אחדות הרגישה עליה את מבטו העמוק, מבט לא חצוף, מלבב, חודר. פעם הרצאה. ישבו סמוך אחד לשני. הרגישה זרם חום, תיכף נסוג. הבינה אותו. ליטפתהו במבטה. למחרת מסודרים לעבודה ביחד. הוא לקציר, היא לאסיף. נסעו לעבודה. שתקו. היא הרגישה. קרה איזה דבר. לבה דפק. היה רצון לדחות, לדחות לעתיד רחוק, רחוק מאוד. בזמן העבודה דיברו. דברים בטלים, לא לעניין. אחד בפני השני לא הביט. צהריים. הלכו לחורשה לנוח. אכלו אכילה חטופה. היא קמה.

"דינה, למה את רצה, צריך לנוח, עוד לא עברה השעה." ישבה רחוק ממנו. התקרב אליה. לקח בידה.

"דינה, הלא את מבינה אותי. לא צריך לדבר."

"מה אתה רוצה?"

"דינה, את אוהבת אותי, הגידי!"

"אינני יודעת. כלום אינני יודעת... אני מכבדת אותך, אני..."

"דינה!" חטף את ידה והתחיל לנשק עד זרועה, שפתיו לוחשות: "קדושה שלי, טהורה."

התנערה, הוציאה את ידה וקמה. "לעבודה. מאוחר." [...].

"דינה, תעני לי, למה את מונעת אותי?" שפתיה לחשו: "קדושה... טהורה..."

"כן כן, את קדושה שלי, טהורה."

"ואם לא?"

"מה לא?"

"אם אינני טהורה, אם טמאה?"

"מה?"

"אם ידעתי גבר?"

"מי, את? דינה? למה את צוחקת ממני, את רוצה לנסות אותי?"

“לא, זה אמת!”

“מה?... הביטי לעיני.”

“כן, כן, טמאה. עירומה שכבתי. והוא זר. נישקני. לקח אותי. עירומה כולה. כל גופי נשק.”

“אההה! די, די! לא צריך יותר. הבנתי.”

איזה קיר נפל ביניהם. קר נעשה. הליט את פניו. דינה הרגישה. נגמר. אין לה מה לעשות פה יותר. בפסיעות קשות הלכה. לא הפנתה את ראשה. הוא לא הלך אחריה. שניהם הרגישו, נגמר ביניהם.

[...] טיול. מסדרים חבריה לעמק, לגליל. “גם אני הולכת. עבודה אחראית? תשלחו אחרת במקומי. נחוץ לי. אני מוכרחה.” שק על הגו, צידה לדרך, הולכים. ארוכה הדרך. הרים, בקעות, גלי חול, קבוצות, מושבות, אנשים, חברים, חברות. לכל צבע אחד. לא מתקבלים לה רשמים. איזו כהות, עייפות פנימית, נסחבת מאחורי החבריה... וטוב ככה. ללכת. להמשיך את הדרך תמיד. בלי התחלה. בלי סוף. מושבה בשומרון. קבוצת כיבוש. נשאר ללון. אכלו ארוחת ערב. התכנסו לשולחן אחד אחד בחורים כארזים, פנים שזופים, עיקשים [...] אחר כך שרו, שירים נוגים, ארצישראלים. גם השירה סיפרה על ההרים החשופים, על שברון הלב וכליון הנפש... דינה עייפה, שכבה על הקרשים, הקשיבה לשירה הפולחת ללב ונרדמה. [...] למחרת המשיכו את הדרך. מושבה. מחנה פועלים. נשאר ללון. בערב הלכו לטייל לראות את הסביבה. לצידה בחור. דיברו על הארץ, הקבוצות, הפועל, הספרות, וקל היה. הכל ברור ומובן, כידידים מזמן. שעות כרגעים עברו. למחרת שבת. הלכו לראות את הארמון העתיק הרעוע על שפת הים. פיגרו מהחברה הם לצד אחד, שניהם לצד שני. הלכו מסביב. עמודים, מגדלים, צורים, למעלה, למטה, חוף הים.

“איפה הם החברים?”

“נמצא. אראה לך הכל. אני מכיר את המקומות האלה כאצבעותי שלי. נשב קצת, ננוח.”

גלי הים מפכים במנוחה כמתרפקים. “מה נעים פה, מה נהדר. כמו אגדה.”

“דינה... רוצה אני לדבר אתך.”

“נו?”

“לא הייתי מדבר עכשיו, אך את הולכת היום, תיכף. שמא לא אראך... ואני מזמן בארץ, פועל ותיק, ואדבר בשפתנו, שפה פשוטה... אתמול בילינו ערב יפה. קל היה, מזמן לא הרגשתי נעים כל כך. ואני עייפתי. נמאס לי, ללא פינה. מחנה פועלים, מטבח כללי, אין לב שיקשר, שישפר את חיי. נמאס לי. עייפתי. גם בעיניך עייפות קראתי. שבר. קרובה את לי. אין אני שואל מי את, מה את, כמו שהינך. נסדר את חיינו כמו שאת רוצה. בעיר, בכפר, היינו הך לי. תישארי... אם לא, אעזוב את הארץ. זאת האמת שלי, לעזאזל. עייפתי להיות איש צבא.”

אבן נזרקה מידי הרחק, הרחק. חצצה את המים וירדה למצולות. “אני לא עייפתי. לא חשבתי. נלך. תן לי לחשוב... אחר-כך...” המחשבה עלתה, האם באמת ככה? על יסוד עזרה הדדית? והאהבה שתקדש את האיחוד? לא, לא. רק לא ככה!

עברה שעה. הילקוט על הגו. המשיכו את הדרך. “נו, בכל זאת, שמא תחשבי?”

“לא.”

“תסלחי.”

הלאה. שוב הרים. בקעות, קבוצות. נמאס. עייפות. יש רצון בפניה, במיטה פרטית, שלך. הביתה. לקבוצה שבה. שוב אותם החיים. לא התחדש, לא נוסף. כלום. שוב מטבח, מכבסה, גן. והתולעת מוצצת, מוצצת מוצצת מתחת הלב...

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"המתנחלים בהר"

לרבקה אלפר

1944

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 1.6.1973

לפני שנים אחדות התגלגל לידי, בדוכן למימכר ספרים ישנים על-יד התחנה המרכזית [הישנה] בתל-אביב, ספר נושן ולא כרוך, אשר דפיו המצהיבים עדיין מחוברים בכתוליותם, "פרפורי מהפכה", סיפור מאת אלה ר. בהוצאת "מצפה", 1930, ספריית פרוזה מקורית בעריכת אשר ברש. מעשה בבחורה בוגרת, בתיה פרלמן, סטודנטית ברוסיה, אשר לאחר מות אימה בלידה השלוש-עשרה, היא נשארת עם אביה האלמן, אריה ושבעת אחיה ואחיותיה הצעירים ממנה שנשארו בחיים. האב, שיצרו עז, זקוק לאישה, ומתאוה לבתו הבוגרת, הישנה עימו בחדר אחד. "בתיה הרגישה ביחסו המוזר של אבא. פעם ילטפנה, ימשכנה אליו וינסקנה ומנשיקות אלה קור עובר בגופה. – עברו שבועות. בלילה התעוררה בתיה משנתה. מישהו נגע בצווארה, בשדה. היא פקחה את עיניה. דבר-מה לבן חציך את החדר והסתלק. עתה ברור היה: זה היה אבא. כל הזמן אבא... הוודאות החרידה. משהו ניתק בפנים. מצחה נתכסה זיעה קרה. כולה רועדת מכאב, מגועל. בחלל האוויר השחור השקיף משהו איום. היה רצון לפרוש מהקרקע, להתרומם, לעוף מכאן, או להיתלות בתקרה בחבל." (עמ' 24-26).

לאחר בכייה ההיסטרי, מתנצל האב: "אני לא אשם... יש בי דם כזה... אני לא יכולתי לשלוט בי... אני לא חשבתי לעשות לך שום רע... מציאותך בחדר לא נתנה לי מנוחה..." (שם. עמ' 27). האב נושא לו אישה ומתגרש ממנה, משתדך שוב ובינתיים גם נאסר בידי השלטון הקומוניסטי ועוברות עליו מסות קשות. ואילו בתיה מתאהבת בכוריה, סטודנט יהודי-רוסי המשדלה לאהבה חופשית, מסתלק למוסקה בתור קומיסאר צעיר וזונח את בתיה וצניעותה למען אשת-שעשועים למודת ניסיון. בתיה נוסעת לארץ-ישראל.

בשעתו כתבתי רשימה על הספר וצינתי שאינני יודע מי היא המחברת. ידידי ג. קרסל האיר עיניי במכתב למערכת, בציננו כי אלה ר. היא רבקה אלפר, וכי כלל את הספר בלכסיקון הספרות העברית שלו.

רבקה אלפר נולדה בשנת 1902 בפלך וילנה, יצאה מרוסיה ב-1923, עלתה לארץ ב-1925, היתה פועלת בפתח-תקווה, מורה לעברית בתל-אביב, ומ-1944 במערכת "דבר הפועלת". היא נפטרה ב-1958. כאשר הופיע ספרה "פרפורי מהפכה", היתה בחורה בת עשרים ושמונה. זה גיל צעיר למדי לפרסום ספר-ביכורים, שבו וידוי כה עז ונרגש כ"פרפורי מהפכה".

"המתנחלים בהר" הוא סיפור התיישבותה של משפחה, שרה ויוסף אפרת, במוצא ב-1896 לערך, וכל מה שעבר עליהם מאז ועד ערב מלחמת-העולם השנייה. רוב השמות המופיעים בספר הם אמיתיים, כמו יחיאל מיכל פינס ויהושע ילין מירושלים, אלטשולר וצללכין מרחובות, סוכובולסקי-דנין מתל-אביב, ועוד. ובשעת הקריאה התעוררה בי הסקרנות, מיהו, אפוא, הזוג אפרת?

נזכרתי ברשימה "האגסים היפים של ברוזה", שקראתי לא מזמן בספרו של אהרון אבן-חן (ג). שרוני) "חתונה בצידון" (הוצאת "מסדה"), על שמואל ברוזה, שהתנחל במוצא ב-1892 והיה האיש אשר בחלקת אדמתו נטע הרצל ב-1898 את הארז הנודע. כל החורשה במורד ההר, שעליה עומד בית ההבראה "ארזה", היתה שייכת לברוזה. ביקב שלו יצר יינות משובחים, ובבית-הבד אצר שמן משובח ממוטעי-זיתיו, פיתח במשקו תעשיית שימורים, והיה לו מטע תפוחים ואגסים יחיד בסוגו בחקלאות העברית של הימים ההם.

כאשר העלו הערבים, במאורעות 1929, את ביתו באש, ומשקו נהרס, לאחר הטבח האכזרי של משפחת מקלף בבית השכן, ניצב ברוזה הזקן ליד החלונות ובידו אקדח, וכשראה את שכניו הערבים צרים על ביתו, מטיחים בו כדורים ובעיניהם תאוות-רצח, התחוללה בליבו כמיץ רעידת-אדמה. כעבור שנה חזר למוצא, קומם את הבית השרוף ושיקם את המטעים, אך יותר מכל הצטער על אגרות הרצל, שנשרפו יחד עם הבית.

תחילה חשבתי, אפוא, שמא יוסף אפרת הוא שמואל ברוזה, אבל דמותו של ברוזה נראתה קרובה יותר לדמותו הלא-סימפאטית ביותר של שטרקמן ב"המתנחלים בהר". אפילו ביקורו של הרצל מתואר כאן מזווית אחרת:

"ביקר בהר שר ישראל הדגול, שכוכב-שביט דרך בשמי היהדות, ביקר יחד עם בודנהיימר וולפסון. קיוו אנשי ההר להיבנות ממנו. כבשו שטרקמן לעצמו, ולאנשי ההר לא הניח להגיע אליו. השר נסע ונעלם, ולא ראה את היישוב בהר וסבלו. ואנשי ההר לא זכו כמעט לחזות פניו. נישארה רק אימתו, מרחפת זרה וקוסמת, בעומדו על ההר ומתפעל מהנוף:

Wie herrlich ist die Position hier!

("מה נפלא המקום הזה!")

(עמ' 145).

ואין זה אלא אחד התיאורים היותר מתונים לגבי יחסו של שטרקמן, האמיד שבמתיישי ההר, כלפי שאר שכניו היהודים.

הנה מעשה בבית-בד, שהחליטו המתיישיבים, ואפרת בתוכם, לחכרו ולקנות לו מכבש ביפו, יחד עם שטרקמן. התחכם שטרקמן ונסע למחרת השכם בבוקר עם האפנדי הערבי, העריץ הידוע של הכפר, עשה עימו שותפות והעמידו את בית-הבד.

"בשבת בא שטרקמן לבית-הכנסת, בגד משי עליו, כחסיד טוב. שרה ראתה אותו עולה בהר, עלתה אחריו, קרעה את דלת בית-הכנסת, התפרצה כמטורפת: – צא מכאן! – צעקה. – צא מכאן, לא יוכר מקומך בעדתנו! – לזאת לא חיכה. החל ממלמל, לגעור בה: – מה לאישה להתערב בענייני גברים? אישה מקומה ליד הכיריים. לכי לעזרת הנשים. – לא אתן לכם להתפלל – צעקה שרה – לכו כולכם לבתיכם! לכו לבתיכם ואל תחללו את תפילתכם! – לקחו כולם את הטליתות ויצאו. שטרקמן נשאר עומד ותוהה. לבסוף יצא גם הוא אחריהם.

"שטרקמן העמיד עד מהרה את בית-הבד, והוא עובד במלוא כוחו. הערבים הביאו לשם זיתים, רעש המכונה נישא בכל ההר והחריש את האוזניים, ריח השמן החם מילא את האוויר וגירה את הנחיריים. הלכו הילדים להסתכל בבית-הבד, שבו נרגזים: שטרקמן והאפנדי הם עשירים, מדוע נפל בית-הבד בחלקם ולנו אין כול? יכולנו גם אנחנו לעבוד והיה לנו לחם ושמן. אנחנו, אימא, היינו עובדים בבית-הבד, והשמן טוב כל-כך... ראינו ערבים יושבים שם עם משפחותיהם, טובלים פתם בשמן החם. האם גם שטרקמן הוא אפנדי?" (עמ' 188/9).

ובכן, מיהו יוסף אפרת?

טילפנתי לידידי ג. קרסל, שהוא מעין אנציקלופדיה מהלכת על שתיים לתולדות הספרות העברית והיישוב בארץ, ולא הספקתי לשאלו עד שאמר: "יוסף אפרת הריהו יצחק כהן, ממוצא, אביו של חוקר-הטבע הנודע אמוץ כהן."

מיד נזכרתי בתיאור לידתו של הבן הבכור למשפחת אפרת: "כל השבוע חיפשו יחד איתם הידידים שם לבן, שם שיהיה לסמל. פינס הציע שיקראו לתינוק בשם המקום (כלומר: מוצא). שרה לא קיבלה: לא אטיל אחריות זו על בני, – עשתה פשרה: יקראו שמו אמוץ, שכרוך בו גם שם המקום, גם שם אבי הנביא." (עמ' 49).

וכך תיאורו של הנער: "הבכור חוש לו לטבע, והתבונן בכל צמח, חקר ודרש בו, חיפש ואסף מיני צמחים וייבשם. לא היה איש שידריכהו. שאל מפי הילדים הערבים, שמכירים כל עשב-בר. עולם הצמח שבה את לב הנער, שוטט הוא בהר ובשדה, והוא בקיא בסדר 'זרעים' לכל דקדוקיו." (עמ' 139).

גיבורת הסיפור היא, בעצם, שרה, אם אמוץ. הספר פותח בתיאור בואה לווילנה, היכרותה עם יוסף, העולה לארץ-ישראל, שנות הניתיק ממונו. החלטתה לעלות לארץ, בניגוד לדעת משפחתה, יחד עם חברתה המבוגרת ממנה, מלכה, דרך אודיסה.

והנה בא צעיר, אשר נטש את הארץ, ידידו של יוסף, ומביא דרישת-שלום ממונו. ומשך שבועות ארוכים, עד שלא מתקבל מיוסף, חרדה שרה, פן אותו צעיר היה יוסף עצמו, שנשתנה והתבייש לספר לה על אכזבתו מהארץ.

השתיים פוגשות איכר מפתח-תקווה, (דניאל) ליפשיץ שמו, ובעזרתו הן עולות בחשוון תרנ"ה, כלומר בראשית שנת 1895, בספינה לארץ-ישראל. שרה נישאת ליוסף ברחובות והם מחליטים להתנחל בהר, ליד הכפר הערבי קולוניה, במוצא, אשר נוסדה שלוש שנים לפני-כן. (אבן-חן כותב כי ברוזה עזב את רחובות ועלה למוצא בשנת 1892, ויחד עימו באו למוצא עוד שני מתנחלים, כץ וכהן).

פרשת חייהם וסבלם של שרה ויוסף נראית היום כאגדה. רק בשנת 1910 עברו לגור בביתם, אחרי שישבו שבע שנים במערה יחד עם ילדיהם. שנות מחסור, מחלות ורעב, תלות ביכול הענבים, אשר שנה יצליח ושנה יאכזב. הצליח, והנה החמיץ היין והלך לאיבוד יכול של שנה. כל לידה שנייה נגמרת אצל שרה בהפלה, ותמיד ילדות הן הנפלים, וכך רק בנים נולדים לה, וכבוא מלחמת-העולם הראשונה נשלחים הבעל והבנים המבוגרים לצבא התורכי.

לפני פרוץ המלחמה יכלו עדיין היהודים לפדות את עצמם מן השירות בצבא במס ה"עספריה" – חמש מג'ידיות לשנה בעד כל נער שנולד. בא השוטר התורכי לקבל את המס אצל משפחת אפרת, רואה את עוניים ואומר:

"מדוע רשמתם את כולם גברים, היה עליכם לרשום חציים נערים וחציים נערות, לא היו חושדים בכם. רק מי שרושם את כולם בנות, חושדים בהם במעל ובאים לבדוק את הילדים, שמא הלבישו את הנערים שמלות." (עמ' 214).

אין זה ספר גדול מבחינת הסגנון, העלילה וכישרון-הכתיבה, אבל מחזיק הוא סיפור-חיים מעניין, פרק בהיסטוריה של היישוב. קורות משפחה אחת.

* רבקה אלפר: "המתנחלים בהר" מפי אחת הראשונות. הציורים א. גלעדי. ספריית "שחרות", הוצאת "עם עובד", דפוס "דבר", תל-אביב, תש"ד, 1944. 311 עמ'.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"שאלה נעלמה"

ליצחק אפשטיין

1907

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 22.10.1971

ביום קיץ חם של חודש אלול בשנת תרמ"ו (1886) באו למושבה זיכרון-יעקב שישה צעירים יהודים שנבחרו על-ידי הבארון רוטשילד ונשלחו מרוסיה לארץ-ישראל למוד חקלאות. ביניהם היה עלם כבן עשרים וארבע, מאודיסה, ושמו יצחק אפשטיין. הגנן [האגרונום] הצרפתי דיגור בזיכרון, שנא במיוחד יהודים רוסיים. הבחורים לא למדו כלום, אלא עבדו עבודות שחורות וקדחו, ואחד מהם אף נפטר במחלה זו.

לאחר עשרה חודשים, עברו, לפי בקשתם, ארבעה מחברי הקבוצה, ואפשטיין ביניהם, לראש-פינה, ושם, בחסותו של גנן [אגרונום] צרפתי הגון בשם דיהה, למדו את תורת החקלאות.

בשנת 1891 פנה אפשטיין להוראה, תחילה בצפת ואחר-כך בראש-פינה. משה סמילנסקי, בספרו "משפחת האדמה" (ספר שני, "עם עובד" תש"ד [1944], עמ' 239), מספר כי שנים אחדות עמד אפשטיין על דוכן ההוראה בבית-הספר בראש-פינה. באחד הבתים הקטנים גר. את אחת מבנות האיכרים, שהיתה תלמידתו, לקח לו לאישה. ופניו כפני אחד האיכרים. מגודל זקן. ובמהלכו, בצעדיו הרחבים, במלבושו ובדיבורו היה דבר-מה אופייני של איכר.

בשנים ההן התרחשה הפרשה של קניית אדמות מטולה. יהודה סלוצקי, ב"ספר תולדות ההגנה", מספר כי בכפר זה, מטולה, ישבו יותר ממאה משפחות דרוזיות על אדמה חכורה. בעל הקרקע, שנפשו קצה בחוכריו, כי לא היה יכול להרחיקם ולא לגבות מהם את החומש, הציע לפקידות הבארון לקנות את אדמתו. הפקיד יהושע אוסוביצקי קנה ממנו את מטולה, אולם אי אפשר היה להיפטר מן האריסים הדרוזים. כארבע שנים נמשך המשא-ומתן בלי כל תוצאות, עד שפרץ, בשנת תרנ"ו (1896), מרד דרוזי בסוריה. ("ספר תולדות ההגנה". 1954. כרך ראשון. עמ' 77).

על המורה הראש-פינתי עשתה צורת הקנייה רושם קשה: "ויהי היום ויבוא פקיד המושבה למטולה ושק מלא זהובים במרכבתו, וכמו במקרה נזדמנו שם אז פקיד-צבא וחיילים, שבאו לעצור את המשתמטים מעבודת-הצבא – ואלה מרובים בין הדרוזים ואין הרשות שוקדת לתפושם – והיו מוכנים לאסור את הממאנים לחתום על שטרי-המכירה. מובן, שכולם חתמו על השטרות, ואחרי ימים אחדים עזבו יותר משש מאות נפש את כפר מולדתן..." ("שאלה נעלמה", 1907. עמ' 197).

כעבור שנה שכך המרד, והדרוזים של מטולה, שלא יכלו להשלים עם גירושם ועם ישיבתם הארעית בכפר דרוזי עלוב, מוכה קדחת-ביצות, מצפון לימת החולה, החלו מטרידים ומתקיפים את המתיישבים היהודים במטולה.

יהודה סלוצקי, המסתמך על עדותו של אפשטיין, מסכם את המצב שנתהווה: "אין פלא ששנים רבות סבלה מטולה מהתקפות הדרוזים. ומחיר רב בכסף ובדמים שילמו המתיישבים בעד ההתנהגות הבלתי-מתחשבת של פקידות הבארון הגאה." ("ספר תולדות ההגנה", כנ"ל).

מחבר תולדות ההגנה בחר לתלות את האשם בסיבה הקרובה והנראית-לעין – התנהגות בלתי-מחושבת וגאה מצד פקידות הבארון בגליל. אמנם היה אוסוביזקי איש גאה וקשוח, וב"ארץ לא זרועה", הרומאן מימי הביל"ויים של ישראל זרחי, מסופר על פרשת גירושו בידי איכרי ראשון-לציון ממושבתם, פרשה שקדמה לעבודתו בגליל. ואולם, דומה שאבחנתו מרחיקת הראות של יצחק אפשטיין ב"שאלה נעלמה" מיטיבה להציג את השאלה מכל צדדיה. לא היתה זו שאלת מטולה או הגליל בלבד.

כעשר שנים ישב יצחק אפשטיין בראש-פינה, וצורך פנימי עז התעורר בו לצאת מפיתנו המבודדת ולגלות למקום תורה. ב-1902 הגיע ללוזאן כדי ללמוד פדאגוגיה. בתקופת שהותו בשווייץ התקיים הקונגרס הציוני השביעי (סוף יולי 1905) בבאזל – הקונגרס הראשון לאחר מות הרצל, אשר בו ירדה סופית מעל הפרק הצעת אוגנדה והורחקו ה"טריטוריאליסטים" שחיפשו מקום להתיישבות יהודית מחוץ לארץ-ישראל.

אל הקונגרס הזה, העומד בסימן אובדנו של המנהיג הגדול וחילוקי-הדעות המרים שהותירה תוכנית אוגנדה שלו, בא המורה-האיכר הגלילי, יצחק אפשטיין, עתה תלמיד האוניברסיטה, והוא אולי היחיד המכיר מקרוב את השאלה הנעלמה העיקרית הרובצת כצל מאיים על מפעל ההתיישבות היהודי בארץ-ישראל. באחת האסיפות הבלתי-"קונגרסיות", באולם צדדי, לפני קהל צירים ציונים, שאולי מעולם לא היו בארץ-ישראל ולעומת זאת היו מומחים במאבקי הפנימיים של התנועה הצעירה – הרצה יצחק אפשטיין את הרצאתו הידועה על "השאלה הנעלמה":

"בין השאלות הקשות, הקשורות ברעיון תחיית עמנו על אדמתו, יש שאלה אחת, שהיא שקולה כנגד כולן: **שאלת ייחוסנו אל הערביים**. שאלה זו, שבפתרונה הנכון תלויה תקוותנו הלאומית, לא נשכחה אלא **נעלמה** כליל מן הציוניים ובצורתה האמיתית אין לה כמעט זכר בספרות תנועתנו. "העובדה שאפשר היה להסיח את הדעת משאלה יסודית כזו ושאחרי שלושים שנה של עבודה יישובית צריך לדבר עליה כעל חקירה חדשה – עובדה מעציבה זו מוכיחה למדי את קלות-הדעת השוררת בתנועתנו ומראה, שעדיין אנו מרפרפים על פני העניינים ואין אנו יורדים אל תוכם ואל עיקרם. דבר אחד של מה-בכך שכחנו: כי יש בארץ חמדתנו עם שלם, שנאחז בה מאות בשנים ומעולם לא היה בדעתו לעזובה. כבר הגיעה השעה לשרש את הדעה המשובשת, שנתפשטה בקרב הציוניים, כי בא"י יש אדמה בלתי-נעבדת מחוסר ידיים עמלות ומעצלות התושבים. אין שדות שוממים, ולהיפך כל פלח משתדל להוסיף על חלקתו מאדמת-הבור הסמוכה לו, אם אינה דורשת עבודה יתירה. ובכן, כשאנו באים להיאחז בארץ, הלא מתעוררת מיד השאלה: מה יעשו הפלחים, אשר את שדותיהם נקנה אנחנו?" ("שאלה נעלמה", 1907, עמ' 194-193).

פסגות האלפים המושלגות ורוחב מימיו של הריינוס רחוקים היו מהרי הגליל ומן הירדן ודאי לא פחות משרחקה השאלה האגרארית הארץ-ישראלית מתודעתם של צירי הקונגרס. נרגש, מתאר בפניהם אפשטיין את אופן קניית הקרקעות ליישוב היהודים בגליל, מידי בעלי האחוזות הגדולות, שתפסו את אדמת הפלחים "במירמה ועושק" והחכירו אותה לבעליה הקודמים, לפלחים. בקנות היהודים את הנחלה הם מרחיקים את עובדיה הקודמים:

"אמנם, לא נשלחם ריקם, שלם נשלם להם את החורבות ואת הגנים בעין יפה, ובכלל לא נקפץ [נקמץ?] בזהובים בימי ה'פטור'. מנקודת-המבט של הצדק המקובל והיושר הרשמי צדיקים גמורים אנחנו, הנכנסים לפנים משורת הדין. אבל, אם לא נרצה לרמות את עצמנו במוסכם, הלא נודה, שהשלכנו אנשים מסכנים מקינם הדל ושברנו את מטה-לחמם. אנא יפנה המודח, שאין לו אלא מעט כסף? עוד היום תצלצל באוזניי הקינה, שנשאו ערכיות כיום שעזבו משפחותיהן את הכפר ג'עוני, הוא ראש-פינה, ללכת ולהתיישב בחורן אשר מעבר לירדן מזרחה. הגברים רכבו על החמורים והנשים הלכו אחריהם הלוך ומרר בככי, ויימלא העמק קינתן. לרגעים עמדו ונשקו את האבנים ואת העפר." (שם. 1907. עמ' 195-194).

תיאור יציאת הערבים בגולה מזכיר כבר עתה את מה שעתידי להיות הפאתוס המוסרי של הסיפור "חירבת חזעה" ל-ס. יזהר. אפשטיין ממשיך ומתאר באוזני שומעיו את חייהם הקשים והנאמנים של הפלח הערבי ובני-ביתו, מעיר ש"יש לשער, שהרבה פלחים הם נידחי עמנו ופליטיו, שהתבוללו בעמים בימי הרדיפות והחורבנות", ושואל: "האת אלה נוריש, הלהם נרע, העוונים נגדיל?"

ולא רק מבחינת הצדק והרגשות הוא בוחן את הבעייה, אלא גם מבחינת היכולת המעשית להמשיך באופן קנייה זה לתמיד:

“האומנם יחרישו המנושלים ויקבלו ברוח קרה מה שנעשה להם? הלא סוף-סוף יתעוררו להשיב בכוח האגרופ מה ששללנו מהם בתוקף הזהב! הלא משפטים ידברו עם הזרים, שנתשום מעל אדם – ומי יודע אם לא יהיו אז לתובעים ולשופטים גם יחד... והאנשים אמיצי-לב, מזויינים כולם, קלעים נפלאים, פרשים מצויינים, קנאים לאומתם ובייחוד לדתם. נקל לבטל את הדברים האלה ולראות בהם בגידה באידיאלנו הלאומי העתיק והנצחי. אבל אם נשקול את העניין בדיעה מיושבת, הלא נודה, כי איוולת תהיה מצידנו, אם לא נדע מראש, עם מי יש לנו עסק, ואם לא נביא בחשבון תחילה את כוחנו שלנו ואת הכוחות שכנגדנו. חלילה לנו לעצום את עינינו מראות את הנולד, הקרוב אולי יותר ממה שאנו מדמים. אפשר לומר בהחלט, שלכל הפחות בארץ-ישראל אין לעת-עתה שום תנועה ערבית במובן הלאומי והמדיני של המושג הזה... אל לנו להתגרות בלביא נרדם! אל לנו לבטוח באפר המכסה את הגחלת: זיק אחד יתמלט – ויהיה לתבערה שלא תכבה.” (שם. עמ' 196).

ומזהיר: “עת לנו לפקוח עינינו על דרכנו! אם אין אנו רוצים לחבל את מעשינו, חייבים אנו לחשב כל צעד שאנו צועדים בארצנו, ולמהר ולפתור את שאלת ייחוסנו אל הערביים בטרם תתחולל שם שאלה יהודית.” (שם. עמ' 199). ומציע כלל מעשי להתיישבות היהודית בארץ-ישראל: “אנו באים לארצנו לתפוש שם מה שלא תפשו אחרים, להיאחז בכל המקומות, שעדיין לא נאחזו בהם אחרים, למצוא מה שלא מצאו בה אחרים, לגלות לטובתנו ולאפשר כל יושביה את העושר הטמון בשכבות אדמתה ואת הברכה הצפונה בשמיה ובשמשה.” (שם. עמ' 200).

הפתרון לשאלת הקרקע הוא, לדעת אפשטיין, בעיבוד אינטנסיבי, בעצירת כל מי הגשמים הנשפכים לריק אל הים, במניעת הסחף, בשימוש בכל הישגי המדע: בחקלאות, בטכניקה, ברפואה ובחינוך – גם לטובת הערבים, והפניית השפע שייווצר גם להרמת תנאי חייהם, ואז: “גם מתנגדינו – והם מרובים – יוכרחו להודות, שרק טובה מביאה התיישבותנו בארץ.” (שם. עמ' 203).

גישתו של אפשטיין היא אוטופית, אידיאליסטית, רומאנטית ופאציפיסטית. יש לבוא בכרית עם הערבים ולכרות עימם אמנה, שתהיה לתועלת לשני הצדדים, לשלבם בכל מוסדותינו הציבוריים. וחזונו:

“נהיה למלאך-השלום, המפשר בין הכיתות הדתיות הצוררות זו את זו. וכל אלה יכולים לעשות אנחנו בטוהר שאיפותינו ודעותינו, אנחנו לבד ולא אחרים.” (שם. עמ' 205).

אבל את הרצאתו הוא מסיים בנימה פסימית מאוד, נימה של אזהרה: “חרפה היא להגיד, שעדיין לא נעשה אף כל-שהוא בנידון זה, שעדיין לא הקדיש אף יהודי אחד את עצמו לדבר זה, באופן שאנו בורים גמורים בכל הנוגע לערביים וכל ידיעותינו עליהם הן ידיעות-השוק. עת להשכיל!” (שם. עמ' 205).

לאחר שנתיים, בחודש יולי 1907, התפרסם ב“המעורר” של ברנר בלונדון “משא-ערב” של ר' בנימין, הקרוב ברוחו לדעותיו של אפשטיין. לאחר שלושה חודשים, בספטמבר 1907, נדפס ב“השילוח” באודיסה המאמר “שאלה נעלמה”. עד שחזר לארץ-ישראל ב-1919, שימש אפשטיין לסירוגין כמנהל בית-ספר יהודי בסאלוניקי וכתלמיד-מתמחה לחינוך ולספרות בשווייץ. הוא הקים דורות של תלמידים, שקד על מחקרים בענייני הלשון העברית, היה במייסדי “ברית שלום”, אולם פרש ממנה לאחר-מכן, ונפטר בשיבה טובה בירושלים ב-1943.

* יצחק אפשטיין: “שאלה נעלמה”. “השילוח” כרך י"ז, חוברת ג. ספטמבר 1907. תשרי תרס"ח. עמ' 193-206.

הערה מאוחרת: בראשית שנות ה-60, בעת לימודי באוניברסיטה העברית, התגוררתי בחדר שכור בביתה של פְּנִי [בניכר] סיל ברחוב עקיבא 4 בירושלים, שגבל בקולנוע “אור-גיל” ובמלון שמעליו. בחדרי שבכיתה כתבתי בשנת 1961 את ספרי הראשון “המחצבה”.

בְּנֵי, "בעלת-הבית" המופלאה והחכמה, ששקדה לחנך אותי להיפטר מהפרובינציאליות הפתח-תקוואית שלי ("לא שמעת על דאודוראנט?") – היתה בתו של יצחק אפשטיין ואלמנתו של המוסיקאי האנגלי המוכשר סידני סיל, שיסד את התזמורת הסימפונית של "קול ירושלים" בימי המנדאט הבריטי. הוא לא היה יהודי.

היא סיפרה לנו, לסטודנטים-לרפואה גבי, מרדכי וג'וני, ולמיכה שטרנאו, כולנו דייריה ומעריציה, כי שמה המוזר, בניכר, בא לה משום שנולדה בעת שהמשפחה שהתה בשווייץ, בניכר. בְּנֵי היתה דודתו של אלוף הר-אבן, ויש התייחסות אליה ברומאן היפה שכתבה אשתו השנייה של אלוף, שולמית הר-אבן על ירושלים: "עיר ימים רבים". לימים הקדשתי לזיכרה של בְּנֵי את אחד מספריי.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"סופר המלך" ליוסף אריכא 1966

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 9.2.1973

יוסף אריכא, אשר בימים אלה מלאה שנה לפטירתו, נולד באוקראינה בשנת 1906. הוא עלה לארץ-ישראל ב-1925, עבד כפועל בכבישים, בבנייה ובחקלאות, ושנים ארוכות עבד בעיריית תל-אביב, תחילה כמזכיר המחלקה הווטרינרית ואחר-כך כעורך בספרייה העירונית "שער ציון". הרומאן הראשון שלו, "לחם חזון", הופיע בשנת 1933. שאר ספריו: "אוד מוצל" (1937), "כנפי כסף" (1937), "בסנוורים" (1939), "מראות בחול" (1941), "שניים מרכבה" (1945), "אדם ובהמתו" (1946), "בעלי יצרים" (1946), הופיע גם בשם "רחוב הקצבים" (ב-1950), "פסק דיין" (1950), "יום ולילה" (1952), "צעדים באש" (1956) ו"סנחריב ביהודה" (1958). הוא ערך כמה אנתולוגיות בהן אנתולוגיה על יפו ותל-אביב, ואת הקובץ "סיפורים עבריים מחיי הערבים" (הוצאת "עם הספר", 1963), המשמש עד היום ראי כמעט יחיד לגלגולי דמותו של הערבי בספרות העברית.

אריכא ראה בקובץ זה פתח להבנה הדדית וליחסי-גומלין בין שני העמים, אבל בפגישות עם משכילים ערביים קוראי עברית שמעתי לא פעם טענה קשה כנגד אריכא: מדוע אסף את כל הסיפורים שבהם מופיעים הערבים כשודדים, גנבים, אנשים פרימיטיביים, מסכנים, או שבויים? – והרי אריכא אסף דווקא את הסיפורים מן התקופה הרומאנטית, כסיפורים של משה סמילנסקי ויצחק שמי, ואת הסיפורים בעלי נימת ההתרסה המוסרית, משל ס. יזהר, שמיר, תמוז ואורפז. אלא שכוונותיו הטובות לא עמדו במבחן קריאתם של משכילים ערביים, אשר אינם מוכנים לראות את עמם ואת עברם בעינינו, כפי שהשתקפו בספרותנו.

דומה שאריכא לא היה מן הסופרים שנולדו "עם כפית של כסף בפייהם". תרועות לא סבבוהו ולא נעשה בן יקר של כת או מפלגה. סביב סופרים צעירים ממנו, שלא הגיעו לשיעור-קומתו, מתנהל מחול של חסידים שוטים, ואילו ספרו "סופר המלך", שהופיע רק לפני שבע שנים והוא אחד הרומאנים ההיסטוריים הטובים ביותר שנכתבו בשפתנו, שקע ונשכח, והביקורת כמעט לא טרחה להתייחס אליו, וזאת שעה שעל-אודות סיפורים צנומים ומעורפלים של סופרים רכי-תושייה נכתבו ונכתבים טראקטטים מלומדים.

קליסתנס מאולינתוס, סופיסט, אחיינו של אריסטו וההיסטוריון של אלכסנדר מוקדון, אשר ליווהו במסעות-כיבושיו במזרח, הוא הדמות העומדת במרכז העלילה של "סופר המלך". תיאור צמיחתו של אלכסנדר, משליט צעיר ונאור לעריץ אכזר והפכפך הרואה עצמו כבן-אלים, הוא גם תיאור הקונפליקט המתעורר בחריפות בלב קליסתנס ומביא עליו את סופו הטראגי: הישעבד את עטו למעשה חנופה וסילוף, היסייע לטיפוח אגדות ולהאלתו של אלכסנדר, או שיישאר נאמן לאמת שלו כסופר וכאדם יוני חופשי, הן בתיאור מסע-הכיבושים והן בהתנהגותו בתוך הפמלייה של אלכסנדר.

עליי להודות כי כשקראתי לראשונה את הספר, עם הופעתו, לא הערכתי אותו נכונה. אלה היו השנים שלאחר פרשת לבון וסוף שלטונו של בן-גוריון, ונדמה היה לי, כי אריכא מנסה בעיקר להתמודד עם שאלות אקטואליות במסווה של רומאן היסטורי.

ברשימה קצרה, שפירסמתי אז על הספר, כתבתי, כי "בבחרו לעצמו את דמותו של קליסתנס הזדהה אריכא במידה רבה עם הסופר ולא עם המלך. הבעייתיות המונחת ביסוד הרומאן היא לא רק זו של ההיסטוריון אלא של כל סופר הנקלע בין תחושת האמת הפנימית, שלרוב היא פסימית וחסרת הילה של מעשים גדולים, לבין דרישות התקופה, המדינה, השלטון ודעת הקהל, המבקשים ממנו לתאר את כל 'החיוב שבחינו'. שלא לדבר על אלו המצטרפים לפולחן-האישיות או מתגייסים להגן עליה.

"במומנטים הללו דומני שמשמש ספרו של אריכא אספקלריה לא רק לתקופה ההיסטורית המתוארת בו אלא גם להתלבטותו של הסופר החייב לאמוד את ההתרחשויות של המציאות הישראלית בשנים האחרונות. בחירת המימד של הרומאן ההיסטורי העניקה לאריכא את הריחוק והפרספקטיבה, כדי שיוכל לטפל בהתנגשויות אנוש והתפרצויות טמפרמנט האופייניות גם לימינו. המחיר ששילם אריכא בעד הזדהותו עם קליסתנס הוא חיוורון מסוים בדמותו של אלכסנדר. אין האחרון ניתן לנו מבפנים, קשה לנו לעמוד על מלחמות הנפש הפנימיות שלו, לבטיו, ספקותיו לגבי עצמו, בקיצור: כל המתרחש אל-נכון במחשבותיו של שליט ששלטונו המוחלט הולך ומשחיתו. תיאורי מסעות-הקרב מוציאים אמנם את הרומאן מחשש 'אנמיות' אליה דוחפת לא פעם ההשתקעות היתירה בוויכוחיו הפילוסופיים של קליסתנס, אולם אלכסנדר, עריץ של ממש, אין בו, וחבל."

עתה, לאחר קריאה שנייה של הרומאן, אני רואה עד כמה טעיתי בסופה של אותה הערכה. אמנם דמותו של אלכסנדר מצועפת, ניתנת לנו בעיקר דרך הרהוריהן של כל שאר הדמויות ההיסטוריות הלוקחות חלק בסיפור: קליסתנס, תאיס, תלמי, ליזיפוס הפסל, קליטוס, אנאכרכוס הפילוסוף, הרמולאוס המתנקש, ואחרים. אבל איזו דמות מורכבת ומעניינת היא זו! קליסתנס ואלכסנדר קלועים זה בזה ושופטים זה את זה ומפריעים זה לזה עד שלא נותרת לאחד מהם, קליסתנס, אפשרות לחיות עוד והוא מואשם בהשפעה על כת מנערי-המלך הקושרים נגדו, וגזר-דינו נחרץ יחד עם דינם.

קליסתנס הוא היסטוריון-בפעולה. היום היינו נוטים לכנותו גם בשם עיתונאי. הוא כותב את תולדות המסע, המלחמות, המצור, הכיבושים, ובכתיבתו חייב הוא לשוות לנגדו שני אדונים: אלכסנדר הקורא את התיאור הרשמי, המנציח את מפעלותיו לדורות, ואריסטו היושב באתונה הרחוקה וקורא בתשומת-לב את תיאוריו של תלמידו ואחינו, כדי לראות אם לא חטאו בזיוף, בחנופה ובהעלמה. בין שני אדוניו מיטלטלת נפשו של קליסתנס, סעורה וחסרת-מנוחה. ולא רק אריסטו קוראו באתונה. העתק אחר של פרקי המסע מופץ, בצורה מקוצרת, במקומות הציבוריים, ונעשה לביוליטין החדשות של מסע אלכסנדר, אשר גם קובע כיצד ישתקף מסעו בעיני בני אתונה.

בקריאה ראשונה של הרומאן צפה ועולה בעיקר הטראגיות של קליסתנס, אשר מקריב את חייו משום שאינו מוכן לחטוא לאמת ולהצטרף בלי ביקורת לכת החנפים המקיפה של אלכסנדר. אבל בקריאה שנייה מתברר עד כמה מורכב הוא מיבנה הרומאן. יש בו לא רק השתקפותו של אלכסנדר בעיני קליסתנס, אלא השתקפותו של קליסתנס בעיני אלכסנדר. קליסתנס נעשה לאני-עליון של אלכסנדר ומפריע לו להגשים את עצמו כשליט העולם וכמאחדו. אלכסנדר הוא דמות עמוקה הרבה יותר מקליסתנס, משום שהוא חוטא ומתייסר, מתפרץ בחמת-זעם וניחם על כך כנער מתבגר, ואילו קליסתנס שבוי בידי יושרו הגורם לו לראות עצמו נעלה מאחרים.

קליסתנס מתייסר על כך שהאידאה של אלכסנדר, השליט הנאור, לא התגשמה במציאות. אף-על-פי שבתחילה נראה היה שיש נתונים טובים להגשמתה. ואילו אלכסנדר מתמרד בצדקנות של קליסתנס שאין עימה מעשה ואשר מתנגדת לאותה תדמית חדשה, אלוהית, שהוא משווה לעצמו כדי שיוכל לשלוט בכל המדינות שכבש ולאחדן בתוך תרבות משותפת אחת.

בתחילה יש ביניהם יחסי הערצה הדדית של תלמיד צעיר למורהו ושל מורה מבוגר לשליטו הנערץ והצעיר. אך ככל שאלכסנדר מתבגר, נעשה שליט יחיד, פראי, מורם מעם, ובהכרח גם אכזר ומושחת, כן הולך קליסתנס ונעשה כמין נער קאפריזי ומרדן, אשר אינו מסוגל להתבונן

במציאות ואינו סולח ואינו מסוגל להשלים עם ההצלחה של אלכסנדר להגשים עצמו בשלמות ולחיות מעבר לטוב ולרע.
כל אחד מהם מפריע להתפתחותו של השני, אלכסנדר מעורר בקליסתנס הרגשה של קנאה מרה ואהבה נכזבת, קליסתנס מעורר באלכסנדר הרגשה עזה של אשמה וחסר, ומשום כך מוכרח אלכסנדר לסלק אותו מדרכו, כי כיבושה של ממלכה אינו סימפוזיון של חכמים.
אריכא העלה עולם שלם בספרו. בשקדנות ובכוח שיחזור ראויים לשבח צייר יריעה היסטורית רחבה, מסעות-מלחמה, ערים, מחנות צבא, מדינות, מנהגי לבוש, אכילה, דרכי דיבור, מנהגי פולחן – וכל אלה בבקיאות ומתוך נאמנות לחומר ההיסטורי, לספרותה ולהגותה של אותה תקופה. הוא השכיל לתת אינטרפרטאציה מעמיקה ודרמטית לתקופה סוערת ועם-זאת לעשות את נושאה המרכזי – יושרו של איש-העט – רלוואנטי גם לתקופות שמעבר לה.
הייתי ממליץ על קריאה בספר לכמה עיתונאים, לכמה סופרים, וביחוד לכמה עיתונאים-סופרים אצלנו.

* יוסף אריכא: "סופר המלך", רומאן היסטורי. ספריית מקור, הוצאת אגודת הסופרים ליד הוצאת "מסדה" בע"מ. רמת-גן. 1966. 366 עמ'.

יוסף אריכא נוף של לילה סיפור משנת 1947

א

אדם המתייגע מחוץ לביתו והמאחר את המסע שצריך להחזירו, נעשה עכור-רוח ושבע-רוגז; אין הוא רשאי לבוא בטרוניה אם סומך הוא על חוסר-דיוק המשבש לעתים את לוח הזמנים של כלי-הרכב, ואהרן גלעדי אמנם לא סמך על שכיחות זו, אלא שמרוב טרדות שהשתרגו עליו לפני צאתו, איחר לבוא למכונית האחרונה במניין. צער מהול ברוגז חלחל בו. דוקא הפעם נכסף היה ביותר לחזור לתל-צוק, שכן אין הוא חש את עצמו בטוב בעיר-נמל הומייה זו, ולינת-לילה נוספת בה נראתה לו כמעמסה בלתי נעימה וצופנת שממון; ציערה אותו התקלה שאירעה לו גם בשל האיחור בהבאת כמה תרופות שרשם לו הרופא בשביל בתו הקטנה שנפלה למשכב.

ניצב לו אהרן גלעדי שומם ונכוב מול האכזבה הבלתי צפויה, ולאחר שקול-דעת גמלה בלבו החלטה, כי לא ילון הלילה בעיר, וכי שומה עליו להגיע לביתו, אף אם יאלץ לעשות רובה של הדרך ברגל. אמנם, הדרכים משובשות עדיין בכנופיות משתוללות, שכן טרם שקטה הארץ מן המאורעות, אבל אין הוא מן הפחדנים. הוא צירף לו צירופי דרכים שונים, ופסק לעצמו כי עליו לצאת במכונית שתסיעו כברת-ארץ מחוץ לעיר, ויעשה את דרכו בשדות, מרחק כמה פרסאות, עד הגיעו לתל-צוק.

צירוף זה עלה יפה בראשיתו. גלעדי יצא במכונית עד לקריות, ומשאחר את המכונית העוברת משם הלאה, עמד שעה קלה על אם-הדרך, ונדחק לתוך אוטובוס גדוש ערבים כפריים אשר פינו לו מקום, קצתם קשוחים ותמהים על העיזו באותם הימים לבוא בקהלם יחידי, וקצתם מחייכים; ועד שהללו תמהים עליו תמיהה שאינה נטולת זמם, והללו מחייכים ונענים לו בשיחה של נימוסים, והרי הגיע לאותה פרשת-דרכים שמנקודת הסתעפותה קבע לעצמו להמשיך דרכו ברגל. גלעדי פרש בברכה מן הכפריים, קפץ מן האוטובוס אשר עקר ממקומו תוך ענני אבק ועשן דלק, וכעבור שהות קצרה מצא את עצמו בלב שדות, יחידי מול הרים מזה, חשופים בשלהי קיץ, ועין הצוהב הקמל להם, רכסיהם מופזים ומוארים בנוגה של שקיעה, ושדות שלף מזה, מכוסי שלדי קוצים וכמש עשבים, משתרעים עד לכחולו של ים הבוהק באמצעיתו באדוות נצנוצים, ושולי אופקיו דולקים בארגמן ובכחול ירקרק. שלטה מסביב דומיית בין-ערביים רכה של סוף-קיץ, שעה שרוח הערב הנושבת היא נעימה, פייסנית ביותר ונוטעת באדם רחשי לב של שעת-חסד נוגה, בה הוא זוכה לעמוד על טעמה, ולשאוף אותה לתוכו על אורה העדין ועל הנועם שהיא מעניקה לאדם ולבריאה.

בידו של גלעדי היה רק תיק-עור שחוק ומלבין כעין האבק, ואף כי מהלך היה בשדות-שלף, בין קוצים ורגבים חרבים הצמאים ליורה, היתה ההליכה קלה עליו, והוא נשא את מבטיו לעבר מגמת חפצו, תוך רצון דרוך להחיש את צעדיו ולהגיע בהקדם לתל-צוק. וכך היה חולף בחפזה, פוסע פסיעות גסות ביותר, מדלג מעל אבנים וסלעים ואינו מסתכל לצדדין אלא לצורך כיוון הדרך. תולה עיניו לפעמים בפסגה ידועה, באילן בודד, בגיבובי כפר נידח, ורק תשוקה אחת נטועה ומשעשעת אותו בהמיית-כיסופים, כי עוד הערב, לאחר הליכה של שעתיים, יבוא לביתו, לרעייתו ולילדתו המחכות לו בודאי בכליון-עינים.

תוך כדי הליכה לבשו הדמדומים ממשות והעטו את הסביבה באפלולית מתעבה והולכת, אלא שהירח שטרם הגיע למילואו יצא מכלל טשטוש והיה בו כדי להאיר לו את דרכו; לאחר שקיעת השמש פשט חיוורונו, הכסיף בתוך תכול הרקיע, ומתוך הדממה עלה קול הלילה המתאושש בדשאים ובאילנות, והמדובב את שיחו סביב-סביב ברחש זחלים, בצרצור בלתי-פוסק, בצפצוף חלוש ומתחטא של העופות הפורשים ללון, בצריחת-נכאים קטועה של עטלפים המכנפים בכבדות, ובתוך זה – נקש נעליו המאובקות והדורכות במרץ ללא ליאות: הביתה, הביתה... הביתה...

ב

עוד מהלך של שעה בערך היה לפני אהרן גלעדי כשהללו חרגו מתוך חורשת הזיתים כצללים אפלים ומבשרי-רעה, זונקניים, וחסמו בפניו הדרך. הם הקיפוהו תוך תימהון וקורת-רוח, על נפלו לידיהם בהיסח-הדעת, שכן נקרה לפנייהם לא על אס-הדרך, כי אם בלב שדות זנוחים, שאין הבריות מהלכות בהם, סמוך למקום בו נחו לפני פשיטה על יישוב. מיד נתחווור לו כי נפל בידי כנופיה המשוטטת בסביבה ועורכת התנפלויותיה בלילות. יתכן כי אלה הם בני אותה כנופיה גופא, שהתקיפו לפני שלושה ימים את תל-צוק, התקפה שנמשכה בעקשנות ונעדפה רק לאחר שאנשי תל-צוק השיבו באש שאינה משתמעת לשני פנים... (אהרן גלעדי חש היה עדיין בסמוך לכתפו הימנית את לחץ קת הרובה שעה שהיה מפעיל אותה). ברור, הוא נפל לידי כנופיה מסוכנת. לא כך שיער לו סופה של הליכה זו לתל-צוק. ועתה הריהו עומד לפנייהם, אזרחי מאד במכנסיו האפורים ובחולצתו הלבנה. תיק-עור שחוק בידו, מנותק ממאוויו להגיע לביתו, לפינת שלום ושקט, לרעייתו ולבתו הקטנה והחמודה... והנה, סיום כלל וכלל לא נעים ותמוה במקצת, שכן לא כך תיאר לו אהרן גלעדי את קצו בחייו. כלל וכלל לא כך. בשעת רביצה בעמדה מול כדורי תוקפים, תוך קרב של התגוננות – ודאי! תוך תאונה קשה בעבודה – ייתכן! אך ליפול בידי כנופיה רצחנית באורח בלתי צפוי ולסיים בזה – קצת תמוה, וכנראה, גם מעציב...

והריהו עומד תוהה תוך דומיית הלילה שעטתה הפעם גם מעטה של אימים, מוקף עירוניים מזויינים וקצת פלחים (לעזאזל! הן תקופת החריש משמשת ובאה!...) גבוהים וחסונים, לובשי כלאיים ושעטנוז, מיגוון גלימות-פסים, עיניהם מבריקות כגחלים לוחשים, שיניהם מצחירות, אבנטיהם הדוקים יפה למותניהם, ואצבעותיהם משחקות ברצועות וכבריחי-הרובים בניקוש מתכתי יהיר ועוין. אחד מהם, עול-ימים ומין פרא-אדם מתגעש, החל מפזז ומכרכר סביבו תקוף שמחה מהולה בחמת-רצח קנאית, ודומה, עוד מעט יזנק עליו, לחנקו כמו ידיו, לדרסו ולשסעו לגזרים. נראה שקנאי גדול היה אותו עול-ימים רצחני, ושאלמלא יד שאחזה בכתפו ודחפה אותו בכוח, דחוף וטלטל הצדה, אפשר והיה הורס לבצע את זממו.

והחלו הללו שואלים אותו שאלות, וגלעדי משיב בשקט, והכל תולים עיניהם בראש הכנופיה העומד באמצע, מסלסל בשפמו באצבעותיו, סוקר אותו יפה-יפה ושותק. ודאי חורץ הוא את גורלו כרגע, וקשה לו לאהרן גלעדי להאמין, כי עוד מעט וזה יפטיר מה שיפטיר באדישות נטולה כל טינה, והללו ידחפוהו בחבטות הצדה, למרגלות אותו סלע קודר, או בסמוך לאותו גזע זית מפותל המשחיר באפלה כישיש גחון, ויטיחו בו כמה כדורים – וחסל אהרן גלעדי... גרונו של אהרן משתנק קמעה, משצפה לפניו דמות ילדתו ומעצם התיאור של אפשרות סופית זו, העלולה להתמשך תוך רגע כמימרה, והריהו תולה את מבטו באותו אדם שגורלו נתון בידי, ומצפה בחרדת-לב נוקפנית.

וכנראה שאכן היה זה קצת משונה לתפוש באדם זה ששמו אהרן גלעדי, אשר נודמן להם בחשכת הלילה, בהלכו לתומו, ולסלקו מיד ביריות רובים, שכן לאחר שראש הכנופיה סילסל שוב את שפמו בכוהן ובאצבע. בזקפו קצהו כלפי על, נזף לפתע באותו פרא-אדם רוטן החושף את שיניו כזאב טורף, עקר עצמו לפתע ממקומו, ופקד להובילו אתם. אהרן גלעדי נשם לרווחה. משמע לפי-שעה נדחה הדבר, ומה שיהא אחר-כך – דיה לצרה בשעתה.

ופתחו הללו בהילוך של לילה כשהצועד בראש משחיל את עצמו בסבך שיחים ואלונים גדועים, ומושך אחריו שורה ארוכה של בני-לוויה כצללים נעים במשעול זנוח. לעקוף ישובים וכבישים שגייסות מהלכים בהם, או פלוגות נוטרים מן היהודים. והילך עליהם הלילה את משב דממתו השחורה והרכה כקטיפה, ורק נקישות רגלי ההולכים שניגפו לעתים באבנים הפריעו את הדממה. ופסע ביניהם אהרן, למראית-עין כאחד מהם, לא כבול, אך שבוי בין אויביו השומרים את תנועותיו, ואותו קנאי מעניק לו בחשאי ובמגונב חבטות ודחיפות, ללמדו שאין הוא פטור עדיין מעונש של ממש. ונמשכה הליכה זו עד חצות, הליכה מייגעת ובלתי פוסקת.

ג

וכך היו מהלכים: תופשי רובים לצדדין ובראש. באמצע רכוב על סוסה חומה ונהוגה בידי פלח צעיר (שכן לא בנתיב דרכו רגליהם), התנועע על אוכפו ראש הכנופיה. והסוסה יחסנית, מקרטעת ברגליה בגמישות וחן, מרתיעה עצמה אחורנית כדי טפח, מרטיטה את שריריה הדרוכים וירכיה,

כקוראת תגר על הליכה אנוסה זו במיצר, במקום זינוק למרחב; אוכפה האדום-כחול מעוטר גדילים ופיפים, וחשה היא, הסוסה, בחשיבותו של רוכבה שחציו לבוש מכנסי-רכיבה ומוקים מצוחצחים, וחציו העליון לבוש מעיל עירוני, אקדח צמוד לירכו, משקפת-שדה תלויה על צוארו, וראשו חבוש "כפיה" ש"עגל" משחיר עליה ועוטר את צחור המשי הרך והמבריק, להבדילו במראה ולבוש מפשרטי אנשיו.

מתוך לחישותיהם של ההולכים למד גלעדי לדעת, כי ראש הכנופיה הוא אבו-יוסוף בכבודו ובעצמו, הוא ולא אחר, ששמו הוזכר הן בפי הרשות, והן בפי הישוב, כראש כנופיה ושודד נועז שיצאו לו מוניטין בין בני בריתו כלוחם קנאי לחרות; והוא-הוא אותו אבו-יוסוף אשר כמה מבני הישובים שנחטפו על-ידו לא חזרו לחזות באור החיים, פרט לילדים אחדים, אשר קרא להם דורו, ולא הפיל שיערה משערות ראשם ארצה. אדם שאצילות ואכזריות דרו אצלו בכפיפה אחת.

שוביו של גלעדי לא דיברו אתו מטוב ועד רע, כי חזקה עליהם מצוות השתיקה. אנב חיפזו של הליכה, חיפזו שנבע כנראה מתוך כורח לשנות את המקום, לא היה סיפק בידי גלעדי לחשב חישובים של הגיון, ועד כמה שלא היה הדבר תמוה בעיניו, בשערו בבהירות סיומה של הליכה זו, לא השתלט עליו משום-מה הפחד. לפי-שעה לא נגעו בו לרעה, פרט לאותו קנאי זועם שהטרידו מפעם לפעם, שכן לא החליט עדיין אבו-יוסוף מה לעשות בו, או שמא יש בדעתו לחקרו קודם. אלא שההליכה החופזת, שריח של נסיגה נודף הימנה, מייגעת אותו מקצת ומטילה בו חמימות. ולא זו בלבד: לפי השערות, אלמלא תקלה זו שארעה לו, היה מוצא את עצמו כבר בבית, נהנה מזיו רעייתו וחן ילדתו, אף למקלחת של צוננים, ומושך על גופו כל אותה הנאה של אדם שחזר לביטו, לנופש ולנועם, "והרי לך סיום אחר לגמרי!"...

משך כל אותה הליכה מעורפלת סודיות, היה גלעדי מבקש לנחש ולדעת לאן מוליכים אותו ולא עלה בידו, אף כי סביבת הגליל נהירה לו יפה, שעוקפים היו מקומות, נסוגים ומתקדמים חליפות, נרתעים מתחומי הכביש וחודרים לפינות נידחות, בין צוקי סלעים, עצי חרובים ותאנות ענפות, חולפים בבטחה בסמוך לכפר ערבי מתנמנם, וממשיכים לחדור לארץ לא נושבת. מבקש היה גלעדי לבחון את המקום לפי הכוכבים, אלא שלצערו נוכח לדעת כי בקיאותו אינה מספקת, בוחן היה לפי סימנים אחרים והעלה חרס בידו. אפשר שבגלל הליכה טורדת וקשה, ואפשר מתוך מבוכה ותהייה בלתי פוסקת על הצפוי לו בסופו של דבר.

בחצות הגיעו לגיא מכונס יפה בין עצי חרובים וסלעי מגור קודרים. מתוך סבך שיחי ההרדוף עלה קול שקשוק המים, שכשוך רונן ומתאשד מעל גבי סלעים, משתלט על רחש הבריאה מסביב ושוזר אותו בקולות האישוד והפיכפוך הבלתי פוסקים, הערבים ביותר לאוזן. כאן נקבע מקום החנייה והלינה; כאן כפתו לו לגלעדי את ידיו מאחוריו והטילוהו של סלע ככבש עקוד, וכאן החל הללו מתירים מטענם הקל, פורקים את זינם ויורדים עם הצפחות לשאוב מן המעיין.

ד

שכיבה זו בידים כפותות מאחורי גבו לא היתה נוחה ביותר לאהרן גלעדי. לאט-לאט, שלא לעורר כל חשד, סמך גלעדי את כפות רגליו בתחתית הסלע והחל מסיט קמעה-קמעה את גופו העקוד, להקנות לעצמו מצב שיאפשר לו לסקור את המתרחש סביבו בתוך מחנה שוביו. הוא עשה זאת בזהירות יתרה, שלא לרתק אליו את מבטיו של אותו קנאי (שאינו גורע עין ממנו), ולאחר דחיפות קצובות ואיטיות עלה בידו לשנות את שכיבתו, ולהפנות את פניו לעבר הכנופיה, כשהוא מוטל על צדו וראשו ולחיו השמאלית דבוקים יפה לקרקע המאובק. חם היה לו, וגופו היה שטוף זיעה משך שעה קלה, עד שירדה עליו המנוחה בפקוד אותו רוחות לילה קרירות. רעב לא היה, אלא שצמא היה ביותר ושפתיו חרוכות. קול פיכפוך המים והתלעלעותם של הגומאים לרוויה מן הכדים הגבירו בו את הצמא עד להציק; אלמלא בוש היה, אפשר והיה מבקש מים לשתייה, אך ידוע ידע כי הללו אינם חייבים לנהוג בו מנהג של הכנסת אורחים, שאסור להם להאכילו ולהשקותו, שאם יעשו כן, הרי הם מקפחים את זכותם לטרדו מן העולם כשונאם...

וישבו הללו מקופלי רגליים במעגל מסביב לאש, טורחים על הסעודה. על גבי עיגולי הברזל הקעורים, ה"סאג'ים", טרחו באפיית הפיתות. ראש הכנופיה שכבר סעד כנראה את לבו, מוטל היה בצד מכורבל בשמיכה ומתמכר לשינה. לבסוף נשארו ערים על עמדתם רק אלה אשר על המשמר, ועם תום הסעודה קרסו הנותרים למנוחה פה ושם, מכורבלים ב"עביות", ונראו כגופים נטולי רוח-חיים, מכונסים כבתוך שקים עלובים. רק הרמץ הלוחש והמבליח, ששרד עדיין מהאש,

הטיל אדמומית קלה מסביב, והעלה עשן קל וצחרחר שתימר מעורב באותו ריח של צפיעי-בקר וזרדים המיוחד לקרבתי של כפר ערבי.

דומיית-לילה כבדה כבשה את הגיא. סאון שכשוכו הנעים של המעיין גבר, ובתוך הדממה קלטה האוזן גם את שקשוק המים המתפלגים לצדדין פה ושם, שעה שהם נתקלים בזיזי סלע בולטים, ומתוך שחור שיחי הרדוף המלבבלים קלטו עיניו של גלעדי, את הוורדים, מהם צחורים ומהם אדומים, ואת רצי הכסף המוארים על-ידי הירח השוקע, שהנמיך לצודם בקרניו שחדרו מבעד לסבך האופל של הענפים הסוככים.

מכיוון שצמא היה אהרן ביותר, לא גרע את מבטיו העורגים מן המים, מן החיוניות המפכה בזרמם, סביבם ובזכותם, ותוך-כדי-כך העבירוהו גם לבריכות הדגים שבתל-צוק המנמנמות וירח וכוכבים מרטטים בתוכם במרוסק, ותרגולות המים הכבדות עוקרות לפתע (שומר כי יקרב) וממריאות מגדה לגדה; כיצד משחירים המים מסביב לדוגיות הקטנות הרתוקות לחופים בבדידות משמימה; כיצד מכסיפים הדגים המנתרים מתוך בריכת המשלוח, כמבקשים לחרוג מבעד לסוגרים המרושתים; כיצד פוסעים החתולים בקני הסוף לצוד שיבוטה או בדומה לה, וכיצד גוהר הלילה השקט על המשק הנם בחיק העלטה מול צוקי הסלעים הכבדים הנשקפים מצלעות ההרים, על שדרות עציו, על המדשאות, על אודם גגותיו, על מגדל המים המתנשא אל-על; על רעייתו השכובה כעת ותמהה בין נמנום לנמנום על הבעל שטרם חזר, ועל ילדתו שתלתליה השחורים צונחים על לובן הכר, והיא גונחת בשנתה, ומטפלת הלילה חשה אליה על בהונות ומגעית יד רועפת חיבה למצחה, לחוש עם החום פוחת או עולה...

והיה אהרן גלעדי הכפות אורג בחיק הלילה את הרהוריו וחזזה בהקיץ יפה-יפה ממראות תל-צוק, מראות בטרם בוקר ומראות כחום היום, מראות של בין-ערביים, ודמויות סועדים בחדר האוכל, והתורן המסונר עובר עם עגלת האלפסים, המהבילים מעל לנזיד הצהבהב, הצלחות וקנקני הקפה, הה, הקנקנים הללו וספלי החרסונה הצחורים והפתוסים, כמה מהם היה מגיח עתה לגרוננו הצמא, החרוך, הניחר...

ומראות רודפים מראות, נמוגים ונרקמים, מגוחכים כשופעי עניין, חשובים כטפלים, מעורבים ושלובים זה בזה, החל מחבילות שחת שמישהו עומס עם בוקר על-גבי העגלה השטוחה לצד קנקני החלב המובלים למחלבה האזורית, ועליהם קופצים לשבת כמה נוסעים מקדימים; ילדתו של אורי סלעי הלוחצת ללוח לבה הקט ברוב רחמים את בובתה נטולת הרגל ונקורת העין; קבוצה מן הנוער הגועשת ברוב-חשק במשחק כדור-עף, והנערים שבה, משולהבים, תולים מבטים מתרפקים ביעל היפה המבליטה את חמדת בשרה החומר בתוך גופיה גברית מובהקת, וצחוק ולצון והתנצחות של עלומים; בריל הגחון על פנקס חלוקת העבודה וזוקף את עיניו הבהות בכפילות מתחת למשקפיו מול חברה רוגנת – מראות המהווים מסכת יומו של תל-צוק הפורח כגן בשממה, שספק אם הוא, גלעדי עוד יזכה לראותו כמות שהוא... שכן... ברי לו כי כאן ייסגר עליו מעגל חייו, ומשתאה הוא שאינו חרד ושקוע בעצבות כאילו סיום טבעי הוא שאין למרוד בו ולשנותו שעה שהוא מוטל בכאן חסר-תושייה וחסון-תקוה.

עוד גלעדי מהרהר בצרופי דברים ועניינים שצפו לפניו בבהירות מפתיעה ורדופה כבסרט רב-פנים, בטרם יקיץ עליו הקץ, והירח שקע, נבלע קודם שעתו באפלת עבים שנערמו במערב; ואילו בצד מזרח החווירו פאתי אופק, נחשפו שרטוטי הרים רוכצים מעולפי תכול וצחור, ולצד צפון בקע והסתמן ראשו של החרמון (וגלעדי מתאחז תוך-כדי-כך משום-מה בטרקטור החורג בסאון מתכתי משער תל-צוק וגורר אחריו את המחרשה הגדולה עתירת הלהבים, כשראשוני המשכימים לשדות חופזים לפועלם) והאוויר צונן ונעים ויפה לריאה שלאחר שינה, ושולי האופק ניצתים באור מתבהר, והשחר בוקע בכל הדרו.

גלעדי הזיז את עצמו ברוב יגיעה והפך את גופו לצד הימני, חש בידיו הכפותות שהחלו גורמות כאב חותך, בחזה המכווץ המבקש נשימה מלאה, ודווקא בהיסח-דעת בשנותו מקומו, נפלה עליו שינה חטופה.

יד גרומה תפשה בכתפו, ומשפקת את עיניו שתמיהה נשקפה מתוכן מול אור בהיר, ירק ורנן ציפורים, ראה בגחון עליו כפרי מסורבל שטרח להתיר את החבל בו נעקד, ופקד עליו לקום. גלעדי נטש את רצו, מתח את ידיו המשוחרות כשני אברים מדולדלים, דומה שלא שלו המה, סקר את סימני העיגולים הסמוקים שהטביעו הכפתים בזרועותיו, ושאף רוח בהפטירו חרש לעצמו, כאדם המקבל עליו את הדין: "אהרן, התקן עצמך לקראת שעתך האחרונה..."

ה

גלעדי הובא לפני אבו-יוסף שישב על-גבי אבן, ידו הימנית משחקת בניצב אקדחו וכל-כולו מפיק שררה וקורת-רוח. שניים מקציניו עמדו סמוכים לו, ואילו אנשיו התגודדו מפני הכבוד בריחוק פסיעות, דוממים ומצפים תוך סקרנות של טמטום וכובד-ראש; ואותו קנאי מבליט את קוצר-רוחו, לוטש עיניו ומשתאה על הראש שניגש לעניין זה מתון-מתון, שכן אילו הניחו לו היה מראה להם כיצד טורדים מן העולם כופר מן היהודים שמצווה להשמידם...

בגיא עמדה צינת בוקר נעימה מהולה בסאון אשדות המים, המזנקים לתוך ערוציהם בין ההרדופים, שלאור היום הוריקו בחריפות יפה לעין והוורדים שלהם, בצחור ובאודם, התנוססו בתפרחת של שפע מרנין. "כאן יחתך גורלי". הרהר גלעדי ברוח נמוכה, ובכל זאת גמר בלבו להיות שקט, מעורר כבוד. עוד בלכתו לדין שקד בחופזה לשפר ככל האפשר את מראהו החיצוני, שלא להיראות עלוב, תחב כנפות חולצתו שנשמטו מתוך מכנסיו, העביר את אצבעותיו הפשוטות, מעשה מסרק, בתוך בלוריתו הפרועה, לשוות לה צורה, ובהתייצבו לפני ראש הכנופיה, הישיר מבטיו נגדו כאדם המוכן לקראת פסק דינו. תוך-כדי-כך הובא גם תיקו. אחד מהם פתחו, ניצרו והטיל מתוכו מגבת, מברשת לשיניים, מסרק פגום, חפיסת סיגריות, פנקס חשבונות, בקבוקי רפואות ואבקות, ושאר מיני דברים קטנים שאדם מסוגו של גלעדי מצטייד בהם שעה שהוא יוצא לדרך. היה זה תיק כשר בתכלית הכשרות, שלא הכיל שום דבר חשוד. החפצים נעזרו בפני אבו-יוסף שסקר כל אלה באדישות.

גלעדי נשאל כמה שאלות, מאין הוא ולאן פניו מועדות. משהשיב כי איש תל-צוק הוא, החליף אבו-יוסף מבטים רבי-משמעות עם קציניו: "מכירים אנו את המקום, מכירים..." אבו-יוסף העלה חיוך מתפתל מתחת לשפמו, הציץ בו בגנבה, כחוכך בדבר, והחל חוקרו היכן היה שעה שתל-צוק הותקף, ובמה עסק הוא, גלעדי, אותה שעה. גלעדי לא הכחיש כי היה בין האנשים שהשיבו אש. מתוך הדממה שנשתלטה מסביב תפש גלעדי כי תשובתו עוררה כבוד, וכי השכיל לעשות באמרו את האמת הפשוטה שאין בה מן החמקנות, ולא ביקש להתהדר בפניהם משל מעמיד הוא פני "ג'דע", כי אם ליצור את הרושם שכנים הם דבריו.

לאחר עוד כמה וכמה שאלות ותשובות פקד אבו-יוסף לחפש גם בכליו. מיד הושטה אליו יד זריזה ובדקנית שהוציאה מתוך כיסי מכנסיו וחולצתו ממחטה, קופסת גפרורים, עיפרון מקוצץ, מכתבים אחדים, נרתיק עור שהכיל כמה מסמכים אישיים, וצילומי-חטף של רעייתו ובתו, במקובץ ובמפורד. אבו-יוסף שם עצמו כמעין בתעודות השונות, דפדף בהם והפך בהם בכובד-ראש של בקיאות מדומה, ותפוש סקרנות ילדותית הסתכל גם בכל אחד ואחד מן הצילומים. לפתע השהה בידו את תמונת הילדה השחרחרת והנאה המצטחקת בפנים מפיקי חן ובראש מתולתל כעטור בנחשים שחורים. פניו לבשו ארשת רכה ותמוהה, ובפרצו בצחוק קולני, תוך חישוף שינים צחורות ותואמות להפליא, הושיט את הצילום לאנשיו, בהוסיפו משתומם ושמח כאחד: "לטיפה!"... נתנו הללו את עיניהם בצילום ונענו לו אף הם בקריאות התפעלות והסכמה: "לטיפה!"...

לבשו פניו של אבו-יוסף חיוך טוב-לב, עיניו נצמדו שוב לקלסתר פניה של הילדה, ולא פסק לתמוה על הדמיון בינה לבין בתו הקטנה לטיפה, שבת-צחוקה, תלתליה וכל-כולה אינה אלא העתקה מדויקת ביותר מזו, משל אחיות תאומות הן מאב אחד. "לטיפה"... לחש לעצמו וכיסופי אב מתעוררים והומים בו – "משונים הם מעשי אללה"...

משנתן שוב עיניו בגלעדי הניצב עליו לא עוד העניק לו ארשת זעומה שכן כבש אותה החיוך לגמרי, ובפנותו אליו, לגלעדי (אשר חיוך זה הצית בו שביבי תקווה כמוסה), החל שח לו על הדמיון הרב שמצא בין הבנות, ואם עדיין מקווה הוא, גלעדי, שישוב לראות את פני בתו... גלעדי דלה מתוך נבכי זיכרונו את אוצר המלים הערביות שהקנה לעצמו, קשר ניב בניב, צירף משפט למשפט, ועמד להסביר לאבו-יוסף כי לא זו בלבד שמבקש היה לראותה, אלא שחולה היא ושמוביל הוא אתו רפואות למענה.

אבו-יוסף הקשיב רב קשב. בת-צחוקו סרה מעל פניו שלבשו סבר של הגות חמורה. דומה שיצריו התנצחו בו. משהו מן הטוב שנבט בו עוד קודם לכן חולל תמורה בנפשו ושרוי היה במצב מהורהר בלי לראות את כל אלה הניצבים עליו, ובכלל זה אף לא את פרצופו של אותו קנאי המחריש ומשתאה לדעת מה יהא בסופו של דבר, ועל שום-מה מתמהמה הראש. אבו-יוסף שוקל

היה בדעתו. יהודי זה שהובא לפניו לדין חייב מיתה לפי מנהג מקובל במחנהו, ואילו בת קטנה יש לו הדומה בדיוק ללטיפה שלו, ומחכה היא לרפואות שהאב מוביל בשבילה... אותו הרהור של חסד שנתגנב לתוך לבו, ושרופף היה מלכתחילה, הרהור ששורשיו נעוצים בשיחות מני קדם על כליפים מפוארים ורבי-חסד שגזרו על החיים ועל המוות מתוך אצילות ורוחב-לבב – נתעצם בו עדי הגיעו לפתע להחלטה נחושה ומפתיעה של אדם שליט שהשררה בידו ואף הוא רשאי לעשות כטוב בעיניו. בתנועה רשלנית תחב את הצילום לתוך כיס מעילו, ובהרימו את עיניו השחורות לגלעדי (שהבריקו אותו רגע בברק אנושי רך) פסק בקול תקיף שאין להרהר אחריו: "לך לך לשלום בשם אללה הרחום!"...

1

ויצא גלעדי לדרכו בשם אללה הרחום מול זיו של בוקר רענן. מהלך היה מתרונן כשהוא צופן בחובו חסד גורל וחדוות אדם לקראת החיים. בעיניו השתקפו עדיין מראות נוף של לילה בגיא המכונס ליד אשד המים, ולא ידע כלל כי אותו קנאי עול-ימים נרתע ממקומו כאילו נחש הכישו. לראשונה עמד פעור-פה ורק לטש עיניו העיד כי דעתו נסתכסכה עליו. שהות מה דרושה היתה לו לתפוש כי אכן לא לצון חמד לו הראש, וכי האיש חונן... פניו לבשו ארשת של עווית ובוז, וכף ידו נצמדה לניצב ה"שבריייה" שלו בחמת-זעם. לבו צר היה מלהכיל מעשה תמוה זה... לפתע עקר עצמו, חמק מתוך עדת האנשים הרוגשים עדיין וסחים בהתלהבות על חסדו של הראש, חלף בין העצים והחל מקפץ ומדלג בין הסלעים בזנקו ברגליים יחפות חרש-חרש ובאברים שופעי און פראי, ובעיניו יוקדת משטמה עזה.

משהדביק את גלעדי נושף היה מקוצר-רוח ומחמת-רצח שנתעצמה בו שעה שרדף אחרי אויבו. גלעדי שהפנה אליו את ראשו – בחושו לפתע כי המוות כרוך בעקבותיו – הזעיק את רצונו לעמוד על נפשו לברק הסכין שנשלף לעומתו, מונף ואומר להבדיל לנצח בינו לבין היום המוצף נגוהות שמש ותכלת מרומים.

* סיפור זה של יוסף אריכא (1907-1972), מהבולטים במספרים הארץ-ישראליים, התפרסם לראשונה בירחון "מאזניים", כרך א', גל' ג (ט' בחשון תש"ח, 23 באוקטובר 1947, עמ' 49-46) בעריכת א. קריב.

על הסיפור, שעלילתו מתרחשת בימי הסכינאות של ערביי ארץ-ישראל, שפתחו בשנת שלושים ושש של המאה הקודמת במאורעות "המרד הגדול" – ניתן לומר כי מה שהיה הוא שמתקיים, ובימים אלה [2017] טובה תזכורת ספרותית זו. יוסף אריכא היה אז בין המוזעקים מטעם ההגנה להגן על יישובי השרון מהים ועד לגוש תל-מונד.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"עם נסוך תרדמה"

לאוסקר באום

עברית: 1949

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 23.2.1973.

בחוברת האחרונה של "שדמות" (גיליון מ"ט, חורף תשל"ג [1973]) מצאתי מכתב של אוסקר באום אל ש.ה. ברגמן בשם "תוכניות לתיקון העולם", שנכתב בווינברגה, שעל יד פראג ב-31 ביולי 1919.

בהערותיו למכתב, שהוא המכתב היחיד שקיבל מבאום, אומר ש.ה. ברגמן, כי אוסקר באום ידוע בעולם כאחד מרביעיית הסופרים, שמאכס ברוד המנוח הציב לה מצבה בספרו הגרמני – Der Prager Kreis (החוג הפראגאי, 1966) – פראנץ קאפקא, מאכס ברוד, פליכס וולטש ואוסקאר באום.

וכמו כדי לעזורני בהגשמת חפצי נזדקר לנגד עיניי, כמעט באותו שבוע, ספרו שתורגם לעברית, "עם נסוך-תרדמה", מעל מדף בספרייה העירונית.

על-פי הביוגרפיה הקצרה, "המחבר וספרו", שצירף מאכס ברוד לספר, ועל פי הערותיו של ש.ה. ברגמן, אני מקדים לספרו של באום את פרשת חייו.

אוסקר באום (1883-1941) היה עיוור. עינו האחת היתה חלשה מלידה ואחרי זמן אבד לגמרי כוח-ראייתה. עינו השנייה נפגעה בהיותו בן אחת-עשרה באבן שנזרקה בקטטה של ילדי בית-הספר, והוא התעוור לגמרי. אמנם, אומר ברוד, בשל העובדה שעד שנתו האחת-עשרה עדיין ראה את העולם, יכול היה לתאר את חיי פקוחי-העין בכוח זיכרונו המפליא. אדם שלא ידע על עיוורונו לא יכול כלל להעלות על דעתו כי אלה הם תיאוריו של סומא.

הוריו שלחוהו להתחנך בבית-הספר היחידי לעיוורים בווינה, ועיקר חינוכו היה בתחום המוסיקה – נגינה בפסנתר, תורת המוסיקה והקומפוזיציה. באום לא הסכים לחיות באווירה הפילאנתרופית המתחסדת-החונקת האופפת את העיוור. במוסד שבו התחנך, מצא, כנראה, רוח מצמצמת וחוסר-הבנה. ספריו הראשונים היו מלאי מחאה נגד מוריו, והיא הפכה למחאה נגד המשפחה, נגד המחנכים בכלל, נגד כל עולם האנשים הרואים. באום ראה בגורלו האישי גורל המטיל עליו תפקיד להיאבק בכל מיני עוול. מתוך מרירות וצער, כשהוא נעזר במין מיוחד של הומור, הוא נלחם כנגד הרחמים, שמגלים הפיקחים כלפי העיוור.

אין להפריד את חייו הפרטיים של באום, אומר ברוד, מחיי המשורר והיוצר. ודווקא עובדה זו מעידה על גדולתו. באום חי כאחד הגיבורים שלו, גדוש מרץ ועומד בתוקף מול פני החיים. עד-מהרה מצא את דרכו לעצמאות, בראשונה כנגן-עוגב בבית-כנסת, אחר-כך כמורה לפסנתר, ולבסוף כמבקר-המוסיקה הנכבד ביותר בפראג, שביקורתו היתה בלתי-משוחדת, שלמה, מעמיקה ומלאת-הבנה.

הרומאנים שלו, שהופיעו גם בתרגום לאנגלית, לצ'כית ולשפות אחרות, ועבודתו ברדיו פראג, עמדו עד מהרה בשורה הראשונה. הוא נשא אישה ובנה לו בית משלו בגיל צעיר, כשחבריו עדיין התגוררו בבתי הוריהם. ברוד מספר כי באום יצר שפע של קומפוזיציות לפסנתר, אך לא העלה אותן על הכתב, אלא היה מנגן אותן לפני ידידיו.

ועוד הוא מספר: "רבות אפשר לספר על ידידותנו, על היחסים המשותפים שלנו לפראנק קאפקא, שבאום גר איתו זמן-מה באותה דירה (מכתבי קאפקא לבאום הם מן החשובים ביותר); לפליכס וולטש. בראשית מארס 1941 מת באום אחרי ניתוח (בפראג, המשוועבדת לשלטון הנאצים), והכאב עם מותו הפתאומי הוא עדיין כחותם על שפתיי. בחוגנו שלנו, 'החוג הפראגאי', היה אסקר באום בלי ספק החזק ביותר, השלם ביותר, אף כי (ואולי דווקא משום כך) הוטל עליו לעמוד בפני ההתנגדות הקשה ביותר." (עמ' 239).

משנת 1933, עם עליית היטלר לשלטון, זרמו סופרים יהודיים רבים מגרמניה לפראג, כפליטים, ואוסקר באום מצא תמיד למענם מקורות עזרה, גם כאשר חבריו התייאשו כבר. מבין הרומאנים שלו ראוי להזכיר את "הדלת אל הבל-אפשרי", "ניקיון-הכפיים המרושע", שהוא רומאן העיירה היהודית, על היחסים בין יהודים, צ'כים וגרמנים בעיירה צ'כית קטנה לפני מלחמת-העולם, וכן "זיכרונות של הגברת מאריאנה רולברג", "לילה סביבנו" על חיי עיוור, ו"שני גרמנים", המאבק של הניצוץ האנושי האחרון בגרמניה על קיומו.

יצירת-המופת של באום, לדברי ברוד, היא ספרו האחרון: "עם נסוך-תרדמה". באום מתאר, על יסוד תעודות היסטוריות, את מדינת הכוזרים, אשר שליטה קיבל עליו את דת ישראל בשנת 733, והוא מתארה כמדינה של סובלנות שלא היתה כדוגמתה בכל העולם בימי-הביניים. הוא רצה להראות בה דוגמה יחידה-במינה למה שמסוגל לחולל כוח-יצירה יהודי-מדיני אשר נשאר נאמן למוסר היהדות, מוסר ה"חלשים" ויראי-השם.

גיבור הסיפור ההיסטורי הוא בולאן, ילד יהודי מורד ורב-כוח, אשר דוחה את מידת הכניעות והלמדנות חסרת-התכלית, המחנכת לפאסיביות, של יושבי שכונת היהודים בעיר-הבירה של מדינת הכוזרים. בולאן עוזב את הלימודים, מלקט סביבו בני-חיל יהודים, ונעשה ראש לחבורת יהודים צעירים עצמאיים המאמינים בכוח ואינם סומכים על עזרת השם בלבד. אלוהים מצוי בכל אדם ועל-כן חייב כל אדם לעזור לעצמו ולעמו ואסור לו לסמוך רק על חסדי השם, אומר בולאן. והוא נתון בוויכוח מר עם זקני העדה היהודית, החוששים מדרכו, נוקקים לו בשעת צרה, ועם-זאת רואים בשימושו בכוח-הזרוע כמין בגידה באידיאה של היהדות והתפתות לאורחות חיי הגויים, אשר למרות הביטחון שהם בוטחים בכוח-הזרוע סופם כיליון, משום שהכוח נעשה מכשיר לעצמו והוא חסר כל משמעות רוחנית.

בדרכי עלילה נפתלים של תככים, אהבה ומלחמה מצליח בולאן להביא לעמו ישועה אחרי שכמעט לא נותרה עוד תקווה. הוא ניחן בתכונות של פשטות ומנהיגות טבעית, וסופו שנעשה לחאקאן, כלומר לשליט העליון על כל ממלכות הכוזרים, ומסכים לקבל את השלטון רק לאחר שהכוזרים מקבלים על עצמם הדת היהודית, מרצון ולא מאונס.

סגנון הסיפור רומאנטי מאוד וגדוש הרפתקאות והפתעות. לעיתים הוא נקרא כמעט כסיפור הרפתקאות לבני-הנעורים. ואולם תוכנו האידיאי אינו נעדר חשיבות גם כיום. "כל העמים נסוכי-תרדמה הם, אבל היהודים יש להם מעוררים אדירי-קול ביותר, נלהבים ביותר, לא רק בקרב נביאיהם, אלא גם בקרב אויביהם," אומר באום במוטו לפרק השני בספרו.

ובעצם, יש שני עמים נסוכי-תרדמה בסיפור ההיסטורי. מצד אחד, היהודים, שמחזיקים בדת אמיתית ובאמונה הנעלה ביותר, אך כוחם אינו עומד להם בשעה של צרה ואיום לקיומם. ומצד שני, הכוזרים, עובדי-אלילים ברובם, המתנודדים בין נצרות לאיסלאם, שכוח רב בידיהם אך אינם יודעים להשתמש בו בתבונה והם נוחלים מפלות צבאיות וניגפים לפני צבאותיו של ג'ארה, המצביא הזקן של הכליף היישאם שיושב בארמונו הלבן בדמשק.

החאקאן האחרון של הכוזרים מרגיש בחסרון ולומד להכיר ולאהוב את היהדות ועורך את הוויכוח המפורסם, שעליו מספר ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי. ואולם החאקאן נרצח, ורק לאחר מותו עולה בולאן, הקרוי עתה עובדיה, על כס השלטון.

המשמעות האקטואלית של "עם נסוך תרדמה" היא כפולה. קשה שלא לראות בו אנאלוגיה מסויימת למצבם של היהודים בקרב הצ'כים מול הגרמנים: לאלה [היהודים] אמונה בלי כוח מעשי, ולאלה [הצ'כים] כוח רב בלא תושייה, ועל שניהם לדעת להסתדר יחד כדי לעמוד בפני סכנת האוייב אשר בחוץ [הגרמנים].

ואולם המשמעות היותר אקטואלית היא מידת האפשרות להגשים את האידיאה הרוחנית של היהדות, הנתפסת כבעלת ערכים אנושיים אוניברסאליים, בתוך מדינה יהודית הלוקחת חלק פעיל

בהיסטוריה ונשענת על כוחה ותושייתה. והחזון אשר באום מציע בספרו הוא סינתיזה רומאנטית מאוד ואוטופית.

“מוקדש לבני ורעי ליאו, כתב באום בשער ספרו “עם נסוך-תרדמה”. ואולם בנו יחידו ליאו לא האריך ימים הרבה אחרי מות אביו. מהיותו ציוני נלהב עלה לארץ-ישראל זמן רב לפני פלישת היטלר לפראג, ונספה עם הנספים בפיצוץ מלון המלך דוד בירושלים [22 ביולי 1946], באותה פעולה של כוח יהודי, אשר אביו כה חרד מפניו בכתבו על ממלכת הכוזרים. מאכס ברוד, המספר על קיצו הטראגי של ליאו באום, מסיים באומר, כי נורה באום, אלמנתו, שומרת על עיזבונו הספרותי של אוסקר באום, הכתוב בכתב-עיוורים ומצפה לפענחו. מעניין לדעת מה עלה בגורלו של העיזבון?

*** אוסקר באום: “עם נסוך-תרדמה”.** סיפור היסטורי מימי הכוזרים. מגרמנית מאיר מוהר. על המחבר וספרו מכס ברוד. ספריית “שחרות”, הוצאת “עם עובד”, תל-אביב, תש”ט, 1949. 243 עמ’.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"פועלים במצור"

למנחם בדר

1934

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 16.9.1977

את מחזותיו הקצרים של מנחם בדר, שהתפרסמו כולם בשנים 1942-1934, מאפיינת רוח של תמימות מכאן, ושל מצוקה אישית ולאומית עזה מכאן.

מנחם בדר נולד ב-1895 בגאליציה המערבית, למד באוניברסיטת בון שבגרמניה, ולאחר שירותו בצבא האוסטרי עלה, ב-1920, לארץ-ישראל, והוא ממייסדי קיבוץ מזרע וחבר בו מיום היווסדו ועד היום ומפעילי תנועת "השומר הצעיר" מימיה הראשונים בארץ.

אין ספק שמחזותיו, שאותם כתב בשנות השלושים והארבעים לחייו, קרובים למציאות החיים באירופה ובארץ באותה תקופה, ומבטאים בנאמנות מיידית, וכמעט דוקומנטארית, את הלכי הרוח בקרב בני-חוגו הקרובים בתנועתו, כמו גם את קוויהן הבולטים של שנות השלושים ההן, בעיקר על רקע עליית הנאצים לשלטון וסגירת שערי הארץ בפני פליטים יהודים שחשו בסכנה בעוד מועד.

וכך מתרחשות אפוא עלילות המחזות בברלין, בווינה, בנמל סאלוניקי, בתל-אביב ובנקודות ההתיישבות הצעירות של קיבוצי "השומר הצעיר" בעמק יזרעאל ובעמק בית-שאן.

"פועלים במצור" (1934), שבסופו רשום תאריך כתיבתו: "קיבוץ מזרע, 1 למאי 1934", מעביר ברצף של שלוש תמונות, הקרויות שלוש מערכות, חיי פועלים מובטלים בעיר חרושת גרמנית, ערב עליית הנאצים לשלטון. הווי של מחוסרי עבודה בברלין ביום שבסופו נשרף הרייכסטאג, ותמונות מזעזעות ממשפטים ומקרבות-רחוב של פועלי "וינה האדומה", חברי השוצבונד, ערב הכרעתם הסופית בידי הדיקטטורה של הקנצלר דולפוס (1934).

שלוש התמונות הללו הן מעין מחזה בתוך מחזה, והתמונה הרביעית מתארת חבורה של פועלים בנקודת יישוב או הכשרה, בלילה ארצישראלי עטור כוכבים, לצלילי ג'זבנד, הורה ומנגינת "איזה פלא איזה פלא..." שעה קלה לאחר שצפו במחזה.

"התוכנית הרשמית כבר נגמרה?" – שואל פועל אחד, – "חמדאללה חלס..." עונה השני, והשלישי אומר: "תירבתו אותנו הערב כהוגן..." (שם. עמ' 25).

בעיני הפועלים הצעירים, שזה לא מכבר נמלטו מאירופה החולה, מתנאי קיום מנוונים ומשנאת יהודים, נראה המחזה מונוטוני, בלי שביב של אור, ומדכא. אך יש מי שטוען כי הדיכאון הזה חייב לעורר:

"שנהא זהירים. שנראה את המציאות. שנראה את הנולד. שאם לא כן יציף נחשול הפשיזם גם אותנו. הנחש החום זוקף גם אצלנו את ראשו..."

צוחק לו פועל אחר: "ההה... תמרוני הבית"ר הפחידו? ... (מוציא עיתון) או הכלכלב הנובח הזה (זורק אותו) מי שם לב לו ביישוב? אתה מגזים..." (שם. עמ' 26).

הדעה הכללית היא אפוא שיש הגזמה בניסיון להקיש משם לכאן. איש מבין הצעירים אינו מודאג ממצב היהודים "שם", והוויכוח היחיד הוא אם סכנת הפאשיזם מ"שם" עשויה להיווצר

גם כאן, ברחוב הארצישראלי עצמו, ולא בידי זרים. דעת הרוב היא כי הדבר לא ייתכן, כי הננו עם למוד ניסיון, דימוקראטי, שונא עריצות ואליםמות. וכי תקופת התאמצות לאומית מאחדת אותנו, ורבה האהדה לפועל.

ועל מי שחושש מן הבית"רים נאמר:

"אתה שוב מדקלם? (פונה לאחרים) הוא במצור... ההה יש לו קומפלס, חום. נפחד המסכן. ההה (בגאווה) אני ופועלים כמוני מחריאים על הפחד הזה... הבריתאים שלך... הם כה קטנים בעיניי, כה קטנים... בנת... אני מחריא עליהם... בוא לרקוד, שמעת, בוא לרקוד... (שר) קדימה, קדימה, קדימה הפועל!" (שם. עמ' 27).

אלא שהשמחה הארצישראלית אינה נמשכת שעה ארוכה, כי הנה, ממש כבסיומי התמונות הקודמות, מטילה צילה בשורה קודרת הנשמעת בטלפון מתל-אביב, – ארלזורוב נרצח! – "על שום מה? ... מי שירה, בלב הפועלים התכוון לפגוע... ואולי לא נדע את הרוצח... את זה נדע... אנחנו הפועלים במצור... גם בארץ במצור... ברלין, וינה, תל-אביב... היינו הך..." (סוף המחזה).

בשני המחזות הבאים, "עלייה ב'" (1937) ו"חיים" (1942) מקבלת עליית הנאצים והפאשיזם באירופה את ממדיה הנכונים. לא עוד אנאלוגיה היסטורית מאיימת-כביכול בזקיפת ראשו של הנחש החום בארץ-ישראל, אלא המצוקה הנוראה שמביאה יהודים צעירים ומבוגרים לזנוח מאחוריהם כל אשר להם ולהימלט, תוך פקפוקים נוראים ואי-ידיעת המחר, ובספינות רעועות, ובאופן לא-ליגאלי, לארץ-ישראל.

תחילתו של המחזה "עלייה ב'" בבית מרוח בנמל סאלוניקי. מלחים, סרסורים, נוכלים, בחורות יהודיות שפנו לזנות, לאחר שהעפילו ארצה וגורשו חזרה. ובתוך כל אלה מהלכים, כמלאכים בסדום, צעירי הכשרה ציונית המארגנים צאתה של ספינת פליטים לארץ-ישראל. עצם עבודתם נתקלת בכפיות-טובה מצד רוב היהודים העומדים לעלות בספינה, וסבורים כי בחורים אלה עושים יד אחת עם בעלי הספינה להפקיע את מחיר ההפלגה.

מתרים כנגדם אחד הצעירים: "יש לכם ברירה? ... הביטו לעיניי... או הביטו לראי והשיבו לעצמכם... יש לכם ברירה? יש לכם עוד ברירה? ... אילו היתה לכם ברירה, כלום הייתם כאן, כלום הייתם נוסעים לארץ-ישראל ובדרך הזאת? ... לולא היה מקיא אתכם כל העולם, כמו מאכל נאלח ומתועב ומסריח, כלום הייתם זוכרים, כי ישנה ארץ-ישראל... וכלום הייתם נענים לקריאה שתשובו ותבואו אליה אילולא שמעתם, שישנם שם עסקים, תקווה להשיג חתנים, כלות עם נדוניות, בתים הגדלים על שמרים, זהב הצומח בחול... אילולא שמעתם שישנם שם רווחים..." (שם. עמ' 23).

יוצא אפוא שאפילו במחזה דידיאקטי ופלאקאטי כמו זה, הנאמן לתקופתו, מתוארת המציאות בצורה הרבה פחות הירואית וזוהרת מכפי מה שהיא נראית ממרחק הזמן, כלולה במיתוס הלאומי וכך נלמדת אף בבתי הספר.

גם טראגדיה אישית שלובה במחזה. גדעון, אחד הצעירים, מוותר על הסרטיפיקאט שקיבל ברגע האחרון, בסאלוניקי, עבורו ועבור בתיה אשתו. ויתורו בא כדי להוכיח שאינו מוליך שולל את חבורת הפליטים.

בירידה לחוף בארץ-ישראל, טובעת בתיה. וגדעון, המגורש חזרה עם שאר חבריו, מסרב להציל עצמו ולהשתמש בסרטיפיקאט שלו, כי "כולנו נשוב, כולנו נשוב..."

המחזה "חיים" מתאר ברצף תמונות-מן-העבר את חייו של ארנסט-חיים הפצוע, ההולך למות לאחר שפגע בו ערבי בדרכו לקיבוץ, אחד מיישובי "חומה ומגדל" בעמק בית-שאן. לפי ההערות וההקדשה שבמחזה, נסב הוא על מותו של אחד מראשוני החברים בקיבוץ תל-עמל [לימים ניר-דוד].

אך גורלות פרטיים אלה אופייניים לדור שלם. ארנסט-חיים הוא בן למשפחה יהודית מתבוללת בווינה. בהשפעת נערה ציונית, הגר, שעתידה להיות אשתו, הוא בוחר בפתרון של עלייה לארץ-ישראל. אביו, אימו ואחותו מהגרים לאיטליה. אך הנה מקבלת הגר מכתב מאימו של חיים: "שלושתנו נמות היום, מרצון או שלא מרצון. אולי צדק אבא. ומי הים העמוקים... יקבלונו בסבר פנים יפות יותר, מאשר הממשלות הרמות של המדינות שמסביבנו... אני מברכת את היום, שבו הופעת בחיי ארנסט, והצלת לפחות ילד אחד שלי... לאבא לא היה כוח להתחיל מחדש,

התקנת החוקים האריים גם באיטליה היו מכת-מוות אחרונה לשארית אמונתנו באדם... (שם) עמ' 36).

רצף נסיבות וגורל, הנופל על חיים בשנה הראשונה לעלייה על הקרקע, ובייחוד לאחר היוודע לו מותם של כל בני-משפחתו בידי עצמם, מערער עליו את עולמו. אולי טעה בעלייתו לארץ-ישראל? אולי עשה כך רק מפני אהבתו להגר, והפקיר את משפחתו? אסור היה לו להניחם שייטלו לבדם. הגר מונעת את ניסיון התאבדותו אף הוא, אך שאיפת המוות כבר מקננת בו. וכשהגר כורעת ללדת את ילדו הראשון, הוא נפצע פצעי מוות בהליכה לילית, מסוכנת, כמתגרה בגורל, בשוכו מקיבוץ שכן אל ביתו-קיבוצו.

המוות, בגלגולי גורל שונים ועם זאת דומים, הוא אפוא בן-לווייה מתמיד, כמיץ ארס וקללה שזוחלים מ"שם" ל"כאן", ואינם מניחים לגיבוריו של בדר לזרוק מאחוריהם את עברם האישי, או לחיות מחוץ לחוקיות הסבל והייסורים שהיו מנת חלקו של היהודי באירופה, ומלווים אותו גם כמוצא כביכול מקלט בארץ-ישראל.

יריעתם הקצרה-יחסית של המחזות, האפשרויות הברכטיאניות שבכמה מתמונותיהם, והניסיון המוצלח של המחזה "ליל העשרים" ליהושע סובול, מציגים דומני איזה אתגר בפני תיאטרון ובמאי בימינו, למצוא מעין מסגרת של מחזות-בתוך-מחזה, כדי להעלות על הבמה בהצגה אחת, תמונות אותנטיות ודראמטיות אלו. ובעזרת הריחוק והסיגנון להוציא אותן מידי פשטנותן ולתיתן כחוייה של התנסות אינטנסיבית באותם לבטים ומצוקה נוראה, שהביאו ויצרו את המפעל ההירואי של ההתיישבות הקיבוצית בארץ-ישראל.

* מנחם בדר: "פועלים במצור". ניסיון דרמטי. הוצאת "השומר הצעיר" בא"י, 1934. עמ' 28.

דפוס "הארץ" תל-אביב. המחיר 30 מיל.

* מנחם בדר: "עלייה ב'". מחזה בארבע מערכות. ספריית הבמה השומרית. מס' 2. הוצא ע"י ההנהגה העליונה של הסתדרות "השומר הצעיר" העולמית. הקואופרטיב השומרי המרכזי. ורשה. 1937. עמ' 56. המחיר זהוב אחד.

* מנחם בדר: "חיים". מחזה. ספריית פועלים. הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר. נדפס בארץ-ישראל, 1942. דפוס השומר הצעיר מרחביה, דואר עפולה. 50 עמ'. המחיר 120 מא"י.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"נקמתו של הקבונאורי" להלנה בובינסקה עברית: 1935

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 17.3.1972

יש ספרים שאלמלא ראית אותם כמו עיניך, בכריכותיה הירוקות של הוצאת שטיבל, דומים היו עליך שאינם אלא אגדה. ואילו קראת עליהם כיום רשימה בעיתון היית מטיל ספק, אם בכלל הם קיימים או שמא בדה אותם בעל המדור הזה מליבו. אחד הספרים הללו הוא "נקמתו של הקבונאורי" מאת הלנה בובינסקה. אך לא רק הוא.

הקבונאורי הוא נער אסופי בשם ניקו, אשר בהיותו תינוק נמצא על מדרגות בית בקרן רחוב רוסטוולי בטיפליס, בירת גרוזיה. הוא גדל במשפחה המאמצת אותו. בעודו ילד, עוברים על פניו אימי מלחמת-האזרחים. הרג פועלים בולשביקים. נסיגת הצבא הלבן. כניסת הצבא האדום לעיר. בתקופת שלטון הלבנים מאבד ניקו את משפחת אביו מאמצו, הנמלטת מן העיר. בחיפושיו אחר אביו הוא מתיידד עם חיילי הצבא האדום והם דואגים להכניסו לפנימייה של בית-ספר בעיר. כל נערי הפנימייה הם חברי ה"קומסומול", ומובן שעוברות עליהם עלילות רבות בנוסח מלחמת הקידמה בכוחות הריאקציה. ואולם אין בספר, בפרקיו אלה, אף חלק שבחלק מחינו המופלא של ספר רוסי אחר על תקופה זו: "רפובליקה שקיד".

העלילה יוצאת-הדופן ביותר נופלת בחלקו של ניקו. בקיץ הוא יוצא עם ידיד של משפחת "הוריו"-מאמציו, איש הררי בשם טשהיא, אל שבטי השוזורים, השוכנים בהרים. ושם, בסקלה (מקום-מושבו של שבט), נודע לו סוד מוצאו. אין הוא כלל ניקו טולקטשוב – שמו האמיתי הוא קבונאורי, ושוזורי הנהו. הוא אחרון הגברים לשבט קבונאורי, אשר מריבה עתיקה, בגלל גאולת-דם, שוררת בינו ובין בני שבט גיבאורי, השוכנים בהרים אף הם. כדי להצילו מנקמת בני גיבאורי, הבריון טשהיא לטיפליס והניחו ברחוב, אך פקח עין על מאמציו וקשר עימם קשרי ידידות. והוא הוא שלא הניח בשעתו לניקו הקטן להימלט מן העיר יחד עם שאר בני משפחתו.

מכאן ואילך סובב הסיפור סביב עניין החוזר גם בספרות הערבית המודרנית ואשר דוגמתו מוצאים אנו בסיפורה של הסופרת המצרית סופי עבדאללה "שמונה עיניים" (בקובץ "סיפורים ערביים" בהוצאת "תרמיל", 1971 [בעריכת ישראל הר]) – והוא היקלעותו של צעיר מודרני, עירוני, אל חברתו השבטית הכפרית הקודמת, והתביעה הטקסית, המלווה בסנקציות חברתיות, לנקום את דם האב, לפי מיטב המסורת של גאולת הדם.

ניקו הקבונאורי מנסה למרוד במסורת השבטית ולבטל כמה מנהגי אפלייה חמורים, בעיקר ביחס לנשים. אך החברה השבטית אינה מקבלת את גישויו המכוונים לשיפורה, והיא בולמת אותו ביד קשה. עם-זאת מתעורר בקבונאורי יצר התחרות ועימו הגאווה השבטית, והוא משתדל להצטיין בירייה ברובה, במירוץ סוסים, ואף עושה הכנות רציניות לצאת לסקלה של שבט אויביו, הגיבאורי, ולארום שם לאויבו אקיאלה ולהורגו נפש.

ואולם מאחר שהסיפור הוא סיפור סובייטי, ולא רק מתקופת סטאלין אלא גם על ארץ-מכורתו – הריהו כתוב כמעט כולו באותו טון דיאקטי זיפני ומתקתק, המבטיח גם סוף טוב, חיובי

וסובייטי. הקבונאורי מציל את נפש אויבו מידי דוב ענק (!) וכורת עימו ברית אחים, אך בשם בדוי, על כך הוא זוכה לאחר זמן, בהתוודעו אליו בשמו האמיתי, לבוזו ולכפל שנאתו של אקיאלה, ואילו אנשי כפרו מגרשים אותו בחרפה משום הקלון שהעטה על אבותיו כאשר העז לכרות ברית אחים עם אויבו, במקום לגאול את דמם של בני שבטו.

בדרך, בהרים, שוב פוגש אקיאלה בקבונאורי, יורה בו ופוצעו קשה, אך למרות פצעו מגיע הקבונאורי בשארית כוחותיו אל כפרם של אויביו, מזהיר אותם מפני מפל שלג נורא העומד לגלוש עליהם מן ההרים, ומתעלף.

ומי מצילו? אקיאלה, כמובן, וכך לא זו בלבד שסופו של הספר טוב, אלא שהוא הסוף הטוב ביותר מכל הסופים האפשריים.

כעבור שנים אחדות משתתף ניקו יחד עם ידידיו העירוניים, חברי הקומסומול שסיימו אוניברסיטה, בסלילת מסילת-ברזל אל כפרי השוזורים שבהרים. ושם, הפלא ופלא, הכול נהפך למודרני, ובשנים אחדות נהפכים יושבי הרים מפגרים ועזי-נפש לאנשים סובייטיים צייתניים.

מעניין אם היה הספר במקורו מכוון לבני-נוער בלבד או גם לקוראים מבוגרים. מצד מתכונתו הרגילה בהוצאת שטיבל הוא שייך לספרי מבוגרים, ודומה כי בזמנו היה ספר מאוד פופולארי והשפיע על דמיונו של דור קוראים, שאולי לא הרגישו בתפרים הגסים של זיוף האמת הספרותית ושיעבודה לאידיאולוגיה של השלטון הקומוניסטי, אפילו בלי שמץ של רמז בין השיטין, אשר יעיד על כך שכתובה רגשנית דידיאקטית זו נעשתה תחת לחץ, ולא מתוך הזדהות שלימה של הסופרת עם הפשטנות הפוליטית שבה מוצגים אנשים, מצבים וערכים.

על-כן נקרא הספר כיום כאגדה. אף כי – וזהו מסוג הדברים המפתיעים גם קורא שנעשה ביקורתי כלפי הפשטנות הפוליטית הזו – יש בסיפור כמה מעמדים מרגשים, שאף-על-פי שאתה יודע שנתפרו לצורך הלקח האופטימי והדידיאקטי של העלילה – אין אתה יכול להישאר שווה-נפש בשעת קריאתם, והם משפיעים השפעה פיסית ממש על רגשות הרחמים, האהדה והצער שבלבך. גם זה קורה.

* הלנה בובינסקה: "נקמתו של הקבונאורי". תרגום י. ליכטנבום. ספריית שטיבל, 1935. הוצאת אברהם יוסף שטיבל, תל-אביב. 223 עמ'.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"הרעב הגדול" ליוהן בויר עברית: 1928

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 27.4.1973

יוהן בויר, סופר ומחזאי נורבגי, נולד לפני יותר ממאה שנה, ב-1872, בנורבגיה. בימי בחרותו היה עיתונאי ושוטט הרבה בבירות אירופה. לאחר הצלחת הרומאן הראשון שלו ב-1896, הקדיש עצמו כולו לספרות. הוא שייך, כנראה, לתקופה שבה עיתונאי שספרו הצליח, נעשה סופר, ואילו אצלנו רגיל הדבר שסופר, גם אם ספרו מצליח, נעשה לבסוף עיתונאי.

בויר היה סופר פורה. הוא הושפע מן הסופרים הגדולים של נורבגיה שחיו בתקופתו, כאיבסן וביירנסון, וכן הושפע מוויקטור הוגו, מזולא וממופאסאן. הוא ידוע בסיפוריו מחיי העם, והעיקר בתיאור חיי המהגרים הנורבגיים בערבות דאקוטה שבאמריקה. ספרו "המהגרים" (1921) תורגם לעברית בידי ד. קמחי והופיע בשנת 1930.

"הרעב הגדול" (1916) תורגם ונדפס בעברית ב-1928, וכן הופיע במהדורה חדשה בהוצאת ניומן ב-1949. גיבורו של הסיפור הוא נער אסופי בשם פֶּר הולם. הקשר ל"פר גינט" (1868) בולט מאוד. פר הולם גדל בכיתם של זוג זקנים בכפר נידח בנורבגיה. רק פעם אחת הוא רואה את אימו, ונדדע לו שאחותו-החורגת חיה אצל הורים-מאמצים בכפר נידח אחר.

פעם אחת, לאחר מות האם, בא לבקרו קפיטן נשוא-פנים, אביו, הדואג למחייתו בהעניקו לו קיצבה חודשית קטנה. בהתבגרו הוא מגיע לעיר-הבירה, כריסטינה, היא אוסלו. ביום בואו נודע לו כי מת אביו, כי הקיצבה שהשאיר לו זעומה היא, וכי אסור לו להודיע על קיומו לבני המשפחה החוקית של האב.

פר נעשה פועל בבית-חרושת ליציקת פלדה ולמכונות. במאמצים רבים הוא משלים את השכלתו, מתקבל לטכניון, ולאחר מאבק קשה הוא נעשה מהנדס-מכונות, בונה גשרים וסולל מסילות ברזל. אך עד שהוא מסיים את לימודיו, עוברים עליו שני מאורעות מכריעים.

עוד בימי עוניו הוא מזמין את אחותו-החורגת, לוביזה, לגור עימו בעיר, הוא דואג לכל מחסורה ומוצא לה עבודה שתקנה לה מקצוע. לוביזה היא האדם הקרוב ביותר אל פר. היא מנגנת בכינור, ושעה שפר חולה ושוכב בבית-החולים העירוני למעוטי-יכולת, היא מופיעה באולם החולים ומנגנת, כהופיע מלאך מכוכב אחר. פר אוהב את אחותו אהבת נפש, אך לרוע מזלו, לאחר שהוא חוזר, יום אחד, מעבודה בת שבוע ימים מחוץ לעיר, מתברר לו שאחותו חלתה באסכרה [דיפתריה] ומתה. דמותה תלווה אותו כל חייו.

המאורע המכריע השני מתרחש בתקופת לימודיו בטכניון. שם הוא מכיר את פרדיננד הולם, אחיו-חורגו, ובן חוקי לאביו. פרדיננד מקרב אליו את פר, משום דימיונו של פר לאב המנוח. פרדיננד הוא טיפוס של מרדן, הוא מאמין בפלדה, ובאש, ובשינויים החברתיים, ופר נמשך אחריו, מאמין בו ומנסה למרוד בו.

"אני מוצא", אומר פרדיננד בימי לימודיהם, "כי האינז'ינר בן-זמננו הוא מין כהן – או, הייתי קורא לו, נינו של פרומתיאוס העתיק. האם לא עלה על דעתך, שעם כל ניצחון שרוח האדם נוחל במלחמה עם הטבע, הוא מפחית משהו מכוחם של האלים? אני מרגיש כאילו האש והפלדה,

המרץ והמחשבה, משמשים לנו כלי-נשק בהתקוממותנו נגד עריצותם של השמיים. יבוא יום, שבו לא נצטרך עוד להתחנן ולהתפלל. ובוא תבוא השעה ששליטי השמיים יאולצו להיכנע ולכרוע ברך לפנינו. מה דעתך אתה על זה? האינז'ינרים אינם חביבים ביותר על האלוהים – כזאת היא דעתי. " (עמ' פ"ד).

לאחר גמר לימודיו עוזב פר את נורבגיה לשנים רבות והולך, בעקבות פרדיננד (ופר גינט), למצרים. אך במקום להתבונן במחולות של אניטרה ולהיכלא בבית המשוגעים בקאהיר ושם להיות מוכתר בתואר קיסר, עוסק פר הולם, כאחיו-חורגו, במפעלים ממשיים: בניית סכר באסואן, על הנילוס, בניית גשרים ומסילות-ברזל במצרים ובחבש, וממש כפר-גינט נמצא פר הולם אחר שנים רבות בספינה העושה דרכה חזרה לנורבגיה, והוא כבן ארבעים. פניו צהבהבים ובזקנו הקצר והחום כבר זרקה שיבה. פר חולם לחזור למולדתו, איש עשיר ועייף, כדי למצוא אישה צעירה ולחיות חיי משפחה שקטים בכפר. הוא חדל למצוא טעם במאבקו הסיזיפי של המהנדס באיתני הטבע. אינו מאמין עוד בתועלת שבקידמה.

פר גינט חוזר לנורבגיה לסכם את חייו, לפגוש ב"מתיך הכפורים" ולהיווכח כי מעודו לא הצליח להיות הוא עצמו.

ואילו פר הולם רק עתה מתחיל, ובהצלחה, את חלקם היפה של חייו. הוא פוגש נערה צעירה, מרלה, ומשתדך אליה מתוך אהבה, נכנס למשפחה מכובדת, קונה אחוזה גדולה, חי חיי אושר ושלושה ילדים נולדים לו, הוא מצא את השלווה, ורק לעיתים הוא מצטער על שאשתו הצעירה אינה מוצאת מרגוע שלם בחייה עימו, משום שמה שנראה בעיניו כשקט שלאחר הסערות, נראה בעיניה כהחמצה של פיתויים כה רבים המזומנים לה אולי בעולם הגדול.

צילו של האח-החורג, פרדיננד, מעורר את פר מתרדמת אושרו. פרדיננד בא עם ידיד-נעוריהם קלאוס לבקר את הזוג המאושר באחוזתם. שני מהנדסים נורבגיים עשירים, בודדים, נואפים ושאפתנים, אשר בילו את ימיהם במזרח האגדי, ודומה לעיתים כי זה עתה יצאו מבית-המשוגעים של פר גינט בקאהיר.

פרדיננד, בעל עיני הפלדה, אינו יכול להשלים עם עריקתו של פר הולם מייעודו כמהנדס מצליח, משנה סדרי-בראשית: "עוול הוא", אומר פרדיננד, "הוא מבזבז את נפשו הנצחית. אין לאדם הזכות להפריד את חייו לחוטים, אם גם של זהב הם. ימי האושר של האדם נופלים לתוך תהום הנשייה – רק מפעלו קיים. חזיו ורעם! למה לבעלה (של מרלה) היות כה מאושר? ההתפתחות העולמית משתמשת בנו בתור אור או בתור דלק. ופר בעלה, גברת נכבדה – הוא טוב מהיות לדלק." (עמ' קס"ד).

פרדיננד חוזר למזרח ומותיר את זרע אי-השקט בליבו של פר. פר מתפתה לקבל על עצמו בניית סכר גדול על הבסנה, בארץ-מולדתו. בהרהוריו מהדהדים דברי הפרידה של פרדיננד: "לפלדה יש רצון משלה. הפלדה מתחילה מתעוררת כך – היא שרה את שירת העלילה והקידמה, דרך אחרת אין לפניך. רצון העולם הולך בדרכו הוא: הילוה אליו – או תוטל הצידה ככלי אין חפץ בו." (עמ' קע"ז).

אלא שהפעם פר נכשל. עבודת הסכר נתקלת בקשיים ובאסונות רבים, בעטיים של רשלנות האדם ופגעי-טבע בלתי-צפויים. פר משלים את העבודה באיחור, ומפסיד את כל כספו וכספי חותנו, שחתם לו ערבות. כל הונו של פר היה מושקע בחברה שהקים פרדיננד עם הכדיב במדבר לוביה, במפעל-השקיה גראנדיוזי. והנה הסתבך פרדיננד עם הכדיב, ונעלם. נרצח או נאסר. החברה עברה לבעלותו של הכדיב וכל מניותיו של פר איבדו את ערכן.

נותרה לפר תקווה אחרונה: בבית-חרושת למכונות קטן, שקנה מחותנו, הוא שוקד על המצאת מכונת-קצירה חדשה, בעלת שני להבים. את כל כוחו הוא משקיע בשכלול המכונה ובהגיע היום באים נציגי חברות גדולות לבחון את מכונתו ומוצאים בה רק עוד פגם קטן, העשב הרטוב מפריע לפעולתה. במאמץ נואש שוקד פר על שכלול המצאתו, ונשבר. הוא לוקה בהתמוטטות-עצבים קשה ליד הדגם של המכונה. המפלה סופית. אחוזתו נמכרת במכירה פומבית והוא גולה עם אשתו וילדיו לבית כפרי קטן, בחסדי המשפחה שלה, כדי להירגע.

עתה הוא נוכח בגודל-רוחה של מרלה, ההולכת אחריו למרות כל כישלונותיו ושקיעתו. עוד זיק של תקווה מנצנץ להם כאשר מתאושש לפתע פר ומוצא פתרון לפגם המיכני שבהמצאתו. אך הוא איחר את המועד. בתערוכה החקלאית, שם הוצגה לראשונה מכונת-הקצירה שלו, כבר הוצגה

מכונה דומה לה, אמריקאית, אשר רעיונה נגנב, כנראה, מפר בידי הסוכן האמריקאי שבא לבחון את הדגם הראשון של מכונתו לפני שנה.

”בהתחרות העולמית הנוראה עמד פר לנצח בהמצאת מכונת-קצירה הכי טובה, אולם אחר טיפס ועלה על עגלתו, וברגע האחרון קפץ לפניו איזה צעיר וזכה בפרס. הפלדה השתמשה בפר רק בתור קרש-קפיצה, אולם את הפרס קבעה לאחר.” (עמ' רל"ט).

פר משתקע עם מרלה ושלושת ילדיהם, בבית צנוע בכפר נידח, ככפר אשר ממנו יצא, ילד אסופי, לכבוש את העולם בכישרונו. הוא נעשה נפח כפרי, אותה אומנות שהתפרנס ממנה בימי נעוריו. לא פעם עליו לתקן את מכונות-הקצירה החדשות, מן התוצרת האמריקאית. אשתו וילדיו הולכים אחריו בלב שלם ועוזרים לו בפרנסתו בשדה הקטן של תפוחי-האדמה אשר להם.

את שני ילדיהם הבוגרים לוקחת מהם משפחתה של מרלה למען יזכו לחינוך הגון בעיר, ואת ילדתם הקטנה טורף כלב אכזר. אבל פר הולם-גינט מצדיק עליו את הדין וזכה יחד עם מרלה-סולוויג בשלווה בבקתתם הכפרית הקטנה, והספר מסתיים מתוך רוח פיוס נוצרית של חסד ומחילה, והתעוררותה של הכרה פנימית ודתית עמוקה בנפשו של פר.

* יוהן בויר: "הרעב הגדול". תירגם י. פישמן. ספרי פרוזה בעריכת אשר ברש. ספריית "מצפה". הוצאת "מצפה", ירושלים, 1928. רס"ב עמ'.

*

על רשימתי ב"תרבות וספרות" מיום ה-27.4.71 על "הרעב הגדול" ליוהן בויר, העירה לי רנה פינגולד מתל-אביב, כי בולט גם הקשר בין פר הולם, גיבור הספר, ליוהן בויר עצמו, שכן גם הסופר היה ילד בלתי-חוקי ואומץ על-ידי משפחה. היא מספרת כי בנו (הצעיר) האלווארד בויר (נולד 1905) שהה בארץ כשנתיים לפני שנים אחדות, עם משפחתו, בתור מומחה מטעם ארגון העבודה הבינלאומי, ממנו שמעה קצת על האב.

אגב, בשנת 1927 פירסם בויר המשך לספרו בשם "ההיכל (או המקדש) החדש", ובו סיפר על גורל ילדיו של פר הולם. הספר לא תורגם לעברית.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"בלי כוכב" ליהודה בורלא 1927

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 9.6.1970

"בהתקפה הראשונה של תורכיה על תעלת סואץ, מספר יהודה בורלא בפתיחת ספרו, "השתתפתי בתור מתורגמן לשר-מאה גרמני. המסע במדבר צריך היה להימשך עשרה ימים מהלך רגל, זאת ידע כל הצבא בדאבון לב. אגפנו, האגף השמאלי, חמישה בטליונים, שירך דרכו בשיממון – ולשונונו בצמא נשתה. לשווא תרו ימים שלמים אלפי עיניים בכיליון-צימאון וחיפשו בכל הדרך הנשמה אמת-ירק אחת או עלה-עשב."

לצבא זה, שהונהג בידי ג'מל פחה, היתה מטרה צבאית מוגדרת: לכבוש את תעלת סואץ ואת מצרים. כנראה קיווה כי בעקבות התקפתו ימרדו המצרים באנגלים. הוא קרא ל"מלחמת קודש" וגייס כוחות רבים מבין ערביי ארץ-ישראל. בערב המסע על הסואץ הלהיב את הערבים לקראת המלחמה ב"כופרים". מסופר בספרי ההיסטוריה כי תהלוכות וחגיגות נערכו ביפו. קישטו גמל, כלב ושור בדגליהן של רוסיה, צרפת ואנגליה. העבירו את הבהמות בחוצות העיר, והאספסוף התעלל בהן, כדי להפגין את רגשות הבוז למעצמות-ההסכמה.

ב-15 בינואר 1915 יצא ג'מל פחה עם מפקדתו למדבר סיני, וב-3 בפברואר נערכה ההתקפה הראשונה על הסואץ, שנכשלה ונהדפה. את היישוב העברי בארץ גזלו התורכים ושדדו, החרימו רכוש וסחורות, לקחו סוסים ופרדות, עגלות וכלי-עבודה, שעורה וצרכי-מזון, הטילו מס-מלחמה, הכול כדי לסייע למסע הכושל לסואץ.

זו הבימה לסיפורו של בורלא. רכוב על גמל עושה המתורגמן היהודי את דרכו עם הצבא לקלעת-אל-גבל. בדרך הוא מתיידד עם מורה הדרך של המחנה, בדווי בשם עֶבֶד. עבד מספר לחוגג'ה דאוד (הוא שם המספר) את קורות חייו. רוכבים שניהם בלילה על הגמלים, ופרקי המסע הצבאי מלווים את סיפורו של עבד כמנגינת רקע. אין אנו יודעים על ראשיתו של המסע, גם לא מסופר מאום על סופו. הבימה ההיסטורית נעשית רק רקע לסיפור בנוסח "רומיאו ויוליה" של עבד הבדווי. (אגב, ואריאציות על נושא זה אנחנו מוצאים גם בסיפורים מסידרת "בני ערב" של משה סמילנסקי).

מסתבר כי עבד גדל בקרב "בני-חנאפי", ואולם לא מצאצאיהם הוא. מבני שבט הקטיפים הוא עבד, ונשאר אחרון לבני שבטו, בעודו תינוק, לאחר מלחמתם בחנאפים. החנאפים שמרו עליו, מאחר שהמסורת אינה מרשה להכחיד את זרע הקטיפים, שנתנו מחסה לנביא מוחמד באחד מנדודיו.

סוד מוצאו של עבד נסתר ממנו שנים רבות. דומה בעיניו שהוא "עבד", ושייך לדלת העם, מקרב שבט החנאפים. מובן מאליו שהוא מתאהב בבת שייך החנאפים, נהורה שמה. ואף גונב

אותה ובורח עימה ללבנון, לא לפני שהוא מצטיין והורג את דודו, מבני שבט הקטיפים, למען שאת חן בעיני אביה של נהורה.
כשמתברר לו לאחר זמן כי כל אותה מלחמה לא באה אלא כדי להצילו מידי שבט החנאפים, הוא מרגיש עצמו כאדיפוס לאחר שנודע לו כי הרג את אביו.
מנקמת שבט החנאפים אין הוא נמלט. השייך פרחן מגלה אחר שנים את עקבות בתו והורג אותה ואת ילדיה. עבד עצמו ניצל בנס.
דמות מעניינת בסיפורו של עבד הוא אבא-יחיה, יהודי תימני שדעתו השתבשה עליו לאחר שנשחטו בני-משפחתו בפרעות, והוא יוצא למדבריות ערב לחפש את אחיו, יהודי-חייבר הגיבורים. בנדודיו הוא נקלע לשבט החנאפים, והם מתייחסים אליו כאל משוגע.

“באותם הימים דיבר וצעק רק על עניין אחד, שמענו תמיד רק אותו העניין ואותן המילים, והמילים – אזכרן עתה כאילו אשמען יוצאות מפיו: ‘יהודי חַיִּיבֵר’, ו‘ג’ויים’, ו‘ג’ויים – הבינני אחרי שנים אבא-יחיה – פירושה מוסלמים בלשון היהודים) ועוד מילה אשר לא פסקה מפיו – פירושה: בוז, שפלות, עבדות – שכחתיה...
– אולי: ג’לות?

– נכון ואמת! – הנך נבון, חווג’ה דאוד – זאת היא! כל היום חזר על מילותיו אלה. ולפעמים קרא בקול רם: יה אכוון (אחים, אחים) אתם אחים – מה אתם יושבים פה? קומו! בואו אצלנו שם בתימן... בואו אל ביתי... תראו מה שעושים הג’ויים... אה! לא תבואו? אה? ואיים איים הם – יהודי חיבר?
– יה יהוד חיבר! יהוד חיבר! – החל קורא בכל גרונו – אני אמצאם, אבקשם, אני אביאם – יבואו, יבואו... צעק והסתובב באוהלו. “(בלי כוכב”. עמ’ 44-45).

גם עמשי השומר, בספרו של יעקב רבינוביץ “נדודי עמשי השומר” (1929), מחפש במדבריות את יהודי חיבר. יחזקאל חנקין ויצחק בן-צבי חיפשו אף הם. אכן היתה תקופה רומאנטית, בה רכב יהודי על גמל בקרב צבא תורכי-ערבי אל הסואץ, ובה חיפשו אחינו בני-ישראל שבט יהודים עזי-נפש במדבריות ערב, למען יפתרו את בעיותיו הביטחוניות של העם היהודי ויעניקו לו קוממיות צבאית.

* יהודה בורלא: “בלי כוכב”. הוצאת ספרים “מצפה” בע”מ, תל-אביב. תרפ”ז [1927]. 161 עמ’. צייר: נחום גוטמן.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"בעל בעמיו" ליהודה בורלא

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 8.12.1971.

יהודה בורלא, שנולד ב-1886 בירושלים, היה בן למשפחה ספרדית הנמצאת בארץ-ישראל כשלוש מאות שנה. לא מקרה הוא אפוא שכתב את אחד הרומאנים היפים בספרות הארץ-ישראלית שעניינם אהבת יהודי וערבייה. הגישה הרומאנטית בספרות הארץ-ישראלית, זו שראשיתה בסיפורי משה סמילנסקי, מגיעה אולי לשיאה ב"בעל בעמיו".

גדעון פנחס הוא בנו יחידו של שלמה פנחס, ראש הקברנים בירושלים, ממשפחה ספרדית ותיקה היושבת זה דורות בעיר העתיקה. אחד מאבות המשפחה, עובד פנחס, הראה גבורתו לערבים עוד בימים שבהם אסור היה ליהודים להביא את המת לקבורה עד שהיה בא שליח המופתי ואומר: "קחו את הפטיסה (הנבלה) לקבורה." (עמ' 21).

גדעון, שנולד ב-1890 לערך, סולד מלימודי-הקודש, נפשו יוצאת למרחבים, להרים, לחיי-הרועים, כמו הערבים: "שם אל מעבר להרים, להלך עם הנערים הרועים, חמדון, מוסטאפה וכאלד? מה קינאתי בהם? נפשי למרחקים, לערבה, למדבר, היות גיבור חפצתי." (עמ' 41).

גדעון פושט את בגדיו הרגילים, לובש חלוק רועים, חובש כאפיה ועקאל לראשו, חוגר אשפת כדורים ותולה רובה-ציידיים על שכמו. הוא רוכש לו עדר צאן בן שלוש מאות ראש – כבשים, עיזים ותיישים – ושוכר שני עוזרים: את טלאל בן הכפר סילוואן (השילוח) ואת עבאס בן ענתה (ענתות). הם רועים את הצאן בסביבות הכפרים ענתה, עזריה, אבו-דיס וסור-בהר. כפי הערבים קרוי מעתה גדעון בשם ג'דעון, מלשון ג'דע, בן-חיל. גדעון משוטט עם צאנו בהרי ירושלים, לעיתים ישיר, לעיתים יתעצב אל ליבו, ולעיתים, בעצם השלווה הגדולה, תבחן עינו גילוי מופלא, אשר ירטיט ליבו ויסעיר דמיו: והיא נערה, בת-פלחים, כי תעבור יחידה, רועה שחף-עיזיה, והיא כצועדת שפי לקראת ניחושים וליבה אל תעלומת העיתים...

או אישה, פלחה צעירה, חסונה תנהג בחמורה בלכתה וכמו לא תדע דרכה... אז ידחפוהו גלי דמיו ממושכו, לאיטו יחרוג מן המארב, יעקוף שביל, יקפוץ מסלע אל סלע – ויצב לפני המהלכת... ואין רואה, ואין שומע, ואין יודע --- " (עמ' 47).

גדעון מתבגר בהרים. גדולים כיסופי אהבתו, וערטילאיים. את הצעות המשפחה לשדך לו נערה יהודייה בת-טובים הוא דוחה. "יש ושעות ארוכות היה מוטל על בטנו, מחצלתו כפולה ומכופלת תחתיו ואדרתו העבה עליו, הוא מביט מחריש אין קול כאילו טעון ציפיה. למה הוא מצפה? למי? אפשר לאחת שתופיע בסתר, בחיפזון? האם לאחת פאטמה יארוב או לצאבחה, למונירה או לבהיה? שכן רועי-רעיו שיצרו גדול ותאוותם רבה סבור סברו בתחילה שבדידותו-שתיקתו אינה אלא מחמת תשוקתו לאישה, ואולי לנער, והיו מרבים לדבר אליו ברמזים 'על כך ועל כך.' " (עמ' 50).

שלוש שנים עושה גדעון חיל בעבודתו. תחת התאנה הוא יושב, כאחד השופטים, ושם מנהל את מסחרו עם סוחרים ערביים, עירוניים וכפריים. ובאחד הימים, בהופיע אצלו האמדה, אחות טלאל, להביא לו סעודתו, נפקחות עיניו:

”ובעיני גדעון דמתה אז כמו הגיחה ועלתה לפתע לעיניו מביין צלעות ההרים לא אותה אחות טלאל הקטנה, כי אם בת-אללה מפליאה, מקסימה, היושבת לפניו וחדה את חידתה חלקות וקלות אילו את ליבו תמשוך כמו בזרועות חזקות-עצומות...” (עמ' 115).

גורלו של גדעון נגזר. לאחר שהיא מתוודה בפניו על האהבה שהיא אוהבת אותו מקטנותה, הוא אוחז בה ואומר: ”נשבעתי באלוהים ובכל אשר לי מן המקנה ומן ההון ומן הזהב – אהבתיך אהבת עד!” (עמ' 119).

סוער וקצר הפרק הראשון בפרשת אהבתם. הוא מתכוון לשאתה לאישה. ידידו וקרובו אלעזר, מוכיח אותו: ”אילו אמרת כי אהבת להשתעשע עימה... ככה... החרשתי, אבל להתחתן בחופה וקידושין עם 'פלחיתה' (פלחה קטנה) מסילואן – מה היא לך?”

וגדעון, בתשובתו, תובע מעצמו: ”הֲיִהָ אַתָּה הָרֵאשׁוֹן לְהַסִּיר מִכְשׁוֹל מִדֶּרֶךְ הָאֵהָבָה הַגְּדוּלָּה, לְשׁוֹר כְּבָלֵי הַמְנַהֲגִים, הַמְנִיעוֹת וְהַאִסוּרִים הַכּוֹזְבִים... הֲיִהָ אַתָּה לְאוֹת וּלְמוֹפֵת וְאֵל תְּשַׁעַה לְבָרִיּוֹת וּלְרִשְׁעוֹן, לְלַהֲגֵן וּלְעוֹקֵצוֹן...” (עמ' 129).

שלושה חודשים נמשכת במיסתרים אהבתם האסורה, עד שמתגלה הדבר במקרה לטלאל, אחי האמדה.

”אתה עכרת זוך מימינו, הוא אומר לגדעון, ”קרעת קשרי ליבנו. עם זאת אכיר עצמי: איבה לא תקום ביני ובינך. איני חושבך לאוייב לנו. אכן, היית פושע, אבל אחשבך אח פושע. לא אגמול לך רעה, לא. לא אשכח את הטוב והחסד, כמו שלא אשכח החרפה שהבאת עלינו.” (עמ' 136).

ולחאמדה: ”החסל הכול? נכבשת?”

היא עונה: ”הלא דיברת עימו...”

טלאל: ”העיוורון בלייך, הן זאת את יודעת בעצמך? הגידי: את בתולה או כבר החרייך?”

חאמדה: ”לא החרייני, הייתי לו.”

טלאל: ”אבוי לך, המוות השחור עלייך. הן תהרי, העוד תלדי 'אבן חראם' (ממזר)?”

חאמדה: ”לא הריתי ולא אהרה עד בוא העת...”

טלאל: ”בת השפלות! לולא גדעון כי עתה תקעתי סכין בלייך.” (עמ' 131).

טלאל מקיים הבטחתו לגדעון שלא להרוג את חאמדה, ואולם הוא משלח אותה למקום רחוק מכפרם, ואין איש מלבדו היודע היכן היא. הוא נשבע שכל עוד הוא חי, לא יראה גדעון את אחותו, ועוזב את גדעון.

בערב פסח שנת תרע"ב (1912) משיאים לגדעון נערה ממשפחה ספרדית טובה בירושלים, שרינה שמה. באים ימי מלחמת-העולם הראשונה. טלאל נהרג בחזית בגדר. גדעון מצטער על כך, וגם מקווה – מה יהיה עתה על חאמדה? האם השיא אותה אחיה? והיכן הסתיר אותה?

בימי המלחמה מגלה גדעון הספרדי, בן היישוב הישן, את הציונות. ”מדוע אין אנחנו הספרדים ציונים? הלא ה'אידיאה' של הציונים נכונה וחשובה, כלום לעולם ועד נהיה מושפלים ומשועבדים בידי הגויים? לעולם נשב בחיבוק ידיים ונחכה למשיח שיבוא פתאום, או שאיזה מקובל יביא אותו?” (עמ' 195).

ירושלים נכבשת בידי האנגלים. לא עוברים ימים רבים וחאמדה חוזרת לכפרה, ושולחת בידי אחד מאחיה הצעירים פתק אל: ”מחבוב אל קלב ונור אל עין יא ג'דעון (אל חביב הלב ואור העין הו גדעון).” (עמ' 205).

הם נפגשים בסתר, ואהבתם רבת-השנים מכריעה אותם. חאמדה מציעה עצמה למשרתת בבית גדעון. בראשונה הוא מתנגד מפני ה"סכסוכים והמסוככים" בהיות שתי הנשים יחד, ואולם היא משכנעת אותו כי כל סבל לא ישווה למה שסבלה מאחיה טלאל לאחר שנודע לו דבר אהבתם. חאמדה נשכרת להיות משרתת ואומנת בבית גדעון, מגדלת את ילדיו, ובמשך השנים נעשית כאחת מבנות המשפחה, קרובה ליהודים בדעותיה ובהשכלתה. במסתרים היא חיה עם גדעון.

המאורעות המתארכים בארץ, רצח ברנר ופרעות קיץ 1921, מטביעים רושם עז בבני-הבית. ”היו אלה אותם ימים כשכל היישוב היהודי בארץ היה מזועזע מתועבות הרצח שחוללו ביפו הערבים ובייחוד כשנודע שסופר מהולל, בתל-אביב, נרצח בכיתו עם עוד מיספר אנשים מחבריו.

הידיעה המחרידה-המרעימה היתה לשיחה בירושלים בימים ההם בכל מקום והגיעה בעקיפין גם לאוזני הילדים. " (עמ' 233).
אומר הבן הקטן של גדעון על הרצח: "למה? למה? מה עשו להם?"
עונה הגדול: "יען הם ערבים... הערבים... הם רעים מאוד... תמיד הורגים." (עמ' 234),
ומוסיף: "אבל הם רעים, צריך להרוג אותם."
אומרת חאמדה: "לא כל הערבים רעים. יש כמה ערבים רעים. אותם צריך עונש, הרבה עונש.
השוטרים יקחו אותם ל'פריזיון' ושם יהיה להם רע, רע." (שם).

חיי המשפחה, על כל תהפוכותיהם, הם גם חייה של חאמדה. גם ביחסיה עם גדעון, שנעשה
סוחר גדול ואיש-ציבור, חלות תהפוכות. יש שנים טובות, ויש שנים שכמעט אינו קרב אליה. היא
נטמעת יותר ויותר ביישוב היהודי, ופעם אחת אף מציעה לגדעון לעבור לקיבוץ ולחיות וללדת
לו שם בנים.

לאחר מאורעות 1929, היא עוזרת לגדעון להבריח נשק למען "ההגנה" ולבושה כעובדת-
ניקיון ערבייה היא נכנסת למחסן ב"קישלה" ואורזת שם רובים בסלי-קש, לאחר שגדעון הסדיר
זאת, על-ידי תשלום נאות, עם הקצין הערבי הממונה על המחסן, רשיד אפנדי.
שיחותיו של גדעון עם רשיד, לפני שנעשית העסקה, מאלפות לגבי מכלול הדעות וההשקפות
במשולש היחסים שבין היהודים הספרדים מוותיקי ירושלים, שכניהם הערבים, ו"המהגרים הזרים
(בלשונו של רשיד אפנדי) הבאים כמעט יום-יום מארצות תבל, בסופו של דבר – אם יותן להם –
ישתלטו על הארץ!" (עמ' 305).

בכל ויכוחיו של גדעון עם רשיד אפנדי הוא מחזיק בדבקות בעמדה הציונית האופטימית:
"הלא אם יבואו יהודים רבים, הלא יפריחו ויעשירו את הארץ, יגבירו ויאדירו החקלאות, המסחר,
התעשייה, הכול. הכול לטובת שני העמים היושבים בה. ולו קמה ברית-אחים כזאת בין ערבים
ויהודים, מה רב הטוב והצדק הצפונים בברית כזו!" (עמ' 305).

סיפור האהבה מתקרב לסיומו. בסוף קיץ 1929, לאחר המעשה בהברחת הנשק הקנוי מידי
רשיד, מחליט גדעון לגלות לשרינה אשתו את דבר אהבתו האסורה ואת חפצו לשאת את חאמדה
לאישה. שרינה נתקפת בזעם נורא, וחיי המשפחה של גדעון נהרסים. ואולם גם חאמדה נעלמת
ביום שבו נגלית הפרשה לשרינה, והסיבה – בנו-בכורו של גדעון, שלמה, מתאהב באומנתו
וחושק בה ומשגר אליה מכתב-אהבה. עתה יודעת חאמדה כי לעולם לא יתגשם חלומה לאהוב
בגלוי את גדעון, והיא נעלמת.

לאחר שנים פוגש בה גדעון באקראי ברחובה של עיר. כעת קוראים לה חמדה, היא התגיירה,
כנראה, ונעשתה חברה בקיבוץ, וגם חבר יש לה שם. את סודה, מדוע עזבה את בית גדעון, אין
היא מגלה לו, ובכך מסתיים הרומאן.

* יהודה כורלא: "בעל בעמיו", רומן. הוצאת דבר-מסדה, תל-אביב. 322 עמ'.

אהוד בן עזר

"דרכים ראשונות"

לחנוך בז'וזה

1965

המאמר פורסם לראשונה בירחון "מאזניים" בחודש נובמבר 1965.

ספרו של חנוך בז'וזה הינו מסמך אוטוביוגרפי בעל איכות ספרותית חינוכית וכובשת את הלב בפשטותה וביושרה הפנימי. לא היכרתי את האיש ואין לי עדויות עליו לבד מאלו המתפרסמות בספרו, הן מדבריו, הן מדברי ההקדמה והן מדברי חברים ובני-משפחה שנילוּו עליו בסוף (אגב, כה נופלים נספחים אלה ברמתם מן הספר עצמו עד שחבל שלא עברו עריכה קפדנית יותר ולא התקצרו במידת האפשר).

לפי עדות עצמו היה קומוניסט, פעיל, איש-ריב ואיש-מצפון – אלא שרק מעט מחוויותיו, הקשות ללא ספק, של קומוניסט יהודי שעבר את תקופתיה הקשות של המפלגה הקומוניסטית על גלגוליה בארץ-ישראל המאנדטורית – מצא מקומו בספר.

זיכרונות אלה שונים, דרך משל, מזיכרונותיו של נחמן ליסט "צדק הקומוניטרן..." אשר פורסמו בזמנו בהמשכים ברבעון "קשת" ועסקו בעיקר בתיאור האספקטים הפוליטיים, ובדרכי עבודת התאים של המפלגה הקומוניסטית.

ספרו של בז'וזה הוא מסמך ממין אחר. ההיסטוריון כמעט שלא ימצא בו חומר חדש ומאלף לתולדות תנועה זו בארץ. בז'וזה – או שלא הספיק לסיים את זיכרונותיו, או שמראש מצא עטו אפשרות להעלות רק "פכים קטנים", ממין אלו הקרויים בז'ארגון העיתונאי "סיפור אנושי". מכל תקופה שעברה עליו בארץ מביא בז'וזה את האופייני, את העדות, לעיתים אגבית לגבי הנושא, אך תמיד מתוך פרספקטיבה, חינוכית וכושר תיאור לא מבוטל.

פרקי הספר מספרים על עלייתו ארצה, על שהייתו בסוף שנות העשרים בקיבוץ כרכור, הוא קיבוץ עין-שמר כיום, על שהייתו בירושלים משך כמה חודשים בתקופה זו לצורכי ניתוח וריפוי. "סיפורי ירושלים" אלה יש בהם מן הקסם המשכר, ולעיתים דומה עליך שפרקי "תמול שלשום" לפניך, אמנם מתוך זווית-ראייה וסגנון שונים לחלוטין, אך זהים מבחינת טיב התפיסה של האווירה המיוחדת, איפיון הטיפוסים וציריותם.

לאחר החזרה מירושלים בא הקרע עם הקיבוץ עקב דעותיו, תקופה של עבודה במושבות כפועל-בפרדסים, ובתל-אביב כפועל-בניין. יתר פרטי הביוגרפיה, המסופרים במבוא ובנספחים, אינם מופיעים בגוף ספרו, לבד מכמה תמונות קטועות: ערב בתקופת מלחמת העצמאות. משפט-חברים במפלגה הקומוניסטית אחר קום-המדינה. רמזים לגירוש. פעמיים גורש – פעם מן הקיבוץ, ובערוב-ימיו מן המפלגה הקומוניסטית, גם הפעם עקב דעותיו.

אלא שאין כל מרירות בדפי-זיכרונות חינוכיים אלה. ואם לשפוט על פיהם – לפנינו אדם שלמד תמיד מן החיים עצמם את הלקח האנושי שבהם, את הענווה ואת ההבנה לזולת. מתוך דפי הזיכרונות עולה צירוף מעניין של הומאניסט קומוניסטי. אינני יודע כיצד הצליח לשמור על עמדה זו במציאות המסוערת של היותו חבר ופעיל למפלגה מחתרית שעמדה בניגוד מר לעמדת היישוב והשלטון הבריטי, ואשר גם יחסיה עם הערבים לא היו נקיים מאבק של סכנה, של האשמה בבוגדנות, ושל מפח-נפש אחרי ככלות הכול, עקב תנאים היסטוריים שגברו על הליכוד המעמדי הנכסף בין שני העמים.

המציאות ודאי שלא היתה אידיאלית, אך עטו של בז'וזה לא נטה אחרי המרירות, אחרי עשיית החשבון והנקמנות. או מפח-הנפש, אלא אחר הלקח האנושי, הידידות, הטיפוסים והאירועים

בעלי-המשמעות שסימנו את דרך-חייו. דומני כי הדבר הגורם לפרקי-זיכרונות אלה שיעמדו בסימן ההומאניזם והענווה הוא העובדה שבז'וזה אינו כותב כדוגמאטיקון, גם לא כ"מנפץ אלילים" בהם האמין בעבר, אלא כאדם נבוך, נבוך מראשיתו, לא מתוך בלבול ונמיכות-רוח אלא מתוך יחס של כבוד לכל ניסיון אנושי שנקרה על דרכו. הנכונות להיות פתוח, לבחון את עצמו, משתקפת בדפים אלה ומעשירה את כושר התבוננותו של המחבר.

הנה, למשל, קטע אופייני להשקפת-עולמו: "אותן מכות שספגו אז חברי המשמרת מידי הבריטים בקריית הפרדסן היהודי לימדום ב'כורמיזא' של אלת השוטר יותר דברים על שלטון קולוניאלי ומלחמת-מעמדות משלמדו מ'רמיזא' של הלכות כתובות. והדברים אמורים לא רק באלה שנכלמו מן המעשה שנתנו יד לו (נישול הפועל הערבי). הם אמורים גם באלה שאמונתם בצדקת המשמרות לא נתערערה גם לאחר-כך, בבוא שעת המאבק של היישוב היהודי נגד השלטון הבריטי, נודע משקל גם לשיעור זה." (עמ' 58).

כי אכן, ללא העמסת-יתר של דברים פרוגרמטיים, ללא האשמות מפורשות, רק ברמז, ועל דרך האנאלוגיה, מתאר בז'וזה מעמדות בחיי יהודים-וערבים משך תקופה ארוכה החושפים לא מעט מאופיים ומן הטראגדיה המשותפת לשני העמים. בז'וזה אינו מנתח את המצב מבחינה אידיאולוגית, אלא מתאר, ומפני שסיפוריו האוטוביוגרפיים הללו עולים כה יפה בידי, מומחש בעזרתם בפני הקורא תחום שלא היה מתגלה לפניו בדרך מסירה אחרת.

כתיבת פרקי-אוטוביוגרפיה דומה, כנראה, להגרלה. הנושא, סיפור-החיים – שהוא כרטיס-הפיס, ישנו. השאלה היא אם יזכה אם לא. לאדם המתעתד לכתוב את זיכרונותיו כמעט שאינה קיימת שאלת הנושא, ולפיכך, אם זכה ומצא את הפרספקטיבה, את מידת האיפוק והסגנון הנכונים, הריהו מוציא לעיתים מתחת ידו פרק-קריאה בעל איכות ספרותית העולה לא-פעם בטיבו על דברי סופר מובהק שאין בפיו מה לומר.

* חנוך בז'וזה: "דרכים ראשונות" הוצאת "עם הספר" בע"מ, תל-אביב תשכ"ה, 1965. 122 עמ'.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"כלילה ודימנה" לבידבה ההודי עברית: 1926

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 10.9.1971

"ויהי כי התבוננתי אל העולם הזה ואל עלילותיו, אומר ברזוויה בן זהר ראש רופאי פרס, מעתיק ספר "כלילה ודימנה" ועוד ספרים אחרים מהודית, שאביו היה מגיבורי פרס, ואימו ממשפחת הזמזומים המפורסמת, – "וארא כי בחיר-היצורים הוא האדם אשר נברא בצלם אלוהים, אך דימיונו כאיש אשר בהימלטו מפחד פיל משוגע, הדולק אחריו, נפל בתוך באר וייתלה בשני ענפים ורגליו נוגעות בזיז יוצא מקירות הבאר. פתאום ראה והנה ארבעת צפעונים גדולים הוציאו את ראשיהם ממאורתם, ובהוסיפו להתבונן עוד, וירא בשקע הבאר תנין נורא פוער פה כזומם לבלעו חיים, ויישא האיש את עיניו אל ענפי העץ אשר הוא תלוי בהם וירא והנה שני עכברים גדולים, אחד שחור ואחד לבן, מכרסמים בלי חשך את שורשי הענפים. עוד האיש מבקש תחבולות בלבבו, לדעת מה יעשה להציל את נפשו מן המוות הנכון לו, וירא בקרבתו כוורת-דבורים מלאה דבש ויטעם ממנו וינעם לחיכו מאוד, וישכיחחו המתק את כל הסכנה ויחדל מבקש עצות לתשועתו, ולא זכר כי רגליו עומדות על ארבעה נחשים-צפעונים האומרים לבלעו חיים, וכי שיני העכברים מכרסמות את שורשי הענפים, אשר בהיעקרם ונפל מהרה אל פי התנין הפעור, ולא חדל מהתענג על הדבש עד אשר ניתקו הענפים וייפול בפי התנין וייבלע חיים.

"הבאר – הוא העולם הזה המלא צרות ופגעים וייסורים קשים וכל נגעי בני אדם. ארבעת הצפעונים הם ארבעת המזגים הראשיים: המרה, הכיח, הניע והדם אשר בגוף האדם, אשר אם יתגעשו והיו כרוש פתנים וכחמת תנינים. שני הענפים הם החיים שסופם להיכרת. שני העכברים, הלבן והשחור, הם היום והלילה, אשר מאז נבראו ישגיתו אל כיליון החיים, התנין הוא המוות אשר אין מנוס ואין מפלט ממנו, והדבש הוא מעט המתק אשר יטעמנו האדם בימי הבלו עלי אדמות, ואשר ישכיחחו את נפשו ואת עסקיו וירחיקנו ממגמתו." (שער ברזוויה, "עמ' ל"ד-ל"ה).
ספר "כלילה ודימנה" חובר על ידי הפילוסוף ההודי בידבה (בי"תין דגושות) שחי במאה הרביעית לפני ספירת הנוצרים. הספר תורגם לערבית בידי עבדאללה בן אלמקפע, סופר ערבי שחי בשנים 721-757 לספירה, והומת בהיותו בן שלושים ושש.

רוב החוקרים המזרחנים, אומר אלמאליח בהקדמתו, באו לידי הסכמה, כי משלי "כלילה ודימנה" חוברו בהודו, ורק על זמן חיבורים נחלקו דעותיהם. יש אומרים שמחברם חי בימי אלכסנדר הגדול, כמוכח מהקדמת הספר, ויש אומרים שחי כאלף שנה לפני ספירת הנוצרים, ויש מחליטים שמחברם חי רק כמאתיים שנה לפני הנוצרי. כך או כך, לדעת כולם הספר הוא יצירה עתיקת יומין, והוא נתרגם לשפות רבות.

לעברית תורגם הספר כבר במאה הי"ג על ידי ר' יעקב בן אלעזר, וכן על ידי חכם בשם ר' יואל. תרגומו של אלמאליח נעשה על פי הנוסח הערבי האחרון, השלם והמדויק ביותר, בהוצאתו של הכוהן שיבו בביירות, והוא [אלמאליח] גם מודה לכומר המלומד מביירות, שפתח בפניו את שערי הספרייה הגדולה שבמכללת "סן ז'וזף", והמציא לו את כל הספרים והמקורות הנחוצים לעבודת

התרגום. כמו כן מביע אלמאליח את תודתו הרבה והנאמנה לעורך תרגום זה של "כלילה ודימנה", למר ח.ג. ביאליק, שעבר על כתב-היד של התרגום והכשירו לדפוס.

ב"פתח דבר הספר", המיוחס לבהגוד בן סחואן, הוא עלי בן השאח הפרסי, מסופר מה ראה בידבה, הפילוסוף ההודי, ראש הברהאמינים, לכתוב לדבשלים מלך הודו את ספרו "כלילה ודימנה". דבשלים הוא המלך שקם בהודו לאחר המרד בנציבו של אלכסנדר הגדול, כובש הודו. בהיכון המלוכה ביד דבשלים סר מדרך הטוב. בידבה, ששם נפשו בכפו והזהיר את המלך על רוע מעלליו, הושלך לכלא. ביעותי לילה העירו את מצפון המלך דבשלים, והוא ניחם על מעשיו הרעים, והרים את בידבה למעלת משנהו ויועצו. את "כלילה ודימנה" חיבר בידבה לבקשת המלך, כדי לשים את שם המלך "לזכר עולם עד סוף כל הדורות."

שנה תמימה נסגר בידבה עם הטוב שבתלמידיו בלשכה בודדת, המורה מכתוב והתלמיד כותב. מקץ השנה נערכה חגיגה גדולה, שבה קרא בידבה את הספר שער שער ויפרשהו, ורק דבר אחד ביקש בשכרו – לבל יוצא הספר לעולם ממדינת הודו, ולבל יעתיקוהו בני פרס.

ב"שער מסע ברזויה בן זהר הרופא" מסופר כיצד, בימי כסרי אנושורואן מלך פרס נשלח להודו ברזויה הרופא במלאכות-חרש, ובידו עשרים שקים מלאים דינרי זהב, עשרת אלפים דינר בכל שק, וכיצד עלה בידי לקנות את ליבו של הודי אחד, שהיה פקיד אוצרות המלך וגנזי כתביו, וישב והעתיק את ספר "כלילה ודימנה" וספרים אחרים (העתיק, משמע – תירגם) וחזר לפרס ושללו בידו. בטקס מלכתי קרא ברזויה את הספר בפני מלך פרס, וכאשר נשאל לשכרו ביקש רק דבר אחד – שייצא דבר-מלכות אל משנהו החכם המרומם בוזרגמהר בן בכתקן, לחבר את תולדות חיי ברזויה בשער מיוחד ולתת אותו ראשון בספר, "וזיכרי לא יסוף מפי קוראי הספר הזה לנצח נצחים."

גוף הספר פותח בשער "הארי והשור", וביחד מחזיק הספר י"ד שערים, שרובם ככולם משלי-חיות על דרך הנהגת המדינה: הארי, השור, היונה, העטלף, העורבים, הקוף, הצב, החולדה, החתול, העכבר, התן, השועל, הם ורבים אחרים.

בראש כל שער שיחה קצרה בין דבשלים המלך ובידבה הפילוסוף. המלך מציע תיזה ובידבה נדרש לחבר משל על אודותיה. בשער הראשון, "הארי והשור", מבקש דבשלים "משל לי משל על שני ידידים נאמנים אשר איש מזימות נוכל וערום ישלח מדון ביניהם ושת ביניהם שנאה ומשטמה והפרידים לנצח." (עמ' ל"ו).

ובידבה מספר מעשה בשור שטרב ובידידו הארי ובשני אחים-תנים, כלילה ודימנה, שעל שמם קרוי הספר. דימנה הוא יועץ רע, המסכסך בין הארי לשור ומביא מוות על האחרון. כלילה אחיו, שתן טוב הוא, הינו חלוש-אופי, אינו מצליח לעצור בעד אחיו, ולבסוף הוא מת מרוב יגון. גם דימנה בא על עונשו ומומת על ידי הארי, לאחר משפט מלא משלים ונכלים.

הספר כתוב משל בתוך משל, והנמשל הוא תמיד הטבע האנושי, עסקי מדיניות וממלכה, ובייחוד – כיצד לומר את האמת למלכים ולשליטי-עולם מבלי לעורר את זעמם. מבחינה זו "כלילה ודימנה" הוא ספר פוליטי, המנסה לחנך את עריצי המזרח לשמוע דבר ביקורת על שלטונם.

אחד המשלים היפים עוסק בהתנדבות. לארי זקן היו שלושה יועצים רעים – הזאב, העורב ובן-התנים, וידיד טוב ותמים אחד, – הגמל. במלחמה עם הפיל נפגע הארי ושוב לא היה בכוחו לצוד ציד, לו וליועציו. ביקשו הללו להקריב את הגמל, ולא הסכים הארי. מה עשו? התקבצו יחד בפני הארי והציעו:

"הבה יתנדב איש מאיתנו את נפשו מאכל לפיך, והצלנו את נפשך מוות, כי אם אין אתה לנו המלך, למה לנו חיים?" (עמ' ס"ב).

אלא שקנוניה היתה ביניהם, וכל שניים מהם התנגדו לקורבן השלישי, ורק הגמל התמים, שחשב כי "כל מתנדב ימצא לו פתחון-פה להינצל ממוות" – התנדב, גם הוא, ומיד קמו עליו כולם וטרפוהו ואכלוהו.

* "סיפורי כלילה ודימנה" מאת בידבה הפילוסוף ההודי. תורגמו מערבית בידי אברהם אלמליח, עם מבוא מאת המתרגם. הוצאת "דביר" תל-אביב, תרפ"ז, 1926. קנ"ח עמ'. המחיר 20 ג"מ. בלי כריכה.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"ימים ולילות" לנתן ביסטריצקי 1926

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 10.12.1971.

נצרת, 1922.

בחור עברי צעיר, בנימין מוגיליאנסקי, יושב בביתו של הערבי קמל-אפנדי וכותב ספר. לפני שנתיים עלה בנימין לארץ-ישראל. זמן-מה שהה בקבוצה הצעירה גבעת אריה, אשר במורדות ההרים בגליל התחתון. לפני ימים אחדים נמלט משם בהרגשה כבדה כי הופרה בריתו עם האדם. עתה הוא יושב בקרב עם-ניכר, אשר שפתו זרה לו. הוא כותב:
"טובים צלילי שפה זרה לנפש נבוכה כמים ליגע-כוח. נלכדתי בצלילי שפה זרה. כבוגד נס מן המערכה הנאחז בכל הווייתו צמאת-השיכחה בזמר נערה רחוקה על גבול כפר זר, שקט." ("ימים ולילות", עמ' ז'-ח').

ההזדהות עם הסביבה הערבית באה להבליט את חוסר-השקט ואת התלישות אשר בסביבה היהודית שממנה נמלט. הבריחה אל הסביבה הערבית מביאה אותו לחלום של טמיעה גמורה (עמ' ט). סביבה זו גם מעלה בסופר הצעיר אסוציאציות מקראיות, שהן מטבעה של כל זיקה רומאנטית בספרות הארץ-ישראלית (עמ' י"א), והוא מגיע אפילו להרהורי התכחשות למוצאו היהודי, שאותם מוצאים, אם כי בהקשר קצת שונה, אצל יחזקאל חפץ ב"שכול וכישלון" של ברנר. מיהו בנימין?

יש בו ללא ספק מדמותו הרוחנית של ביסטריצקי עצמו. בשנת 1920, והוא בחור כבן עשרים וארבע, עלה ביסטריצקי לארץ. "ימים ולילות" הופיע ב-1926, ולפי המאורעות והדמויות המתוארים בו, קל לזהות שהוא מספר על שתי השנים הראשונות של ביסטריצקי עצמו בארץ. ב"ימים ולילות" מתוארים חייה של העדה המפורסמת של תנועת "השומר הצעיר" בביתניה עילית. חברי העדה עבדו בסלילת חיפה-ג'דה, וב-1922 הקימו את קיבוץ בית-אלפא שבעמק יזרעאל. ביסטריצקי חי במחיצתם פרק-זמן, ובשנת תרפ"ב, 1922, הוציא מטעמם את הקובץ "קהילתנו" (הוצאת קיבוץ "השומר הצעיר", כביש חיפה-ג'דה).

הקובץ מורכב מעדויות כתובות של חברי העדה השומרית. ב"ימים ולילות" מופיע תיאור מפורט של כתיבת הספר הקולקטיבי. ועוד: בפתחת "ימים ולילות" רשום: "נצרת-ירושלים, תרפ"ב-תרפ"ו." כלומר, הרומאן החל להיכתב בנצרת בשנה שבה יצא לאור הקובץ "קהילתנו". האם הגישה של ביסטריצקי בספרו לשאלה הערבית היא רומאנטית, לפי הרושם הנוצר למקרא דפי הפתיחה? – כן ולא. עולמם של הצעירים, גיבורי הספר, מתנווד בין הנהייה הרומאנטית אל השלווה והשורשיות אשר בהווייה הערבית ובצל הפרדסים, לבין הפגישה במרירות המציאות, בנוסח הר-הגעש הברנרי.

גבעת אריה קרויה על שמו של אריה, המנהיג הראשון של העדה השומרית הצעירה, אשר ערבים רצחוהו. אריה היה גידם, גיבור-מלחמה, ודמותו מזכירה במשהו את יוסף טרומפלדור, אשר נהרג בתל-חי ב-1920. הרצח של אריה שייך לאותה מרירות המציאות, שעליה כותב ברנר.

זיכרו של אריה מטיל צילו על חיי הצעירים בגבעה, קובע לעיתים את גורלם האישי, את תחושותיהם כלפי נוף הארץ ויושביה הקודמים.

אחד מצעירי הגבעה, אורי, למראה ערבי רוכב על חמור, מדמיין כיצד היה הרצח של אריה. לפי הרגשתו של אורי נתגלתה לאריה ברגע מותו האמת הפשוטה והוודאית – שהוא מת במקום נוכרי, בתוך נוף זר (עמ' קכ"ה). מה שנראה לאריה עד לאותה שעה כהתערות בארץ, לא היה אלא התערות מדומה. זו שמתעלמת מן המרירות שבמציאות [בלשונו של ברנר]. רק רגע לפני מותו נתגלתה לו לאריה, במאוחר, אמת חדשה ומכאבת. מותו של אריה מלווה את אורי ככתובת על הקיר, קובע את יחסו האמביוולנטי לסביבה הערבית – יחס של זרות וקירבה, פסימיזם ורומאנטיקה.

תשוקת ההתערות של אורי בארץ מומחשת בפרשת ידידותו עם סעיד-שייך, הגר בכפר הערבי הסמוך. זוהי ידידות שלעיתים נלווה עליה גם שמץ של גוון אירוטי: סעיד-שייך "נותן באורי מבט בדקני מן הצד, מבט ערום, ממזרי." סעיד-שייך "אוהב להעביר את ידו הגדולה, השעירה, על חלקת בלוריתו של אורי." (עמ' קל"ד). לסעיד-שייך שלוש נשים – הצעירה כבת שש-עשרה, והוא הולך עירי. נדמה לו לאורי שהוא שומע רטט-עצבות בקולו של הערבי החסון, שיכול היה להיות אביו, "ונעימה לו (לאורי) נגיעת ידו של השייך, לטיפה יחידה זו מיום צאתו מבית-הוריו." (עמ' קל"ד).

זוהי התרפקות של צעיר יהודי, המחפש בקירבת הערבי חסות של אב, אב חדש, במקום האב היהודי שבגולה. יחסו של אורי לסעיד-שייך הוא יחס דו-ערכי: התרפקות, ועימה הרגשת זרות. הערבי הוא כמין מולדת, אבל מולדת מתנכרת. ויש רצון ששניהם, גם הערבי וגם הארץ, יאירו פניהם. בעיני סעיד-שייך קורא אורי את בדידותו שלו, של היהודי, השב לארץ-אבותיו. (עמ' קל"ה-קל"ו).

מרים, אהובתו של בנימין, נשארת בשכונה העברית בתל-אביב, על גבול יפו. היא משוטטת הרבה, בבדידותה, במשעולי הפרדסים. יחסה של מרים אל העולם הערבי, המתגלה לפניה בין הפרדסים, דומה ליחסו של בנימין למקלטו בנצרת ושל אורי לסעיד-שייך. אצל שלושתם אפשר למצוא התרפקות על ההווייה הערבית, קינאה בשורשיותה, זרות כלפיה, ורצון להתערות בתוכה ולהיטמע בה.

מרים פוגשת בברנר, ובעיניה נראה גם הוא כמי ששואף לחיות בסביבה הערבית כדי להתקרב לסביבה זו ולהביא לה מבשורתו האנושית. ציור-דמותו של ברנר כאן מושפע כנראה מאותה רשימה "מפנקס" על טיולו במשעולי הפרדסים, שהתפרסמה זמן קצר לפני הירצחו. בעיני מרים מצטיירת תמונה אידיאלית ורומאנטית מאוד של ברנר בקרב הערבים. אולי יש בכך אות להד של צוואה מוסרית-הומאנית שמעוררת רשימתו של ברנר כבר בשנים הראשונות לאחר הירצחו. וגם התעלמות יש כאן מן הצד האחר שביחסו של ברנר לערבים, יחס פסימי, שאינו מאמין באהבה ובשלום, ואשר מאפיין את חלקם המכריע של כל כתביו הקודמים. וזוהי, מצד מרים, בוודאי אידיאליזציה של ברנר.

תיאור מאורעות האחד במאי 1921 ביפו הוא כתיאורה של רעידת-אדמה. מה שיבוא לאחריה לא יהא דומה למה שקדם לה. לאחר מותו של ברנר שוקעת מרים בקריאת כתביו. היא מבקרת לעיתים קרובות את קברו. עתה היא מוצאת במוותו של ברנר אותה משמעות מיסטית שמוצא אורי ברגעיו האחרונים של אריה.

באמצעות המוות קונה לעצמו האיש הישראלי את השלווה הנוראה, האכזרית, את הקשר הנצחי למולדת, וכינתיים זוהי ההשתרשות היחידה שבגדר האפשר. רגע הזרות הנוראה, המוות בצהרי-יום, בדקירת סכין – הוא גם רגע כריתת ברית-הדמים בין האדם הישראלי לבין נוף מולדתו, ואין יכולת לזכות בקירבה לערבים ולארץ בדרך הקלה והאוטופית, בדרך האהבה והאידיליה.

העניין הערבי, שהודגש כאן, יש בו אולי כדי להטעות באשר לצירו המרכזי של הספר, שהוא חיי העדה השומרית הצעירה. מנהג קיים במחנה – אדם כי ירגיש שאין בו כוח להוסיף לשאת את מצוקתו ובדידותו, מצלצל בפעמון, אפילו בחצות-לילה, ומזעיק את כל העדה לשיחה. בשיחות הארוכות הללו נמצא פורקן לבדידות, ל"צער העולם", לפחד מהתאבדות, לרומאנטיקה, לדחיית סדר העולם הישן ולוויכוחים על תיקון האדם ומהות החיים בחברה חדשה.

אך הפעמון המזעיק לשיחות הממושכות נעשה גם סמל של תלות הפרט בחברה, סמל משעבד ומעיק. כתיבת הקובץ המשותף ("קהיליתנו") באה אולי כדי לשחרר את חברי העדה מן המתח המעיק ולתת ביטוי לתהליך ההתהוות המתרחשת בהם.

מנהיג העדה לאחר מות אריה, מנהיגה הראשון, הוא אלכסנדר צורי, איש חזק המטיל את מרותו הנפשית והאידאית על בני החבורה כולה, כמין "אדם עליון" שחיי כולם סובבים סביבו. בין חברי העדה מצויים אח ואחות, ארנסט ואדל. היא אהבה את אריה. הוא הגיע לילה אחד להתפרצות טירוף ועזב את הגבעה. צעיר אחר, מרקוס, חיזר תקופה ממושכת אחרי אדל, אך מפני הססנותו ומפני הדעה הכללית, כי חיי זוג עומדים בניגוד לחיי העדה כולה, לא נעתרה אדל לאהבתו של מרקוס.

אלכסנדר צורי חושק באדל, מקדש את החיים בזוג, והיא נעשית אשתו. היא אמנם אינה אוהבת אותו, אך נכנעת למרותו ולאישיותו הכאריזמטית. בסצינה דוסטויבסקאית ממש, מתחנן אלכסנדר לפני מרקוס שיבוא לגור עימם באוהל בשלושה. מרקוס מסרב ומאוחר יותר עוזב את החבורה, אך צילו נותר במחנה, מעיק. ואילו אלכסנדר צורי נעשה לסמל של עריצות נפשית.

סוף הסיפור יש בו כמין השתחררות מעריצותם של אלכסנדר צורי ושל הפעמון כאחד. התאבדות אחד החברים מפוררת את סמכותו של צורי, ואת הפעמון – שורפים.

העניין הערבי חוזר ומשתלב בסיום הסיפור: בלילה מקיפים בני הכפר הערבי את המחנה, ועימם אשתו הצעירה של סעיד-שייך שהכישה הנחש. השומר שהולך עם הערבים לעזור להם, הוא שמתאבד בחזרו בבוקר למחנה. כמה מן החברים עוזבים את גבעת-אריה. ביד אחד מהם, הוגו, הקובץ הקולקטיבי שכתבו חברי העדה. ואילו בנימין, המרגיש שהופרה בריתו עם האדם, נמלט לנצרת כדי להתחיל, או לסיים, את כתיבת הרומאן שלו.

* נתן ביסטריצקי: "ימים ולילות". סיפור בארבעה ספרים. ירושלים תרפ"ו. 1926. תרל"ה עמ'.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"סינבה סולבקן" לבירנסטירנה בירנסון עברית: 1946

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 28.6.1971

כשמדברים על שיבה לסגנון כתיבה סנטימנטאלי, ומביאים כדוגמה אותו ספרון-הבלים צנום שחיברו פרופסור אמריקאי ציניקן ("סיפור אהבה" של סגל) – מן הראוי אולי להסיר מכשלה מלב תמימים ופתאים, ולהזכיר סיפור סנטימנטאלי טוב ואמיתי. והיכן מחוזה? כמובן, בספרות הסקאנדינאבית הגדולה, זו שבצד הספרות הריאליסטית הרוסית של סוף המאה שעברה [ה-19], לפני ישישים ושבעים שנה.

"סינבה סולבקן" הוא סיפור סנטימנטלי. סיפור איכרים פשוט, ישר ותמים – מעורר קינאה – אי אפשר לכתוב כך היום, ולעיתים נדמה כי כבר בשעה שנכתב לא היה אפשר לכתוב כך, במין שלמות פנימית כזו, על עולם כה קבוע, כה מלא ביטחון, עולם שאין בו עדיין אפילו רמז שברמז של התפוררות מסגרות וערכים.

ואי אפשר גם שלא לחוש כמין תחושה של דמעות למקרא מעמדים אחדים בסיפור. אמנם אתה "נלחם" בסיפור, צוחק לעצמך על "סנטימנטאליות" זו שתופסת כך, ואולם בירנסון מטלטל אותך טלטלת מספר, ואתה נכבש כולך, איכפת לך ואתה נרגש.

על בירנסטירנה בירנסון (1832-1910) מסופר שהיה בעל ראש לביאי ופרוע-שיער, ענק נורדי שופע מרץ, והשפעתו בארצות סקאנדינאביה היתה גדולה כל כך שהיו קוראים לו "מלך נורבגיה שלא הוכתר". אחד משיריו, "כן, אנו אוהבים ארץ זו, את ארצנו" – נעשה ההימנון של נורבגיה משנעשתה עצמאית ב-1905.

סיפורי האיכרים שלו ("עלם עליז" ו"ארנה", תורגם בשעתו על ידי דב קמחי) – עומדים בסימן הרומנטיקה הלאומית הנורבגית באותה תקופה. בירנסון אמר על "סינבה סולבקן" ב-1907: "רבים ראו את 'סינבה' כסיפור סתם, ספרות יפה בלבד. ב'סינבה' התכוונתי למהו יותר. לא ביקשתי לעשות ספר סתם. ... נוכחנו לראות, כי שפת הסאגות (האגדות) מוסיפה לחיות בהם (בעובדי האדמה, האיכרים), ושחייהם קרובים לסאגות. חיי עמנו צריכים להיבנות על ההיסטוריה שלנו, ואנשים אלה (האיכרים) הם היסוד."

סיפורי האיכרים שלו מסתיימים תמיד בסוף מאושר. ומספרים כי עשה כעצת בן-דורו השוויצרי, גוטפריד קלר: "כשם שיש להציג לנוכח נשים הרות יצירות נאות של אמנות, כך יש להציג לפני גזעה-של-האומה-המעובר – תמיד משהו יפה יותר ממה שהוא באמת."

"סינבה סולבקן" הוא סיפור אהבה במובן הנעלה והאמיתי של המילים הללו, ולא מוצר שוק סינתטי. הוא סיפור אהבתם של סינבה ותורבירן, נערה ונער, בני בעלי אחוזות שכנות בסביבה איכרית-כפרית נורבגית: יער אשוחים, עצי ליבנה, אורנים, הרים, שלג ועדרים. "סולבקן", תל-שמש פירושו, והוא מקום מושבה הנישא של אחוזת אביה של סינבה. ואילו תורבירן גדל בעמק, באחוזת גרנלידן, כלומר – יער-אשוחים, והוא בן חסר-מזל בשושלת עתיקה של משפחת איכרים.

יופיו של סיפור-אהבתם אינו ניתן למסירה, וכל קיצור תוכנו רק יסלף את משמעותו האמיתית. אפשר לעמוד רק על מרכיביו: הסיפור יוצר אווירה של ביטחון ושל מוצקות, של חיים העוברים ונמשכים, בצורה דומה, מאב לבן ומדור לדור. חיים שאין בהם שינוי חיצוני, כאשר מה שהיה טוב אתמול, טוב הוא גם להיום ולמחר. וקביעות זו מקיפה את כל פינותיו של העולם המתואר: עיבוד השדות, המירעה, הליכות הבית, הכנסייה והיחס לאלוהים, ציות הבנים לאבות, חתונות הכפר ועסקי שידוכים.

אגב, תמונת בואו של תורבירן לחתונה בנורדהוג, ומעשיו שם – דומים לא במעט לתמונת החתונה ב"פר גינט", ונראה בעליל בשני ידידים-יריבים-מחותנים אלה, בירנסון ואיבסן (ילדיהם התחתנו) – שאבו מאותם מקורות עממיים-איכריים, אגדות אלו, סאגות אלו.

אך למרות הדימיון יש הבדל תהומי בין תורבירן לפר: אמנם שניהם מתפרעים ואינם מתגברים על יצרים לחלוק מהלומות בחינגות-הכפר ולבוז לסדרי בני אדם, ואולם בעוד שתורבירן נשאר בתוך המסגרת הבלתי משתנה של עולמו הכפרי, ובה הוא מוצא את אושרו השלם, באהבתו רבת הקשיים ובהשתדכותו לסינבה – בורח פר גינט מעולמו הכפרי ונידון שלא למצוא עצמו ולא להגשים את עצמו בכל פינה אחרת שבעולם.

אם הסביבה כולה שלמה היא ומשרה ביטחון – לא כך נפשותיהם של סינבה ותורבירן. מעגלים הפנימי בנוי מאויים כמוסים, ניסיונות שאינם עולים יפה וקשיים חיצוניים. על כן חרד כל כך הקורא לגורלם, מזדהה עימם ונרגש ומצפה למענם. ואולם אותו צירוף של איכרות ואגדה מהלך רוח של קסם משרה ביטחון על הסיפור – הגיבורים אמנם סובלים, גורלם נוגע ללב, אך העולם שמסביבם לא יתמוטט, וגם הזיכרון הקולקטיבי של העם אינו נושא עימו שום תמונות אימים וחרדה של התמוטטות בעבר.

לכן גם דרכיה של האהבה, ככל שנפתלות הן – עדיין קיימות, בחינת דרכים עתיקות של מסורת ומנהגי השתדכות משפחות. אין האדם בודד לגמרי בעולמו. יש הדואגים לו. ואותה אמונה בסדר הדברים הקבוע מראש היא שנותנת טעם לסיפור.

נקל לשער השפעת סיפורים אלה על סופרים ארץ-ישראליים בראשית המאה. מצד אחד – ההרגשה, שזוהי הספרות שנחוצה גם לנו, בטיבה האמנותי כמו גם בתוכנה הלאומי, הרומאנטי והאיכרי. ומצד שני – ההרגשה הנחרצת שאין אפשרות לתרגם את העולם הברינסוני-הצפוני למציאותנו שלנו אז, המסוערה, המיואשת, חסרת השורשים, שאין בה הורים דואגים והרגלי חיים בלתי משתנים מדורי דורות ואיכרות אמיתית ובעלת מסורת, וטבע ונוף אחד ובלתי משתנה. מציאות שאין בה ביטחון, לא בעבר ולא בהווה, ולא במה שיהיה בעתיד.

ומפני כך, בדיוקן הספרות הארץ-ישראלית של אז, ספרות לאומה שהיתה במצב עוברי, כל שהיה "יפה יותר ממה שהוא באמת" – התברר כמלאכותי וחסר-ערך. וכל שהיה אמיתי – קודר היה, ואף פעם לא היה לו "סוף מאושר".

בירנסטינה בירנסון: "סינבה סולבקן" ספריה קטנה של הוצאת שוקן. 5. הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב, תש"ו, 1946. תרגם אשר ברש. 90 עמ'.

אהוד בן עזר

“חוזה הנישואים”

לאונורה דה בלזאק

עברית: 1969

פורסם לראשונה במוסף “תרבות וספרות” של עיתון “הארץ” ביום 21.2.1969

“חוזה הנישואים” אינו מיצירותיו הגדולות של בלזאק, ובכל זאת הוא ספר מעניין, ולו רק כתרגיל בכתיבה מרתקת על נושאים, ששום סופר בן-ימינו לא היה מעלה על דעתו לעסוק בהם, ואולי, היה אפילו בוש להטריד בהם את קוראיו.

גיבורו של הרומאן הקצר הוא “חוזה הנישואים”, מפלצת סבוכה של חוקים ודיני הורשה, אליה נכנס זוג צעיר, כילדים תמימים אל תוך יער אפל ורוחש סכנות. סופר בן-ימינו בכתבו על זוג נשוי היה מוצא יסודות נירוטיים למכביר בתקופת ילדותם, או ביחסם זה לזה, ובכך היה משכנע בנקל את הקורא, כי חיי הזוג עומדים על יסודות רעועים וסופם מתגרשים או מתפגרים.

אך בלזאק חי באותה תקופה מאושרת של פאריס המרושעת, של בעלי חובות ורודפי-כבוד, אימהות מושחתות וכלות הנמכרות כסתורה והן עושר השמור לרעת בעליהן. עורכי-דין נוכלים, צעירים העושים דרכם במעלות החברה כמו ראסטיניאק. סופרים מתחילים המוכרים את נשמתם לשטן-התהילה, פוליטיקאים רודפי-שררה. ומעל לכול – בעלי תאוות ממון בלתי עצורה, אשר לעומתה מחווירות תאוות היצר של דורנו.

הכתיבה על הסקס מגרה או משעשעת, אך רדיפת הבצע נראית משום מה אמיתית יותר, הן על הבימה והן בספרות. בימינו מקובל להזדהות או להבין את הפרברסיות הארוטיות, אך גם האיש הנאור ביותר לא יודה ביצר הקמצנות הטבוע בליבו, אף לא בחמדנות ובקינאה.

הפורנוגראפיה של המאה העשרים (ולרוב קטע ארוטי בספר טוב הוא גם פורנוגראפי, שאם לא כן, לא היה מעניין ולא היה ממלא כהלכה את תפקידו במהלך היצירה), זוכה באהדת הקהל, ובמידה רבה של חופש, בכל הכרוך במוזרויותיה של מערכת ההפרייה והרבייה. אך לגבי מערכות גופניות ונפשיות אחרות, כגול זלילה, אהבת-בצע וקמצנות, היא נוהגת צניעות שאינה במקומה, המעלה על הדעת את המחשבה, שפורנוגראפיה אינה רק עניין של שינוי במושגי החופש המיני, אלא גם של אופנה. ומי יודע אם הקמצנות ותאוות הבצע, שממלאות את כתבי בלזאק, לא היו הפורנוגראפיה של המאה התשע-עשרה, וענו ליצרים קדמוניים הטבועים בלב אדם ואשר טרם “הושחתו” על ידי אידיאות סוציאליות, שהפכו נחלת הכלל ויצרו צביעות חברתית חדשה; או על-ידי פסיכולוגיזאציה מופרזת, שהעניקה לאדם טבור חדש להתבונן בו, ולראות בו בבואת-כל יצוריו ומצוקותיו, תוך החנפה מתמדת לרוחניות-נפשית שבו, והתעלמות מרבת מגרעותיו האחרות; הגם שבידוע הוא, שמה שמפריע לנו בדרך כלל אצל מרבית האנשים, שאנו מכירים מקרוב, אינם כל כך יצרי-המין הבלתי מרוסנים שלהם כמו מידת קמצנות וחמדנות שבהם, הנראית לנו תמיד משום מה כבאה על חשבוננו, ומשום כך אף מקוממת אותנו ביותר.

פול דאָ מאַנאָרוויל, גיבורו המסכן של בלזאק, נקלע בין אשתו-לעתיד, העלמה נאטאלי, לבין חותנתו הספרדית ממוצא קריאולי, מרת אואנז'ליסטה, אישה שכוחה במותניה לפעול גדולות ולהציג גברים ככלי ריק. מערכת יחסים דקה מן הדקה נרקמת בין שלוש הדמויות הללו. ראשיתה חיזור נלהב, גם יופי, גם רכוש וגם חן, וסופה חוזה נישואין אכזרי, אשר המערכה על ניסוחו, באמצעות עורכי-דין משני הצדדים, היא מיטבו ועיקרו של הרומאן.

החוזה מתנה את עתידו של הזוג הצעיר, ובאפיקו זורמת, כבאפיקו של ההסבר הפסיכואנליטי והפסיכולוגי כיום – מערכת היחסים המורעלת של חיי הנישואים, שסופם בהתרוששות הבעל,

בגידת האישה הצעירה והתעשרות האם, מרת אואנז'ליסטה, על חשבון פול דא מאנארוויל המרומה, אשר ניראה בסוף הספר כפלאקאט-תעמולה למען הטוב שבחיי הרווק הנצחי. שנאת אדם חנינית זו, שמפעפת כארס בכתבי בלזאק, ראיית הכסף כחזות-הכול, ההטפה נגד חיי נישואים ונגד חוזים משפטיים ועורכי-דין גם יחד, תוך הפגנת בקיאות מפליאה במסתרי יחסי אישות, כמו גם בסבכי החוק הצרפתי, ופרשות מצוקה של הלוואה בריבית קצוצה ונכלים פוליטיים – שנאה כזו נושמת חיים אינטנסיביים לא מן המאה שלנו. אפילו הבגידה, נוסחה ומשמעותה, שונים מאלה שבימינו, אין היא פרי נטיות מסולפות והפרעות נפשיות, כמיהה לגבר סמכותי או תינוקי, לאישה המונית או אימהית, אלא פשוט נשק חברתי מועיל מאוד, אמצעי מובהק למטרה, והמטרה – הלא היא כבוד, השפעה, שלטון פוליטי וכסף.

המיניות, השבח לאל, אינה נתפסת כמטרה לעצמה, ובוודאי לא כתכלית ביטויו של האדם בחייו על אדמות. האהבה היא קרום רגשי דק מאוד, נטוי על פני אינטרסים חומריים כבדי-משקל, המתנגשים אלו באלו, ואשר סופם לקרעו לגזרים ולפוררו. ואילו התענוגות הגופניים נקנים בכסף, ובלא נקיפות מצפון.

מאחר שדורנו רואה דווקא בכל היצרים האחרים, כגון תאוות-הממון, השלטון, הכבוד וכיוצא באלו, כמין פיצוי לחוסר-אהבה ואמצעי להתגבר על נחיתות מינית, יש אפוא משהו מן המשובב את הנפש ברומאנים של בלזאק, ו"חווה הנשואים" בכללם, המציגים בציניות ובהתבוננות אכזרית את טבעו של האדם, ויחד עם זאת אינם מעמיסים על הקורא בן המאה-העשרים את הבכיינות הארוטית של תקופתנו.

*** אונורה דה בלזק: "חווה הנשואים". תורגם מצרפתית בידי חיים אברבאיה ומריאנה פרל. הוצאת עם עובד, ספרייה לעם, 1969. 182 עמ'.**

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"תינה" להרמן בנג עברית: 1927

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 3.11.1972

בינואר 1912 מת הרמן בנג מיתה מסתורית באמריקה, ימים אחדים אחרי שהגיע באונייה גרמנית. הוא בא למסע-הרצאות ונמצא חולה וחסר-הכרה ברכבת. פטר ננסן כתב אחרי מותו: "הוא נולד בשביל האובדן. מראשית ילדותו הבין את גורלו. ידוע ידע כי אין המשך לו. מה שעשה את בנג לא רק לאמן גדול מחבריו, אלא גם לאחד האנשים הגדולים, זוהי מלחמתו העקשנית, ללא-ליאות, בגורל, שניצב כנגדו בלי חת."

בנג נולד בשנת 1858 באלסן שבדנמרק, נצר אחרון למשפחה רבת-יחש ורמת-מעלה, שהלכה ושקעה. אביו מת חולה-רוח. מאימו התייתם בגיל 14. בימי ילדותו הגיעו אל מולדתו קולות מלחמת פרוסיה בדנמרק ב-1864 בשל שלזוויג-הולשטיין. הוא ראה סביבו הרבה הרג ואובדן, וב"תינה" הוא מספר על אסון ראשון זה, אסון המלחמה, שניפץ את אידיליית החיים ששררה לפני-כן.

בנג ביקש להיות שחקן, ולא הצליח, ופנה לספרות. סיפוריו "בלי מולדת", "תינה", "פרנץ פנדר" ו"ליד הדרך" תורגמו לעברית ומצאו להם מעריצים לפני חמישים ושישים שנה. יעקב רבינוביץ, מתרגמו של הספר "ליד הדרך" (הוצאת שטיבל, תל-אביב תרפ"ח, 1928) אומר: "ליד הדרך" – 'פואימה' כפי שקרא לה ברנר בקרון עיניו לאחר קריאתה, "ואולם ברנר עצמו יותר ספקן לגבי בנג, ובמכתב ליעקב רבינוביץ, מחודש אוגוסט 1916, בתל-אביב, הוא אומר: "שלום לך, את 'אם וועגע' (גרמנית, בכתב יידי: 'ליד הדרך') לא קראתי, אבל דעתי היא, שנחוצה לנו עתה ספרות תרגומית בריאה ויסודית. הסקאנדינאוויים הצעירים אינם מתאימים לנו." בנג היה סופר אימפרסיוניסטן, הוא הושפע מכתבתם האימפרסיוניסטית של האנס אנדרסן, יונאס לי ויעקובסון, אך גם מהנאטורליזם של בלזאק וזולא. חייו של בנג היו חיי סבל ונדודים. מבן-אצילים וחבר-למשחק של ילדי מלך דנמרק התגלגל ונעשה חבר בלהקת שחקנים נודדים ונודד תמידי. הוא ידע את החיים לא מתוך הסתכלות סתם ולא מספרים, כי אם מתוך ניסיונותיו וסבלו.

יעקב רבינוביץ כתב עליו: "הוא ראה את החיים בעיניו שלו, כמו שלא ראו אחרים, ועיניו, עיני הקיפאון, הנבובות, השקיפו מעבר לחיים, כמו בעד חלל ריק. הוא נוסה בכול. ידע את הכול, ולא היה עונג אשר מנע מעצמו וצער ומכאוב אשר לא ידע. חטאו של אוסקר ויילד דבק גם בו, אך לבית-האסורים לא הובא, כי אם יצא את ארצו ונדד בניכר. מאחורי בד סיפוריו אורב תמיד מאורע הילדות הנורא, המלחמה שגזלה מאיתו את מולדתו הקטנה, בית-אבותיו. הוא לא זכה לראות את האי אלזן מושב לדנמרק, כי מת לפני מלחמת-העולם בתוך עגלת-רכבת באמריקה." את ספרו "תינה" מקדיש הרמן בנג לאימו, אשר אליה היה קשור, כניראה, כל ימיו בהרגשת יתמות, שנבעה גם מאובדן אי-מולדתו ועולם ילדותו במלחמה. ואולי משום כך, בתוספת טירופו של האב ומותו – יסבירו הפסיכולוגים – דבק בבנג "חטאו" של אוסקר ויילד.

בשער ההקדשה הוא כותב כי הספר "נברא מתוך זיכרונות עלייך, על המקום, אשר שם ילידתיני." הוא מתוודה על הרגשת היחלשות הגזע המפכה בדמו, ומסיים ואומר כי כל דמויות הנשים שבספר עוצבו בדמות האם:

"בהן מפכה דמך, הדמויות האלה הרי הן את, את בעצמך, הן ילידות ששונך וצערך, דיוקנך דיוקנך וקולן קולך. הן אוהבות ומתענות כמוך. כמוך וביגונך הן יורדות אל הקבר בדמי נעוריהן --- בשער הספר הזה אכתוב את שמך כזכר ימי האורה, וכזכר הבית הנראה לרגע מבעד הדלת אשר תינעל במהרה, אך התחוללה המלחמה על ביתנו הישן, ובאו עלינו כתומם הפורענויות והמוות."

תינה היא נערה משרתת בבית מנהל היער, האדון ברג. והיא גם אומנת לבנו הצעיר, הרלוף. קשה שלא לשים לב לדמיון שבשמות: הרמן בנג – הרלוף ברג. ואולם הרלוף אינו מופיע כלל בספור. הסיפור מתחיל בפינוי הגברת ברג עם בנה הרלוף מן האחווה, מפני המלחמה המתקרבת. באחווה, הנעשית משכן לקצינים ולחיילים הדניים, נשארת תינה יחד עם מנהל היערות, ברג, שהוא עתה קצין בצבא. פרשת אהבה עדינה נרקמת בין תינה לבין ברג, שאותו היא אוהבת מילדותה. תקופה ארוכה אין ברג מעז להתקרב אל תינה. התיאור המאופק, המינורי, של נהייתה אליו, בא על רקע תיאורי המלחמה והמפללות התכופות שסופגים הדנים מידי הגרמנים במלחמת 1864. בנד משתמש מצד אחד בטכניקה שניתן לכנותה היום דוקומנטארית, בשלבו מאורעות היסטוריים וקטעי "קורספונדנציות", כלומר כתבות של עיתון, בלשון המתרגם – בתוך ספרו.

ומצד שני כתוב הספר בסגנון אימפרסיוניסטי שירי. לעיתים קרובות, משפט אחד או שניים בפסיקה. חזרות רבות. הרבה אווירה והלך-נפש. אודה על האמת: סגנונו של הספר הזה כמעט אינו עומד בפני שינוי הזמן, ולא רק בגלל התיישנותו של התרגום. נפש הקורא בן-ימינו אינה עשויה ליהנות מן הקצב האיטי ורב-השרטוטים, סגנון שכאילו מסתיר תמיד את העיקר ואף פעם אינו מגיע אליו. בן-תקופתנו נעשה, כנראה, תכליתי מדי, גם בקריאתו.

לאחר התפרצות אהבתם של תינה וברג, מתחילה השקיעה, ועימה תיאורי הנסיגה, שריפת אי-הילדות, והמפלה. הספר מתאר מפלה ונסיגה מתמדת וצבא מובס. מתאר כמו מאחורי הקלעים, בלא תיאורי קרב, רק את הנעשה בבית-האחווה ובסביבתו. תינה נוכחת כי ברג שומר את אהבת נפשו לאשתו, ורק מצוקת בדידותו במלחמה קירבה אותו אליה, אל תינה. ברג נוכח בטעותו, אך מאוחר. אהבתם נשברת. ברג נפצע פצעי-מוות במלחמה. תינה מטביעה עצמה בנהר.

בנג קרא לספרו בהקדשה: "ספר השיעבוד ואובדן המולדת". הנסיגה החיצונית מתרחשת במקביל גם בלב תינה וברג. תינה אינה מאבדת עצמה לדעת מפני שברג נפצע פצעי-מוות, אלא משום שעל מיטת מותו הוא קורא בשם אשתו ולא בשמה. אילו קרא בשמה, היתה ודאי שומרת לו נאמנות של בדידות כל ימי חייה.

* הרמן בנג: "תינה". רומאן. תרגום מ. טמקין. ספריית מצפה, ספרי פרוזה. העורך אשר ברש. ירושלים. תרפ"ז, 1927. ר"א עמ'.

אהוד בן עזר

“זהב בחוצות”

ל-מ. י. בן-גבריאל

עברית: 1969

פורסם לראשונה במוסף “משא” של עיתון “למרחב” ביום 26.12.1969

[אהוד: תחילתו של המדור “ספרי דורות קודמים” היתה במדור “קריאה שנייה” (ו“קריאה אפשרית”) במוסף “משא” של עיתון “למרחב” בעריכתו של אהרון מגד. כאשר מנחם ברינקר קיבל את עריכת “משא”, הוא ביטל את המדור ומחק את כותרת המדור “קריאה שנייה” מהרשימה הזו, ואז עברתי ל“תרבות וספרות” של עיתון “הארץ” בעריכת בנימין תמוז].

ספרו של הסופר היהודי-האוסטרי המנוח מ. י. בן-גבריאל, שגר בירושלים – “זהב בחוצות” – מעורר סקרנות הן באשר לאדם שכתב אותו והן באשר לתקופה שעל אודותיה נכתב. הרומן תורגם לעברית בידי אביגדור המאירי, ואמנם הוא שייך, מבחינת תוכנו, למשפחת ספריו של המאירי עצמו, “השיגעון הגדול” ו“בגיהינום של מטה”. הספר נושא חותם אוטוביוגרפי מובהק, ומחברו מעיד עליו שהוא “ספר-הימים”, היינו – יומן, אם כי אין “יומנאות” זו מורגשת כלל בסגנון הכתיבה.

בן-גבריאל, המכנה עצמו בשם – דן – בספר, היה כנראה קצין בצבא האוסטרו-הונגארי במלחמת העולם הראשונה, ולאחר שנפצע ושכב שנה וחצי בבית-חולים, נשלח, ב-1917 [לפני 100 שנים], לירושלים, שהיתה חלק ממערך הצבאות התורכי, הגרמני והאוסטרי בחזית המזרח. הנסיעה למזרח נראית בעיני הקצין היהודי הצעיר כמסע הרפתקאות מופלא. רכבת האוריינט-אקספרס לקושטא [כיום איסטנבול], קושטא, הנסיעה ברכבת דרומה, חלב, דמשק, (בדמשק הוא פוגש מועמד-לקצין בשם דניאל אוסטר, אחד היהודים ששירתו בצבא האוסטרי, ושנעשה ברבות הימים ראש עיריית ירושלים [ובעל קירבה משפחתית רחוקה לסופר פול אוסטר]), ומשם ברכבת לארץ-ישראל, ולירושלים. מישכנה של המשלחת האוסטרית בירושלים הוא במנזר רטיסבון. שמה הרשמי: “תחנת המשלחת הסאניטארית הסורית של ה.מ. הקיסר והמלך”, ותפקידה – בית חולים זרווה לחיילים אוסטרים פצועים מן החזית אשר נגד האנגלים בעזה.

שם הספר – “זהב בחוצות” – מרמז על עיסוקם העיקרי של מרבית הקצינים והחיילים היושבים בראטיסבון – סחר חליפין בזהב. לפי החוק התורכי מחליפים בקושטא לירת-נייר תורכית עבור לירה זהב, ואילו בירושלים מחירה של לירה זהב – תשע וחצי לירות נייר תורכיות, וככל שהמלחמה נמשכת – עולה שער הזהב לרעת כסף הנייר. הפרש שערים זה מנוצל על ידי רשת מבריחים, ששותפים לה מרבית קציני צבא הוד מלכותו הקיסר פראנץ יוסף. שליחי הרשת מבריחים זהב מקושטא לירושלים, מוכרים אותו עבור לירות תורכיות, מעבירים אותן בחזרה לקושטא, וקונים בהן מחדש זהב על פי השער הרשמי, הנמוך. את הכסף משקיעים בניירות-ערך אנגליים (!), שהרי ברור לכול שהאנגלים עתידים לנצח, או ששולחים הביתה, לאירופה. עיסוק שליו זה בהתעשרות נעשה בתוך עולם של סבל ויסורים. מנזר ראטיסבון הוא כאי של שלווה ושובע בתוך עיר מזת-רעב ופרוצה למחלות, לעינויים ולנגישות השלטון התורכי. נשים מהוגנות ונערות, מכל העדות, מוכרות עצמן בזול, עבור פרוסת לחם, מפני הרעב.

מתאר בן-גבריאל תמונה מזעזעת, אופיינית לאותם ימים.

נתכבדתי בביקור. ביקור מחריד. נערה יהודייה חמקה בדלת אל חדרי, מבלי לדפוק תחילה, מבויישת ודחילה, בעיניה ברק כהה. רועדת מתוך התרגשות, – ובלי כל הקדמה, במילים כמעט לא-מובנות הציעה לי את עצמה, וברגע הראשון באמת לא הבינתי, מה היא רוצה, רק את התאוה הבהמית ראיתי בעיניה הנדבקות אל תפוחי-הזהב שעל שולחני.

“את רעבה?” שאלתיה שלא מדעת ממש, כשמבטה התחיל להרגיזני. היא לא הבינה אותי, או אולי לא שמעה את שאלתי. השפתיים שבפני-הנערה המכוערים, המנומשים והחדים, רעדו בעין. מפיה נטף ריר על החולצה העלובה, שסיכת ביטחון חלודה אחזתה על חזה השטוח. חזרתי על שאלתי.

לבסוף ניצנצה בפניה הבנה.

“רעבה?” מבטה הרטיט דרך החדר ושוב נדבק בפירות שעל השולחן.

הזחתי אליה את הפירות.

מפיה יצא כעין גירגור, קול קורא, שרק פעם שמעתי כמוהו מפי גמל שנפל ומת. אחר כך שלחה את ידה, את יד תינוקית אפורה ודלת-בשר, שלחה אותה לאט-לאט, אך לא יכלה לתפוס את התפוז בחולשתה הנרגשת, שתקפתה למראה המאכל הקרוב.

קלפתי לה אחד ושמתיו לפני על השולחן, ועוד לא הספקתי להגישו לה, התנפלה עליו, אולי המילה התנפלה אינה המילה הנכונה. אפשר לומר: זרקה עצמה. גופה נזרק בכוחותיו המעטים על הפרי, גייצה ממנו פלחים כחיה על סף מיתת-הרעב ובלעתם בלי לעיסה, כשרירה נוזל כל הזמן על הידיים הרועדות כבשבץ. ולא הספקתי לקלוף לה פרי שני – גירוי הקאה תקפני – והיא תחבה כבר גם את הקליפות העבות והבוסרות אל פיה ובלעתן.

“אל אלוהים, קראתי מזועזע, “עד כדי כך רעבה את?”

“רעבה?” ענתה בחיוכה המטורף, ותוך שקרעה את התפוח הבא עם קליפתו, גימגמה תוך שיהוק עצבני, שכנראה היקשה עליה את הבליעה: “ארבעה ימים... לא אכלתי.”

אחר כך הקיאה.

זוועה של טירוף תקפתני.

“צינר!” צעקתי אל הפרוודור ויצאתי.

“צינר אך זה יצא.” בא קולו של פלקי מן החצר והוסיף: “אתה יודע דן? הזהב עלה לעשר ורבע. אומרים שבגדד משלמת כבר ארבע-עשרה.”

ככלב מוכה הסתחבתי חזרה אל חדרי.

בינתיים התאושה הנערה ובלעה את כל התפוזים. דומני, שהיו שישה במיספר, תפוזי יפו גדולים.

סחרחורת אחזתני. הלאה מפה, הלאה! גנח משהו בקרבי, אין לי עוד כוח להביט בפני המלחמה הזאת. עליי להציל את עצמי. נערה זו, המציעה עצמה בעד תפוחי-זהב אחדים... זאת לא נפש-אדם... זוהי המלחמה... שם היא יושבת ואוכלת את התפוחים שלי... עוד מעט ותאכל גם את בשרי... החוצה מראטיסבון... פה אין מקום למלחמה, פה מספסים בזהב... (“זהב בחוצות”, עמ' 141-143).

הלויטאננט ואלטר צינר, אליו רץ דן במצוקתו, הינו אחת הדמויות הסימפאטיות והאנושיות שבספר. כיהודי שיהדותו אינה ניכרת בו, אך גם אינו מתכחש לה, הוא מחזיק ביד קשה את משמר החיילים של המשלחת הרפואית. אך בתוכו פועם לב חם. שנאת התורכים והגרמנים (המשותפת לכל אנשי המשלחת האוסטרית) – מביאה אותו, עם גבור הרעב בירושלים, למחשבת טירוף – הוא מבקש להקריב עצמו למען האנשים הסובלים בכך שיתנקש במו ידיו בחיי ג'מאל פחה. אולם התוכנית אינה יוצאת לפועל.

ביוזמתו מטמינים את אוצרות מוזיאון בצלאל הסמוך בתוך בור מים ריק. ככל יכולתו הוא עוזר לתושבים המקומיים במזון ובהטבות שונות.

תוכנית שיגעונית מפעמת אותו בהרגישו כי האנגלים עתידים לכבוש את ירושלים – לפוצץ בכוח את שער הזהב של חומת העיר העתיקה, הפונה להר-הזיתים, כדי להמריד את התושבים כולם נגד התורכים. סופו שהוא נשלח מירושלים לאחר שהלשינו עליו ועל כוונותיו ל“בגידה”.

"חולה"-ירושלים ומעורער בנפשו הוא עוזב את העיר שהתאהב בה ובתושביה, וכמה ימים לאחר מכן, עוד בטרם הכיבוש האנגלי, מגיעה פקודת ההעברה גם לקצין דן, המספר את עלילת הספר ב"יומנו".

הספר שזור ממוארים מעניינים על אורחות-חיים והווי של העיר ושל המשלחת האוסטרית: ספרים, פרוצות, "אחיות רחמניות". הווי חיילים, מפקדים שיכורים, קצינים משומדים, נואפים ותככנים, וכיצא באלו, תורכים, יהודים, גרמנים, מדיארים, אוסטרים, ערבים, ארמנים ויוונים, שלל עמים, עדות, תאוות-בצע וסבל, הומור וכאב.

המיוחד בספר הוא היותו עדות של איש צבא אוסטרי על ארץ-ישראל וירושלים בשלהי מלחמת העולם הראשונה. רוב העדויות שבידינו, בין היסטוריות ובין ספרותיות (סמילנסקי, ראובני, ברנר, פרשות ניל"י, "השומר" וגירוש תל-אביב) – הן ממקורות יהודיים-מקומיים, או מן הצד הבריטי. התורכים לא הירבו לכתוב. הגנרל לימאן פון סנדרס, ראש המשלחת הגרמנית הצבאית בתורכיה, אמנם פירסם ספר זיכרונות לאחר המלחמה, אך הספר (שאינו מצוי בעברית) ודאי שאינו עוסק במיוחד במצב היישוב האזרחי בארץ.

עדויות של בן-גבריאל יש בה אפוא גם ערך וגם ניחוח מיוחדים. ערכה ההיסטורי – בבואה לאשר, מה שהיה ידוע, שהאוסטרים (ובמידה רבה גם הגרמנים) חשו קירבה רבה יותר אל אויביהם האנגלים, שהם אירופאיים, מאשר אל בני-בריתם התורכים, על פראותם האסיאטית, צבאם העלוב (בו מכים קצינים את חייליהם) ועל שחיתותם ויחסם האכזרי לאוכלוסייה האזרחית. התוקף הגזעי של המלחמה מורגש ברתיעתם של האוסטרים למסור שבויים אנגליים לבני-בריתם התורכים, סולידאריות אירופאית האוחזת אפילו בחיילים הפשוטים. גם חוסר הטעם שבמלחמה, ויחסם הציני של החיילים והקצינים כלפיה – מעידים על אופייה של המלחמה והתקופה – כפי שבאה לידי ביטוי בספרים אחרים, מ"החייל האמיץ שווייק" ועד ל"השיגעון הגדול" ול"במערב אין כל חדש".

ואילו ניחוחו המיוחד של הספר הוא בתיאור הספרותי הרגיש על אודות פגישתו של הקצין היהודי-האוסטרי הצעיר עם המזרח, עם ירושלים ועם יהודי הארץ. ראוי הספר לקריאה לכל מי שרוחה של אותה תקופה קרוב לליבו.

* מ. ג. בן-גבריאל: "זהב בחוצות". רומן. עברית: אביגדור המאירי. הוצאת אחיאסף, ירושלים 1946. 167 עמ'.

גדעון ברוידא

סופר שנשתכח: מ"י בן-גבריאל

פורסם לראשונה בעיתון "הארץ" ביום 6.11.1996

היישוב העברי הקטן בארץ-ישראל לפני קום המדינה קיבץ לתוכו דמויות מעניינות אשר, בשל גודלו הקטן של היישוב, היו בולטות ומוכרות לסביבתן, והשאירו בה את חותמן. רוב הדמויות האלה נעלמו במשך הזמן מהזיכרון הקולקטיבי, על רקע האירועים הדרמטיים של ההיסטוריה הארץ-ישראלית, והצמיחה המאסיווית באוכלוסייה. הוסף לכך את העובדה שרבים מאנשים מיוחדים אלה היו צנועים ולא עשו פרסום לעצמם.

אחת מן הדמויות המגוונות והנשכחות האלה של היישוב העברי הקטן היה מ"י בן-גבריאל. סופר, עיתונאי ואינטלקטואל, שהיה יליד גרמניה. אם כי שמו המלא היה משה יעקב בן גבריאל, קראו לו כל מכריו "מוי", מתוך צירוף שתי האותיות הראשונות של שמו הפרטי. הוא היה אדם צנום, ופניו המחורצים בקמטים הביעו תמיד ידידות וחום. "מוי" ואשתו מרים – אישה מוכשרת בזכות עצמה – גרו שנים רבות בלב ירושלים, בבית אבן קטן ברחוב הנקרא כיום "בן שטח", בקרבת מורד הרחוב "הנסיכה מרי" (אז, "פרינסס מרי"), בשנים שרחוב זה היה עדיין בנוי רק בחלקו, וירושלים כולה היתה שקטה ומעוטת אוכלוסים, ככפר קטן.

על אופיו המיוחד תלמד האנקדוטה הבאה: הוא נהג לכתוב גלויות ולשלוח אותן ל... דמויות מן הספרות או ההיסטוריה. למשל, "לכבוד: מר וילהלם טל, עיר כך וכך, גרמניה." הגלויה היתה חוזרת אליו, כמובן, כשעליה חותמת דואר: "כתובת לא ידועה." במשך הזמן נצבר אצלו אוסף נכבד של גלויות כאלה.

אחד מספריו המשעשעים והמדהימים בשפע הרעיונות ובקצב הכתיבה, הוא ספר שכתב "מוי" ב-1952 בגרמניה,

Frieden und Krieg des Burgers Mahaschavi

הספר תורגם לאנגלית, ויצא לאור באנגליה ב-1952, ובהוצאה אמריקאית נוספת ב-1960. באנגלית נקרא הספר:

Mahaschavi in War and Peace

לעברית תורגם הספר ופורסם בהוצאת מסדה (התאריך לא מצויין), תחת הכותרת "האזרח האמיץ מחשבי בימי שלום ומלחמה". מתרגם הספר לעברית (לא מצוין מי היה) כבר רמוז, בכותרת שנתן, לדימיון הרב שיש בסגנון הכתיבה, ובמידה מסוימת גם בתוכן, ל"החייל האמיץ שווייק", במתכונתו הארץ-ישראלית.

בתרגום העברי מופיעה הקדשה למשה שרת, אז מנהל המחלקה המדינית בסוכנות היהודית, על החלטתו להקים את הבריגדה הישראלית: "הרשיני נא, אפוא, להקדיש לך ספרי זה, שהוא פרי מלחמת העולם השנייה, מתוך הערצה גלויה לכוח ראייתך הכביר והגאוני." "מוי" היה פטריוט מן המדרגה הראשונה, ותרומת המתנדבים הארץ-ישראליים למאמץ המלחמתי מילאה אותו תחושת גאווה חזקה.

הספר כתוב בסגנון משעשע, מלא סרקזם והומור עדין. זהו ללא ספק תבשיל טעים שמעורבים בו תרבות אירופאית, גרמנית, עם תכנים ארץ-ישראליים מובהקים. רק תערוכת כזאת יכולה להקנות לסופר רגיש ומוכשר את היכולת לתאר בהצלחה את האבסורד שציין את מציאות החיים בארץ-ישראל המנדטורית. חבוק מחשבי הוא טיפוס מלא רצון טוב, גדוש רעיונות מכל הסוגים, ולוחם ללא-חת בטחנות הרוח של הביורוקרטיה האדישה ובכניעות הציבורית. "מוי" משלב בדמותו את החייל שווייק עם הלוחם דון-קיוטה, ויוצר אפקט טראגי-קומי מלא צבע ממדרגה ראשונה.

הטקסט כתוב בגוף ראשון: המספר הוא רופא-המשפחה של "כפר גיבורים", כפר של יוצאי גרמניה חרוצים וקשי-עורף. הוא מכיר את הגיבור שלו באופן אינטימי, ונראה כי נשבה בקסם אישיותו החריגה, אשר "רעיון ועיקרון היו תמיד שני הצירים, עליהם נסבו חייו של מחשבי כל הימים." על כן הוא ממשיך לעקוב אחר אישיותו של הגיבור וה"קריירה" שלו.

אנשי הכפר מתפרנסים מחקלאות ולולים, אולם מחשבי מנסה ללא הפוגה לשפר את מצבו הכלכלי של המקום על ידי הכנסת "ענפים" חדשים. "ענף" אחד כזה הוא בקבוקי ריח: כפי שאנשים אוספים בולים או פרפרים, כך יכולים אנשים לאסוף ריחות הסגורים בתוך בקבוקים! לכל צמח בעולם יש ריח משלו, לכל אדם יש ריח המיוחד לו, ולכל מקום יש ריח שהוא מתאפיין בו. זאת ועוד, לכל אדם יש ריח אחר בכל מצב אנושי שהוא נתון בו.

"בריחו ניכר האדם, חביבי, וריח זה משתנה עם השתנות התנאים החיצוניים וההכרה הפנימית," מסביר חבוקק מחשבי בביטחון. "קומוניסטן ריחו אחר מזה של בעל הון או אפילו מזה של הסוציאלי-דימוקראט, ותמיהני, שעדיין לא הגיעו לידי השגה, לקבוע מצב רוחם של בני אדם לפי הריח הנודף מהם."

"מוי"-מחשבי מפתח את הנושא הלאה, ומסביר את החשיבות האנושית וההיסטורית של שימור ריחם האישי של אנשים מפורסמים. והוא מפליג בכנפי הדימיון: "ומה דעתכם, קוראים חביבים, על... ערבוב ריחותיהם של אישים שונים, ועדיף מנוגדים באופיים? כמו, ריחו של אחד מחברי 'השומר הצעיר' עם זה של הרב הראשי בארץ הקודש?" זו דרך בדוקה, טען, להביא לידי "אחדות העמים".

לצד ההומור העשיר, בכל זאת קיים פן רציני לעבודתו של "מוי". בדרכו שלו הוא מתאר את המציאות המסובכת, המסוכסכת, האמורפית, הפגיעה, הלא מגובשת, של אנשי היישוב העברי בימי המנדט הבריטי בארץ-ישראל.

"מוי" כתב כעשרה ספרים, וכן מאמרים רבים, בתחומים מגוונים (היסטוריה, בלשנות וכו') שהופיעו בפרסומים מקומיים (כמו "פלשתין פוסט") וכן אירופאיים (באוסטריה ובגרמניה). אחד מספריו היה רקע לסרט "הבית ברחוב הקרפיונים"**, אשר זכה לשבחים, אך רוב האנשים המכירים את הסרט אינם מקשרים אותו עם שמו של בן-גביראל.

כותב שורות אלה לא היה מכיר את הסופר כלל, לולא קיבל כמתנת בר-המצווה מהסופר עצמו (בתקופה שעוד קיבלו ספרים לבר-המצווה) את ספרו "זהב בחוצות". הספר הדקיק והקסום הזה, בתוך עטיפת הנייר הירוקה-צהובה שלו, שמור עימי עד היום.

תרומתו הספרותית של "מוי" בן גביראל נשתכחה מהקאנון הספרותי העברי, או, יותר נכון, מעולם לא היתה לחלק ממנו, מאחר שכתב גרמנית ופירסם את עבודותיו בגרמניה. ש' שלום גילה עניין בעבודתו של בן-גביראל, ותירגם כמה מספריו לעברית. הפרופסור יוסף קלוזנר העיר-האיץ באדיבות במכתב: "האומנם אין מר בן גביראל יכול לנסות ולכתוב סיפורים בעברית?" – לפיכך רק קבוצה קטנה מאוד של קוראים, בעיקר הירושלמים יוצאי גרמניה שהכירו אותו אישית, הכירה את כתיבתו והבינה אותה. הם חיבבו אותו בשל אישיותו הססגונית, חוש ההומור שלו, נאמנותו לידידיו, ואהבתו העזה לארץ-ישראל ולירושלים.

* גדעון ברודא: סופר שנשתכח: מ"י בן-גביראל. "הארץ". 6.11.1996.

** "הבית ברחוב הקרפיונים" סיפורים מפראג, בן גביראל, יצא לאור על ידי אלף, בשנת 1972, 210 עמודים. גורלם של דיירים יהודיים ולא יהודיים בבית בידיוני בפראג במהלך השבועיים הראשונים לאחר כיבוש צ'כוסלובקיה בידי הנאצים, בחודש מרץ 1939. ספר זה שימש בסיס לסרט גרמני, שהוקרן בטלוויזיה ועובד לגירסה קולנועית. הסרט זכה ב"אוסקר הגרמני" בשנת 1965, חמישה פרסים ראשונים בפסטיבל הסרטים בברלין 1965.

משה יעקב בן גביראל 1891-1965, סופר ועיתונאי יהודי אוסטרי.

[פורסם באינטרנט]

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"על הגבולין" לר' בנימין 1922

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 30.7.1971

יהושע,
לפני ימים אחדים שלחתי לך את קארלייל, והיום קיבלתי את שיגעונותיך. "ספרא דשבילין"
יפה מאוד בחיצוניותו, אבל להדפיסו ב"המעורר" לא אדפיסו, מפני שתוכנו אינו כלום בעיניי. על
דבר הערבים לא אמת – שונאינו המה בארץ, ובכלל, כל זה הוא בעיניי, סלח לי, דברים בטלים.
כן, מלחמה בינינו, אחי הקרוב-הרחוק, וגם ב"המעורר" זה הנני יוצא לנגדך ב"הערה".
שלום לך וברכה, ומחכה לתשובתך,
אחיך.

מכתב זה, שרק חלקו הבאתי, נכתב על ידי ברנר בלונדון ביום ה-4.2.1907 ונשלח לידידו
ומתנגדו-לדיעה ר' בנימין, שישב אז בכפר לוזשן בבוקובינה, ודומה שהכשיר עצמו לעבודה
חקלאית. ר' בנימין היה שמו הספרותי. יהושע רדלר-פלדמן היה שמו האמיתי. הוא נולד ב-1880
בזכורוב שבגליציה, עלה לארץ בסוף 1907, ונפטר בירושלים ב-1957. באחרית שנותיו אף שינה
את שם משפחתו ל"התלמי". כשעלה ברנר לארץ-ישראל ב-1909 הוא השתמש בדרכונו של ר'
בנימין, ומשום כך נקרא ברנר בבואו ארצה – פלדמן, ויכול היה לשעשע את נפשו פרק זמן קצר
שהוא עולה אינקוגיטו.

"ספרא דשבילין" לר' בנימין, שאותו דוחה ברנר, משום שאינו מאמין באפשרות של שלום בין
יהודים לערבים, התפרסם לבסוף בקיצורים על ידי ברנר ב"המעורר" שנה שנייה, חוברת ז',
מחודש יולי 1907, בשם "משא ערב".

"אחי יהושע", כותב לו ברנר ב-2.7.1907 – "החלטתי לתת בקונטרס השביעי הבא, שהוא
לפני הקונגרס, קיצור מ'ספר השבילין' שלך בשם 'משא-ערב'."

ר' בנימין כיבד את קיצורי עריכתו של ברנר, וגם את השם שבחר ליצירתו, וכשחזר ופירסם את
"משא ערב" בספרו "על הגבולין" בשנת 1923 – לא שינה ולא הוסיף עליה תג אחד.

את "משא ערב" חיבר ר' בנימין חודשים אחדים בטרם עלתו ארצה, בחודש שבט תרס"ז,
(1907), בעודו יושב בכפר לוזשן בבוקובינה. המשא כתוב בלשון תנ"כית, ובצד "שאלה נעלמה"
למורה הגלילי יצחק אפשטיין ("השילוח", ספטמבר 1907, תשרי תרס"ח) – הוא משמש כמניפסט
של הגישה הפאציפיסטית, האופטימית, האוטופית והרומנטית לגבי היחסים האפשריים בין
יהודים לערבים בארץ-ישראל.

ברנר, שהיה ריאליסט, פסימיסט ואקטיביסט – התנגד בכל תוקף, מלפני עלייתו וכל שנותיו
בארץ – לגישתו של ר' בנימין. הוויכוח ביניהם התמשך על פני שנים רבות, ולא פגם ברעות
ובאהבה ששררו ביניהם.

ודאי הרגיש עצמו ר' בנימין כנביא כאשר פתח את משאו באלו המילים:

“אלה הדברים אשר דיבר בנימין באוזני היהודים קוראי-עברית: ...והיה כי תבוא לרשת את ארץ מולדתך לא תבוא אליה כצר וכאוייב ופקדת לשלום את יושב הארץ / לא באיבה ולא בעברה ולא במשטמה תבנה את משכן דורותיך כי אם באהבה ובחסד ובצדק ובאמונה / ...ואהבת את יושב הארץ כי אחיך הוא עצמך ובשרך לא תעלים עין ממנו / ...כי הוריש לא תורישו מלפניך כאשר לא הורישו אבותיך את יושבי-הארץ מלפנים / ראה קראתי היום בשם העם הערבי יושב הארץ: / ...ובסורך עתה אל ארץ אבותיך ופגשתו וקראת לו לשלום / אך חמישים ריבוא נפש שוכנים בקרב ארצך וקרובים לך קרבת-דם ובשר / וקרובים לך במראה פניהם בארשת שפתיים וכל הגיון רוח / ולא יצוק בליבך דבר בליעל לנשל אותם מן אדמת אבותיך כי לא מרוב חוכמה חשבת כזאת / ...הן קטן מספרו בארץ מולדתך ולך יהיו עשר הידות / (עשר פעמים חמישים ריבוא ישובו לנחלת אבותיהם)...” (“על הגבולין”, עמ’ 99-100).

לשיאו מגיע המשא בחלקו האחרון, הקורא ל”פנשמיות”:

“גם אלה דברי בנימין עבד בנימין / כי תבנה בית-חרושת וחי הערבי עימך / לא תרע עינך בשכרו כי כמוך כמוהו / אין הבדל ופדות בין עברי לערבי / להחיות את הארץ באתם ואת יושביה עימה / ולא לקחת מאחרים באתם כי אם להוסיף להם / והעניק תעניקו להם מן העושר אשר ברוחכם / את בתי ספרך תפתח לו לרווחה ויבוא בו בבניו ובבנותיו / וילמדו בהם שפתך ושפתו / וכתבי-עיתים תוציא להם בשפתך ובשפתו / ואם לרופאך ידרוש ורפא ירפא / גם במדעך על משכבך אל תצר עינך בו / ויקרא בשם אללאה ובשם מחמד נביאו / ויחזיק במעוזי הלאום ובחבלי העבר אין אונס / חוקה אחת ומשפט אחד לעברי ולערבי / וגם את עבודת הכרמים תלמדהו ואת מטע הנטיעות החדשות / ובחדלו לזרוע את שדהו תבואה ובהסכינו לעשות כמתכונתך ומכר לך מן שדהו / כי אין די און לו ואין די הון לעבוד בנטיעות כבתבואות וחדל לעולם / ובשכבר הימים יהיה כאחד מאיתך ולא נודע כי בא אל קרבך / את בניך תיתן לו ולקחת לך גם מבניו / ויבוא דם גיבוריו בדמך והלכת הלוך וגדול / ומצא מין את מינו והיה מין אחד / אנשים אחים אנחנו משפחות אחדות כל גויי הארץ / אראנו אם לא עתה אשורנו אם לא קרוב.” (שם, עמ’ 101-100).

ר’ בנימין היה עקבי בעמדתו זו כל שנותיו בארץ והיה מפעילי “ברית שלום”, עורך קבוציה, ולאחר מכן עורך “נר”. מדי פעם עוררו מאמריו בשאלה הערבית את רוגזו של ברנר. ר’ בנימין מציע במאמרו “בראשית” לבנות גם לערבים שכונה עירונית חדשה ונאה כמו “תל-אביב”, כי “ברור, שהשיטה של בת-היענה הנהוגה עכשיו, אינה שיטה. בשיטה זו תוכלו ללכת עוד שנה, עוד שנתיים, יותר מזה לא. ימיה חוצצים. היא תפשוט לכם את הרגל. עליכם אפוא לשנות את הערכין.” (יפו. י”ד אייר תרע”ב, 1912. “על הגבולין”, עמ’ 151).

ובמאמר אחר “היכל השלום”, שנכתב בתל-אביב בחודש כסלו תרע”ג, 1913, מציע ר’ בנימין “להרים בתוך ירושלים מוסד ומוקדש להרכות שלום בעולם: היכל השלום.” (שם, עמ’ 240), אשר בו, בין יתר ספרים העוסקים בשלום, ימצא גם הספר “שנה אחת” מחיי עבודת הצבא [הרוסי] מאת י.ח. ברנר.

על כל אלו עונה לו ברנר במרירות ברשימה “מתוך פנקסי” שנדפסה באותה שנה, תרע”ג,

1913:

“לא, במפורש הנני אומר: סוג מאמרים פובליציסטיים שכזה הנהו מזיק. פשוט, מזיק. ואם לא מהצד המעשי (מצד זה הלא אין מה להתיירא...), הרי מהצד התוכי. אגב: בסוג זה יכולל גם המאמר ‘היכל השלום’ של ר’ בנימין (ב”התורן”, חוב’ א’). כי ביחס אידיאלי שכזה אל העולם, בחלומות-ילדות ויפי-נפש כאלו, שאין להם יסוד באינסטינקטים הכי-עמוקים של האדם, יש, לדעתי, איזו אי-מוסריות, כן, אי-מוסריות, בהיותם בבחינת אבק פורח, בהיותם נובעים מאי-קליטה כראוי את כל מרירות-המציאות. מה, ר’ בנימין, יש לו, לדבר על ‘היכל השלום’... בעת שאנו, עד כמה שיש עוד רוח-חיים בנו, הרי היינו מאושרים, אילו היתה לנו איזו אפשרות לשפוך את דמנו ודם-אחרים על ארץ-מולדת יהודית, אילו היתה לנו אפשרות למסור את עצמנו ואת בנינו לקסרקטין של אנשי-צבא יהודים. מה, ר’ בנימין, יש לדבר על אהבה לשכנינו בני-הארץ, אם אנו אויבים-בנפש, כן, אויבים? מה יש להכניס בכלל אידיאליות לייחוסים שבין עם לחברו – והיא לא תצלח? היחס האידיאלי כוזב הוא בכול, מאז ומעולם.” (כל כתבי י.ח. ברנר, הוצאת הקיבוץ המאוחד, כרך ב’, עמ’ 323).

“על הגבולין” קרא ר’ בנימין לאסופת מאמריו – כנגד קיצוניותו-ייאושו של ברנר, שהוא “מעבר לגבולין” [שם מחזהו של ברנר].

העניין הערבי, שהוא שליט, אינו נושא-יחיד באסופה זו. יש בה מאמרים ורשימות על ספרות עולם, מדיניות, הגות, ופולמוס ציוני. ויש גם קטעי זיכרונות, כמו הקטע היפה "כינור כי ינופץ..." אורי ניסן (גנסיין) בא ליפו.

בראשונה, מספר ר' בנימין, היה אורי ניסן יושב כל היום בחדר אחיו [הצעיר ממנו, מנחם גנסיין, שחקן ומראשוני התיאטרון העברי בארץ-ישראל], בחצר בית-הספר-לבנות בשכונת נווה-צדק. הלהג והקולות של עשרות ומאות הילדות מביאים אותו לידי ייאוש. הוא חשב כבר אז, כי קיצו הולך וקרוב.

יום אחד בא ר' בנימין ומושכו בחוזקה אל מחוץ לעיר, אל הגבעות אשר בין יפו ושרונה, במקום שהעיר נשקפת משם באופן גרנדיוזי. הים מימין, משמאל פס של הרי יהודה, ומסביב שטח גדול מכוסה פרדסים רעננים, השזורים פה ושם עצי תומר – ואז התחיל אורי ניסן נושם בקלות ומעט מעט נגוזו הבלהות. ("על הגבולין", עמ' 141).

אורי ניסן יושב וכותב התחלת סיפור חדש על גבי מכונת-כתיבה. בעיני ר' בנימין כל קו הוא מעין גילוי חדש. אבל רגש בחילה תוקף את אורי ניסן והוא ממהר וקורע בפניו את הכתוב. אחד מאותה חבורת צעירים שבנווה-צדק כרוך אחר נערה ואומר להתקשר אליה עולמית. ובעיני גנסיין היה זה כאילו אומר אותו אדם לרדת לבירא עמיקתא. "היא לא תבין את הדומייה שבחדר," (שם, עמ' 142).

ומאותו ביקור יחיד שערך גנסיין בארץ בשנת 1908, הוא כותב לאביו: "...בדבר א", שלדעתי אינה תכלית בפני עצמה... משום שלא זאת היא המנוחה ליהודי שאינו סוחר ביהדותו. הנשמה היהודית היא בגלות ולא פה: פה ישנם רק יהודים שלובשים קפוטות ארוכות ומגדלים את זקנם. ויהודים שלובשים קצרים ומגלחים את זקנם. הצד השווה שבהם, שכולם אינם שווים פרוטה. ערמת הדשן של נשמתנו שנשרפה, אצלכם היא." (עמ' 174).

* ר' בנימין: "על הגבולין". רשימות ומאמרים. תרפ"ג. דפוס "אוניון" (אחים אפל) וינה, רחוב ליכטנשטיין 21. קופירייט 1922 ע"י יהושע רדלר-פלדמן, ירושלים. 340 עמ' בצירוף תמונת המחבר.

אהוד בן עזר

“לילות טשקנט”

למרים בר

1970

**פורסם לראשונה במוסף הספרותי של עיתון “על המשמר” ביום 22.1.1971
במסגרת “ספר השבוע”**

טשקנט בירת קאזאחסטאן היתה תחנה של מעבר לאלפי פליטים, גולים ואסירים-לשעבר אשר השלטון הרוסי ומלחמת העולם השנייה היגלום והפיצו ברחבי רוסיה האסיאטית. “אגף הסרטן” של סולז'ניצין מספר על שהותו בבית החולים בטשקנט, שם התרפא ממחלת הסרטן, בשנות החמישים הראשונות [למאה ה-20]. היציאה מבית החולים לרחובה של העיר, טעם הגלידה הראשונה, והששליק, לאחר שנים ארוכות של מלחמה, מאסר וגלות – היו לקוסטוגלוטוב, גיבורו האוטוביוגרפי של סולז'ניצין – לראשית טעמו של החופש.

על אותה טשקנט, כעשר שנים לפני כן, בשנים 1941-1942, מספרת מרים בר בספרה “לילות טשקנט”. מרים בר התגלגלה לטשקנט לאחר שהיתה מגורשת לסיביר, אחת מאותם גולים, רובם אזרחי פולין, שגורשו על ידי הנקוו”ד ממקומות מושבותיהם שנכבשו בראשית המלחמה על ידי הרוסים. [חלוקת פולין בהסכם מולוטוב-ריבנטרופ]. גירוש זה, שנפל כגזר דין חמור על המגורשים ודן אותם לשנים ארוכות של גלות וייסורים, מהן רבים לא חזרו לחופש – הוא שגם הציל יהודים משואת ההשמד בידי הנאצים. עוד חיים ומצויים בינינו רבים שדרך זו, שמתארת מרים בר, היתה דרכם. השווקים של טשקנט היו להם מקור מחייה, צער וייסורים, ואשר הגיעו ארצה לאחר שנים ארוכות של נדודים ורעב.

ספרה של מרים בר הוא אפוא בראש ובראשונה עדות על תקופה בחייה, שתחילתה בשלהי סתיו 1941, בהגיע אליה בשורת החנינה במקום גירוש בארץ אלטאי שבסיביר, והמשכה בנדודיה לעבר טשקנט, שם קיוותה לפגוש בעלה שהופרד ממנה בגליציה, לאחר המאסר והגירוש הפתאומי, ואשר מאז לא ראתה אותו ולא שמעה דבר ממנו.

לאחר יותר משנה של נדודי ייסורים ברכבות וברחובות טשקנט, וחיי רעב ומחסור, באה פגישה מקרית עם ידיד נעורים העושה דרכו לארץ-ישראל כחייל בצבא אנדרס, ופגישה זו, על כל השתלשלותה הדרמטית, סופה שהצילה אותה כאשר כמעט שאפסו כוחותיה, והיא מצליחה לעלות דרך טהראן לארץ-ישראל.

רק לאחר שנים אחדות עתיד להגיע לארץ גם בעלה, שהיה חבוש במחנה כפייה סובייטי, ועוד שנים ארוכות, כדבריה בגוף הספר, עתיד כתב-היד של ספרה לנוח במגירתה, בלא גואל, מסיבות שונות ומשונות, עד שראה אור עתה, באיחור של למעלה מעשרים שנה. לפי עדותה של מחברת, בסיום ספרה, אני מבין כי היתה זאת דווקא הוצאת ספרים ציבורית מכובדת שהשתהה זמן רב את הוצאת ספרה, וסירבה להוציאו, עד שנמלכה המחברת בדעתה ולקחה חזרה את כתב-היד.

אמנם מרים בר היא פסנתרנית, וכיום מבקרת מוסיקלית, ואולם איכות כתיבתה ורגישותה מעניקים לעדותה על אותם לילות טשקנט שבחייה איכות ספרותית ממעלה גבוהה. קראתי את הספר בנשימה עצורה, והייתי מוכרח להפסיק מדי כמה עמודים – כי הדברים המסופרים בו הותירו רושם כה חזק וקשה, שחשתי צורך באתנחתא. פשוט קשה היה לי להאמין, בשעת הקריאה, כי אישה דקה ושברירית זו אכן עברה וחייתה את כל אותם מאורעות המסופרים בספרה. השאלה ששואלת את עצמה מרים בר בספרה האוטוביוגרפי היא – מה החזיק אותה כל אותה עת בחיים? מה נתן לה את הכוח לעבור את אותם לילות של נדודים, בלא כסף, בלא מזון, בלא מקום-לינה ובלא תעודה?

והתשובה מעלה על דעתנו ספר אחר שהופיע לא מזמן [בתרגום עברי] "האדם מחפש משמעות"***, מאת ויקטור פראנקל. פראנקל, שהתנסה בעצמו במחנות הריכוז של הנאצים, מנסה להראות כיצד במצבי לחץ, במצבי מצוקה קשה מבחון, של שלילת חופש, הרעבה וייסורי גוף – מה שמחזיק את האדם היא התכלית של חייו, התקווה, התקווה הריאלית ולא הבריחה האשלייה. והוא מצטט את אימרתו של ניטשה:

"מי שיש לו איזה למה שלמענו יחיה, יוכל לשאת כמעט כל איך."

דומני ש"למה" זו, תכלית פנימית זו, היא שמסבירה גם את כוחו העצום של סולז'ניצין, בספריו כמו בחייו – להתגבר על כל הפגעים החיצוניים, לחיות ולכתוב כאדם חופשי, הנוהג תמיד על פי צו מצפוננו, ובכך אולי אחת הדוגמאות הנעלות לניצחון הרוח האנושית על החומר.

מרים בר צנועה מאוד בכתביה, מהרהרת על עצמה ומצבה בבישנות, כחוששת להגזים, ובכל זאת מתגלים לקורא בסיפורה אותם כוחות נפשיים-חיוניים שגרמו לה שלא תאבד את תקוותה: התקווה לפגוש בבעלה. המאבק הנואש לשמור על צלמה, על ה"אני" שלה, בתוך תנאים חיצוניים של בדידות קשה וטשטוש הדמות. הגעגוע על תצלום פשוט, אשר יזכיר לה את ימי עברה, ומי היא. הפגישה עם אלק, אותו ידיד שמאוחר יותר מציל את חייה, ההרגשה המעוררת כי בעיניו היא אישה, ואפילו נחשקת. הזכייה בשני תצלומים שלה, שעברו עימו בכל נדודיו, ואשר מחזירים לה לתקופה קצרה את הרגשת העצמיות שלה, את תחושת ה"אני" והכרת הערך העצמי.

האכזבה הנוראה, כאשר תצלומים אלה נגנבים ממנה, יחד עם תעודת-הזהות, בחטוף גנבים את ארנקה, באמצע היום. חייה המגיעים עד משבר מפני אובדן אמצעי הקיום, וחוסר התקווה, וממחלת לב המתגברת עליה. ואותה עקשנות שלה, שלא לתת למוות לנצחה, אלא לקום, להסתחב בשארית הכוחות אל השוק, למכור דבר-מה, לרכוש מזון, להחזיק מעמד, להיזכר בכתובתו של אלק, לשלוח מכתב, לבקש עשרה, ליפול שוב ושוב, להיות מלוסטמת וחולה, ולזכות לבסוף בישועה – מכתב התשובה של אלק, אפשרות נסיעה ברכב צבאי בדרך הארוכה לחופש.

סיפור חייה של מרים בר ודאי שלא היה יחיד, ולא בזכות עלילותיה קיים הספר, אלא בזכות יכולתה למסור עליהן ברגישות נדירה, בהתבוננות עצמית מפוכחת ובסגנון של אמת הקונה את אמון הקורא מראשית הספר ועד סופו. מצד אחד, הפחד, הייאוש ותחושת אין-האונים, ומצד שני, התקווה, שנדמית לעיתים כחלום-תעותעים. במבט לאחור שופטת מרים בר את עצמה וברור לה כי לא אומץ מיוחד, כוח פסי או ערמומיות הם שעמדו לה, אלא:

"מקץ שנים שמעתי מפי ידידים שסיפרתי להם קורות נדודי בימי המלחמה, כי היה לי ודאי עוז-רוח בלתי-שכיח אצל נשים, אך את האמת יודעת רק אני: כל החלטה 'אמיצה' שלי היתה תולדה ישירה של הפחד, פחד בהמי ממש, או של הייאוש, שהוא בעצם אותו הפחד אלא מצידו האחר. אומץ בן-פחדים זה היה אף הוא כטבע שני לי. גם למדתי קצת לטפח אותו, כאילו המפחדת לא אני אלא בת-דמות פתייה שנטפלה אליי, והפטנט הצילני מקצת צרות. אבל בליבי פנימה שונאת אני את האמיצים, ואת טיפת אהבתי האחרונה אתן למוגי-הלב, לנרתעים מפני צל-של-הר – כאחים הם לי ושותפים לסוד יקר." (עמ' 113).

* מרים בר: "לילות טשקנט". הוצאת א. לוי-אפשטיין בע"מ, תל-אביב. תשל"א. 1970. תרגום מכתב-היד א. בן-יצחק. 196 עמ'.

** ויקטור פראנקל: "האדם מחפש משמעות". הוצאת "דביר", 1970.

גוגול: מרים בר ילידת ווארשה, למדה במוסקבה מוסיקה ומחול. סיימה בהצטיינות לימודי פסנתר בבית הספר הגבוה למוסיקה על שם שופן בווארשה. היתה סולנית הפילהרמונית והרדיו בווארשה ובשנים האחרונות שלפני המלחמה היתה חברת ההנהלה של המכון המוסיקלי בפולין ובפאריס, ולאחר שעלתה ארצה בשנת 1943 נתנה קונצרטים. ניתן להשיג בארץ תקליט אוסף של נגינות בפסנתר של אמנים וביניהם מרים בר.

אהוד בן עזר שלום,
בסקירתך על הספר "לילות טשקנט" למרים בר, יש טעות קטנה.
טשקנט היא בירת אוזבקיסטן.
בירת קאזאחסטן עברה ב-1997 מאלמטי ל-אק-מולה, ששמה שונה לאסטנה והיא נבנתה
מחדש.
נעמן כהן

פורסם בגיליון 1288 של המכתב העיתי "חדשות בן עזר" מיום 23.10.2017.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"באהלי מדבר"

לעזיז אפנדי

(פסח בר-אדון)

1934

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 24.12.1971

כשהופיע באודסה בשנת 1911 הקובץ "בני-ערב, רשימות וציורים מחיי הערבים בפלשתינא" בחתימת חווג'ה מוסה (משה סמילנסקי) היה פסח בר-אדון [פאניטש] ילד בן ארבע. אך דומה כי בימי ילדותו ונעוריו בפולניה שימשו לו הסיפורים האלה חומר-קריאה מרתק, אשר פירנס את דימונו וקבע לא במעט את דרך-חייו.

הוא עלה לארץ-ישראל ב-1925, עלם כבן שמונה-עשרה, ובמשך שנים היה רועה-צאן אצל הבדווים בארץ-ישראל, עבר-הירדן וסוריה, והיה ידוע ביניהם בשם עבד אל-עזיז, או: עזיז אפנדי. כחווג'ה מוסה לפניו חתם גם בר-אדון בכינויו הערבי, עזיז אפנדי, על קובץ סיפוריו הראשון "באהלי מדבר" (1934). בין הצילומים בספר מופיע גם דיוקנו של בר-אדון הצעיר כרועה-צאן יהודי בין בדווים – עם שפם, זקן, ושתי צמות המשתלשלות על לחייו בנוסח בדווי, לבוש גלימה ערבית ארוכה, על רקע של עדר כבשים.

ואולי לא מקרה הוא שהספר התפרסם בשנה שבה חתם סמילנסקי את שלושת הכרכים של מחזור סיפוריו "בני-ערב".

ב-1942 פירסם בר-אדון את ספרו "בין עדרי הצאן", מסיפורי רועה, ושנה לאחר-מכן – את קובץ הסיפורים "סוסים מספרים", שזכה לפופולאריות רבה, בהביאו מניחוח הרומאנטיקה של סוסות אצילות, כפר ערבי, שומרים עבריים וחיי קבוצה עברית צעירה.

בשנת 1933 סיים בר-אדון את לימודיו באוניברסיטה בירושלים, ומאז התמסר יותר ויותר למחקר הארכיאולוגי ומשך את ידיו מן הספרות היפה.

סיפורי "באהלי מדבר" דומים בגישתם לסדרת "בני-ערב", בשלבם יחד רומאנטיקה והומאניזם, ובהשתמשם בכל סממני ההווי הערבי, בלא הרגשה של זרות וחציצה. הרומאנטיקה מתבטאת בשימוש הרב במעשיות עממיות ובעלילת-גבורה של הבדווים: ענייני שודדים ונקמת-דם, סיפורי אהבה, קנאה וגורל, ובסיפורי הווי מחיי הרועים וגז הצאן.

הצד ההומאני עולה כל-אימת שהמספר היהודי נתקל בגילויים של עוול חברתי, פיגור ודיעה קדומה בחברה השבטית הבדווית. הוא נוטה להזדהות עם גורלו של הבדווי הנמצא בשולי החברה וסובל מחוקיה ומקיטובה המעמד. ברוח זו כתובים הסיפורים על עוניים של הרועים. על גורל הנשים הבדוויות המשועבדות לסדר-חיים עתיק, שמרני, החיות בפחד מתמיד מפני תוספת "צרה" באוהל, ואינן מעלות בדעתן אפשרות של חיים אחרים.

פרק שלם מוקדש לעבדים בתוך השבט הבדווי, אף כי רוב העבדים יצאו לכאורה לחופשי, והעבדות אינה קיימת עוד באופן רשמי, הרי גם בתקופה שעליה מספר בר-אדון עדיין אין העבד בשבט הבדווי חופשי. אם יברח מן השייך אדוניו צפויה לו סכנת-מוות. מעמדן של משפחות

העבדים בתוך השבט הוא נחות, ואפילו הן מצליחות ועשירות יותר ממשפחות של בדווים טהורים אך עניים, עצלים ובטלנים.

גיבור הסיפור "העבד המוכתר" (עמ' 113) הוא אחמד-אל-פואז, עבד משכיל ועשיר, בעל הדרת-פנים ועור-פנים בהיר, ולו רכוש רב. הוא גם יודע קרוא וכתוב, ומנהל את חליפת-המכתבים של האמיר. אחמד נחשב ל"מוכתר" של משפחות העבדים בשבט. הוא מבליט ומזכיר בכל הזדמנות את גזעו-מוצאו, כמתגאה עליו: עבד. ומוזר הדבר: כל בני השבט, בני-החורין, רוחשים לו שינאה גלויה. מהי הסיבה לשינאה זו מצד בן-החורין לאחיו העבד? – אומר אחמד: "בן-חורין אינו אוהב שעבד יעלה עליו, יידע ויצליח יותר ממנו." (עמ' 134).

אף כי אין הדבר נאמר בפירוש, מורגשת הזדהותו של המספר עם גורלם של העבדים, כשנקודת-המוצא היא אולי הרגשתו בתור יהודי, הרואה הקבלה בין מצב העבדים הללו למצבם של יהודים בחברה נוכרית.

הגישה ההומאנית מבוטאת גם בששת הסיפורים המוקדשים לחיי ילדים ונוער בשבט הבדווי. מתואר כאן החינוך הלקוי. התשוקה לדעת לכתוב ולקרוא שאינה מלווה בכישרון ובכוח-התמדה לגבי הלימוד.

מוזכר גם סחר הנערים היפים, שהם היחידים מבני שבטם המצליחים להסתדר בעיר הגדולה, ביירות, מפני ששם הם זונים עם האפנדים (עמ' 18).

נוגע ללב הסיפור היפה "פרידה" (עמ' 171) על שתי אחיות בדוויות קטנות, חדיג'ה בת השש ובנייה בת שלוש-ארבע. שמחת-חיייהן, צחוקן הפראי, הבריא והטבעי, מוצאים חן בעיני הרועה היהודי, שנעשה ידיד להן. יום אחד הוא מוצא אותן שקועות בצער כבד. נודע להן כי אביהן עומד להוסיף אישה חדשה על אימן. "ארורה השמלה, ארורים המגפיים, ארורות המטפחת של משי והחגורה הנהדרת – ביום שיביא יובא (אבא) את כלתו הארורה אנו נלך עם יומא! (אימא)... – צועקת הבדווית הקטנה.

ההבדל בין סיפורי בר-אדון לבין סיפורי "בני-ערב" הוא, שברבים מסיפורי סמילנסקי אין המספר העברי קיים, אלא הם בנויים על יסוד עלילתי-ספרותי המשתדל להעלות תמונת עולם ערבי פנימי, סגור בתוך מסגרתו וסגנונו. רק באחדים מסיפורים אלה של סמילנסקי מופיעה גם נקודת-השקפה יהודית ומתוארים יחסים בין שני העמים. ואילו סיפוריו של בר-אדון קרובים בסגנונם לרשימות הווי ועדות ממקור ראשון על אורחות-החיים שראה במו-עיניו. ולכן דומה שערכם ההיסטורי והדוקומנטארי עולה לעיתים על ערכם הספרותי הטהור, והם אינם מגיעים לאותה אחידות פנימית שבסיפורי סמילנסקי.

שערי הספר הם: **רועים, דמים, נשים, הווי, ילד ונער, מדבר ו"יהוד".** בסיפורים שבחמשת השערים הראשונים נוכח כמעט תמיד המספר, אך לא נוכחת נקודת-ההשקפה הלאומית שלו. נקודת-המוצא היא רומאנטית, הומאנית ואישית מאוד, אף כי עצם הליכתו של בר-אדון אל בין הבדווים כרועה נבעה ודאי ממניע רומאנטי-לאומי: שומה על העברים השבים לארצם להתערות בחיי הרועים הבדווים ובמסורתם, כי זוהי המסורת של תקופת האבות, אשר אליה שואף הצעיר העברי לחזור. שוב מוכח כאן כי העניין שיש לספרות העברית בחיי הערבים נובע מן הצורך להכות שורשים בארץ ולהתערות בה, ולהשתדל לחיות "חיים טבעיים".

ניסיון התערותו של בר-אדון בחיי הרועים מעמיד אותו מול שאלות המתעוררות באנשים פשוטים אלה, והם מתפלאים, מתפעלים ואולי גם נדים בליבם למראה בחור יהודי משכיל, שיכול היה להשיג עבודה טובה יותר, שאינה לפי כישרונותיהם וחלומותיהם, ולגור בבית ולא באוהל או תחת כיפת השמיים – הנה הוא בוחר לחלוק עימם חיי מחסור ועוני של רועים.

יש כאן עימות בין שני עולמות, שתי תרבויות: אך אין בו בעימות, ובתשובות שנותן בר-אדון לבדווים, כל זכר לפרובלמטיקה של יחסי שני העמים, לזרות או לאיבה שהיה עשוי להיתקל בהן בקרב שבטי הבדווים בגלל מוצאו. המציאות הפוליטית-הלאומית של יחסי שני העמים בארץ באותה תקופה ולפניה כאילו מושמת בסוגריים. אולי משום שהמגע הוא עם בדווים הרחוקים מן התנועה הלאומית הערבית, ולא אם ערבים עירוניים.

בשער האחרון "מדבר ו"יהוד" מנסה בר-אדון לעמת בכמה תמונות את חיי הבדווים ומושגיהם על החיים העבריים בארץ-ישראל, בייחוד בקבוצה צעירה בגליל. הוא מתאר קינאה והתבטלות מצד הבדווים כלפי היהודים. זו אינה קינאה בעלת גוון לאומי, אלא קנאתו של האדם הפשוט, הבור, שבוי המסורת המוסלמית והשבטית – שרואה צורת-חיים אחרת, מבין שהיא טובה משלו,

ויודע שאינו יכול אפילו לקוות לקחת חלק בה, מפני הפיגור והעוני שבהם הוא נתון. ואפילו בסיפורים אלה לא מופיעה אף פעם שנאה או הרגשה של קיטוב לאומי בין בדווים לעברים. בסיפור "סולחה", החותם את הקובץ, מתוארת התנגשות שחוזרת פעמים רבות בהיסטוריה היישובית. רועים בדווים עולים על שדה במושבה עברית. שומר עברי רכוב על סוסתו, לבוש כערבי: עקאל, כאפייה ורובה-ציד – מגרש אותם. בדרך בחזרה הוא מהרהר בערמומיותם, אך גם נותן בהרהוריו מעין צידוק למעשיהם: הן זוהי המלחמה העתיקה בין הבדווים הנודדים ובין עובדי-האדמה: מאז שעובדי-האדמה הם יהודים, ונתחמו גבולות לקרקע ונתפסו מקורות המים, השתנו הרבה מושגים של מותר ואסור לנוודים, והשתנתה הארץ. לפתע פוגש השומר חמישה בדווים הקוצרים בגניבה בשדות המושבה. יחיד, ובלא פחד, הוא עולה עליהם. מתפתחת תגרה. הם מפילים אותו ארצה, מכים אותו, במאבק נפלטת ירייה מרובהו ואחד הבדווים נהרג. מוכרז מצב של נקמת-דם בין בני השבט לבין המושבה. רק תיווכם של אנשים בעלי-השפעה משני הצדדים, ותשלום כופר הגון – מביאים ל"סולחה". תיאור מפורט של ה"סולחה" בא בסיפור, בלוויית תצלומים. בר-אדון מספר, כנראה, על מעשה שהוא עצמו היה עד-ראייה לו, או שמא בו עצמו היה המעשה. ושוב, תיאור ההתנגשות, וטקס הסליחה, עומדים עדיין בסימן ה"שלי" של סכסוכי שכנים, ונעדר כמעט לגמרי היסוד הלאומי המפריד. כבדברי השייך המפייס, בתום הטקס: "כולנו בני אב אחד, בני אברהם אבינו! עתה כרתנו ברית שלום ביניכם, ומן היום והלאה עליכם לחיות בשלום, באחוה ובידידות... לעולם, לנצח." (עמ' 206).

* עזיז אפנדי (פסח בר-אדון): "באהלי מדבר", סיפורים. בלוויית שבע תמונות. הוצאת א.י. שטיבל, תל-אביב, תרצ"ד [1934] 206 עמ'.

* * *

אהוד בן עזר

פגישה במצפה שלם עם פסח בר-אדון

ינואר 1972, מתוך היומן

31.1.72. ט"ו בשבט תשל"ב. יום שני. אתמול בבוקר נסעתי לבקר את הארכיאולוג [והסופר] פסח בר-אדון במצפה שלם. הוא הזמין אותי לבוא לאחר שכתבתי במדור ["ספרי דורות קודמים"] ב"הארץ" על ספרו "באהלי מדבר" [גם צירפתי תמונתו מהספר כשהיה רועה עם בידואים, לבוש גלימה ארוכה (עבאיה) ומחלפות שערותיו יורדות לצדדים. ספרו "סוסים מספרים", שיצא לאור בספריית "שחרות" בהוצאת "עם עובד" בשנות הארבעים, היה אחד הספרים האהובים עליי ביותר בימי ילדותי ונעוריי].

עליתי בשעה אחת-עשרה על אוטובוס שהוביל את חיילי היאחזויות הנח"ל קליה ומצפה שלם, ליד בנייני האומה בירושלים. בר-אדון לא הופיע, גם לא התקשר אליי בשבת, למרות ששלחתי לו מכתב על כך שאבוא. אחר-כך התברר כי המכתב לא הגיע.

החלטתי בכל זאת לרדת למצפה, שהרי טרם נסעתי בכביש החדש לעין-גדי. לקחתי איתי את "אנשי סדום" והתבוננתי בהרים ובוואדיות לפי התיאור אשר בספר, מסעו של שמידט עם אברלה בסירה. [תיאורי הנוף בספרי, בייחוד הנופים שמעבר לקו הירוק של 1967, וכמובן לפני השלום עם ירדן – נלקחו ברובם מתיאורי מסעות של אחרים סביב ים-המלח, כמובא בביבליוגרפיה בסוף הרומאן].

הדרך היתה יפה להפליא. יום שכולו שמש ושמיים תכולים. והגבעות של מדבר יהודה – ירוקות. חשבתי שרק בסביבות ירושלים כך, אך הירק לא נפסק עד למצפה-שלם. על הגבעות ובצלעות ההרים רעו בדווים את הכבשים. והמדורות המתעקלים והרכים של הגבעות היו

כמצויירים במעויינים, שבילי כבשים [עזיזים] שיוצרים צורות כמעט סימטריות ומתבלטים בייחוד עתה, על רקע הירק שביניהם. כמו הרבה שמיניות מאוזנות שנוגעות אלו באלו. הגעתי למצפה שלם, ירדתי מן האוטובוס ושאלתי על בר-אדון. אמרו שלא הגיע. חזרתי לאוטובוס והנהג הסכים להוריד אותי עד לדרך למטה, מהלך חמישה קילומטרים. כל הנסיעה הזאת עשיתי בחינם. אך ירדתי מן האוטובוס למטה, והנה אני פוגש את בר-אדון. מתברר שאיחר את הסעת החיילים ובא בטרמפ. הוא שמח שבאתי. השעה היתה בערך אחת ושלושים. עמדנו בפרשת הדרכים וחיכינו לטרמפ כדי לעלות למצפה. ושוחחנו, בין הגבעות לחוף הים. היתה שמש, לא חמה ולא קרה. מזג אוויר נפלא. בין היתר סיפר לי בר-אדון כי הכיר את האישה שעל אודותיה כתב בורלא את "סנונית ראשונה". המעשה היה בקיבוץ רמת-יוחנן. אך אין הוא יודע מה עלה בגורלה של אותה אישה. היה לה יופי מיוחד, לא כשלנו, מזרחי, ובעלת אישיות.

ועוד סיפר על ימיו הקשים של א. ראובני, שעבר בשעתו מן השמאל לימין וכתב ב"בוסתנאי" נגד ההסתדרות. פעם הדפיס פיתרון ב"מאזניים" סיפור של ראובני וערך אותו. ראובני, שלא היה לו כמעט במה לקיים את נפשו – השקיע את שכר-הסופרים בהדפסת הסיפור במקורו. גם שנותיו האחרונות של ראובני עברו בעצב. בקושי נמצאה לו תמיכה זעומה.

לבסוף בא האוטובוס מירושלים ועלינו בו למצפה. אני – בפעם השנייה באותו יום. נכנסנו לחדר-האוכל. בר-אדון הביא "ארוחה". זה היה לאחר זמן הארוחה, כמעט שתיים בצהריים. הוא הביא צלחת ועליה מציות מטוגנות מגרעיני תירס וביצים וקמח. חלקן חרוכות. צלחת גדושה סלט צנון מגורד בפומפייה ועגבניות. כיכר לחם וקנקן מים. ליפתנו את הפת במציות ואכלנו אותן בידיים. ומן הצלחת האחת שאבנו במזלגות את הסלט. בר-אדון הלך ומילא את הצלחת בשנית. איש בריא וטבעי. לבוש כובע פרווה אפור-בהיר ומסולסל. ואף בולבוס גדול לו. פניו שזופים, סלעיים. עיניו קטנות ומבט טוב נשקף מהן. קצת מריר, אבל טוב-ליבו מתגבר על מרירותו. איש ישר, סלעי. כחלק מן ההרים האלה. מקמץ במילים אך אינו שתקן. ואינו מעמיד פנים. אוהב חיים פשוטים. מסתפק במועט. ידיו גדולות ואצבעותיו מסוקסות, אצבעות של איש עמל. כשהוא לבוש [חבוש] בכובע, שזוף – הוא נראה כמעט כמו ערבי. הזכיר לי קצת את דמותו של אבא.

בקרב החיילים והחיילות, שיכלו להיות נכדיו, הוא מרגיש מצויין. חבר של כולם. איש תמים ולבבי. וגם יחסם אליו נוגע ללב. ובכלל – אווירה טובה שוררת במקום. עלינו לחדרו. מיטה פרועה ועליה כמה שמיכות צבאיות. סלים ושאר מכשירי עבודה של חפירה. קסדת אלומיניום שאותה הוא לובש [חובש] בהשתלשלו בחבל למערה. שולחן גדוש ניירות. ספרו החדש "מערת המטמון, הממצאים ממערות נחל משמר" וספרי "אנשי סדום" אשר שלחתי לו. בכל מהפכה. ניראה יותר כמחסן לכלי עבודה וחרסים מאשר חדר מגורים.

הוא הניח את חפציו – שקית ניילון ובה מעטפות נייר אחדות שהביא עימו. יצאנו החוצה. עברנו את שער המחנה, והוא לקחני אל המצפה, וקצת דרומה יותר, למקום המשקיף על פני הקניון של ואדי מורבאת, שחלקו העליון ואדי דרגה. המראה מקסים. אפילו בעין-גדי אין נוף כזה. מרחוק ראינו את הלשון והכף שממולה, את שלוחות עין-גדי לתוך הים, את שפך הארנון, מכוור, צפון הים. כמעט כל חלקו הצפוני של ים המלח פרוש למטה.

עמדנו יותר משעה ושוחחנו. הוא סיפר לי שהיה שומר גם בסביבות קלמניה והכיר את הדוד ברוך [ראב בן עזר, שבנה את האחווה עבור משה גרידינגר מאנגליה]. המקרה שעליו הוא מספר ב"אוהלי מידבר", המעשה בגאולת דם, לא אירע לו אלא למישהו אחר, בסביבות כרכור.

סיפר על ניסיונו בעבודה עם ערבים באזור. כיצד נאסר מנהל-עבודה ערבי שלו על לא עוול בכפו, רק מפני הלשנה, למשך שמונה חודשים. כיצד סבורים הערבים שהוא כל-יכול ומבקשים ממנו שישתדל בעד בני-משפחותיהם. כיצד ביקרו האלוף רחבעם זאבי, גנדי, בהליקופטר. ההליקופטר נחת לפי הרמת ידו של בר-אדון, ומאז נפוצה בקרב הערבים האגדה כי די שבר-אדון ירים את ידו, וגנרלים יירדו מן השמיים!

וכן סיפר על השתאותם [של הערבים] לנוכח גידולי הירקות בערבה. הכבישים הנסללים, שעתה מותר גם להם לנסוע בהם. הורגש יחס אנושי וכאב אמת בדברו עליהם. לא יחס הומאניסטי תלוש, אלא דווקא כזה של אדם שחי עימם ומכיר אותם.

סיפר לי גם על המערות. כיצד השתלשל בחבל על פי תהום, ובמקום אחד, היכן שפתח המערה היה מרוחק מן הסלע שבתקרתה – היה עליו לנדנד עצמו הלוך ושוב עד שבכות התנופה הצליח להיאחז ולהיכנס למערה. וכיצד ירד פעם במשך שלוש וחצי שעות ממערה גבוהה עם בחור

שנתקף פחד גבהים וזחל על ארבעתיו. ועוד כהנה וכהנה סיפר. גם הסביר את מצב הביטחון באיזור. כיצד היו אנשי הפתח באים בסירות גומי, מוציאים מהן את האוויר ומסתירים אותן, ועולים לירושלים בוואדי הסמוך, ואדי נאר, המגיע עד לירושלים. ושם מניחים את הקטיושות. וכיצד סוגר מצפה שלם על הדרכים הללו, ממש כשם שהמצודה הישראלית שאותה הוא חופר, ושאר המצודות – סגרו על ירושלים והגנו עליה בפני המידבר ודרכיו.

השעה היתה כבר קרוב לארבע. להישאר לא יכולתי. ותחבורה ציבורית מסודרת אין. באה למקום בו עמדנו מכונית סוסיתא עם שלושה בחורים דתיים צעירים. הוא הסביר גם להם קצת על הסביבה, וביקש מהם לקחתני עימם. נפרדתי ממנו בברכה והוא הבטיח כי יחזור ויזמין אותי כאשר יתבסס בעין-גדי.

נסעתי עם הבחורים לעבר יריחו. בדרך התווכחתי עם אחד מהם בשאלות של דת ולאום. הצגתי בפניו את השקפתו של פרופ' שלום [היהדות כדיאלקטיקה של רציפות ומרד, זה גם שם הראיון שלי עימו ב"אין שאננים בציון"], והוא, כמובן, התנגד. אפילו הרב [אברהם יצחק הכהן] קוק לא ישר בעיניו. הוויכוחים עם אלה הם חסרי תכלית. דבר אחד מתברר – אנו חושבים שהם כופים אותנו ואילו בהם הרגשה חזקה פי כמה שאנחנו כופים אותם.

לפי עצת בר-אדון פנינו ביריחו שמאלה, אחרי המשטרה, ועלינו בדרך הרומאית העתיקה לירושלים. השקפנו כמה פעמים על ואדי קלט, עצרנו את המכונית. שעה ארוכה היטלטלנו בדרך הגרועה. אך המראות היו יפים. עברנו על פני הר קיפרוס.

בדרך הם פגשו בטנדר עם כמה צעירים חובשי כיפות סרוגות (כיפותיהם שלהם – שחורות, וקודם דיברו בזלזול על בעלי הכיפות הסרוגות). עתה עמדו יחד והתפללו.

השעה היתה קרובה לשקיעה. השמיים בפאתי מערב, מעל הרי ירושלים, אדומים, וההרים ירוקים. גם במצפה שלם הלכנו בין הרבה מיני פרחים שאינני מכיר, אשר צמחו על גבעות המצפה. בר-אדון מספר כי זה לו כארבע שנים שהוא באיזור וטרם ראה צמיחה שכזאת. היה זה חורף בלתי רגיל בכמות גשמו.

בדרך, במכונית, עברנו על פני הסיבוב המוביל למערה בה נהרגו צבי עופר וגד מנלה. [לאיש מאיתנו לא היה נשק אבל הרגשנו עצמנו בטוחים לגמרין].

לבסוף עלינו, ליד תחנת השומרונים הטוב, במעלה אדומים, על הכביש הראשי לירושלים. הגענו לעיר עם תחילה החשכה, כשאורותיה ניראים מהבהבים, נידלקים וכבים. הם הורידו אותי ליד הדואר בעיר העתיקה, היות ופנו לרחוב שמואל הנביא. הלכתי ברגל עד מסעדת מרציאנו ברחוב יפו. אכלתי מנת קוסקוס ושתייתי שתי כוסות טה חם עם נענע. אחר הלכתי למוניות. בדרך פגשתי את דליה שחורי הולכת לעבודתה ב"על המשמר". בילינו שעה קלה בשיחה ב"עטרה" ומשם חזרתי במונית הביתה. אכן, יום גדוש. וכל הטיול מירושלים וחזרה אליה לא עלה לי אפילו פרוטה אחת.

אהוד בן עזר

“הווילון האדום”

לזיול ברבי ד'אורבילי

עברית: 1970

פורסם לראשונה במוסף הספרותי של עיתון “על המשמר” ביום 21.10.1970
במסגרת “קריאה שנייה”

זיול ברבי דאורבילי Jules Amedee Barby de Aureville נולד בצרפת בשנת 1808 ומת בשנת 1889. המבקרים נחלקו עליו בדיעותיהם: היו שאמרו כי חולם והוזהר, המבקש לו חזיונות אכסצנטריים למפלט מפני החולין שביום-יום, והיו שמצאו בסיפוריו ביירוניזם מופרז, דנדיזם והשקפות ריאקציוניות.

דברים אלה נאמרים על ברבי ד'אורבילי בעמוד האחרון של הספרון העברי, ועוד נאמר שם כי הסיפור “הווילון האדום” לקוח מתוך ספרו Les Diaboliques שהופיע בשנת 1874. המספר נוסע בדיליג'אנס לצוד עופות-מים בביצות המערב. בקרון הוא פוגש הולל זקן ומפורסם, קפיטן לשעבר, הרוזן דה-בראסאר. השיחה הרגילה, הבלתי מחייבת, עם הדנדי הקשיש וה“יפהפה” פותחת את הסיפור בהילוך איטי, כהילוך הדיליג'אנס, אשר באחת העיירות הקטנות אף עוצר לאחר שנשבר הסרן האחורי של הגלגלים.

בעיירה הקטנה, השקועה בחשיכה, מתבלט חלון אחד, מואר, ואורו כמו מתעמעם מבעד לוויילון ארגמן כפול. המראה גורם לדה-בראסאר להחוויר “לא כמת אלא כמוות עצמו”, ולספר, פרט לפרט, פרשה מחייו שאירעה לפני שלושים וחמש שנה, בעודו קצין זוטר. בחודשים הראשונים למעמדו החדש, התאכסן אצל זוג זקנים באותה עיירה. לאחר חודשים אחדים הופיעה הבת, העלמה אלברטה, אשר חזרה מלימודיה בבית ספרן של הנזירות. וכאן, תחילה בשעות הארוחה, ואחר כך במסתרים, מתרחשת עלילת אהבה פלאית, שתחילתה ייסורי ציפיה ואחריתה רגשות חרטה ואשם. לא אהבה היתה זו אלא זרות הדדית שהתחדדה לכדי רגישות קיצונית בעקבות עצם הסכנה אשר בפגישותיהם, בצל קורת גג ההורים. מספר דה-בראסאר:

“יש נשים האומרות לך: אני מאבדת את עצמי למענך! ויש מהן האומרות: אתה עתיד לבזוז לי, ואלו הן דרכים שונות להביע את הפטאליות שבאהבה, אך היא? לא! היא לא אמרה מילה... דבר מוזר! ויותר מזה – ברייה מוזרה! היא עשתה עליי רושם של כיסוי-שיש עבה וקשה שלוהט מאחר שהסיקו אש מתחתיו. אני האמנתי כי תבוא השעה והשיש יימס סוף-סוף בחום הלוהט, אולם השיש לא קיפח לעולם את קשיותו העזה.

“בלילות שבאה אצלי לא נהגה התמכרות-יתר ולא דיבורי-יתר, ואם יורשה לי ביטוי הנהוג בין אנשי הכהונה – היא היתה תמיד, “קשה לווידוי” כבלילה הראשון לבואה. לא הצלחתי לפתוח את פיה... לכל היותר הברה של יקוד מוקד שנפלטה מאותן השפתיים הנאות שהוציאוני מדעת, בייחוד מאחר שהייתי רואה אותן צוננות ואדישות בשעות היום. ושום הברה שלא זרעה אור רב על טבעה של נערה זאת, שדמתה בעיניי כספינכס מופלג מכל הספינכסים שבבואותיהן סבוני באותו חדר עשוי בסגנון ‘אמפיר’. “(עמ' 61).

המספר מנסה כל זמן שיחתו עם דה-בראסאר לראות בסיפורו עוד אחת מעלילות האהבים שלו, שבהן התפרסם, ואף משסע לעיתים את הסיפור בהערות על הדימיון לנשות האהבים של פאריס. דה-בראסאר אינו שומע להערות של קלות הדעת והתפארות טרקלינית צרפתית, אלא רומז כי עניין חמור יצוק בסופה של הפרשה. הקורא משוכנע, לפי רמזי הסיפור – כי המעשה נגמר בגילוי צמד האוהבים על-ידי ההורים הזקנים.

אולם הסוף מעניק לכל הסיפור משמעות חדשה ואחרת. אלברטה מתה בשעת חמדתה, בזרועותיו של מאהבה הצעיר. "בקי הייתי בעויות החמדה של אלברטה, וכאשר אירעה לה לא הייתי מפסיק מנשיקותיי. נשארתי כמו שהייתי, סמוך על ליבה, וחיכיתי שתחזור אליה רוחה, מתוך ביטחון של גאווה כי תשוב לחושיה בכוח חושיי אני, והברק שהיכה בה יקימנה לחיים מתוך שיכה בה שנית. אולם תקוותי היתה לאל." (עמ' 62).

הקצין הצעיר מנסה להנשימה, להקיז מדמה, לעוררה בנשיקות פיו, אך לשווא. הוא מנסה להחזירה אל חדרה, אולם לשם כך עליו לעבור בחשיכה את חדר-המיטות של הוריה. הוא מבקש לזרקה מבעד לחלון, אותו חלון בעל הווילון האדום – למען יחשבו כי התאבדה, אולם אז הלא יתברר כי נפלה מחלוננו!

בצר לו הוא עוזב אותה כמו שהיא, ורץ בלילה אל מפקדו הקולונל ומתוודה בפניו. הלה משלחו מיד מן העיר למחוז אחר של צרפת. תוך זמן קצר פורצת המלחמה. הקולונל נהרג. השנים עוברות, ואין דה-בראסאר יודע מה היה סופה של הפרשה וכיצד קיבלו הוריה הזקנים את מראה בתם המתה ובוגדת באמונם.

מבעד לסיפור קליל-לכאורה של הולל, מבעד לאותה הילה רומאנטית של סיפור אהבה מסתורי, נעשה הרוזן, על פי סוף סיפורו, לדמות מורכבת מבחינה נפשית. זיכרון אשמת נעורים, וסודה של הנערה שהתמסרה לו ולא גילה את צפונות נפשה – אינם מרפים ממנו גם ביתר עלילות חייו.

* ברבי ד'אורבילי: "הווילון האדום". ספריה קטנה של הוצאת שוקן. ירושלים ותל-אביב. תש"ז. 1946. תרגמה מצרפתית פועה מרון. 78 עמ'.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"נקמת אישה אחת" לז'ול ברבי ד'אורוילי עברית: 1947

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 19.6.1973
לפני 44 שנים

ז'ול אמֶדֶה ברבי דאורוילי Jules Amedee Barby de Aureville היה סופר צרפתי, בן משפחת אצילים מנורמאנדיה. הוא נולד בשנת 1808 ומת בפאריס בשנת 1889. תחילה חי חיי דנדי, אבל מחמת התרוששות משפחתו נעשה ב-1851 עיתונאי. רמי דה גורמון (1858-1915) כותב עליו: "ברבי ד'אורוילי היה אחת הדמויות המקוריות ביותר שבספרות המאה ה-19. יש לומר בוודאות, כי זמן רב עוד יעורר ד'אורוילי סקרנות הקוראים, וימים רבים עוד יהיה נמנה עם אותם המעטים, הקרויים 'סופרים קלאסיים של מחתרת' הספרות הצרפתית. במותיהם – במעמקי מחילות, אך נאמניהם-מאמיניהם יורדים אליהם ברצון, בה בשעה שהיכלי הקדושים הגדולים פותחים לעיני השמש את חללם הריק והמשועמם. בשדה-הספר כמוהם כ'מאהבים' שבחיים, בתי-אבות הגונים חוששים להתקרב אליהם, אבל שולחים מבט-גניבה ומתגאים שראו אותם. הם אינם כלל מפלצות. אדרבא, מוצאים שהם יפים מאוד, והם חופשים מאוד. כמרים ופרופסורים מנדים אותם מהספריות – ומחביאים בעמקי הארונות. "ברבי ד'אורוילי אינו מאותם האנשים המעוררים התפעלות בנאלית. הוא מורעב וקאפריסי. יש שראו בו פובליציסט נוצרי, רומאנטיקון דתי, ויש שהתמרמרו עליו כעל סופר, פורע-מוסר ומרדן שטני. האמת, שאלה ואלה צודקים. מכאן כל ההפכים, שנראו בו לא רק בחליפות הזמנים, אלא בעת ובעונה אחת. לכתחילה היה כופר בעיקר ושולל-המוסר, אלא כשחל בו משבר רוחני והוא חזר לאמונה הוא נשאר אותו כופר במוסר כשהיה, וזה היה כחידה בעיני הבריות. איש לא ידע, אף הוא גופא, אם הקאתוליות הבודליירינית שלו התמזגה בו עם האמונה האמיתית. על שאטובריאן אמרו, כי 'הוא מאמין בזה שהוא מאמין'. ברבי דאורוילי, להיפך, היה כל-כך בטוח באמונתו, שהרשה לעצמו כל מיני מעשים שבחופש-הדת, אפילו את החופש שלא להיות כלל נאמן לדת.

"ברבי דאורוילי מחונן בתכונה אמיתית של סופר-רומאניסטן, תכונה יקרת-המציאות, הוא מתעניין בחיים. --- כשהוא מתבונן בעיון בחיים, הריהו רואה שם דברים, שרק הוא ראה ולא אחרים. במילים אחרות, בשעה שנדמה לו שהוא מסתכל במציאות, הוא רק הוזה, רואה בדמיונו. המציאות בשבילו אינה אלא אמתלה, רק נקודת-מוצא." (עמ' 5-7).

לפני כמאה שנה, ב-1874, הופיע קובץ הנובלות שלו Les Diaboliques הנחשב לבשל ביותר בין ספריו. למיטב ידיעתי תורגמו עד כה רק שתיים מיצירותיו לעברית, נובלות מאותו הקובץ: "הווילון האדום" שהופיע ב"ספריה קטנה" של הוצאת שוקן בשנת תש"ז, 1947,

בתרגומה של פועה מרון, ובאותה שנה גם הסיפור "נקמת אישה אחת" בתרגומו של אליהו מיטוס.

"הווילון האדום" תחילתו סיפור-אהבים רגיל של קצין צרפתי צעיר בעירת-שדה, ואולם לאחר שאהובתו, אלברטה, מתה בעוית חמדתה, בזרועותיו של מאהבה הקצין בחדרו השכור בבית-הוריה, מקבל הסיפור מיפנה מזור ומרתק, בדומה לאווירה שבסיפוריו של אדגר אלן פו. "נקמת אישה אחת" פותח במסה קצרה על הפריצות ועל הרומאן – "שכן הרומאן אינו אלא היסטוריה של המידות בצורה של סיפור או דראמה. אין שום הבדל ביניהם: הרומאן מתאר את המידות בלבושן של דמויות מדומות, ואילו ההיסטוריה נותנת את השמות והכתובות שבמציאות. יש רק להעיר, שהרומאן חוקר את המידות ביתר עמקות מאשר ההיסטוריה. לרומאן יש אידיאל, להיסטוריה אין. היא משרתת את המציאות." (עמ' 11).

מכאן עובר המחבר לתיאורו של עלם-חמודות ורודף-נשים פאריסאי, רוברט דא-טרסינאי, "גבר מפוכח, זונאי, בעל מוח מפותח, בן התקופה הפוזיטיביסטית, שהיה מבקר הרבה את הרגשותיו, כדי שלא יפחד מפניהן או שלא יפול ברשתותיהן." (עמ' 15).

ובפאריס זו, אשר בה "שעה שאלוהים משליך אל הרחוב אישה יפה, מיד מעמיד השטן כנגדה איזה כסיל, שיספק לה את צרכיה." (שם), פוגש רוברט זונה יפהפייה, ספרדייה, המזכירה לו במראה את הדוכסית דא סיריה-ליאונה הנהדרת, שאותה ראה רק פעמים אחדות מרחוק בעיר-קיט צרפתית. קרוב לגבול ספרד.

רוברט נמשך אחרי אשת-התענוגות, מוקסם מיפי גופה המתגלה לו בדירתה ושיכור עד אובדן חושיו בהתעלסותו עימה. פראית כפנתרה, היא משפיעה עליו גיפופים כאלה, "שהיה רגע, כשנולדה אצל ספקן זה, הכופר בכוח-האהבה, מחשבה נואלת על איזה רגש, שניצת פתאום באישה הסוחרת בגופה." (עמ' 26).

אבל ברגע ייחודה העמוק ביותר מבחין רוברט, כי האישה מתכוננת בצמיד עם תמונה על אמת-ידה, ועם קריאות חמדתה נפלטות מפיה מילים אחדות בספרדית. הוא משוכנע שהוא נמצא עימה במקומו של אדם אחר ומשמש לו כתחליף. אך לא, זה היה בעלה, שקנאתה לו מפרנסת את חייה, והיא נקמתה. דיוקנו, גבר מכוער, תשוש-כוח, שצבע פניו כעין פרי-הזית, ועיניו שחורות-צהובות, נזעם מאוד, אך לא מחוסר-אצילות. מראהו של גזלן או אציל ספרדי, ומתברר שהזונה היא-היא הדוכסית דא סיריה-ליאונה.

קסם פריצותה וחושניותה פג בעיני רוברט משעה שהתוודעה אליו והיא מספרת לו כיצד הגיעה למעמדה השפל. סיפור של נישואים בין שתי משפחות אצולה, חייה בטירה בודדה לצד בעלה, מבלי שתדע אהבה מהי, פרשת אהבתה הקצרה, רוחנית ומלאת קדושה והערצה, לבחור צעיר, דודנו של הדוכס, בעלה. וכיצד נרצח אהובה לעיניה בידי משרתי בעלה וליבו הושלך לכלבים. לרצוח את בעלה, זה נראה לי עונש קל מדי. היא בורחת מטירתו בכוונה ברורה – להיעשות זונה מן הסוג השפל ביותר בפאריס, לחלות בעגבת ולמות, ובכך לנקום ביקר לו מכול, בכבודו.

כה נחושה החלטתה, עד כי רוברט מתאפק ולא בא אליה שנית. הוא יודע, ששום כוח לא יחזיר אותה מהדרך שבחרה בה. היא מתזירה לו אפילו את הלואידורים של זהב ששילם לה, באומרה: "אני זונה, שמחירה חמישה פראנקים, לא יותר!"

שנה ויותר נעדר רוברט מפאריס, ובחזרו נודע לו דבר מותה, והכתובת שביקשה לחרות על מצבתה:

פ"נ
סנציה-פלורינדה-קונצפסיון
דא-טורה-קרמטה,
הדוכסית ד'ארכוס דא-סיירה-ליאונה,
זונה שחזרה בתשובה.
מתה בבית-החולים סלפטרירי ביום...
תנוח בשלום על משכבה!

ואולם רוברט, שהולך לשאול את הכומר בסלפטרירי על ימיה האחרונים יודע, כי "הדוכסית לא חזרה בתשובה, וכי אובדנה הטראגי לא היה אלא המשך לנקמתה – אחרי המוות!" (עמ' 61).

* ז'ול בארבי ד'אורווילי: "נקמת אישה אחת". מבוא מאת רמי דה-גורמון. מצרפתית: אליהו מיטוס. "עידית", הוצאה ספרותית, תל-אביב, תש"ז, 1947. 61 עמ'.

ויקיפדיה: רמי דה גורמון (1858-1915) פגש בברט דה קורייר (ששימשה כמודל בסדנתו של הפסל אוגוסט סלזינגר) והיא הפכה למאהבתו. במשך 1887 הוא כתב לה מכתבי אהבה נלהבים שאחרי מותו התפרסמו בשם "מכתבים לסיסטין". הוא עבר להתגורר בביתה והשניים חיו שם יחדיו עד מותם. ברט דה קורייר נשארה תמיד נאמנה לו ובהשראתה כתב את הרומן "סיסטין" (1890). ב-1889 רמי דה גורמון היה אחד המשוררים הסימבוליסטים שייסדו את כתב העת לספרות "מרקור דה פראנס", אשר לו תרם במשך עשרים וחמש שנה ואשר נקשר בשמו קשר אמיץ. ב-1892 פרסם את ספרו "המיסטיקן הלטיני" שבו תיאר את משוררי המזמורים הנוצריים ואת השירה הסמלית של ימי הביניים. ב-1896 פרסם את "ספר המסכות" הכולל תיאור ממקור ראשון של חיי המשוררים הסימבוליסטים בפריז.

באותה תקופה נתקף בזאבת העור שפגעה בפניו ובראייתו והשאירה צלקות. מאז נשאר מסוגר בביתו אך יצא מדי פעם למשרדו ב "מרקור דה פראנס". מכאן ואילך לא היו בעבורו אלא ספריו ועבודתו בכתב העת שבו פרסם קטעי רומנים, מחזות, שירים, מסות ומאמרים שבהם גילה את בקיאותו הרבה בספרות בשירה ובאמנות.

רמי דה גורמון מת ב-1915 כתוצאה משבץ מוחי, ונקבר בבית הקברות פר לשז בפריז. ברט דה קורייר ירשה את כל כתבי ידו ואת ספרייתו שאותם העבירה לאחיו, ז'אן דה גורמון, לפני שנפטרה שנה מאוחר יותר. כעבור מספר שנים אחיו פירסם כמה מיצירותיו שעד אז לא ראו אור.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"מכתבים מן החזית"

לאנרי בארביס

עברית: 1950

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 2.8.1974

כאשר פרצה מלחמת העולם הראשונה לפני שישים שנה, באוגוסט 1914, היה הסופר והעיתונאי הצרפתי Henri Barbusse – אנרי בארביס (1873-1935) כבן ארבעים ואחת. עיתונאי במקצועו, קשור לבית-ההוצאה "האשאט" ומשתתף לפי חוזה קבוע בעיתון "מאטן". הוא למד בבחורותו פילוסופיה, שיריו המוקדמים היו סימבוליסטיים, ואחר פנה לפרוזה ונעשה סופר נאטוראליסטי. נוסף לכך היה כנראה כבר אז חולה-שחפת.

הוא התנדב לצבא הצרפתי, ולמרות מחלתו השתדל והצליח להישלח לחפירות. וזאת עשרים שנה לאחר סיימו את שירות החובה הצבאי. הוא השתתף בקרבות כחייל פשוט, ואף הצטיין כמה פעמים וזכה בצלב הברזל. תוך כדי המלחמה, ובייחוד בתקופה ששירת כאלונקאי וכמשרטט מפות, אסף חומר וכתב את ספרו "האש" (1916), תיאור פאנוראמי ונאטוראליסטי של המלחמה במגמת מחאה אנטי-מלחמתית מובהקת.

היצירה נדפסה בהמשכים בעיתון ובאותה שנה אף נדפסה בספר וזכתה מיד להצלחה רבה. עד חודש יולי 1918 נדפסו מאתיים אלף עותקים, הספר תורגם לשפות רבות וזיכה את מחברו בפרס גונקור, ובשם בינלאומי, אך עורר גם שערורייה בחוגים ימניים בצרפת, אשר יצאו בתוקף נגד דיעותיו הפאציפיסטיות והסוציאליסטיות של בארביס, בעיקר הצטיין בכך העיתון הריאקציוני "אקסיון פראנסאז".

לאחר המלחמה יסד בארביס חבורה פאציפיסטית בינלאומית בשם "קלארטא", על שם אחד הרומאנים שלו שהופיע בשנת 1919, ובא לידי סכסוכים רבים עם שלטונות ארצו בגלל דעותיו הרדיקאליות. את שנותיו האחרונות הקדיש לתעמולה לשלום ולסדר סוציאלי חדש. הוא הוזמן לביקור רשמי בברית-המועצות, ומת שם. כמעט כל ספריו תורגמו לרוסית, והוא זכה לכבוד גדול ברוסיה בשעתו.

בשר תותחים

מוזר כי ספרו המפורסם ביותר, "האש", לא תורגם כלל לעברית, שעה שספרים רבים אחרים על מלחמת העולם הראשונה, מקור ותרגום, זכו להצלחה רבה בקרב קהל קוראי העברית. למעשה לא תורגמה אף אחת מיצירותיו הספרותיות לעברית, והקובץ "מכתבים מן החזית" הוא כשמו, צרור מכתבים ששלח בארביס לאשתו בשנים 1914-1917, והם בחזקת יומן המלחמה העולמית הראשונה, רובם נכתבו בתוך החפירות, ויחד עם קטעי רשימות ששימשו יסוד לרומאן "האש", הם החומר הגולמי של הרומאן: דמויות, מאורעות ושיחות של בני העם, שנאנסו להיות בשר תותחים והתמרדו.

אך בעוד אשר ב"האש" מתוארת דרכם של איש הרוח ואיש העם אל ההכרה הברורה, כי כך אי-אפשר להמשיך, כי העולם צריך הפיכה ובניין חדש, כדי למנוע טבח אימפריאליסטי נוסף, הנה צרור המכתבים נושא נימה צנועה יותר. חלקו הראשון הוא תיאור נוגע ללב, הנכתב בהפוגות

שבין קרבות עקובים מדם, בתוך הבוץ, הקש הרטוב, הכינים והעכברים של החפירות, שיחות-מכתב של אדם עם הנפש האהובה עליו והרחוקה ממנו, וחוסר-הידיעה אם ימשיך לחיות מהיום למחר.

ואילו חלקו השני כולל את התקופה בה הוצא בארביס, עקב מחלתו, משירות קרבי בפועל, ונעשה פקיד בקרון מפות של אחת המפקדות, והיה גונב לעצמו זמן כדי לשקוד על כתיבת "האש", ומשלים את כתיבת הספר שעה שפרקיו הראשונים כבר החלו מתפרסמים בעיתון.

עיקר מכתביו של בארביס לאשתו בתקופה זו סובב על עסקי הגהות, תרעומותיו על קיצוצי הצנזורה וההשמטות והתיקונים שבהם ייפתה מערכת העיתון את סיפוריו מחשש שמא הם ברוטאליים ונאטוראליסטיים מדי. במכתבים האחרונים יש כבר תגובות להדים על צאת היצירה בספר: השמחה על כך שחיילים שעברו כמוהו את המלחמה מזדהים עם הכתוב בספרו ומרגישים שהצליח לבטא אותם היטב, השמחה על הצלחתו המסחרית של הספר, וההרגשה כי ההתקפות בעיתוני הימין מבשרות את המשך המאבק הפוליטי בתוך צרפת לאחר המלחמה, ואת עתידו של בארביס כאחד מדברי הזרם השמאלי-הראדיקאלי.

המלחמה הבאה

בתוך שירותו הצבאי, ב-3 בנובמבר 1916, כאשר ספרו כבר מתפרסם בהמשכים, דואג בארביס וכותב לאשתו:

"מזכירתי היקרה והנפלאה, היום הרביתי להרהר ובאתי לכלל החלטה. נדמה לי, כי אם אניח לעניינים שיתנהלו בדרכם הרגילה, כלומר, אם אהיה שוקל את ההצעות השונות, אשא ואתן עם זה ועם אחר – לא אספיק להוציא את הספר עד מועד חלוקתו של פרס גונקור. ובאמת, אסור להחמיץ הזדמנות זו, יש לעשות את הכול כדי להספיק למועד הנכון. יש, אפוא, לחרוץ דין: להחליט החלטה גמורה, שהמו"ל יהיה 'פלאמאריון'. שטות גמורה היא למשוך, להערים, להתחכם, לעמוד על המקח... ולאבד את היתרון החומרי והמוסרי של פרס-גונקור." (עמ' 141).

האם שאיפת התהילה היא שדחפה את בארביס להתנדב למלחמה? בכל סיפוריו על עצמו הוא מצניע לכת וממעט בערך מעשיו, כמצטדק על שקיבל עיטורי גבורה. הוא משתדל לתאר בדייקנות את מראות הזוועה של מלחמת החפירות. את הגוויות הנרקבות, החפירות מלאות הבוץ, זוהמת הגוף, הקור, העכברים, ובקיץ – האבק והזבובים. את חוסר הטעם שבמלחמה, ההרס, ההתבהמות, וכנגדה גילווי רעות וחיבה. והנעשה בצד שבו החזיקו הגרמנים, כפי שהדבר מתגלה לאחר נסיגתם.

דאגתו השקדנית לכתוב ולא להחסיר דבר מכל מה שעניו רואות נובעת מתחושת שליחות עמוקה, הטבועה בתוך השקפת עולמו הרחבה. וכדי להבין את בשורתו ראוי לחזור ולהעתיק את מכתבו מיום ה-14 באפריל 1916:

"ציפורי הקטנה. אילו יכולתי להפיח בך ולוא אך מעט מאותה שלוה, שבה הנני צופה את המאורעות המתרחשים! הרי אין דבר שיוכל לשנות את מהלכם. ולא עוד, אלא שאמונה אחת הולכת ומתחזקת בי, כי אנשים רבים מדי נשתוקקו באיוולתם למלחמה זו והכשירוה, וכי בני-דורנו (הרי יודעת את משפטי עליהם!) עשו כל מה שיכלו כדי שיתרחש מה שמתרחש.

"אומרים לנו כי המתקיפה היתה גרמניה. אמת הדבר. אך אם מוסיפים אגב כך ואומרים שאנו נהגנו כצדיקים שכיבדו ושמרו את השלום, ומעולם – חס ושלום! – לא היו בליבנו מחשבות של תגמול, של תרועת ניצחון, ושמעולם לא הרשינו לעצמנו שום מעשה איבה או פרובוקציה, הרי זה, במחילה מכבודנו, קצת גוזמא. מלחמה זו היא תוצאה פאטאלית ומחוייבת-היגיון מהתנגשות של שחצנויות לאומניות. וכל אחד מן האשמים ייטול נא על עצמו חלק מן האחריות. ואוסיף נא ואומר, כי לאחר פרק-זמן מסויים – לאחר עשר-עשרים שנה, תבוא מלחמה שנייה והיא תחריב לגמרי את העולם הישן, תשלול ממנו את שארית ההון והחומר האנושי, – אם עד הזמן ההוא לא יחליטו העמים המובלים לטבח את ההחלטה הפשוטה וההגיונית להושיט סוף-סוף ידם זה לזה, מעל לדעות הקדומות של מסורות וגזעים, על אפם ועל חמתם של השליטים בשרירות-לב, מבעד לכל הבלי הרברבנות הצבאית, תהילת הקרבות וחשכוונות-התרמית התגרניים של כמה אומות, השואפות לשגשג על חשבון שכניהן, בדכאן בכוח ובשוד את התפתחותם הטבעית של אותם שכנים.

“כולנו רואים על כל צעד ושעל את המאמצים הרבים הנעשים כדי למנוע את אחוות העמים הקדושה, כדי לעכב ולשים לאל את הישגי הסוציאליזם – הדוקטרינה הפוליטית הצודקת היחידה, המתעלה לדרגתה של השקפה בינלאומית, ומוארת לא רק באור האנושיות אלא גם באור הבינה. וכך רואה אני עד מה מעטים הם הפירות שהביא הלקח האיום הזה, והדבר גורע מנכונותי לסבול את הסבל הכללי, שלא היה בא לעולם אילו היה כל אדם חושב כמוני. הנה על כן, אין להתרגז הרבה.” (עמ' 117-118).

* אנרי בארביס: “מכתבים מן החזית” (יומן המלחמה 1914-1917). עברית מרים ברנשטיין כהן. ספריית הפועלים. ספרי משלט. הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר. מרחביה. 1950. עמ' 157.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"ישאו הרים שלום" לאליעזר וסילא ברגמן

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 9.12.1977

בראשית שנת 1835, בחורף תקצ"ה, הגיעה אחר תלאות ונדודי-דרך רבים משפחת אליעזר ברגמן לירושלים. הם יצאו למסע חודשים אחדים לפני כן, בקיץ תקצ"ד, 1834, ממקום מגוריהם בבית מנדל רוזנבאום, אביה של סילא, אשת אליעזר, – באחוזת צל תחתית על נהר מיין, בבאוואריה. הם כתבו מן הדרך, ומירושלים, מכתבים בעברית, ובגרמנית-באותיות-עבריות, והמכתבים הועתקו על ידי מקבליהם בבאוואריה לפנקס, או לכמה פנקסים, אשר רק אחד מהם שרד ונמצא בשנת 1925 בעליית-גג בבאוואריה, בביתו של רופא-שיניים אחד, ד"ר יוסף וולף, מצאצאיו של מנדל רוזנבאום.

הפנקס מכיל עשרים מכתבים בכתב-יד, כתוב בציפורן ברזל, על נייר עבה שהצהיב קצת. הם נכתבו בשנים 1834, 1835 ו-1836. לאחר גלגולים הגיע הפנקס לידי אחד מצאצאיו של אליעזר ברגמן, הוא אברהם ברטורא, איש ירושלים. ועוד לפני שנים רבות, בגיליון "הארץ" של ערב פסח, תרצ"ד (1934), פירסם אחד מהם, כמאה שנה לאחר היכתבו.

במשך ארבעים השנים שחלפו מאז בא הפנקס לידיו, השתדל אברהם ברטורא להשלים את החסר במכתבים אלה, שעל אף היקפם הכמותי הניכר הם משתרעים על פני תקופה קצרה יחסית, מאוגוסט 1834 ועד מאי 1836. הוא חקר וכינס תעודות ומקורות לתולדות אליעזר ברגמן ובני-משפחתו, ואף זכה לגלות (במזרח ברלין) את קברו של אליעזר ברגמן, שנפטר בעיר זו במגיפה בשנת 1852, בעודו עושה במסע שליחות, מיוזמתו, לעורר אחרים לעלות לארץ הקודש, – והעלה עצמותיו לירושלים.

את פרי שקידתו רבת השנים הוציא אברהם ברטורא לפני שנים לא רבות בספר "ישאו הרים שלום", המחזיק את המכתבים הללו ואת תולדות האנשים המוזכרים בהם, ואחריתם. הספר, שיצא כנראה במהדורה מצומצמת (אם כי לא הדורה במיוחד) אזל לגמרי, והעורך עצמו שלח לי, לבקשתי, לפי זמן לא רב, אחד משני העותקים האחרונים שנותרו בידו. דומני כי ראוי היה לחזור ולהדפיס את הספר, במהדורה מצולמת, באחת ההוצאות המתמחות בתולדות ארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, דוגמת יד יצחק בן-צבי.

*

הקריאה במכתבים הללו היא הרפתקה של צלילה בימים-עברו. מרחק המתגמא כיום במטוס-סילון בכמה שעות, היה, לפני כמאה ארבעים וארבע שנים – מסע תלאות ממושך ביבשה ובים, שהשתרע על פני כחצי שנה, ואחריתו היתה בסכנת נפשות ממש, וזאת תוך ניתוק לפרקי זמן ארוכים מכל קשר מכתבים עם בני-המשפחה הנותרים בבאוואריה, מאחר שבואה בשלום ובשלמות של כל איגרת, בתנאים המתוארים, היתה בגדר נס קטן.

הנה תיאור של אחד ה"כתבים" (האגרות), שנשלחו לגרמניה מירושלים בחודשי אפריל, מאי ויולי 1835, והגיעו ליעדם רק באוקטובר של אותה שנה:

“זהו ששלחתם דרך קונשטאנטינו (הגיע לדינו ביום שלאחריו, דהיינו יום ג', י"ג לחודש הזה) לפי שהיה מעושה ונקוב הרבה יותר מן האחרים, מחמת העניין הידוע, כי כל מה שבא לארץ-הקודש, תיבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן, בין מקושטא בין ממיצריים, וכל אשר עובר דרך שם, מתעשן או צריך לשהות בקאראנטן, כל דבר ודבר כפי אשר הסכימו עליו הרופאים.” (שם. עמ' 109).

עניין הקאראנטינה בערי הנמל, מפחד המגיפות, הפיל חיתתו גם על נוסעי האוניות, מחשש שיזרקו עם מטענם לבידוד בתחנות החיטוי הללו, למשך כארבעים יום.

בני משפחתו של אליעזר ברגמן, אשתו, אימו וחמשת ילדיהם, שהקטנה בהם, שרה, היתה בת כחצי-שנה, עברו בעגלות את מעבר הברנר, טירול, ויניציה וטרייסט, שממנה הפליגו בספינה ושהו ארבעים ושישה יום בים, ובנמלים שבדרך, עד הגיעם לביירות.

אליעזר ירד לחוף כדי למצוא משכן לבני-ביתו, ועוד לפני שהספיק לחזור השליך הקברניט את כל בני-המשפחה אל החוף עם חפציהם, בקרב זרים, שאתם שפתם לא הכירו, ולא ניאות לחכות אפילו שעה נוספת אחת, וזאת מפני שאת שכר-הנסיעה שילמו מראש.

לאחר תלאות מצאו להם בית בסאידיה שבסוריה, היא צידון, ואליעזר הריץ אגרת אל מיטיבו ה"קונדיטור" אברהם מנדל, מעשירי ויניציה, ובו סקירה מסחרית מקפת על מצב המסחר, הכספים, התחבורה, המגורים וצרכי גוף ונפש בביירות וביצידון, כולל רשימת כל בעלי האומנויות המצויים והנדרשים. סקירה זו, המשתדלת גם למצוא סימוכין לכך שצידון בגבול ארץ-הקודש נכללה, – מבקשת לעזור בקשרי מסחר מעבר לים, וכן להקל על בואם של יהודים ועל אפשרויות פרנסתם. הוא מבקש להעתיק את האגרת ולשולחה לחותנו בבאוואריה.

מצידון יוצא אליעזר לבדו לתור את ארץ-ישראל, ולאחר שהוא עובר את צפת, טבריה ושכם, הוא מחליט להשתקע בירושלים, שם יושב ידידו ותלמידו ובן-ארצו יהוסף שווארץ (לימים בעל הספר "תבואות הארץ"), שעלה שנה לפניו. לאחר התבססו הוא שולח אדם נאמן להביא את בני-משפחתו מצידון, בפברואר 1835, ובהגיעם בליל שבת בספינה מול חוף יפו מתחוללת סערה עזה, וכל רכושם, כלי-הבית, כלי-מיטה, כלי-לבן, כלי-כסף וכלי-זהב, וגם הארנק ובו ארבעים דוקאטים, הכול נופל לתוך הים, ורק בנס הם מצליחים להציל את נפשותיהם, יחפים, רטובים וקופאים. אך במכתביהם אין הם מתאוננים על רוע מזלם, אלא להיפך, מודים לאל על שהציל את נפשותיהם, ואפילו הבת הצעירה, שרה, שהיא כבת שנה, מוסיפה בשולי המכתב:

“גם אני, מנחים את ידי לכתוב לכם, הוריי-זקניי האהובים, דרישת-שלום, ומודיעה בזאת, שהיה לאימי האהובה קשה מאוד להציל את חיי הטהורים, הקטנה שרה ברגמן.” (שם. עמ' 80).

החיים בירושלים מעניינים ואין בהם תלאות רבות. “גם אני איני יכול להימנע מלדרוש בשלום הוריי-זקניי עם כל בני המשפחה, ועליי להודיע, שרבים – יהודים, טורקים וקצינים אטציטירא [וכולין] אוהבים אותי, משום שאני חוצפה'לה, יצחק ברגמן.” (שם. עמ' 106).

התקופה היא לאחר הפרעות הקשות שהיכו את היישוב היהודי, בעיקר בצפת, בשנת 1834. הארץ נמצאת תחת שלטונו של הפחה המצרי מוחמד עלי, המשתדל לעשותה מעט מתוקנת יותר מאשר תחת שלטון הטורקים. אליעזר מזכיר במכתביו “שלא יעלה שום אחד מהעולים אלינו על דעתו, שיחליף בגדיו או מלבושיו פה, כי אדרבה, כבוד גדול ועניין חשוב הרבה הוא להתלבש פה במלבושים כשלנו, ובכובע שלנו. ומי שרוצה ללכת לפני שררה גדולה כאן, הוא שואל לו מעימנו, איזו אשכנזים, מלבושים להתראות ולהתנאות בהם. ותהיה לי טובה גדולה כאשר אחד מהעולים אלינו יביא לי עימו כובע כנהוג בינינו, לפי ששלי האחד מתיישן, והאחר נשאר בים, ולא מצאתי עדיין לקנות כמוהו.” (שם. עמ' 107).

והוא אינו שוכח להזכיר במכתביו לחותנו העשיר את עניין “ייצוא” החביונות של עפר ארץ-הקודש, מאצל קבר רחל ומקברי מלכי בית דוד, שאותן הוא שולח, סגורות וחתומות, כדי שאפשר יהא לחלקן לשקיות ולמוכרן לכל מי שחפץ לשים למראשותיו עפר ארץ-ישראל בקברו, וידידינו וקרובינו, נרם יאיר, יוכלו ליתן ממנו בחינם לכל מי שכבר נדב ליבו לסייע לנו, הן בהוצאות הדרך, הן על ידיכם.” (עמ' 111).

צירוף מופלא, “ייקי”, של “מעשיות” מסחרית, של ניסיון למצוא כל סדק המאפשר קיום בעבודה או במסחר, לרווחת היהודים היושבים בארץ, יחד עם אותה תשוקה להביא יהודים רבים ככל האפשר לארץ, ללא הפסד ממון בשבילם, ואהבה עזה לארץ ולעתידה – הוא-הוא ייחודו של איש המעלה הזה. וככל יכולתו הוא עושה גם להשפיע על חותנו להסכים שירכוש בשבילו

"חזקה" (מעין "דמי מפתח" של אותם ימים) על חצר בירושלים, שמא ירצו גם הם לבוא ארצה בערוב יומם.

ואילו סילא אשתו כותבת על חיי יום-יום, מעשיות, שמועות ומאכלים. "יש כאן עכשיו פרי, בעונה הזאת, מוזר מאוד: צומח על האדמה, ירוק מבחוץ, מבפנים אדום הרבה, מישקלו של אחד הוא 10 עד 15 פפונד. וטעים מאוד. כל פעם שאני אוכלת פרוסה, הייתי רוצה שיהיה כזה גם לאנשים שלנו שם. [הכוונה לאבטיח]. בכלל, יש הרבה מאוד פירות, טובים מאוד, אך הם די ביוקר, כמו כל השאר, גם לחם. אך צומח [ירקות] הרבה, שום דבר אינו חסר. בייחוד רוצה אני להזכיר את מה שקוראים 'תפוח-גן-העדן' (בסביבתנו כלל אין יודעים אותם), משתמשים בהם הרבה מאוד, כאן כמו באיטליה, בסאלאט, במרקים, כירקות מבושלים, אפשר להתקיים בשישה אופנים – וכל כך טובים! אני, כל בני-הבית, מחבבים אותם מאוד, נרשמים על-ידי הרופאים אפילו לחולים. מגדלים אותם כאן, כמו אצלנו תפוחי-אדמה, אך הם יותר ביוקר. [הכוונה לעגבניות]. היוקר, אומרים, בא מחמת הצבא. לפני-כן לא היה לו לסולטאן כל-כך הרבה כאן. ואילו עכשיו, שהכול מסודר על-דרך האירופים, חונים כאן עשרת אלפי איש. לא רק כאן אלא גם בכל עריה של ארץ-ישראל. הסיבה: ביטחון." (עמ' 106). המכתב נכתב ב-15 באוגוסט 1835.

*

לא עברו שנתיים מאז הגיעה המשפחה לירושלים, ואירע מקרה המוות הראשון. לאה, הבת. שלושה שבועות אחריה מתה שרה, בת הזקונים. יצחק נפטר בן עשר שנים, ולמחרת פטירתו מת גם הבכור, יוסף, בן שתיים-עשרה שנה. בסופה של אותה שנת פגעים, 1836, נולד בן-הזקונים הירושלמי, יהודה, והוא היחיד בין הבנים ש"האריך ימים", הוא נפטר כבן 48.

בקיץ 1844 יוצא אליעזר לאירופה, מחזר על קהילות היהודים בגרמניה ובארצות הסמוכות. ובהיותו שם מדביקה אותו הידיעה על הירצח אשתו, סילא, בדצמבר 1844, בסימטה ליד הקבר הקדוש. היא נטמנה בהר הזיתים. הוא מפסיק את מסעו, מתחתן שנית, כדי להביא אם חדשה לשני יתומיו, וחוזר עם אשתו אלישבע-שרה-חיה, ועם חותנו וגיסו, לארץ-ישראל.

בסמירנה [איזמיר] נופל החותן למשכב ומת שם. הגיס, אחי-אשתו, טובע בסערה בקרבת חוף חיפה, ומובא לקבורות בה. בירושלים נולד לאליעזר ולאלישבע-שרה-חיה בן, שמואל אליקים, ואילו לבנו בנימין, שמחתנים אותו, בהיותו בן חמש-עשרה, למרים קוליש בת הקדוש עבדאללה מבאגדאד, נולדה בת, ושמה רבקה סילא בכורה, והיא, לימים – אם משפחת יהודה, יחזקאל, חזן, ריבלין וששון.

אליעזר מת, כנזכר, בברלין ב-1852.

בתחילת שנת 1864 משלח יהודה, בנו ה"ירושלמי", את אשתו, שלא היה לו ממנה זרע בר-קיימא במשך עשר שנים, ולוקח אישה אחרת, את יוכבד רחל וייספיש, ומהם יוצאות משפחות ברגמן והנספחות עליהן, גינצבורג ושלזינגר, ומכל שאר בני המשפחה, שעלו לירושלים באותה עלייה, לא נותר זרע.

* "ישאו הרים שלום". מכתבי מסע ועלייה. אליעזר וסילא ברגמן. 1834-1836. גורל משפחה יהודית שעלתה מגרמניה לארץ-ישראל בתחילת המאה ה-19. ערך והתקין לדפוס אברהם ברטורא. ההפצה בידי ראובן מס, ירושלים. 142 עמ' (ללא ציון שנת ההדפסה).

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"אבק דרכים" ל-א. י. ברוור

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 6.11.70

בספרי מסעותיו של אברהם יעקב ברוור בשנות השלושים בלבנון, סוריה, בבל, אשור, קורדיסטאן ופרס אי אפשר לקרוא כיום מבלי להעלות על הדעת את גבריאל גמזו, אחד מגיבורי הסיפור "עידו ועינם" שכתב ידידו של ברוור, ש"י עגנון.

א"י ברוור, המזכה אותנו מדי פעם במאמריו, יכול אולי לספר על כך לא מעט, ואני אין לי אלא להסתפק במה שעניי רואות מן הכתוב בספרים עצמם.

בחודשי אלול תרצ"ה ותשרי תרצ"ו [1935] מגיע ברוור לשיראז, עיר השושנים והמשוררים, המתגאה במסגדיה, ובעיקר בגניה. ברוור עולה לבקר את קברו של המשורר הלירי הגדול שקם לפרס, המפורסם בשמו הספרותי – חפ"ז. נושאי שיריו היו – היין ואהבת הנשים היפות! גורל ספריו דמה כנראה לגורל "שיר השירים". מספר ברוור:

"משנפטר חפ"ז, פקפקו הקנאים אם לקברו בכבוד, שכן ספריו מלאים תאוה לחמדת השפל. החליטו להטיל גורל: לפתוח את הדיוואן (ספר השירים) שלו ולפסוק על פי הכתוב. מצאו חרוזים בשבח גן-העדן ויקברוהו בכבוד גדול. ברבות הימים נתקדש לא רק בעיני העם אלא גם בעיני חכמי הדת, ואת שירי תהילתו ליין ולנשים פירשו על דרך הסמל והסוד, כעניינים נעלים שבעולם-הרוח. קברו מוקף קברים הרבה, כי בכל הדורות חמדו הפרסים להיקבר בקרבת קדושים. נער קטף פרח מקברו ונתנו לי, שמתיו בין דפי פנקסי והבאתיו ירושלימה, מתנה לש"י עגנון." (חלק שני, עמ' 337).

האם העיר אותו פרח שיראז מיושב, מפנקסו של ברוור, את דימיונו של עגנון במעשה צרור העלים היבשים שנותן חכם גבריה בן גאואל, אביה של גמולה, בידי גבריאל גמזו חתנו, ואשר מתגלגלים ובאים לירושלים, ומסבכים במהלך הסיפור, כאשר להם כוח השפעה ורפואה על נשמת גמולה הסהרורית?

ההרים בהם חיים גבריה בן גאואל ובני עדתו דומים לתיאור הרי קורדיסטאן ופרס הגבוהים: "הלכתי עימו עד שהגענו אצל הר גבוה מגדודי ההרים הגבוהים שמתגבהים ועולם לגבהי מרומים." ("עידו ועינם", "עד הנה", עמ' שנ"ו).

ומעשה בתפילה בכפר אחד, ש"יהודים שבו מעוטי תורה ומדוכדכים בעניות", ("עידו ועינם", שם. עמ' שע"ב) והם מצאצאי גולי ירושלים שהגלה נבוכדנצר מלך בבל, ובית כנסת שלהם הוא "בית של דקלים שהשחירו מחמת יושנם." (שם. עמ' שע"ג). ומספר גבריאל גמזו:

"לאחר שהתפללו הלכו זה אצל זה ונישקו זה את זה בברכת שבת שלום וחזרו לבתיהם בברכת שבת ברכה. חזרתי עם מארחי לביתו וסעדתי עימו ועם שתי נשיו וילדיו כשהם יושבים מוטים על המחצלת ואוכלים ושותים ומזמרים זמירות, שלא הכרתי ולא מצאתי בשום קובץ של פיוטים. קודם הנץ החמה נתעוררתי לקול שיר וראיתי את בעל הבית יושב על מחצלתו ומנענע קולו בשירים ושכחות. נטלתי את ידי והטיתי אוזני ושמעתי דברים שלא שמעתי מימי ולא ראיתי בשום קובץ של פיוטים... לאחר תפילת מוסף חזרתי עם בעל הבית לביתו, ישב על מחצלתו ופתח

בשירים ערבים בשבחו של מקום שבחר בעמו ישראל ונתן להם את יום השבת. ("עידו ועינם". שם. עמ' שע"ד-שע"ה).

בתום מסעו בפרס מגיע ברוור לבושהר שבמפרץ הפרסי, שם עליו לעלות לאונייה אשר תחזיר אותו לארץ-ישראל. באחד הבתים בעיר הוא רואה סוכה על הגג, ובא לסוכתו של ה'מולה', והוא מספר:

"יכולתי לשוב בערב למלון ולשכב במיטה אירופית, אך בחרתי לשכב על המחצלת בסוכתו של ידידי ה'מולה', שלא היתה, כמובן, על טהרת חוקי ההיגיאנה. בשעת סעודת הערב אירע מעשה מוזר, שתחילה לא תפסתי. רוח-פתאום וזעזוע, כאילו נמוט הבית הרעוע תחתיו. הראשון, שהבין מה נעשה, היה ה'מולה' שלי. במנוחת נפש של צדיק תמים קרא בקול: 'שמע ישראל ה' אלוקיניו ד' אחד.' ואני וילדיו ענינו אחריו, ועל הגגות מסביב ענו היהודים ואמרו אחרינו: 'שמע ישראל...'. הגיתי בליל הירח הנפלא ובים השקט שלרגליי, ובישראל גוי אחד, וה'מולה' ובנו שקדו על קריאת התורה בטעמים, כי מנהג בפרס ובבל לעבור לפני הושענא רבה על כל התורה, ולא כמנהג האשכנזים, הקוראים רק בליל הושענא רבה ובספר 'דברים' בלבד.

"ישנתי על גבי המחצלת הקשה ושנתי ערבה לי יותר מאשר במיטה במלון-האוורונים בין הזרים. למחרת השכמנו לבית-הכנסת בטרם תעלה השמש הקופחת." ("אבק דרכים", חלק שני. עמ' 352-353).

אמנם, בספורו של עגנון נידמים יהודי ההרים האלו לאנשים שגיאים במלוא תפארתם, ואילו תיאוריו של ברוור מלאים קינה על רוע מצבם של יהודי פרס, על בורות, שמד ונמיכות-הרוח. דברים אלה שהבאתי אינם אלא אפס קצה מ"אבק דרכים" של ברוור. הקורא בספריו כיום הולך שבי אחרי דמותו של המספר, שהוא גיאוגראף ארץ-ישראלי ירא שמיים ושומר מצוות, המטייל מדי שנה בקיץ הלוהט בדרכי המזרח, כשהוא מצוייד במשקפת טובה, מצלמה לצילום הנוף, מדלחץ ובו גם מדחום, אשר בו השתמש הפרופיסור וברורג במסעותיו לפני עשרות בשנים במזרח הרחוק, ובמצפן טוב.

מסייר בצור ובצידון, בארזי הלבנון, בחלב ובחרבות-תדמור, מלקק גלידה בדמשק: "בלכתך ביום קיץ ברחובות דמשק, מן הנמנע הוא שתפסח על החנות הקרירה של גלידה, אשר לא בבית-חרושת ייצרוה אלא מלאכת-יד היא, שיש בה משום מלאכת-מחשבת, ובבת אחת ייהנו העין והאף והחך גם יחד מן הספל הקטן, בו ערוכים שישה-שבעה מינים שונים בצבעם, בריחם ובטעמם. לא בנקל תכיר את מיצי הפירות והתבלין והבושם שנעשו לתערוכת ולמזיגה נאה ביותר של 'אבו-תלג' ('אבי השלג', הוא בעל הגלידה) הנהנה למראה ה'פראנג'י' הלקקן. מלפנים היו מביאים לכאן שלג מן החרמון שהטמינוהו במערה בראש ההר, למען לא תשלוט בו החמה." (חלק ראשון, עמ' 105-106).

ומכאן בדרך בבלה, לבגדד, בדרך לאשור, לארבל בשפלת קורדיסטאן, להרי קורדיסטאן, שבהם יש עדיין עבדים. לכרכוך עיר הנפט, לערי הקברים בבל, לבצרה, ולאור-כשדים, לקרמנשה שבפרס, לקורדיסטאן האיראנית, לאחמתא הבירה, לטהרן, להרי אלברון ולים הכוזרים, הוא הים-הכספי. לאיספהן, לחרבות פרסאפוליס ולשיראז. קהילות היהודים ותיאור מצבן, פרקים בהיסטוריה של איראן, במלאכת שטיחים וקירקמיקה, ותיאור תושביה הנוודים, ההולכים כולם בדרכי ארצם או רוכבים על גמליהם, כשהם לבושים בבגדים משומשים מאירופה ובכובעי מצחייה צרפתיים. בפקודת ריזה שאח פהלווי, השאח המתקן, שחפץ ללכת בעקבות אתא-טורק ולגאול את בני ארצו מחשכת ימי הביניים ומעול-הדת.

* אברהם יעקב ברוור: "אבק דרכים". ספר ראשון, תש"ד [1944], 277 עמ'. ספר שני, מסע בפרס. תש"ו [1946], 357 עמ'. ספריית "שחרות", הוצאת "עם עובד", דפוס "דבר", תל-אביב.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"מסע יום אחד בארץ-ישראל" ליהושע ברזילי (איזנשטדט) 1894

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 4.3.1977

הפתעה נעימה היא לחזור ולפגוש את דמותו של סבך [יהודה ראב בן עזר] בסיפור שנכתב לפני למעלה משמונים שנה, והוא (לפי ג. קרסל), אחד משני הסיפורים הראשונים של הטיפוס החדש של עובד האדמה העברי (הראשון הוא "שוט בארץ" מאת זאב יעב"ץ, שהתפרסם ב-1891).

"מסע יום אחד בארץ-ישראל" מאת יהושע ברזילי (איזנשטדט), נדפס במקורו ב"לוח אחיאסף" ב', שנת תרנ"ד (1894), ושב ונדפס בחלקו כ"קטע מרשימות מסעי" בקובץ "כתבי יהושע ברזילי" (תרע"ג, 1913), שהוא, דומני, המיבחר היחיד שהופיע עד כה מכתביו, הפזורים על פני העיתונות העברית והמאספים אשר יצאו בתקופתו.

כסיפורים ארצישראליים אחרים מאותה תקופה, הסיפור הוא מעין צירוף של יומן-מסע, דין-וחשבון ליהודי הגולה, תיאור "גיבורים" הגזורים ברובם על פי טיפוסים ארצישראליים הנקרים למספר על דרכו, התפעמות רומאנטית מנופי הארץ ומדמויות של "יהודים חדשים", עובדי אדמה ושומריה. הסיפור אינו מתעלם גם מן הגילויים הפחות נעימים של החיים בארץ.

המספר מגיע מיפו לפתח-תקווה בחברת מכרו, "ה"מורשה" מטעם הוועד האודיסאי של חובבי-ציון, (והוא, כנראה, בינשטוק), לקחת חלק בשמחת ייסוד בית הכנסת הגדול במושבה. בכניסה למושבה, ביום אדר נאה, הם פוגשים ביהודה ההגרי (ההונגארי):

— מי זה שטורח נגדנו על-ידי ורגליו וחופר סביב האילנות? — שאלני המורשה בהיותנו קרובים להמושבה.

השאלה הזאת הוציאתני מעולם המחשבות, ובטרם הספקתי לענות מה, הרים החופר את פניו ונכיר בו את יהודה ההגרי.

— שלום לך, רבי יהודה! — קרא המורשה — הכסף או זהב אתה חופר?

— ראו אדוניי ותדעו — ענה הנשאל, בגשתו אלינו בידים מלאות תפוחי-אדמה רעננים אשר עוד עפרם עליהם. — אותם זרענו בין אילני התות בכמות נכונה. — עודם בחצי גודלם — הוסיף הדובר בנו, כמו ירא פן תעלה על ליבנו מחשבה זרה, שאדמת המושבה, חלילה, אינה מסוגלת לגדל תפוחי-אדמה — בואו נא בעוד שבועיים ואבשל לכם מהם סיר גדול, ובכל זה לא יכיל בקרבו יותר מעשרה.

— היש חשבון לזרוע את המין הזה בארץ הקודש? — שאלתי ולא בלי כוונה הדגשתי את המילה "חשבון", יען כי הרבה מקולוניסטינו אוהבים לפעמים לחשב יותר מן הצורך.

יהודה הביט עליי בעיניים האומרות: הנני מבין היטב את התוכחה המהולה בשאלתך, ואחרי כן ענני בשאלה: ההינך יודע את מקחי תפוחי-האדמה בארצנו?

— מקח אחד להם ולסולת — ענית — אבל בכל זאת שמעתי שאין "חשבון" לטפל בהם.

– חשבון – שנה יהודה אחריי בעקמו שפתיו – עבר זמן החשבונות! כל מה שאדמתנו מצמיחה יקר לנו מכל הון.

המספר ומכרו נכנסים לתוך המושבה, מתפעלים למראה נערה, ילידת-הארץ, השואבת מים מן הבאר ומדברת עברית, אך נדהמים למראה סדר העבודה במשתלת האתרוגים. ה"גנן" [אגרונום], פקיד המושבה מטעם הבארון, מדבר עם משרתו הצעיר צרפתי, וזה מוסר את ההוראות לנערים העובדים תחתיו, ב"יהודית" [יידיש]. המספר, היודע כי פקיד הבארון, שהוא יליד-הארץ, דובר גם יידיש, שואלו מדוע לא ידבר בפשטות בשפה זו עם הנערים. עונה האגרונום כי הצרפתית היא שפת הפקידות.

– ומדוע הצעיר הזה מדבר עם הנערים יהודית? – שואל המספר. – מדוע מותר לו מה שאסור לך?

– יען כי הנערים אינם מבינים צרפתי, עונה האגרונום. כאן מתערב בשיחה ר' קאפיל, לץ המושבה (הוא אברהם קופלמן, אשר איזנשטדט הכירו ותיארו באריכות), ואומר בגיחוך כי הצעיר העוזר לאגרונום שכרו עדיין רק ארבעים פראנק לחודש.

– ובכן?
– ובכן עודו רשאי לדבר יהודית – והיתה שפתו איתו עד מאה ועשרים...
– שנה???
– בפראנקים הכתוב מדבר, עונה ר' קאפיל, המקטרת מתהפכת בפיו, והנאספים ממלאים פיהם צחוק.

*

בקובץ מופיעים רק קטעים מ"מסע יום אחד בארץ-ישראל", וחבל. מה עוד שהקובץ עצמו הוא ספר נדיר ביותר, ואף שראוי היה להופיע במהדורה חדשה, אין בו כדי לשמש תחליף להוצאה נאותה של כתיבי יהושע ברזילי בשלמותם, או לפחות במבחר מקיף יותר. אחד מסיפוריו, שלא נכלל בקובץ, "סל ענבים", נדפס מחדש בספרה של גליה ירדני "סל הענבים", וקטעים מרשימותו-סיפוריו מצויים פה ושם בספרי היובל של פתח-תקווה, לרוב בקשר לאנשים שאותם תיאר. אך רובו של החומר גנוז עדיין בעיתונים ובמאספים. הסיפורים המעניינים בקובץ הקטן הם "בשערי ירושלים" (נדפס לראשונה בשנת תר"ן, 1890, במאסף "כורת" [כוורת?]), והוא סיפורו הראשון של ברזילי, המתאר את ביקורו הראשון בירושלים ובבית-לחם. מצב-רוחו של המספר משתנה חליפות, מהתפעמות למראה הנוף הפאסטוראלי הנהדר, עד לעוגמה לנוכח שפלות מצב סביבתו של הכותל המערבי, והתעללות הערבים במתפללים היהודים.

הסיפור "הקוואס היהודי", שזמן התרחשותו 1904-1908, בירושלים, מתאר דמות עממית של קוואס יהודי, אחיאם שמו, אשר שירת בבנק אפ"ק, בתקופת ייסודו, תחת השגחתו של יהושע ברזילי. בסיפור זה, כמו בסיפור "סולטנה" (המתרחש בשנות התשעים למאה שעברה), ו"לחם ומים" – מופיעות דמויות של יהודים ספרדים, אשר שפתם כלולה ערבית, ויש בהם קסם אכזוטי, כמין שער אל מסתרי המזרח והליכותיו.

"לקט", שזמנו מקביל ל"סולטנה", ואף הוא מתרחש בגליל, מעלה דמות שומר יהודי, ג'דע מעין-זיתים, והד בו לאותה כמיהה לגבורה עברית חדשה, המפעמת בכל סיפורי הז'אנר הארצישראלי הזה, מימי זאב יעב"ץ.

"איילת השחר", שזמן התרחשותו 1896-1899, והמוקדש "לנשמת ה.ב.", מתאר דמות מיוחדת, אם כי לא שלמה מבחינה סיפורית, של נערה שהיא "ציונית-מדינית" וגם דתית, תמר או תמרה שמה, ו"איילת השחר" מכנים אותה, והיא חיה עם משפחתה במקווה-ישראל. בפי נערה זו, שכנראה אינה בת-הארץ, אך היא מעורה בה ומייצגת את עתידה, שם ברזילי כמה מתוכחותיו הקשות על מצב היישוב.

אבי הנערה מחליט "לרדת" מן הארץ לקפריסין, כי נמאס עליו משטר האפוטרופסות, ואינו חפץ להיות "עבד עברי" –

אצל יק"א והנדיב יהיה אפוטרופסי הפקיד או המנהל, ואצלכם, "חובבי ציון", יהיה אפוטרופסי "כל ישראל". כל המתאמר למורשה של איזו אגודה, כל "עובר אורח", כל סייר המסייר את הארץ להנאתו, בין נותן ח"י ג"פ לקופתכם ובין שאינו נותן, יבוא וישאלני – והרשות לו לבוא ולשאלני: – "מפני מה מדברים בניך ז'רגון או צרפתית ולא עברית?" – "מפני מה אין לך עגלים ופרות?" – "ביצה שנולדה בלולך – מאיזו תרנגולת היא?" – "כמה פולים אתה מבשל בקדרתך?" ועוד שאלות חשובות כאלה.

מכתב ששולחת "איילת השחר" למספר השוהה בחו"ל בשנת תרנ"ט (1899), בו היא מספרת בין היתר גם על ביקורו של הרצל ב"מקווה-ישראל", הוא גם צוואתה. הקרע עם אביה, היושב בקפריסין, והכורח לעזוב את הארץ, מחלים אותה, והיא מתה בנעוריה.

ב"משפחת האדמה" מספר משה סמילנסקי על חייו הקשים, רצופי המשברים, הציבוריים והחומריים, של יהושע ברזילי (1855-1918), ואומר עליו: "ככה נראה, בלי ספק, עסקן ציבורי בעולם הבא..."

בשנותיו האחרונות חלם ברזילי, לדברי סמילנסקי, להקים גדוד של חמש מאות צעירים מזוינים, לעלות באחד הלילות על ירושלים, לכבוש אותה מידי הגדוד התורכי החונה במגדל דוד, להרים עליה את דגל ציון ולהכריז את ירושלים בירת החבל האוטונומי העברי. גם אם ישובו הורכים ויכבשוה, תתפרסם בינתיים הידיעה בכל העולם ותזעזע את העם העברי.

עם פרוץ מלחמת העולם [הראשונה] ביקש ברזילי ללכת לברלין, להתייצב בפני הקיסר וילהלם, והוא לבוש כנביא מימי קדם, ולהבטיח לו את הניצחון, אם ייתן למחנה יהודי לעלות ירושלימה ולכבשה.

לברלין לא הגיע. בארץ ניטראלית, בשוויץ, התעכב ושמה חלה במחלה קשה, אשר הורידה אותו בייסורים אלי קבר. הוא נפטר בג'ניבה, עצמותיו הועלו ארצה, ונקבר בירושלים, בשנת 1933.

* כתבי יהושע ברזילי (איזנשטדט), לזכר חצי היובל של עלייתו לארץ ישראל. הוצאת חבר הסופרים. יפו. א"י. תרע"ג (1913). דפוס א. אטיץ. בצירוף הקדמה מאת א.ז. רבינוביץ, טבת תרע"ג, יפו.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"קול היצרים" ליהושע צנוירט (בר-יוסף) 1937

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 5.5.1972

כשהופיע "קול היצרים" (1937), ספרו הראשון של יהושע צנוירט (לימים בר-יוסף), היה מחברו צעיר כבן עשרים וחמש, ילד צפת, המתגורר בירושלים. הספר מוקדש לדב שטוק, הוא דב סדן. ועל שער הפנימי תחריט של הצייר ז. רבן. מנהג נאה זה של שער פנימיים מצויירים לספר דומה שחלף והתבטל כליל בעולם המו"לות שלנו, וחבל.

"קול היצרים" מחזיק נובלה אחת, שהיא עיקר הספר, "חיים סנדלר", ועוד חמישה סיפורים קצרים: "קול חתן וקול כלה", "הרעייה", "פת שחרית", "חלום", ו"מזכירתו החדשה".

חיים סנדלר, גיבור הסיפור, הוא בבחינת "עבד כי ימלוך". ראשיתו של הסיפור בתיאור סימטאותיה של העיר העתיקה בירושלים בשנים שלפני מלחמת-העולם הראשונה. חיים סנדלר הוא יהודי ממורמר ותאוותן, כלוא בשפל-המדרגה של מקצועו, סנדלר, נשוי לאישה שנואה עליו: "להוט היה בכל נימי נפשו אחרי מקום חשוף שבגוף אישה. תיפח רוחם של הזקנים והאברכים יראי-השמיים שלא נתנו לו להסתכל בעיניים לטושות ארוכות במקום האסור, ומכל-שכן שלא היה עולה על דעתו – נוכח לשונותיהם השנונות, לעשות מה שדמיו דרשו ממנו. הללו כיוונו תמיד את השעה ומצאוהו בקלקלתו, כשהוא עומד צמוד לקיר ומסתכל בעיניים לטושות למקום המושך. כך היו דמיו רותחים בקירבו ללא הפסק עד שנעתר לשידולי השדכנית ונשא את הארורה לאישה. כמה מכוערת היא בגופה הרזה זרוע העצמות! כמה כיעור בפרצופה הצנום בעל העיניים הטרוטות והאף המחרוד הגרום! אילו ביכולתו היה ממרס את הפנים האלה עם הגוף ביחד ועושאם לגוש-נבלה אחד. אך ההיא ידיים ארוכות וזריזות לה וציפורניים שחורות ומחודדות כמחטים לאצבעותיה הגמישות. פעמים אחדות כבר סטרה בפניו בידיה אלו והוא לא יכול לה!

"עלוב ומדוכא היה בפני מרצה השופע קללות וגידופים המהפכים את קרביו של האדם בקירבו. הנה כך נרתם, אחרי נישואיו אלו, בעול כבד של עבודה מפרכת וטרדת הבית. הצמוקה ההיא, בטנה גדלה עליה בכל שנה ושנה. לעומת בטנה המחודדת נצטמקו שאר אבריה ושפתיה הלכו והכחילו מיום ליום. גם היום השאירה בבית בבטן מנופחת בפעם החמישית. שש שנים וחמישה שרצים! ... תרוטש כרסה התרנגולתית כסנדל מרופש אבא רחימא!" (עמ' 7).

עם הולדת בנו החמישי, חש חיים סנדלר עצמו לשעה קלה כאיש בעל ערך, משום הכבוד שעתידים לחלוק לו בבית-הכנסת ביום הכנסת הבן בכרית. אך גם שמחת גאוה זו נלקחה ממנו מאחר שבאותו יום בדיוק, באותו בית-כנסת, נערכה חגיגת הברית של בנו של אברך מאחת המשפחות התקיפות והמיוחסות בעיר. סאת השפלתו של חיים שלמה, וכמו כדי להרעימו גם מתעללים בו חבריו הסנדלרים, על חטא שחטא בגאוה ובהתנשאות כלפיהם, ותולשים בכוח את מחצית זקנו.

ובשנים שלאחר-מכן, "מיום ליום הלך ונתבהר לפניו הדבר היחידי אשר חסר לו. עד שביום אחד עלה לו לבטא את הדבר במילה אחת: 'שלטון'!" (עמ' 24).

וההזדמנות ניתנת לו עם פרוץ מלחמת-העולם הראשונה. בעזרת אחד ממכריו, אפנדי ערבי, הוא מתקשר עם השלטון התורכי ונעשה ל"מוסר". מעתה תפקידו לבלוש היכן מסתתרים האברכים היהודים הנמלטים מחובת השירות בצבא התורכי, וראה זה פלא, במקום לטעום טעם של נידוי והחרמה, מתרפסים עתה לפניו כל בני העדה היהודית, גם אותם גבירים שלעגו והשפילו אותו לפני זמן קצר, וכולם רצים וממהרים לשלם לו מטבעות-זהבם האחרונות למען יפדה את בנייהם וחתניהם מחובת הצבא. וחיים סנדלר חש עתה את כל העוצמה והעונג שמעניק לו כוח-שלטונו. גם נערה צעירה הוא כובש לו לפילגש. גם בבית-הכנסת נשמעים עתה דבריו, ומלעיגיו מאתמול מחניפים לו וחפצים למצוא חן בעיניו, וכך הוא מתעשר והולך.

תום המלחמה, חילופי השלטונות, כל אלו אינם יכולים לו לחיים סנדלר. עושרו מגן עליו. גם בניו, אלה ה"שרצים", גדלים ונעשים עזר לו, והאישה, אף היא השמינה, שקטה ונרגעה. רשתו של חיים פרושה על כל העיר, הוא סוחר במטבעות, הוא מלווה, הוא קונה מגרשים ובונה בתים. הוא נעשה מאמין גדול בציונות ובעלייה, מאחר שלפי גלי העלייה לארץ הוא מקדים ומכין את רכישת מגרשיו לבניית בתיו.

על פיגומו של אחד מבתיו החדשים הוא נעשה, במכוון או באקראי, לרוצח. בשעת ויכוח הוא דוחף את אחד הסרסורים והלה נופל ומקפח את חייו. (מעמד זה שימש נושא לתחרויות של ז. רבן בשער הספר).

מכל מעלליו יוצא חיים בשלום. את אלמנת הסרסור כולאים בבית-משוגעים. הכסף יענה את הכול. וסיום הסיפור בחגיגת חנוכת ביתו החדש של חיים, הבית אשר בנה לו ולכל בניו וכלותיו. יושבים להם חיים, וגציל חותנו, בראש השולחן, ליד שני בקבוקי השמפנין שנתרוקנו, וחולמים על יפהפיות קהיר:

" – אי, אי, לבנות הללו הללו כאוונים שטים במים. מרכיבות הן מנורות קטנטנות אדומות על גופן, ורוקדות כשדים. אך, אחא, הללו אוהבות לקבל כסף מזומן, טבין ותקילין. חמש לירות נתתי לאחת. ועל השנייה שפכתי בקבוק שמפנין מלא. לו ראית כיצד תסס המשקה על העור הלבן הערום! אי אי, יש דברים נאים בעולם רחב זה. ואתה חביבי עדיין לא יצאת כמעט מירושלים! בשבוע הבא אסע לקהיר, הילווה אליי ותראה את פירושם של חיים מהו!" (עמ' 119).

* יהושע צנוירט (בר-יוסף): "קול היצירים". הוצאת "קרית ספר" בע"מ, ירושלים, תרצ"ז (1937). דפוס העברי, של י. ורקר, ירושלים. 232 עמ'.

*

קורות חייו של ה"מוֹיֶסֶר" מנחם מנדל קרמר מירושלים

מצוטט מוויקיפדיה

מנחם מנדל קרמר (1869-1938) נולד במינסק שברוסיה הלבנה, בתחום המושב היהודי של רוסיה (כיום בירת בלארוס). עלה לארץ עם משפחתו בילדותו, בשנת 1873, והתחנך בישיבת 'עץ חיים'. השתכן בשכונת מאה שערים בירושלים וב-1890 פתח בקומת הקרקע של ביתו בית מרקחת. במקביל לעבודתו כרוקח, היה מקורב לראשי השלטון הצבאי העות'מאני בירושלים, ועבד כסוכן עבור המשטרה העות'מאנית.

במהלך ביקורו של בנימין זאב הרצל בארץ ישראל בשנת 1898, עקב אחריו קרמר, כאשר בכיסו היה צו מעצר כנגד הרצל לשימוש במקרה שיתעוררו מהומות. הרצל לא התקשה לזהות את הסוכן שעקב אחריו, והוא מזכיר אותו ביומניו.

החל משנת 1903 שימש כתב עבור העיתון "השקפה", בו היה ממונה על הטור "השבוע", שתואר אירועים בירושלים, ובמיוחד ידיעות על ראשי השלטון העות'מאני בעיר, ומאוחר יותר

שימש כתב "הצבי". המשיך לשמש כסוכן עבור המשטרה במהלך מלחמת העולם הראשונה, ולאחריה עבד עבור המשטרה הבריטית, עד כשנה לפני מותו.

דוד תדהר כותב שבתקופת המנדט הבריטי לא היה קרמר פקיד רשמי אך היה מקבל 6 לא"י לחודש ל'הוצאות שונות של המשטרה'. תדהר מציין ש"כדי שהקהל ידע ויקבל את הרושם שהוא פקיד 'חשוב', היה יושב בכל בוקר על כיסא, שהיה מעמיד על המדרכה ליד חנות הבגדים 'ספיר את ווייט' ברחוב יפו בירושלים, ושם היה מעיין בעיתונים, כדי שהקהל העובר שם יראה איך הוא מסמן בעיפרון האדום את הכתוב בעיתון... כאילו כל המשטרה היתה תלויה בו..." תדהר גם מציין שזמן מה לאחר מינוי שלו, של תדהר, כמפקד המשטרה בעיר החדשה בירושלים (1921) הוא עצר את מנדל קרמר, שהיה אז "כבן שבעים ומעלה, אדם נמוך בעל כרס גדולה," בעבירות של שחיתות ומירמה, ואולם בלחץ קצינים אנגליים בכירים קרמר שוחרר. בזיכרון הקולקטיבי של היישוב וישראל נודע קרמר כאישיות שלילית – כ"מוֹסֵר", בעיקר בזכות איזכורו ביומניו של הרצל. מאידך ידוע גם שקרמר פעל במיספר מקרים בהשתדלות לטובת יהודים אל מול השלטונות העות'מאניים. השער הסמוך לביתו בשכונת מאה שערים זכה לכינוי "השער של מנדל קרמר".

אהוד: יוצא אפוא שספרו של יהושע בר-יוסף יצא לאור בירושלים שנה לפני מותו של מנחם מנדל קרמר, ויש לשער שמרבית הקוראים שיערו מי שימש לו השראה לדמות הירושלמית של חיים סנדלר.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"הירדן סואן" לזאב ברכות עברית: 1974

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 18.7.1975

לראשונה פגשתי בשמו של ז. ברכות בתוך ביקורת ארסית למדי של ברנר, שזמנה 1919 – על הבטאון הארצישראלי "האזרח" בעריכת ש. בן-ציון. ברנר מלגלג על חוגי האזרחים והאיכרים, ורואה בספרות הנדפסת בביטאונים את כל מגרעותיה [של] ה"בעל-ביתיות", הרומאנטיקה המזרחית והדילטאנטיות: "מן 'הקלאסיקה' ז. ברכות מתורגם סיפור ארוך, בן יותר מעשרים עמודים, על אודות נערה גלילית אחת, שנתפתה 'בצל החרמון' לפועל הערבי של אביה 'האזרח'." (כל כתבי ברנר. הוצאת הקיבוץ המאוחד. כרך ב'. עמ' 153).

את הספר "בצל החרמון", שהופיע לראשונה בשם "אין שאטן פון חרמון" בשנת 1918, ולימים תורגם לעברית על ידי א. גולדנסון, טרם מצאתי. אף כי, גם מבלי לקרוא בו, אפשר לשער מה היה בו מן ה"ז'אנר" של התקופה אשר עורר את חמתו של ברנר.

מיטיב להגדיר זאת דב סדן בהקדמתו "במבואי האסופה" למהדורתו העברית של "הירדן סואן" ל-ז. ברכות. סדן מתייחס למאמר הידוע של ברנר "הז'אנר הארץ-ישראלי ואביזריהו" – "שבו בולט פיקפוקו (של ברנר), שכמותו כשלילה כלפי ראיית ההכא [כאן], כפי שהיא נתונה בסיפוריהם של משה סמילנסקי, מאיר וילקנסקי, שלמה צמח ואחרים, ופסק דינו בא משום שהוא קובע כמין כלל, כי היישוב, מתוך שהוא צעיר ופועט, הרי מה שהוא ישן בו, הוא המשכה של הגלות, ומה שהוא חדש בו, אין בו בנותן טיפוס-וקבע. דבריו אלה וכאלה נשנים גם עתה, ממרחק הימים, בהערכת טיבם וערכם של הסיפורים ההם הקרויים, כדין או שלא כדין, סיפורי ז'אנר, והשאלה היא, האומנם דינם, וביותר ספק דינם החלוט, עמהם, ואין אותה ביקורת טעונה ביקורת." ("הירדן סואן". עמ' 12).

סדן ממשיך ועוסק בצמד "רומאנטיקה ותמימות" או "אופטימיות רומאנטית", אשר עליו יצא קיטרוגו של ברנר, ואומר:

"אכן, ברנר – שערי הרומאנטיקה היו נעולים בפניו, אבל הם שערים הנפתחים וחוזרים ונפתחים, ורבים ושוונים נכנסו בהם, ואף באי שערים אחרים בכללם. למשל, מספר 'גבעת החול' [עגנון], הוא לימים מספר 'השנים הטובות' והדוגמאות לרוב. על כל פנים, ספרות ההווי ואביזריה, כפי שביצבצו ועלו בימי העלייה השנייה, צריכה בדיקה, גם בראשית שורשה המועט, גם באחרית שלוחותיה המרובות. ובבוא שעת הבדיקה, תנוח אלומת חסדה גם על דברי הז'אנר הכתובים יידיש, ובכללם דברי הראשון שעדר במערכה זו ושאסופתו ניתנה עתה בידינו." (שם. עמ' 14).

אוצר בהר סדום

מיהו אפוא אותו ראשון ספרי האידיש שתיארו את ארץ-ישראל?

לפני שבועות אחדים הגיע אליי עלון ושמך "ניב ים המלח" (גיליון 892, מאי 1975), בהוצאת מפעלי ים המלח, ומסופר בו על היהודי הראשון שהיה ספן באיזור ים-המלח וחיפש שם אוצרות ב-1905, והוא גר כיום בירושלים ושמך ד"ר ז. ברכות. ומתברר כי ברכות בן התשעים (יליד 1886), עלה לארץ-ישראל בשנת 1903, והוא [אז] כבן שבע-עשרה, לאחר שנאלץ לברוח מרוסיה בגלל פעילותו המהפכנית בתנועה לא-חוקית.

ברדתו בחוף יפו שילם בשבילו את המס בעל המלון חיים-ברוך, ואף סידרו בעבודה אצל האחים גיסין בפרדסם בפתח-תקווה. אלא שנפשו ההרפתקנית של ברכות לא הסתפקה כנראה בעבודה במושבה. היתה אז, הוא מספר בראיון עימו, שותפות בין יהודי ושמך קניג לבין שייך ערבי, בבעלות על ספינה שהובילה חיטים מכרך שבעבר-הירדן לצפון ים-המלח. בצוות הספינה היו רב-חובל יווני, שומר מוגרבי ומכונאי ערבי מיפו.

"טוב יהיה", אמר קניג, "אם גם יהודי יעבוד בספינה." (כך בדיוק אמרה, לדברי ברכות, גם רחל-לאה, אימם בת השמונים של הגיסינים, כאשר התקבל לעבוד אצלם: "טוב יהיה אם גם יהודי יעבוד בפרדס.")

כאשר חזר ברכות מסיוור עם יחזקאל חנקין בחורן, שם חיפשו ביצים לזואולוג אהרוני, – הציע לו קניג לרדת לים-המלח.

ליהודי לא היה אז כל סיכוי להגיע חי מירושלים אל ים-המלח, ועל כן צורף ברכות לשותפו הערבי של קניג. ניתן לו חמור, ובמאי 1905 ירד עם שיירת חמורים טעוני מזון לצוות הספינה. הוא עצמו כבר דיבר אז ערבית די טובה.

יום אחד, והוא עובד על הספינה, הופיע אצלם מוגרבי, לבוש בהידור, ובידו ספר מיסטורי. מן השיחות שניהל עם רב-החובל הבין ברכות כי מסופר בספר על אוצר הטמון בהר סדום. הצוות הפליג לדרום ים-המלח, ובמשך כמה ימים ולילות גדושי הרפתקאות סיירו במקום ולבסוף חזרו בידיים ריקות לצפוננו של הים. רב-החובל דעך אחרי המסע הזה, ולאחר מותו מונה ברכות לרב-החובל.

אחרי שנתיים של הפלגות בים-המלח, החליט ברכות להמשיך את נדודיו בארץ ועבר אותה לאורכה ולרוחבה. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1914, יצא ברכות לפאריס, כדי שלא לשרת בצבא העות'מני. הוא למד היסטוריה ופילוסופיה ועשה את עבודת הדוקטוראט שלו בסורבון. מפאריס עבר לארגנטינה ב-1916. ושם, במושבה היהודית "מוזסוויל", שנוסדה בסוף המאה ה-19, נעשה יחד עם יוסף מנדלסון עורך שבועון באידיש: "דער קאלאניסט" (המתיישב). הופעת השבועון נפסקה לאחר שנה עקב רדיפות האדמיניסטרציה של יק"א, ואז עבר ברכות לארה"ב, שם מצא פרנסתו כפועל בבית-חרושת למעילי-גשם. עם הקמת הגדוד העברי התנדב אליו וחזר לארץ ב-1918 במסגרת הגדוד האמריקאי. הוא נשאר בארץ כסופר ה"פורברטס" ואחר כמה שנים חזר לארה"ב, בה ישב עד לפני שבע שנים, עת החליט לחזור לארץ ולבלות את שארית ימיו בירושלים.

האישי הוא אפוא "מחלוצי העלייה השנייה, ואף קדם לה", כדברי סדן, ו"חוויותיו ורשמיו, כמצע כתיבתו, קודמים לתקופת הלגיון [הגדוד] שהביאתהו שנית לארצנו." (עמ' 10). כבר בתרע"ד, 1914, אנו מוצאים את שמך ברשימת ביקורת של ברנר, בנוסח הידוע, על הקובץ "מולדת" של פיכמאן: "אין 'מולדת' אצלכם לא רק במוכח של חסרון 'יצירות נאות מחיי-ארץ-ישראל' – זה אין, וגם סיפורי ז. ברכות לא יעמדו לכם, ומה כי נלין עליכם?" (כל כתבי ברנר. כרך ב'. עמ' 272).

הקובץ "הירדן סואן" מחזיק אחד-עשר סיפורים, ומחזה – "שומרים", שהופיעו כנראה במקורם באידיש בשניים וחצי העשורים הראשונים למאה [העשרים]. פגם בל-יסולח במהדורה העברית שלפנינו הוא היעדרם של כל ציוני המקום והתאריך להופעתם הראשונה של הסיפורים בדפוס, באידיש או בתרגום לעברית, וזאת נוסף על סגנון התרגום הלא-נעים ולא-שוטף, שאין בו מאומה מחיוניותה של לשון אידיש, ונוסף על השגיאות המרובות בדפוס ובתעתיק, בייחוד במילים הערביות.

נתקלתי לא אחת בתופעה זו: יצירות בעלות חשיבות היסטורית לתולדות הספרות הארצישראלית יוצאות מחדש במהדורות גרועות, ללא שום ציון ביבליוגרפי, על-ידי מו"לים חסרי אחריות הסוברים שבהיעדר התאריך ה"מיושן" יראה הספר "חדש" ו"מושך" בשוק הספרים.

סיפוריו של ברכות והמחזה שלו עומדים בסימניה האופייניים של הספרות העברית הרומאנטית והתמימה שנכתבה בארץ-ישראל באותה תקופה. אין פירוש הדבר שהנושאים אידיליים. אדרבה, הרבה עצב מושקע בסיפורים, אשר כמעט ככולם קיימת צמידות לנושאים אקטואליים ולפרקים אוטוביוגרפיים, האמורים לשקף את הפרובלמטיקה של התקופה.

ב"הירדן סואן" זו אהבתו של נער תימני לבת-איכרים שאינה מעריכה את "התימני". הסיפור מבטא הלכי-נפש באמצעות חלומות והזיות, הטבע לוקח חלק בסערות הנפש של הגיבור, אשר סופו נופל חלל על חוף הירדן הסואן, בידי מרצחים ערביים. אף שמצד הנושא קיימת כאן אותה קליטה של מרירות המציאות שעליה דיבר ברנר, הינה מצד עיצובו נישאר הסיפור בתחום הרומאנטי, וניסיונות ההפנמה מתגלגלים בפיוט ובאגדה. הגיבורים קיימים במציאות, לעיתים אתה מזהה אותם בשמותיהם הפרטיים: אבשלום, יגאל, גלעדי, סנדר, חיה-שרה, ישראל, מיכל, יחזקאל – אך קיומם בסיפור רופס, סכימאטי וכמו גזור על פי תבניות-טיפוסים של התקופה.

"תחת השקמה" הוא סיפור אהבה המתרחש בין נודד יהודי וזריפה הערבייה במקום שבו נבלע הירדן בים-המלח, והוא כנראה הד רומאנטי לתקופת ים-המלח של המחבר. הנוף, גם בשימונו, נושא אופי אגדי, ומתפעם לפי הלמות ליבו של הגיבור.

סיפורים כגון "בפתח ואדי ערה", "לילות ליד ואדי עמוד" או המחזה "שומרים" עוסקים ביחסים שבין איכרים לשומרים עבריים, ובינם לבין השכנים הערביים, והסכסוכים עימם המסתיימים לא-אחת בשפיכות דמים. וכן בעזיבת בני האיכרים את הארץ. ועוד נושא אקטואלי אז – נטיית ליבן של בנות-האיכרים ל"יחפנים" [הפועלים], ולשומרים העבריים, והקונפליקט הנוצר עקב כך.

יוצא-דופן הוא הסיפור העדותי "במיצר הדארדאנלים", המביא מפי עד-ראייה את פרשת הגדוד העברי הראשון שנלחם [נגד התורכים] בחזית גאליפולי. פרק זה מזכיר בעוצמתו ובערכו ההיסטורי את יומניו של טרומפלדור מאותה תקופה.

אחרון על-פי הזמן המתואר בו הוא הסיפור "מצבת העבר", ובו הדים לראשיתה של העלייה השלישית – הבחורה שנאנסה באוקראינה אינה מוצאת מרגוע לנפשה בקבוצה הצעירה, בהרי ירושלים. אלא שבמקום הלך-נפש, תיאור פסיכולוגי ותודעה עצמית של הגיבורה – שוקע שוב עולמו של ברכות בהזיות, ובהן נופים ואדם מתפתלים בתמונות ובתנועות נרגשות, נרגשות מדי.

* ז. ברכות: "הירדן סואן". מאידיש: מ. חלמיש. הוצאת ספרים מ. ניומן בע"מ. ירושלים-תל-אביב-חיפה. תשל"ד [1974]. 236 עמ'.

הערה מאוחרת: "האחים גיסיין" מפתח תקווה, שאצלם עבד ז. ברכות – מדובר באחים משה גיסיין ושלמה זלמן גיסיין. משה גיסיין היה בעל מלון גיסיין בכניסה למושבה מצד מערב, רחוב ז'בוטינסקי היום, והיה אביו של אבשלום גיסיין, שנפל במלחמה על הגנת המושבה במאי 1921. בביתו של שלמה זלמן גיסיין, בצפון המושבה, ישב י. יערי פולסקין וכתב את ספרו "חולמים ולוחמים", ובו גם פרק על אבשלום גיסיין. מהדורתו הראשונה של הספר יצאה בהוצאת: "המו"ל ש.ז. גיסיין, פתח-תקווה, ארץ-ישראל, תרפ"ב [1922]."

בביתו-מלוננו של משה גיסיין התגורר הסופר יעקב רבינוביץ, שתיאר את הבית ברומאן שלו "נודדי עמשי השומר".

בנו הצעיר של משה גיסיין היה אפרים גיסיין, ראש המועצה הכפרית בפתח-תקווה ומראשי התאחדות האיכרים.

אימם של האחים, רחל-לאה גיסיין, היתה אישה קטנת-קומה והיא חששה שביום תחיית המתים ידחפו אותה הצידה והיא לא תספיק לצאת מבית הקברות של המושבה. על כן ציוותה שמצבתה תוצב ממש בפתח בית הקברות, והמצבה העתיקה ניצבת שם, בצורת קבר רחל אימנו עד עצם היום הזה, ויש המדליקים עליה אפילו נרות. בית הקברות סגולה התרחב מאוד מאז, והכניסה אליו הוזזה צפונה.

שלמה זלמן גיסיין היה מראשי ועד המושבה ואיש רב-עלילות. בנו אברהם גיסיין, ממפקדי גדוד "העין" בתש"ח, היה נשוי לבת-דודי מרים, בתו של דודי ברוך בן עזר ראב.

נכדו דורון גיסיין, שהוא גם נינו של יהודה ראב בן עזר, עוסק כיום [2017] רבות בשימור תולדות המושבה.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"המעורר"

ליוסף חיים ברנר

1906-1907

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 26.1.1973.
לפני 44 שנים

בחשאי ובסודי-סודות, כאילו דבר סתר יצוק בהם, יצאו לאור מחדש במהדורה מצולמת שני כרכי הירחון "המעורר" אשר אותם ערך י.ח. ברנר בשנים 1906-1907, בשבתו בלונדון. הוא היה אז בחור כבן עשרים ושש, אשר לפני זמן לא רב נמלט ממשפט צבאי, שעונשו הצפוי היה מוות, בעוון עריקה מן הצבא הרוסי, שבו שירת כשלוש שנים עד לפרוץ מלחמת רוסיה-יפן. בחשאי, אבל מדוע? האם חוששים כי עשרות אוהביו של ברנר יעוטו על המהדורה ויחסלוה בין יום? העובדה היא: הכרכים לא הגיעו למערכות העיתונים, לא פורסם עליהם במודעות ואינם נמצאים כלל למכירה בחנויות הספרים. לעומת זאת, הייתי נוכח ביום עיון ספרותי שנערך לתלמידי תיכון בקריית-שמונה, ושם חילקו להם במתנה מאת ההסתדרות כמה עשרות כרכים של "המעורר".

*

ברנר הוציא את חוברות "המעורר" בתקופה קשה לספרות העברית ולעם היהודי: אחרי הפרעות ברוסיה, כאשר גם "השילוח" פסק לצאת לזמן-מה, ולא היתה במה לספרות העברית החיה. בדבריו אל הקורא, הפותחים את החוברת הראשונה בינואר 1906, לפני שישים ושבע שנה, מביע ברנר מישאלה ש"המעורר" – "יהיה לאי, למצודה בודדה של מיספר אנשים עברים; של אלה הרחוקים זה מזה מרחק-יה, ורק דבר אחד מאחדם ומאגדם – יום מחר. וזה הפלא: אף-על-פי שכל אלה הכוחות הצעירים הם קונקורנטים נלהבים ועזים בנוגע לאותו 'יום מחר' וכל אחד ואחד חפץ למשול בו דווקא ממשלה אוטוקראטית – בכל-זאת הם מתכנשים בצוותא חדא, מדברים בנחת ובענווה, או גם בחום ובהתלהבות ואין פרץ ואין צווחה..."

בחוברת הראשונה מתחיל ברנר לפרסם בהמשכים את סיפורו מחיי מאסרו, לאחר העריקה מהצבא הרוסי, "מא. עד מ.". ובכרך השני של "המעורר", בחוברת ינואר 1907, גם כן בהמשכים – את מחזהו "מעבר לגבולין", המתאר את חיי סביבתו הקרובה בלונדון בשנים אלה. בקונטרס ה' של "המעורר", מחודש יוני 1906, מפרסם ז. שניאור את שיריו "לה" "יודוי" ו"כך נושקים אצלנו" ("מחבקים עד כדי חניקה ועד לידי פריקת עצמות / ולוחצים חזה לחזה עד שלא יידע כל אחד / בין ליבו ובין לב חברו"). הספרות הנועזת מעוררת הרבה רוגז, וברנר חותם את קונטרס ח', מאוגוסט 1906, ב"מעין גילוי דעת":

ב"ידישע גאזעטען" היו"ל באמריקה מזהיר מר תשר"ק באזהרה חמורה את 'אחת האגודות הספרותיות שבלונדון' לבל תתמוך, חס-וחלילה, ב'המעורר' מפני ספרות-הזנות נמצאת בו (קטעי-רשימותיי 'מא. עד מ.' ושירי ז. שניאור), ומפני שהרושם של ה'אזהרה' הוא, כי 'המעורר' מקבל תמיכה מכל צד וסכנה גדולה נשקפת לעולם היהדות ממנו, לפיכך הריני מוצא לנכון להרגיע

את הכותב והדומים לו ולהודיעם, כי מו"ל 'המעורר' לא פנה מעודו בשביל שום תמיכה לשום אגודה ספרותית בלונדון --- 'המעורר' נוסד בראשיתו ע"י אגודת 'מסדה' (סניף לאגודת 'דוברי עברית') שאספה בשביל הקונטרס הראשון למחצית הוצאות הדפסתו, ומיני אז אין 'המעורר' יוצא אלא על-ידי הח"מ (חבר אגודת "מסדה" הנשאר) ולמן הקונטרס הרביעי גם ע"י אגודת מפיצי שפת עבר באמריקה, שקיבלה על עצמה להפיץ ממנו מיספר מסויים של אכסמפלרים. כפי שרואה הקורא, לחינם אפוא היה כל הצלצול מצד סופרה של ה'טאגעבלאט' ואולי לשווא הוא גם פחדו, כי במהרה יהיו ילדים קטנים מתים בעווננו של 'המעורר'. – י.ח. ברנר.

את חוברות "המעורר" סידר ברנר כמו ידיו בדפוס, הגיה, הדפיס ושלה למנויים. בחוברת האחרונה של הכרך הראשון, מדצמבר 1906, עדיין נשאר גם בצילום המשפט הבא בכתב-ידו:

"אבקש לחתום גם על השנה הבאה. י. ח. ברנר."

כשהתחיל מוציא את "המעורר" היה, כנראה, מצב-רוחו של ברנר מרומם, והוא מחבר מודעה היתולית, פרסומת לבית-הדפוס של נרודיצקי אשר בו עבד למחייתו כסדר וכמגיה ובו גם נדפסו חוברות "המעורר":

"פרק שירה. הבחור הזעטצער מה הוא אומר? הבחור הזעטצער אומר: **הידעתם** מפני מה יוצא הכול, הכול: ספרים, עיתונים, מודעות, כרטיסי-ביקור, וכיוצא בה, וכיוצא בזה מבית-דפוסו של י. נרודיצקי, 48 מייל ענד רויד, איסט, ביופי כזה ובהידור כזה ובמיקח השווה? ! **שלושה טעמים בדבר:** (א) מפני שיש להמדפיס הזה השלמה רבה בהדפסה. (ב) מפני שרבים בעלי-עסקו ורבות הכנסותיו ויש לו היכולת לעשו מלאכה יקרה ולא ביוקר. (ג) מפני שהוא משלם שכר טוב לי, להבחור הזעטצער, בהאי עלמה, ויש לי החפץ להשתדל בגללו ולעשות הכול על צד היותר טוב. ולפיכך, מי שישא ויתן עם בית-הדפוס של י. נרודיצקי, לא יתחרט."

בחוברות הבאות כבר אין מצב-רוחו של ברנר מרומם כל כך, ומודעותיו של נרודיצקי מופיעות כסדר, ובקיצור ענייני.

כסוף קונטרס ו', יוני 1906, מביא ברנר בחתימת "בר-יוחאי", הרהורים "על הדרך" אשר הינחו אותו בייסוד "המעורר":

"כי כה יאמר המעורר!

"ראה, בן הגלות, הנה לדפוק בדלתי ליבך הכואב באתי כיום הזה, ---

"כיום הזה – אשר אי-הדעת מולכת בכיפה, ודברי תורה נתמעטו, וכעיוורים נגשש באפלה, והספקנות אוכלת לב ונפש, והמרה השחורה משתפכת בכול, והעצבות מתרבה, והעמודים נופלים, והאמונה בשמיים שבארץ מתמוטטת, ונדדו היחידים, הבודדים, הנזירים לבקש את האלוהים – ולא ימצאו...

"כיום הזה, – הנני בא אליך, אח נדפה.

"ולא להתימר לפניך בדרכי הסלולה, לא להתנפח בדוגמאטים שלי הקבועים, לא לצוותך: זו המסילה האחת והיחידה, לכה בה ותמצא מגרעה; (כנראה, מרגעה. – א.ב.ע.).

"כי לא מרגעה תדע איתי, אחי, אף לא שלוה ולא הנאה.

"כי לעוררך אני בא, אחי, לעוררך ולאמר: שאל, בן-אדם, לנתיבות עולם, שאל אי-הדרך, אי?...?"

המילים האחרונות נעשו, למן הכרך השני, מוטו המופיע מדי חודש בראש שעריו של הרונטרס, ומילים קשות מאלה מופיעות ב"פנקס קטן" בחוברת יולי-אוגוסט 1906, אף הן בחתימת "בר-יוחאי":

"הן עם של יהודים אין בעולם. הן הגלות סוף-סוף יכלה לנו. אין כבר עם. יש בהוללים- מטומטמים ומופלגי-תורה בליטא, טיפשים ופראים בפולניא, הדיוטים ונבזים בגליציא, נרקבים ומעלי-באשה באונגריא ורומניא, גסים וקהים באנגליה ובאמריקא, שנוררים ומזוהמים בפלשתינה, צבועים-אנוסים ודשנים-כרסתנים בגרמניה ובפרנציה ובאיטליא, וכולם, כולם ספחת אם לעצמם ולעם אשר בתוכם הם יושבים – אבל לא עם! כי אלמלי היתה בתוך כל אלה אף מקצת

ממה שרגילים לסמן בשם רגשי עם בריא, כי אז היה צף ועולה יום אחד אל כל התופת הגופנית והנפשית, שאנו, השרידים, נמצאים בה – אלמלי היתה בתוך אלה אף קצת ממה שצריך להיות לנבראים בצלם שמעון בן-גוראן ושמעון בר-כוכבא, היתה תנועת-השחרור שבקרבנו אחרת, לגמרי אחרת...”

ובאותה חוברת, מתוך ברכה אירונית ליובל החמישים של אחד-העם: “למן העת אשר כתב אחד-העם את עבודתו הידועה ע”ד הרמב”ם, שנדפסה בחוברת המשולשת האחרונה של ‘השילוח’, נסתלק כבודו מעל ספרותנו. ברכתנו העיקרית היא, אפוא, כי יוסיף להתהלך בינינו, כי לא יעזבנו... אחד-העם לא עסק כל ימי עבודתו בספרותנו, אלא בשאלת הלאום שלנו, משאלותינו האנושיות לא ספק, – לא עסק בזה; הוא לא נגע באותן הנימין שנשזרו בליבותינו ע”י כתיבה של ברדיצ’בסקי, פרישמן, בריינין, הלל צייטלין ודומיהם.”

פרק לעצמו הוא ה”קורספונדנציה”, שצירף ברנר בשולי חוברותיו. נובמבר 1906: “לאחי ורעי ולכל הבאים עמי בחליפת-מכתבים הנני מודיע, כי ההחלטה שלי לנסוע לא”י נדחתה, לפחות למשך של שנה שלמה; לכל השנה הזאת הנני נשאר בלונדון לערוך ולהוציא את ‘המעורר’.

ליבג’ניה שורצברג: בבקשה, לבלי להוסיף לכתוב אלי.
ליקיר ורשבסקי: “מסיבות טכניות, חברי, נשארה רשימתך ‘חיים’, שהיתה צריכה לבוא בקונטרס זה, לחוברת הבאה.”

“לא”ד ש”ם וו”ן: בשיריך, בייחוד בראשון ובשני, יש איזה ‘שטימונג’, אבל הטכניקה גרועה. **לרבים מבני גליציה:** “עד מתי תאבדו תווי-פוסטה ותלאו כל-כך בדרישותיכם הבלתי-פוסקות לשלוח לכם חוברות-למבחן בעת שהמערכות העבריות יודעות כבר מן הנסיון את טיבכם למדי ואינן שולחות?!”

אפריל 1907: **למר מ. וו. בש”ן:** התדמה כי אין ביד אחר זולתך מאסף ‘הזמן’ הוצאת עזרא גאלדין, כי העתקת משם את השירים וחתמת עליהם את שמך?!
יוני 1907: “אהובתי, ספיר, (מ.פ. בשיקגה) – בוסר. אבל אם המחבר עודנו צעיר, אפשר מאוד שיהא יודע לכתוב ברבות הימים.”

*

נסחפתי אחר הפכים הקטנים של ברנר העורך ועדיין לא אמרתי דבר על הפמלייה של “המעורר”. השתתפו בו סופרים, מסאים ומשוררים כר’ בנימין (דב סדן טוען שר’ בנימין היה הפיגורה המרכזית ב”המעורר”), א. ביילין, בר-טוביה, ז. שניאור, ג. שופמן, יעקב כהן, פ. לחובר, פיכמן, מאיר וילקנסקי, ש. פינסקי, מ. ברדיצ’בסקי, יצחק קצנלסון, צ.ז. ויינברג, דוד פרישמן, יקיר ורשבסקי, מ. לזרסון, דוד שמעונוביץ, פרץ הירשביין, ש. ביחובסקי, יעקב שטיינברג, דבורה בארון, א.א. ליסיצקי ואחרים.

ובאו תרגומים ובהם משל איבסן, מטרלינק (“המופת של אנטוניוס הקדוש”, מחזה), אוסקר ויילד (“שלומית”) וליב שסטוב.

בדרך כלל מושכים לב קורא כמוני דווקא השמות הפחות ידועים. סיפוריו-ציוריו הקצרים של יקיר ורשבסקי, [שלימים] ביקר בארץ-ישראל ב-1914 ופירסם רשמי מסע בספר “מן המולדת” (וארשה תרע”ט, 1919), וניספה בגטו וארשה ב-1942. שיר של יעקב לרנר.

השיר היפה “אז...” של ש. פינסקי, המתחיל בשורות: “...אז היה ליל סגריר, ואני מצאתיך אז ערירה / תועה ברחוב – / כמדומה, שנשא האוויר מפיך איזו שירה / של ברוך או קוב...”
רשימות מחיי ארץ-ישראל של מאיר וילקנסקי. “משא ערב” הידוע לר’ בנימין. “מכתב מא”י” בשם “גליליה”. שכתב ישראל איתן מיבנאל בשנת תרס”ה, 1905, ומנסה לתת פורטרט של נערה ארץ-ישראלית יפה בת שמונה-עשרה, שפגש בה הכותב על שפת ים כנרת, אשר –
“התנהגותה, דבריה בחברת צעירים, הם תמיד פשוטים וטבעיים, בלי שום טקסים, בלי כל מלאכותיות, מידברה נאווה, קולה צלול ונעים; מבטאה מדויק מאוד – מתיזה היטב את ה”רי”ש”, מבחינה בין ‘אל’ף ל’עי”ן’, בין ‘חיי’ת ל’כ”ף’ רפה, ואפילו בין ‘כ”ף’ ל’קו”ף’. את ה’בי”ת’ היא

מבטאת תמיד חזקה, כנהוג בגליל. ואולם סגנונה עני, הן במילים והן במבטאים. היא אוהבת לקרוא, אבל ספרים לא עבים, סיפורים לא ארוכים. אינה יכולה לגמור את 'המסכנים' [עלובי החיים] של ויקטור הוגו ומתענגת על סיפורי מופסן ועל שירי טשרניחובסקי. "בכל זאת מדברת היא על האהבה בתמימות של ילד. אין לה ניסיון בחיים. אינה רואה את הניגוד העצום שיש בין המציאות הטבעית ובין החובה המוסרית. שלושה דברים היא אוהבת: ארץ-ישראל, השפה העברית וצעירים יפים. יש מוסיפים גם את ארוסה, על-כל-פנים היא מאמינה שצריך לאהוב את הארוס." וכמובן, "אחד מתענוגיה הנבחרים היא הרכיבה על סוס, ו"כברוית היא דוהרת בשדה."

* "המעורר", קונטרס למחשבה ולפיוט. נערך ויו"ל בכל חודש ע"י י.ח. ברנר. לונדון. ברפוסו של י. נרודיצקי, 48 מייל ענד רויד, מזרח. שנה ראשונה, 1906. שנה שנייה, 1907. מהדורה מצולמת יוצאת לאור על-ידי משכן י.ח. ברנר וחבריו בארכיון העבודה. ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל. תל-אביב. תשל"ב. 1972. כרך א', שנה ראשונה, 1906. כרך ב', שנה שנייה, 1907.

אהוד בן עזר

“גדולה היתה הבדידות”

לבנימין ברנר

1978

פורסם לראשונה במוסף הספרותי של עיתון “דבר” ביום 9.6.1978

ספר מוזר הוא ספר-זיכרונותיו של צעיר-אחיו של יוסף-חיים ברנר “גדולה היתה הבדידות”. דומה כי בנימין ברנר השתדל בכל אורח-חייו, ובעיקר גם בכתיבתו, להיות שונה בכל האפשר מאחיו הגדול.

יוסף-חיים סלד מערבים, בנימין חי בקירבם חודשים אחדים כבדווי לכל דבר. יוסף-חיים לא התלהב מן הצבאיות (אף שהכיר בנחיצותה בארץ-ישראל) ולא אמר דומני מילה טובה על אנשי “השומר” בכל כתיבתו, בא בנימין אחיו ונעשה שומר בכרמים ולימים גם חייל בגדוד העברי-העברי שלומד לאהוב את חיילותו. יוסף-חיים לא האמין ביחסים רומאנטיים בין יהודים לערבים, לא בחיים ולא בספרות, בא אחיו ומספר פרשה של אהבה ואירוטיקה עם בדווית צעירה ויפה, בתקופה שבה שימש כחייל במשמר על גשר הירמוך (עליו עוברת מסילת-הברזל לדמשק), ליד אל-חמה.

יוסף-חיים היה איש אמת צרופה ומרה, שעקבותיה לא רק בחייו ובעדויות מכריו וידידיו, אלא ברור שהיא-היא שעומדת ביסוד דמויות גיבוריו בסיפורים – ונשק דומה שלא נשא עימו מעודו בארץ-ישראל – והנה בנימין איש הדימיון הוא, ולדבריו, מעורה בארץ וביושביה מראשיתו בה, נושא עימו אקדח, ולעיתים קרובות קשה להבחין בזיכרונותיו ובסיפוריו בין אמת לדימיון, כפי שהוא עצמו מודה, לאחר תיאור היתקלותו בשני גזלנים ערביים בוואדי ליד כינרת:

“אחר-כך נודע לי שהוואדי שנקלעתי אליו הוא ואדי פיג'אז ההולך ממורדות יבניאל אל הירדן, והוא ידוע גם בשמו 'ואדי חרמיה', כלומר, מקום מקלט לגנבים ולשודדים, ששומר נפשו ירחק ממנו. מיד נמלאתי גאווה שהעזתי להיכנס למאורתם של שודדים, וברבות הימים הייתי מייפה את המעשה בכחל ושרק מדימיוני, ומספר מעשה נורא שהיה בי ואיך נחלצתי מן הסכנה באומץ ליבי וברוב תושייתי.” (שם, עמ' 54).

דומה, כי מילות-וידוי אלו מסבירות חטיבות רבות בספר זיכרונות זה, שהמעשים המסופרים בו יופו לא פעם בכחל ושרק, עד שכמה מהם כמעט שאינם מתקבלים על הדעת. כמו למשל כל אותו פרק מעמוד 72 והלאה, המתימר לתאר את שהותו של בנימין ברנר בקרב שבט בדווים בדרום הארץ, מעשה התאהבותו בנערה בדווית (מוטיב החוזר פעמיים בספר!) ופרשת הצבוע, הנקראת כצ'זבאט מאותה תקופה:

“בשעה מאוחרת שכבנו רושדי ואני על ראש ההר, דרוכים לקראת הבאות. לא עבר זמן רב ומעברו האחר של הוואדי נשמע צחוק אדם מלעיג ומתגלגל, ונשתתק. אני, שלא האמנתי לסיפורו של רושדי, נזדעזעתי. נדמה היה לי שאיזה איש שנטרפה דעתו עליו נתן את קולו בצחוק. עד שאני תוהה ומתוח, נשמע הקול שוב, ושוב, ושוב. מכאן ואילך איני זוכר כלום. בבוקר, כך סיפרו לי, באו רושדי וחבריו ומצאו אותי ישן על מדרון ההר. איני יודע אם אמת דיברו או שמא תיעתעו בי, אבל עובדה היא שאיני זוכר כלום למן הרגע ששמעתי את קולו של הצבוע ועד שהעירוני על מדרון ההר. הם סיפרו לי שלא רציתי לזוז מן המקום, ולא הועילו כל שידוליהם, ולכן עזבו אותי שם, עד שמצאו אותי ישן. נראה שהצבוע התחיל מושך אותי בצחוק, כך אמרו,

ואני התחלתי להימשך אליו, אבל משהו הפריע לו כנראה, ולכן נשארתי ישן באמצע הדרך. המעשה הזה עבר בכל המחנה ורבים סיפרוהו בנסחים שונים, וזמן-מה הייתי עיקר עניינם של הנערים הבודוים. " (שם, עמ' 79).

שכל זה יארע לאחיו של ברנר, ולא יותר רושם כהוא-זה בכתביו של ברנר עצמו – כמעט קשה להאמין. מה עוד שחלק ניכר מהרוח ומתוכן הדברים שמספר האח הצעיר מנוגד כמעט לגמרי לכל מה שברנר ראה והכיר בארץ-ישראל, וכמעט קשה להאמין שבמשך כל אותן שנים היה לו לברנר בארץ אח הרפתקן, כמעט גיבור, שומר, מעורה בחיי הערבים, יודע היטב ערבית, מאוהב בשתי בדותיות, חייל בגדוד, בחור בעל כוח גופני רב, מזויין בנשק מנעוריו וכולי וכולי, שהרי לו היה האח הצעיר כזה, מה צורך היה לו לברנר בדמות החיובית היחידה של צעיר ארצישראלי שבכל כתביו, הוא עמרם, נכדו של אריה לפידות, ב"מכאן ומכאן"?

הסיפור הוא משנת 1911, וזו השנה שבה בא בנימין הצעיר לארץ, אך ברור שלא בנימין הוא ששימש לו דגם (קרוב לוודאי שהסיפור נכתב טרם בואו ארצה [וגיבורו גזור בדמות הנער דב-ברל פסילוב מעין-גנים]), ומתגנב אפוא חשש בלב, כי ברנר לא ראה באחיו דבר מכל מה שהאח הצעיר מבליט בזיכרונותיו מאותה תקופה. וברנר היה איש חד-עין וישר-להכאיב.

לכאורה, נראים היחסים בין בנימין ברנר לאחיו הגדול קרירים לגמרי, ולא פעם מציין האח הצעיר, כי לא מצא דמות-אב באח המבוגר. אך תחושת זרות זו מצוייה גם בדבריו על בני המשפחה האחרים שמצויים בארץ, כגון אחיו מאיר, ואחיותיו, ואין לדעת אם זוהי הרגשה סובייקטיבית חזקה של הנער (שהיה בן אחת-עשרה בבואו ארצה) שמצוי בתקופת התבגרות ללא אב ואם ומתגלגל מקום למקום מבלי שגידולו וחינוכו יוטלו על איש או משפחה מסויימים, וכל זאת על רקע הבודדות של חיי רווקים שאכן איפיינה את צעירי העלייה השנייה.

או שמא מבקש בנימין ברנר לרמוז, כי זרות וכמעט התנכרות זו היתה מעין תו-היכר שאופייני למשפחת ברנר ובמיוחד ליוסף-חיים הטרוד בצרותיו ובצרות הכלל, ואולי היה פשוט איזה אנטאגוניזם בין האח הצעיר למבוגר, מה עוד שאפילו נקבל מקצת עדויותיו של בנימין יסתבר לנו שלא היה נער קל כלל וכלל וכי מוריו ומיודעיו לא תמיד שבעו ממנו נחת.

נקודת הצומת בפרשת כל היחסים הללו, והמקרה הבולט היחיד שבו ברנר, בעצם ימיה הקודרים של מלחמת העולם הראשונה, נחלץ לעזרת אחיו הצעיר עד כדי סיכון מעמדו ומקום-עבודתו שלו כמורה – היא הפרשה שהיתה ידועה אך דומה כי למלוא פרטיה היא מסופרת לראשונה בספר הזה – פרשת הסטירה שהעניק יוסף-חיים למורהו של בנימין בבית המדרש למורים בירושלים, א"מ ליפשיץ. וזאת לאחר שבנימין גורש מן הסמינר בעקבות האשמת-שווא של אחד המורים, כאילו גנב ממנו הנער ספר ישעיהו עם פירושים. הדו"ח שכתב יוסף-חיים על השתלשלות המקרה מודפס בספר, ולדברי בנימין ברנר, זוהי הפעם הראשונה שהדברים האלה מתפרסמים.

כמי שגורש אף הוא מבית-הספר בהיותו בערך באותו גיל, ובעוון הכאת-מורה (מתוך הסתבכות בלתי-נחוצה אך אופיינית לגיל ההתבגרות, וכאשר כל צד בטוח בצדקתו) – חשתי הזדהות לא-מעטה עם סיפור זה, שמתאר התדרדרות ביחסים בין מורים לתלמידים, אשר כמין מורסה היא נבקעת דווקא בעקבות איזה עניין לא חשוב, מקרי, הנעשה לסמל ומחייב את המורים לענוש תלמיד אחד בעוון המצב המערער של בית הספר כולו.

התקוממותו של ברנר, היחלצותו לבוא במיוחד לירושלים לעזרת אחיו, הניסיון (המכרסמו מבפנים כל העת) לא לערער על העונש עצמו, שבא בעקבות התחצפות למורה, אלא להסיר את כתם הגניבה (שלא הוכחה) משמו של אחיו הצעיר – כל אלה מרתקים כמין גירוי בפצע כואב, ורק כאשר נוכח יוסף-חיים כי הנהלת הסמינר מתחמקת מהסרת האשמה הלא-מבוססת של אחיו בגניבה, הוא נוקט (במבטו-לאחור – כמעט במחשבה-תחילה) באקט המכאיב-הסמלי של סטירת-לחי פומבית:

"והרימותי את ידי – בפעם הראשונה לימי חיי – ועל אדם חלש – (---) מר ליפשיץ היה זה שעשה לעיני דברים, וביחס לאדם קרוב, שאי-אפשר היה לבלי להעירוהו על-ידי איזה מעשה

מצידו, כגון ריקה בפנים או מכה בלחי. הוא היה האחד, שהיה צריך לעשות לו כאשר זמם. יהא גם הוא 'קורבן' פעם! מידה תחת מידה." (שם, עמ' 133).

וברנר צדק. באשר משקלה של הסטירה מהדהד עד היום, והוא שמטהר, מעל לכל צל של ספק, את אחיו הצעיר מאותה הסתבכות באשמה אווילית. אך כשמעמידים פרשה זו על רקע היחסים הקרירים שבין האח המבוגר לצעיר, כפי שהם מתוארים על פני מרבית דפי הספר שעוסקים בכך, מתעוררת איזו תהייה אם לא היה בה, בתהפרצותו של ברנר, גם איזה רגש אשמה סמוי על שהוא מזניח את חינוכו של אחיו הנער המתבגר.

אחד התלמידים בבית המדרש למורים, המכונה תחילה בשם "פלאי" ואחר-כך בשם משפחתו – נוביק, הוא תלמיד השנה החמישית ומבוגר בכשנתיים מבנימין ברנר (תלמיד הכיתה השלישית) – מוזכר בדו"ח שכתב ברנר על הפרשה "חומר לתולדות הפדגוגיקה בירושלים החדשה, – (שם, עמ' 117). לדברי יוסף-חיים ובנימין, המסתמכים על דברי המורים בסמינר, היה זה התלמיד נוביק שהפיץ את השמועה שספר ישעיהו עם פירוש מדעי, שהיה שייך למורה ד"ר נבון, נמצא אצל התלמיד ברנר.

לא הייתי מתעכב על פרשה זו אלמלא הייתי סבור כי המדובר הוא באחד מבני פתח-תקווה בשם פ. נוביק, שלמד בשנים ההן בבית המדרש למורים בירושלים, והוא כיום בן שמונים וחי זה שנים רבות בפאריס, וכתובתו ידועה.

הוא נזכר גם בעדות אחרת מן השנים ההן – (1916-1917), בספר היובל הראשון של פתח-תקווה, משנת תרפ"ח [1928], בעמוד תקי"ח. שם מסופר כיצד נאסר יחד עם עוד שנים-עשר צעירים מפתח-תקווה והובא לירושלים, לאחר גילוי רשת הריגול של ניל"י, והצליח יחד עם אחיו הצעיר ועוד כמה מחבריו, להימלט ממאסר ולחזור ברגל מירושלים לפתח-תקווה בתוך מהומת הצבא התורכי הבורח מן האנגלים.

אם אכן זה האיש (ואינני יודע אם בנימין ברנר יודע שעדיין בחיים הוא) – היה מעניין לכתוב אליו ולשמוע את גירסתו שלו לכל אותו מאורע, שהוא נקלע להיות אחד ממסובביו העיקריים, ואף להיכנס בזכותו לתולדות הספרות העברית, אף כי לא על לחיו שלו סטר ברנר. היותו של נוביק בן מושבה ארצישראלית ודאי שלא הגבירה את מידת האמון שרחש יוסף-חיים לעדותו.

*** בנימין ברנר: "גדולה היתה הבדידות". עם עובד, תשל"ח [1978], 245 עמ'. כותרת המאמר: בעיתון: "בין אמת לדמיון".**

*

אהוד בן עזר, הערה מאוחרת: פלטיאל נוביק [יליד פתח-תקווה, 1898] היה דודי עוד לפני היוולדו. הוא היה נשוי לאחותה המבוגרת והיפהפייה של אימי, צ'לה (צביה) ליפסקי מפתח-תקווה, שמתה אחר לדתה את בנה אורי. מצבתה ניצבת בבית הקברות טרומפלדור בתל-אביב. משפחת ליפסקי הציונית עלתה מלודז' לפתח-תקווה ב-1921. אביו של פלטיאל, דוד נוביק, הנגר, רשם פרק בל-יישכח בתולדות פתח תקווה כאשר הזעיק את הצבא הבריטי לעזרת המושבה בהתקפת שבט אבו-קישק עליה בחודש מאי 1921. הנה הקטע על אודותיו מתוך ספרי "ג'דע, סיפורו של אברהם שפירא, שומר המושבה":

כבר אחרי עשר בבוקר. למשמע דברי שפירא מתעורר גם נוביק בן השישים, בעל עבר מפואר של מעשי גבורה במושבה, שמאז הבוקר מתבלט באומץ ליבו בפניו הפצועים – ומבין מה גדולה עתה הסכנה. הוא ממשיך עם הכרכרה לעבר כיכר המייסדים, ושם פונה למתקילים:

"הכול בסכנה! הכדורים אוזלים! הערבים מתחילים להקיף אותנו! מי מצטרף אלי לפרוץ דרך לראס-אל-עין ולהזמין את הצבא?"

נילווה אליו דוד לבנברג, מכפר סבא. שניהם פורצים להם דרך מזרחה, בסביבה שגם בה משוטטים ערבים המבקשים להתנפל על המושבה.

כאשר מתקרבים דוד נוביק ומלווהו למבצר אנטיפטרוס הם פוגשים בפלוגה מגדוד הפרשים היהודי, שבאה מג'נין לראס-אל-עין, ובראשה קפיטן הודסון. לקצין אין הוראות ברורות. עוד לפני הפגישה עם נוביק, שידל אותו מנהל תחנת-הרכבת בראס-אל-עין [ראש העין], שמעון בנדל, לצאת לעזרת פתח-תקווה. בנדל קישר אותו מהתחנה עם מפקד הצבא הבריטי בארץ, והגנרל נתן את הסכמתו לבוא לעזרת פתח-תקווה; אולם בינתיים הגיעה לקפיטן הודסון פקודה לצאת לרמלה, כי שם פוצצה מסילת-הברזל, ולכן אינו ממהר לפתח-תקווה.

“אנגליש אופיצר?” פונה נוביק לקפיטן.

“יס?”

הוא אוסף את מעט ידיעותיו באנגלית וצועק בקול היסטרי ובשפה מרוסקת:
“עראב בומבארד פתח-תקווה קולוני, קום הלפ... אופיצר, קום אין, פלנטי עראברס געקומן אין קולוני, זאגט עליהום! עליהום! – בומבארד בומבומבום... טויט אלע מענטשן... פיפל... קום הלפ!” כלומר, ערבים יורים על המושבה. בוא עזור. הרבה ערבים באים למושבה. אומרים: עליהם, עליהם. יורים. מתים כל האנשים. בוא עזור!
מהבעת פניו הנרגשת ומתנועות ידיו של הזקן, שבגדיו וכרכרתו מוכתמים בדם שנספג מהעברת הפצועים, משתכנע הודסון מחומרת המאורעות ופוקד לצאת למושבה. רק אז נרגע מעט נוביק, אך חושש שהמגינים יפתחו בטעות באש לעבר הפלוגה המתקרבת, ומורה ללכנברג לרוץ למושבה ולהודיע כי הצבא עומד לבוא.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"גננים"

לאשר ברש

1944

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 2.6.1972

תחת השם הפאסטוראלי "גננים", ספרו של אשר ברש, אשר החודש מלאו עשרים שנה לפטירתו, מסתתר רומאן ארץ-ישראלי מעניין, לוקאלי, ובו סיפור חייה של אישה מיוחדת-במינה, סיפור עצוב, הכתוב בהבנה פסיכולוגית דקה לנפש אישה. זמנו של הסיפור הוא שלהי שנות השלושים, ובסופו נרשם: "תל-אביב, תרצ"ח" [1938].

הגננים הם שני אחים, מנשה ואפריים קליגר, המקימים לעצמם במו-ידיהם חלקת פרחים גדולה בשכונת "מעין-גנים" (כנראה רמת-גן), אשר ממזרח לתל-אביב. הם אנשים פשוטים, טובים, ישרים ונאמנים. אנשים חיוביים וחרוצים אשר ליבם לא הולך בגדולות. אפריים, הצעיר, הוא איש תוסס ובעל חוש-הומור, מסוגל ללימודים. מנשה הבכור הוא איש "בלי חוכמות", רציני, אך ניחן בבנינה מעשית, בזריזות ובחוש נכון בכל מלאכה. ידידות-אמת שוררת בין השניים במשך כל ימיהם.

בספינה המביאה אותם ארצה הם פוגשים נערה בשם מירה, הנספחת לאחת מקבוצות החלוצים ההולכים לקיבוץ. לב השניים נקשר בנערה והם מתאהבים בה. וכל אחד מהם נכון בליבו לוותר עליה לאחיו.

לאחר גלגולים ואכזבות בקיבוץ מגיעה מירה לתל-אביב ופוגשת מחדש בשני האחים. שני האחים מבלים עימה בקונצרטים ובנשפים, עד שנופל הפור: מנשה הבכור הוא שיציע לה נישואים. וזאת הוא עושה בעת טיול רציני על שפת הים בתל-אביב, ומקבל את הסכמתה של מירה אף שהיא אומרת לו: "אגיד לך את האמת, אפריים טוב בעיניי ממך, אבל יודעת אני, כי לי ניתת אתה". (עמ' 67).

ואולם ליבה של מירה אינו שלם, וכבר באותו טיול ראשון על שפת-הים היא מהרהרת: "היא שיערה לה אחרת, אחרת לגמרי, אחרי הרומאנים האחדים שהיו לה בגרודנה ואחר-כך בקיבוץ בארץ, מהם שניים קשים מאוד, שתקפו עליה כחוליים רעים, עוד חלמה על אדם בעל תואר ובעל עושר, שיתן לה חיים של מעמד וזוהר בחברה, אדם אשר בגלל מה שהוא עלול לתת לה, הוא גם מתקבל על ליבה והיא גם נכונה לחבבו. והנה אפילו אפריים, שיש בו יותר מן האדם התרבותי, לא ניתן לה, ובמקומו בא זה, הפשוט כל-כך, מנשה. אך טוב לה מנשה מהמשך החיים התלושים האלה, הנדנדוד והרוגז הזה האוכל ומכלה ביום ובלילה, אותו אי-ביטחון ואותו ניחוש משפיל: 'זה? לא זה?' והרי הוא על-כל-פנים אדם מיושב וטוב ונכון וחרוץ ומצליח, והעיקר, שהוא, כנראה, אוהבה באמת, ובוודאי יתמיד באהבתו, וכמו שאמר לה: 'לא יחסר לה כל' אצלנו." (עמ' 69).

השניים נישאים, ואולם למן השבועות הראשונים לחייה עימו, והיא כבר רגילה בו ובהליכותיו, יש משהו שאינו חדל מהיות מוזר בעיניה:

"זה בעלה?... היא הסתכלה בו והירהרה וחשה בגופה קירבת בשרו וניסתה להסביר לעצמה את וילון הזרות החוצץ ביניהם... יש, כנראה, סיבה... שאולי אינה בו, במנשה, אלא בה, במירה

עצמה. היא, לפי שהיא מכירה את עצמה, לא נוצרה בעצם להיות אישה נשואה, בעלת-בית ואם לילדים. פעמים רבות באה לה מחשבה זו עוד בחוץ-לארץ ואחר-כך ביתר תוקף בארץ. פעמים, בשעה של חשבון-נפש וגילוי-הלב בפני עצמה, העיזה אפילו לומר לעצמה: אני נוצרתי לחיות עם אותו הגבר, שיספק לי מכסימום של תענוגות וחי-רווחה. היו לה בחייה כמה רומאנים, ותמיד היה הרומאן קשור בציור זה: חיי רווחה ותענוגות. אף כי מן הצד השני, אילו בא מישהו והיה שואל ממנה, שתגדיר בבירור מה הם התענוגות, שהיא נכספת להם באמת, היתה מתקשה להשיב דבר מסוים. כל תענוג ותענוג, מאלה שהיא רואה נשים בנות-גילה רודפות אחריהם, נראה לה כתפל וכמופרך, אבל כלל התענוגות נעשה לה מושג כולל, שיש עימו משיכה חזקה כל-כך, עד שהוא ממלא את בתי-נפשה. ברי לה שעם מנשה, ואפילו בסיועו של אפריים, לא תראה חיים של תענוגות רבים וגדולים, לכל היותר תהיה פטורה מדאגת פרנסה, וצרכיה הקטנים יינתנו לה בלי קושי יתר. אף גם סערות גדולות וסכסוכי משפחה אינם צפויים לה: אנשים נוחים, שקולים בדעתם ומושלמים ברוחם הם האחים קלוגר. לא כן היא. הו, היא מכירה את עצמה: שכליותה ושיווי-משקלה אינם אלא כיסוי לסערה השוכנת בה... יש משהו בדמה, העולה לעיתים מאיזו מעמקים ומביא בכל גופה רתיחה כזו, שהיא חשה מחנק, ואם לא תפתח פתח לרתיחה זו, תיחנק." (עמ' 77-78).

אושר קטן מרחף על הצריף שבו גרים שני האחים הגננים עם מירה. דודתה שבתל-אביב מנסה להסיר מליבה ספקות, לומר לה שלא מיקח טעות עשתה: "הנה פרדמן, את מכירה אותו? בלי נזק, על כל ישראל! הדוד אומר, שהוא עשיר כקורח. אנוס היה להסכים, שבתו תינשא לנהג. כמוכן, הוא ייתן להם פרדס. אבל מה טעם בדבר?" (עמ' 85).

"אבל מירה כמו החליטה בליבה – לדחות את ידי האושר הזה. היא לא באה הנה לבקש לה אושר, היא לא נישאה למנשה לשם אושר. אפילו לו נישאה לאפריים, שהוא חביב עליה ממנשה, לא היתה מוצאת את האושר. היא נישאה כך, סתם, כדי 'לגמור' כדי 'להיפטר מכל זה'. ממה? אין לדבר שם, אבל הוא ידוע, הוא ממשי מאוד. מי מן הנערות שאין כוחן יפה לסעור או להיסער בחזקה, אינה מרגישה כעבור שנים אחדות לבגרות בצורך 'להיפטר מזה – וחסל'? היא עוד 'נפטרה מזה' בשלום. היא, לפחות, לא נכשלה. זה כבר ברור לה. אפשר שרבות היו מקנאות בה. אבל היא יודעת מאוד, שאת האושר לא השיגה. והאושר אינו יכול להיות כאן, עם אלה. האושר הוא אי-שם רחוק, אי-שם אצל אחרים. אף כי 'שם' זה ו'אחרים' אלה אינם מסוימים כלל במושגיה." (עמ' 93).

נולדת לה בת, עפרה, ולא עובר זמן רב ושוב היא נכנסת להריון, ואז, בהתעוררות עקשנית של עצמיותה הרדומה, היא עושה הפלה.

היא אוהבת את בתה. נדמה לה שהיא מסוגלת להיות אם, אבל היא אינה יכולה להיות אישה. היא שוגה בחלומות על אושר רחוק, על אהבה, היא מרגישה ש"אין לה כל סיפוק בחיים, שנפשה ריקה, שעוד לא בא זה שעלול למלא את נפשה..." (עמ' 153) ומשום כך גם יחסיה אל בתה אינם נורמאליים. היא משתמשת בפעוטה כמו במין תכשיט להתנאות בו, וכשהיא מחבבת אותה היא חולמת על חיים אחרים, על ריחם וגופם של גברים זרים, מעניינים, שיכלו להעניק לה תענוגות. ובקשה זו לתענוגות היא הצורך הנואש שלה עצמה לצאת מתוך השיממון של חייה, הרגשת חוסר-הערך וחוסר-הביטחון שהיא שרויה בה. שני האחים נושאים אותה על כפיים. והיא מתביישת בהם, בפשטותם ובחריצותם.

"באמת לא השלימה מירה עם חייה. כל מה שעשתה עד היום, כמו מתוך נמנום עשתה. גם עלייתה לארץ, גם חייה בקיבוץ, גם נישואיה ואפילו לידתה – הכול נעשה כמו לא מרצונה היא, אלא כמו מתוך איזה רצון זר (רק במקרה ההפלה הרגישה אקט של רצון חזק משלה). את העיקר עוד לא השיגה. לא, אינה יודעת אפילו את טעמו, את מראהו. אבל מרגישה היא בחסרונו תמיד. בלילות, על משכבה, בהקיץ ובשינה – היא מרגישה, שעוד לא חיתה את חייה. האם אצל כל בני-האדם כך? האם כל אדם מרגיש בחייו את הפגם הזה, את הריקות הזו, את ההיעדר הזה של העיקר, והוא שואף אליו וחולם עליו, מי בבהירות יותר ומי בבהירות פחות – ובינתיים עוברים החיים והאדם מסתפק בעל-כרחו בטפל – והעיקר אינו בא כלל?" (עמ' 152-153).

אופייני למצבה הנפשי של מירה שהיא מתאהבת בתצלום. תצלום של גבר אוסטרלי, אח של בעל הווילה אשר בשכנותם. הצורך לאהוב מכריע את כל יתר כוחות נפשה, ובכוא הבחור ארצה,

ועימו הברק של מכונית חדשה ושפה אנגלית וחיים עשירים ביבשת אחרת, נחתם גורלה של מירה והיא נמשכת אליו כפרפר אל האש.

“אני אוהבת את לוואיס קוייט, והוא אוהב אותי,” היא אומרת לבעלה, “נישואינו היו טעות מלכתחילה. מיד אחרי החתונה הכרתי בטעות. אך-על-פי-כן הוספתי לחיות איתך ולעשות את המוטל עליי כמו אדם אחר פועל בי. לא רצוני היה זה. וכך הריתי וכך ילדתי, וכך גם שמחתי לפעמים ואמרתי לנפשי, כי מצאתי את המנוחה ואת הטוב. עד שבא זה ועוררני מתוך מצב זה, ועורר את רצוני אני, ונוכחתי שאיני יכולה יותר.” (עמ' 201).

מירה נאלצת להשאיר את ילדתה ביד האחים ועוקרת עם לוואיס קוייט לאוסטרליה. היא מוותרת על מה שנראה בעיניה כטפל, ואולם העיקר גם הוא לא בא. היקיצה מתוך הנמנום אינה מביאה חיים חדשים אלא אובדן. אחר שנים אחדות היא חוזרת בגפה לארץ, אורבת פעם אחת לראות את ילדתה, ולאחר ימים אחדים מטביעה עצמה בימה של תל-אביב.

במכתבה האחרון לאחים היא כותבת: “מה שעבר עליי מיום שעזבתיכם, יירד עימי לקבר. אפשר שנהגתי כחסרת-דעה, אבל אחרת לא יכולתי. איני מתחרטת על שום דבר. חיי אדם נגזרים מלמעלה. לא יכולתי עוד לחיות בלי ילדתי. לתבעה מכם לא היתה לי רשות, ולחיות בלעדיה לא היה לי כוח.” (עמ' 232).

* אשר ברש: “גננים”. רומן. הוצאת “מסדה” בע”מ, תל-אביב, תש”ד, 1944. 232 עמ’.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"כעיר נצורה"

לאשר ברש

1945

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 13.10.1973.

"כעיר נצורה" של אשר ברש (1889-1952) הוא אחד הספרים המקסימים והמלהיבים ביותר שהזדמן לי לקרוא עד כה בספרות הארץ-ישראלית – וקראתי חלק ניכר מן הספרות הזאת. זוהי מחרזת סיפורים מימי תל-אביב הקטנה בתקופת מלחמת-העולם הראשונה. הסיפורים כתובים בנימה צ'כובית עדינה ומאופקת, אירונית מעט, רוויית אווירה. וגיבורי הסיפורים מתנדודים בין ערב למוזרות.

"הריני מוסר בזה מודעה," אומר ברש בהערה בפתח ספרו, "כי במחרוזת סיפורי אלה לא נתכונתי להעלות אנשים ומעשים שהיו, ממש, אלא לצייר תמונה אופיינית-כוללת של הפרבר תל-אביב ורוח יישובו הקטן במלחמת-העולם הראשונה, בפרק הזמן שתחילתו עם הפלגת האוניות האחרונות מנמל יפו, כשהים סגר עליו כבריח, וסופו לאחר גירוש כל תושביו בגזירת השלטון התורכי, כפי שהתמונה נתנסחה בחזון זיכרוני. הקוראים עדי הימים ההם והאחרים אל יבקשו להעמיד את הדברים על 'אמיתם'. אמיתם היא במידה שהם דברי שירה."

היטב מורגש כי מרבית גיבורי הסיפור, אם לא כולם, אינם פרי-דימיונו של המחבר אלא אנשים בשר-ודם, ביניהם דמויות מוכרות למדי, מבין תושבי הפרבר תל-אביב. המספר, שהוא, כנראה, בן-דמותו של ברש עצמו, שמו נחום טרוי, והוא שמשמש כחוט המקשר למחרוזת הסיפורים. יהא זה בלתי-הוגן להתייחס לסיפורים הללו רק על-פי דימיון דמויותיהם לדמויות ידועות מן ההיסטוריה היישובית הקצרה-ארוכה, ובכל זאת כמעט אי-אפשר לעמוד בפני הפיתוי. הנה דמותו האפלה של גילר, אשר בחצות לילה בוקעת ונשמעת בפרבר זעקתו מקפיאת הדם, כקאראמאזוב האב:

"רוצח! מנוול! ... בשלך אאבד את עצמי לדעת... רוצח! רוצח אב! (עמ' 162).

גילר יוצא למרפסת ומכריח את נחום טרוי להיכנס אליו לשתות כוס תה. הוא מוכרח לדבר רעות בבנו: "בטוח אני, שיקרה אסון... או אני – או הוא... לשנינו אין מקום בעולם הזה..." וגילר מתפרץ בווידי המתחיל כך:

"העלילו עליי עלילות שקר וחבושוני כך וכך חודשים במאסר, ולבסוף – יצאתי לחופשי. כלום אין עוד בני-אדם, שהעלילו עליהם עלילת רצח ומשפטם יצא לאור והם חיי חיים נורמאליים ככל האדם? ... אבל אין טעם בדברים האלה: אני שונה מהם, 'גורלי' אחר, עליי רובצת קללה היסטורית, לאומית... הוי, יאמיני לי, מי שפגעה בו עלילה איומה כזו, אין לו מנוחה עולמית... כחלודה היא באה בנפשו, כארס של מקק, והיא מפעפעת ומחלחלת בו ועושה אותו נטול מן העולם..." (עמ' 164).

ומיהו גילר זה, בסצינה הקאראמאזובית המופלאה, המלווה ברישום דיוקנו מאת נחום גוטמן, המתארו כשהוא מהלך במרי רוחו? – ללא ספק שימש לו "מודל" מנדל בייליס בכבודו ובעצמו, אשר לאחר ששוחרר ממשפט עלילת הדם בקיוב, ב-1913, היגר לארץ-ישראל. תושבי הפרבר,

מספר ברש, כבר נילאו לשמוע את גילר חוזר בפניהם על סיפור מאסרו ומשפטו. דיוקנו של האיש, לפי ברש, הוא של אדם רדוף שדים. ומיהו הסופר פלאם עם אשתו ובתו הקטנה? קשה שלא לזהות בו את ברנר, מה גם שגוטמן צייר בפשטות, ברישום הנלווה לפרק, את דיוקנו של ברנר, יושב וקורא בעיתוני אידיש: "פלאם היה מבזה את העיתונים ה'צהובים' האלה, בכל-זאת שתה את דבריהם בצמא." (עמ' 126).

ומי זה בא לבקר בתל-אביב אם לא הפועל הזקן, הסופר הטולסטויאני ואיש-המופת, זרחי? בערב בא זרחי, הוא א.ד. גורדון, להראות לפלאם את מאמרו האחרון. פלאם "חיבב את הזקן והעריצו על כוחו לשבור את אורח-חייו, אך את הסופר שבו לא החשיב ביותר." (עמ' 128). זרחי מתפלא על הערצתו של פלאם לילדתו. בעיני זרחי מראה השקיעה עדיף מן ההתפעלות המשונה מן הילדה הקטנה. הוא קורא לפלאם לבוא לראות בשקיעה, אך פלאם מציץ רגע ופונה מיד לחזור הביתה, אל התינוקת, באומרו: "מה יש כאן לראות? שמש שוקעת... בין עבי אש ועבי שם... מה החידוש? בחיי האדם יש יותר חידוש..." (עמ' 129), וזרחי מפטיר אחריו: "חצי הקוסמוס בידו: האדם. חבל שאין בידו החצי השני: הטבע." (שם). לא כל הסופרים המופיעים בסיפור בשמות מחודשים עלה בידי לזהות. ובייחוד הסתקרנתי לדעת מיהו הסופר הירושלמי סאשה אתרוג, איש פועלי ציון וגם אסתטיקן ומבקר-ספרות ממהין בלשונו (כלשון ברש), וידידו של הסופר פלאם, החי על חסדיה של האחות הירושלמית חסיה, ונמלט מן הארץ באונייה האחרונה, שעה שהיא, חסיה, מתקינה לו את כל צרכי הנסיעה. ואולי הוא הסופר ברנצ'וק מן הרומאן "האוניות האחרונות", השני בטרילוגיה "עד ירושלים" של הסופר א. ראובני? או אולי הוא ירקוני מ"תמול שלשום" של עגנון?

[**הערה מאוחרת:** במסתי "תל-אביב בראשיתה בראי הספרות", סידרת עידן 3, בהוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1984, כתבתי כי סאשה אתרוג הוא המשורר והסופר יעקב קופלביץ' הידוע גם בשמו ישרון קשת].

והנה רעייתו של ראש הוועד של תל-אביב, "שנודעה לפנים כיפת-תואר, ועתה נשתיירו מיופייה רק עוד קומתה ותואר פניה הנשיי, הצח, המדוייק בתוויו ורק הסנטר ("הפנים הקלאסיים", כפי שאמר אחר ממעריציה). על הרוב היתה מכסה פניה בצעיף, כדי שלא תורגש הכישות של סנטרה, גידול שיער מרגיז, שנלחמה בו בכל האמצעים ולא יכלה לנצחו... היא ידעה לכוון ישיבתה באור ובצל כך, שהכישות הנטולה על סנטרה לא היתה ניכרת כלל בהיות פניה מגולים – " (עמ' 110). [הכוונה כמובן לצינה דינגרן].

אלה, והרופא הביל"ויי ד"ר ציפין [חסיין], והעסקן הסופר ר' פלטיאל בן ליש הלוי [מרדכי בן הלל הכהן], ומנהלי הגימנסיה, והסופר שמחון, הם מן הניתנים פחות או יותר לזיהוי, ומי שבקיא יותר בתולדות העיר ימצא יותר שמות מוכרים משמצאתי אני. ואולם גיבורי האלמוניים (לפחות למעני) של הספר אינם פחות מקסימים ומושכים.

כך, למשל, הבחור הנכפה והעני עוזר אלמוגי, אשר רק פעם אחת בחייו רואה מבעד לחלון אישה ערומה. הערבי כאסרו, מזכיר הקונסוליה האוסטרית ביפו, המתבייש באחיו המשוגע אנטון, שמלבין פניו ברבים. הזקן קומורניק בונה הבתים, אשר קמל בימי-המלחמה. הרצאתו של הפרופסור האורח שמייך באולם "עדן", בליווי נגינת פסנתר של הגברת דולנקו. זקני המושבה הגרמנית ביפו ובשרונה. המורה הפרטי פינטוס. שתי האחיות הרווקות עדה ונחמה נוי. אהבותיו של סימון בן הדיה. השתפכותו של המורה העממי מחברון, יונה בר יונה. החלפנים. בית ויגדורוב והפרשה המוזרה של רופא הבהמות מירון גוברנאטור ואשתו וירה. צלילי מארש-האבל של שופן, המלווים את סוף הסיפור על מותו של מירון גוברנאטור. [כל אלה] הם מן שיאים ה"צ'כוביים" של הספר, מעמד נדיר ביופיו העצוב.

ופרשת אהבתם הטראגית של הגברת ראיסה סידקוב ובוריס קלדם. וסניור פיצנינגא הקונסול האוסטרי. והזונה היהודייה העלמה גונקין הנוסעת בחצות הלילה מפתח-תקווה אל הקאימאקס ידידה בתל-אביב כדי להשיג רשיונות ישיבה לקבוצה ממגורשיה בזיכרון-יעקב. והיא, הגברת, גם מסיימת את הסיפור, עם יריית תותח הבאה מרחוק ומבשרת את התקרבות הצבא האנגלי, וסוף תקופת הגירוש מתל-אביב.

את "כעיר נצורה" חייב אדם לקרוא כדי לטעום בו את הטעם הגנוז, ושום רשימה על הספר לא תוכל לשמש תחליף ליופיו ולקסם המהלך בין שורותיו.

* אשר ברש: "כעיר נצורה". סיפורה של תל-אביב. מהדורה ראשונה תש"ה. 1945. מהדורה חדשה עם ציורים מאת נחום גוטמן, הוצאת מסדה, 1969. 184 עמ'.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"תמונות מבית מבשל השכר"

לאשר ברש

1929

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 25.5.1977.
עם כותרת המישנה: "במלאת 25 שנים למות א. ברש"

בהקדמה לספרו "תמונות מבית מבשל השכר" כתב אשר ברש – אשר בימים אלה מלאו עשרים וחמש שנים למותו: "התאמצתי לכבוש את הלך הלב. כי הרוך והעדינות העוטפים את הדברים הם רק קליפה דקה ונוצצת הבאה לכפר על העמל, הסבל, החיים והמוות הנתונים ביד-גורל גסה. בעיני הילדות, שצפו את הדברים בהיותם, נאצל קורטוב חסד לתמונות, שנחזו עתה שנית בשביל הגיליון. אם נתחלפו לי גדולות בקטנות או להיפך – שר-האמנות הוא ותרן, וקפדנותו של שר-החיים אף היא בשביל המספר עניין לציור שקט."

הקדמה זו, שהשתכחה ממני עם קריאת הספר, ושבה ועלתה לפניי לאחר שסיימתי את קריאתו, כמו העניקה אישור לאותה הרגשה בלתי-אמצעית שסחפה אותי משך כל זמן הקריאה – אלה אינן רק תמונות דימיון אלא סיפור אוטוביוגרפי של אשר ברש עצמו בעודו ילד. והוא-הוא הנער שלום, שקורות משפחתו מסופרות בתמונות אלו. מושלות בכיפה דמויות אביו ואימו, בעיקר סבתו רבת המרץ, היא מרת חנה אברדם, חוכרת בית מבשל השיכר.

את ספרו של ברש קראתי בהתרגשות אך גם בקושי מסויים. ההתרגשות נובעת מן המראות החזקים, הסוחפים והמפחידים לעיתים, שמסופרים בו, ומן המתח הרב שהוא משכיל ליצור, וממידת המעורבות הרגשית הנוצרת בקורא, שאיכפת לו גורל הגיבורים.

ואילו הקושי נובע כולו מעניין עקרוני אחד, אשר ההכרעה בו קשה מאוד. אילו היה זה ספר שתורגם בשנת 1929 לעברית, היה הפתרון פשוט – לשוב ולתרגם את היצירה מחדש לעברית בת-ימינו, או לערוך ביסודיות את התרגום המקורי, תוך עידכון כל מה שהתיישן בו.

אך מה ניתן לעשות בספרות-מקור? הרי אי-אפשר לתרגם את ברש לעברית, ומי ייקח על עצמו אחריות לערוך, לשכתב ולסגנן אותו? ועם זאת, כל זמן שדבר מעין זה לא נעשה, אנו עומדים בפני תופעה מצערת. יצירה בעלת חיוניות רבה, ומראות שחשיבותם מעבר לתקופה בה התחברה, נמצאת במידה מסויימת, ושלא באשמתה, בכלי לשוני שהתיישן והתאבן משהו, והוא משמש חציצה בינה לבין הקורא בן-ימינו. והמבחן, כמו גם ההוכחה לכך, הוא שהספר הזה תורגם והופיע לפני זמן לא רב באנגלית, וזכה לביקורות מצויינות. וסביר להניח כי בפני הקורא האנגלי עמדו אולי פחות קשיים לשוניים בקריאת התרגום, מאשר בפני הקורא העברי, הקורא כיום במקור.

הדעת אמנם מזדעזעת מן המחשבה, שקרוב לבוא המועד בו יהא צורך "לתרגם" לעברית את הקלאסיקונים העבריים שלנו. אך משהו מוכרח להיעשות בכיוון זה, שאם לא כן, יהיו אוצרות רבים טמונים בגנזי העבר, עניין לחוקרים בלבד לענות בו. או שתפתח תופעה מוזרה, שהקורא העברי ייקל לו לקרוא באנגלית את תרגומי הקלאסיקה שלו (כמו גם את יצירותיהם של כמה מבין הצעירים הכותבים בשפה נמלצת מדי) – מאשר במקורם העברי.

*

כוחו של אשר ברש בספר הזה הוא קודם כל ביצירת האווירה. מקום התרחשות הסיפור הוא בעיירה ס. בגליציה המזרחית, אשר "קהילת ישראל קטנה שרויה במרכזה, בכזית גבינה בתוך לביבת-עניים גסה. --- מוקפת מרחבי שדות פוריים, אפרים מצמיחי דשא דשן ויערות עתיקים עבותים, עולים גבעות ויורדים עמקים להרנין עין הרואה. בבתים המרוחקים והסכוכים בירק אילנות וגנים רעננים היא דומה יותר לכפר. באמצעותה של העיירה, בכעין איזור מבדיל בין כיכר החנויות העגולה, ה"טבעת", שכל תושביה הם יהודים שומרי-תורה, ובין רובע בית-המרחץ, ששם היישוב מעורב כבר יהודים וערלים יחד, משתטח אגם-מים ריחני רחב-ידיים בעל מעיינות חבויים ומכונס בתוך קנים כפופים ושיחי ערבה מגודלים, גדור יפה בפסיסים דקים ושורץ דגים ממינים נבחרים שהובאו לשם גידול מנהרות רחוקים." (עמ' כ"ה).

זמן ההתרחשות הוא סוף המאה הקודמת [המאה ה-19]. (ברש עצמו נולד בלופאטין, ליד ברודי, בגאליציה, ב-1889. עלה לארץ ב-1914 ומת בתל-אביב ב-1952). אך בתוך יריעת ילדות זו, המעלה רקע ריאליסטי למדי של חיי עיירה יהודית קטנה, הסובבים במידה מרובה סביב בית מיבשל השיכר שבחכירתה של מרת אברדם, מצליח ברש לנסוך מעין אווירה ימי-ביניימית, המומחשת באמצעות מעשיות עממיות מסמרות-שיער, בשלל דמויות הקשורות רובן במלאכת יישול השיכר בבית המיבשל עתיק הימים, ובאמונתה העזה של מרת אברדם בצדיק מבלז, אשר עצתו לה לחכור את בית המיבשל היא מעין צילו של גורל המוטל על הסיפור כולו.

ואכן הסיפור משלב בצורה מעודנת ונוגעת ללב את גורלם של בני משפחתה של מרת אברדם יחד עם עלייתה ונפילתה כחוכרת בית המיבשל, השייך לגראף סטיפן מולודצקי, היושב רוב זמנו בפאריס וטורח לבזבז שם את הכנסותיו מאחוזותיו, המשתרעות על שמינית שטחה של גאליציה המזרחית.

הכוח המניע בחייה של מרת אברדם הוא בעלה הראשון, ר' שלומקי. שעסק כל ימיו בתורה. ופעם אחת, משנדרש לתת מחילו גם לעסקי המסחר של אביה, יצא לשליחות של קניית שוורים, והביא עדר יוצא מן הכלל בגודלו, ממש מעשה ניסים או כישוף. ולאחר אותה פעולה, שנראתה כלמעלה מדרך הטבע, נחלה ומת. ובדימונה הוא כאחד קדוש, שעלה באש השמימה. מרת אברדם נישאת בשנית לבעל בטלן במקצת, שאינו מפריע אך גם אינו עוזר. היא חוכרת את בית המיבשל ומנהיגה אותו ביד רמה וברוחב-לב במשך שלושים-ושבע שנה. בתוך הזמן הזה היא משיאה את בתה מנישואיה הראשונים, ברכה'לי, ולאחר שנות עקרות רבות נולדים לה, לזו, שתי תאומות ובן-זקונים, הוא שלומי הקטן, אשר בעיני סבתו הוא כוורש את תכונות זרותו, למדנותו ורוחניותו של אביו-זקנו האגדי.

בתה של מרת אברדם, ברכה'לי, היא אישה שדעתה אינה יציבה עליה, שקועה כל ימיה בדיכאונות, ואינה מסוגלת לגדל את ילדיה. אך דווקא אותה מוזרות שבה היא שמקרבת גם אותה לשורש נשמתו של ר' שלומקי, אביה. כביכול שיח-ושיג לה עם כוחות נעלמים. ומצליחה היא להשיג בחושיה המתועתעים, דברי אמת קודרים אשר איש מבין הסובבים אותה אינו מסוגל להבחין בהם בעוד מועד. היא הראשונה המשיגה בחוש את שקיעתה של המשפחה, שביטוייה הקשה ביותר הוא ביטול חוזה החכירה של בית המיבשל. והיא מתה בטרם יקרה הדבר. הסיפור, שתחילתו במרת אברדם, הולך ומתמקד יותר ויותר בנער שלומקי, שהוא, כביכול – מנקודת מבטו של הסופר – עתיד לשאת את צירוף תכונותיהם של כל בני-משפחתו.

מרת אברדם המעשית ובעלת האמונה העזה, האופטימית, סופה שנעשית דמות גרוטסקית, מפני מידת האמון הנפרזת שלה בכוחו וברצונו של הרבי החדש מבלז, בנו של הקודם, להבטיח לה את המשך חכירתו של בית המיבשל. גם חתנה, ר' הירצל פלן, אביו של שלומקי, שהוא אדם מעשי כביכול, סוחר ומשכיל מעט, ויודע להלך עם הבריות, סופו שמתברר שהוא בטלן גמור, איש נעים וחסר-כוח, סובל בחשאי ואינו מסוגל אף להבין לדיכאונה של אשתו, והוא דמות סימפאטית מאוד, וחיוורת.

ודווקא שני התימהונים שבמשפחה, ר' שלומקי וברכה'לי – שכביכול אינם אנשים ריאליים, וחייהם הם בעולם רוחני ונפשי סגור ומיוחד להם, דווקא להם, מתברר, ישנה איזו דרך סמוייה לחדור אל נבכייה ומסתריה של המציאות היומיומית, לעשות בה חיל באופן חד-פעמי, בשלהבת גדולה, ולהישרף בה כליל. כאילו בעוררם את הכוחות הנסתרים הם גוזרים על עצמם כמו-ידיהם את קיצם.

שלומקי הנער, אף הוא מתנכר במעשיו. סירובו להשתתף בהלוויית אימו. בריחתו ליער. למדנותו. אהבתו את הטיפוסים המוזרים ביותר מבין עובדי בית המיבשל. פגישתו עם המוות, בגלותו ראשון את מות אביו-זקנו החורג, ר' נפתלי צבי, – כל הרשמים הללו נחרתים בנפשו הצעירה והסקרנית. וכמו ברור כי עתיד הוא להתנודד כל ימיו בין הקטבים והתכונות הללו: מעשיותה של הסבתא, יחד עם אמונתה הגרוטסקית בטוב-ליבם של בני האדם. צניעותו, עדינותו ורוך-נפשו של האב, כמו גם מידת המשכילות שבו. אש-ליבו הסוערת וקנאותו של הסב, הנשרף ברוחניותו ובלמדנותו היתירה. ואותו חוט של עצב ומיסתורין, וקירבה ליסוד הטראגי והאפל והגורלי של החיים, שירש מן האם המשוגעת-למחצה, ומכל אותה אווירה ימי-ביניימית שכמו הידהדה בחדריו ובאולמותיו העתיקים של בית מיבשל השיכר, – אשר כל הפעולות הנעשות בו הן מעין טכסים החוזרים על עצמם במשך דורות, שמשמעותם עמוקה יותר מאשר סתם בישול של בירה, שהיא, – לדברי היהודי האשכנזי הרר ליבר, ה"מבשל" – אינה אלא "פת נוזלת, ולא יותר." (עמ' נ"ז).

* אשר ברש: "תמונות מבית מיבשל השיכר". סיפור. ספרית מצפה. ספרי פרוזה. העורך אשר ברש. ירושלים, תרפ"ט, 1929. רנ"ט עמ'.

תיקון טעות

ברשימתי על "תמונות מבית מיבשל השיכר" [ספרי דורות קודמים " 27.5.1977] הבעתי צערי על הלשון המיושנת של הספר, וזאת בהסתמך על מהדורתו הראשונה משנת 1929. לשמחתי הובא לידיעתי, כי במהדורות הספר משנת 1952 ואילך, בהוצאת "מסדה", נדפס נוסח חדש של הספר, שנערך בשעתו בידי אשר ברש עצמו, תוך התאמתו לשינויים שחלו בלשון ובסגנון.

אהוד בן עזר

נדפס ב"הארץ", 3.6.1977.

אהוד בן עזר

“איש וביתו נמחו”

לאשר ברש

1975, 1934

פורסם לראשונה במוסף הספרותי של עיתון “דבר” ביום 23.6.1978
תחת הכותרת: “השלמה איטית עם המוות”

מתכונתה הצנועה והיעילה של “ספריית תרמיל” (אשר חבל שאינה זוכה להפצה רבה יותר בקרב קהל הקוראים העברי, ובעיקר הנוער, שאינם נמנים על כוחות הביטחון) – מאפשרת להביא מדי כמה חודשים את הקורא לידי עימות מעניין עם יצירות של סופרים ידועים ופחות-ידועים, מקור ותרגום, בני-זמננו ובני תקופות קודמות.

למסגרת הספרון הזה אין לצערנו דומה אצל הוצאות הספרים ה“אזרחיות”. למעט הדפסתה המחודשת של סדרת “דורון” ב“ספריית פועלים”, והספרונים היפים של מבחרי-השירה שיוצאים לאור בהוצאת “הקיבוץ המאוחד”. וחבל שרוב ההוצאות טרם קפצו על המציאה הזו, כי הספרון הוא מעין במת-יריד פופולארית ומפחידה גם יחד. הוא אינו מאפשר ליצירה להסתתר מאחורי מסכים של מכובדות וייחוס ספרותי וזכות-אבות, אלא זורקה לרחוב כמו ב“מערומיה”, וחושפה מנבכי ה“כל-כתבי” וממוצאיה הסולידיים, המגינים עליה ומשכיחים לעיתים את זיכרה גם יחד. הופעת “איש וביתו נמחו” לאשר ברש במסגרת “ספריית תרמיל” היא מבחן כפול לברש ולקורא, ובייחוד לקורא הצעיר בן-ימינו. נורית גוברין אמרה פעם בקשר ל“נדודי עמשי השומר” ליעקב רבינוביץ, כי יש יצירות-מפתח, רומאני-מפתח, שגורלם הוא שבעת צאתם לאור הכול יודעים על-פי מי גזורים גיבוריהם, עד שאין טורחים אפילו לכתוב על כך, ולאחר כ-50-40 שנה כבר כמעט אין איש שזוכר ויודע על-פי מי היו הגיבורים גזורים, וכך דווקא הידוע לכול נשכח מכול.

בוריס קלדם, גיבורו של ברש בסיפור “איש וביתו נמחו”, שהופיע לראשונה בשנת 1934, שב וחוזר בספרו המקסים של ברש “כעיר נצורה” [1945], באותו שם ודמות אופייניים. ומה שמסופר עליו שם יכול היה בהחלט להופיע – במקום המתאים לכך, כפרק ב“איש וביתו נמחו”, אף כי היה אולי פוגם מעט בשלמות הסיפור.

הופעה כפולה זו של קלדם מעלה רושם ברור מאוד, כי דמות חיה של אדם בדמותו, מראשוני תל-אביב, שימשה לברש ציר מרכזי לרקום סביבו את עלילת הסיפור. האנשים שקראו את הסיפור בשנות ה-30 [למאה ה-20] בוודאי ידעו במי מדובר, וגם אם לא ידעו, הנה הרקע היה קרוב ומוכר להם.

כיצד יתקבל הסיפור בהדפסתו המחודשת כיום על-ידי דור ושני דורות של קוראים, שכל אותו הווי רחוק כיובל שנים ויותר מחייהם שלהם?

המבחן הוא אפוא לסופר ולקורא גם יחד. האם יוצא סיפורו של ברש ממסגרתו הלוקאלית (“הכרוניקה העיתונאית של תקופתו”, כפי שכנהו דוד אבידן מתוך איזו העמדת-פנים תמוהה, כאילו אינו מבין את ההבדל בין כרוניקה עיתונאית לספרות, או כאילו הוא סבור שהכתבות העיתונאיות בימינו הן על רמה כה גבוהה שניתן להשוותן להישגי העבר של הספרות העברית).

האם יאהב הקורא בן-ימינו את הסיפור הנדיר והמיוחד הזה?

על השאלה השנייה קשה כמובן לענות, כי התשובה צריכה להיות מבוססת על ניסיון התקבלותה של היצירה כיום, אך דומני כי על השאלה הראשונה אפשר לענות בחיוב גמור. כל קריאה חוזרת ב“איש וביתו נמחו” שבה ומעלה ריגושים ומכניסה להלך-נפש של הזדהות עמוקה

עם התהליך הגופני-הנפשי המתחולל בבוריס קלדם, עד שמביא אותו להתאבדותו במלון הארדינג שבמושבה הגרמנית.

בוריס קלדם הוא דמות שאינה יוצאת-דופן בתקופת העליות הראשונות. כמוה ודומות לה אנו מוצאים בשפע בספרות התקופה, אלא שהדימוי ההיסטורי-הקולקטיבי-הלאומי הולך ומשכיח את חיוניותן של הדמויות הללו, וזאת בגלל מיתוס "האבות המייסדים", שכולם כביכול טלית שכולה תכלת של סבל והקרבה. בוריס קלדם חולה הסיפיליס אף הוא מבוניה של תל-אביב ושל ארץ-ישראל, ודמותו החיונית, הציורית והטראגית, יש בה משום זוהר מיוחד דווקא על רקע הרצון הלאומי לראות רק באור אידילי ורומאנטי את התקופות ההן.

יליד רוסייה, בוריס קלדם הוא איש שהמזרח והמערב מפרכסים בדמו, שראשיתו דם קל, חובב נשים וחיים טובים, וסופו דם מורעל ומוח מפרכס ומחשבות מפרפרפות ותועות המביאות אותו להתפוררות נפשית-איטית על רקע מחלת-המין שחלה בה בליל-הילולה בביירות, בשנות מלחמת העולם הראשונה.

בוריס הוא טיפוס של הרפתקן טוב-לב, אולי אפילו תמים-במהותו, שמבקש בעצם להיות נדיב ורחב-לב כלפי הסובבים אותו, אך בגלל תכונות אופיו סופו שהוא גורם רעה לאנשים הקרובים לו, או מביא אותם לגרום רעה לו. את כל נשותיו הוא מאמלל, וכל שותפיו מרמים אותו ומציגים אותו לבסוף ככלי-ריק. עיקר כוחו ותוקפו בשנותיה הראשונות של תל-אביב, בימי מלחמת העולם הראשונה. בוריס מוצא מסילות ללב המזרח ויודע כיצד להתהלך עם ערבים ותורכים ויהודים, ומכוח היותו בן-בית בכל החוגים הללו הוא מצליח במסחרו ובונה לעצמו בית נאה בשכונה החדשה, שהיא ראשיתה של תל-אביב.

אך בעבור הצלחתו ואהבת החיים שלו והיותו איש-רעים לבילויים ולהוללות – סופו שהוא משלם מחיר נורא. המחלה שהוא נדבק בה לילה אחד בבית-זונות בביירות, בבלותו בחברת קציני-צבא תורכיים, היא ראשית ירידתו, שנמשכת עוד כ-15-10 שנים. אשתו השנייה, והבן שעמד להיוולד לה, מתים משום שהדביקים במחלתו זו. בתקופת הבריטים אין הוא מצליח לחזור למעמדו הקודם, כי פסו דרכי הבאקשיש וההתרועעות עם הקצינים והפקידים התורכיים. אשתו השלישית היא מטורפת-למחצה, אשר מכרסמת בנפשו ומחשישה את תהליך ההרס-העצמי שלו.

קלדם, במחציתו השנייה של הסיפור, עד יום-מותו, הוא דמות רדופת-חטא, מתייסרת ברגשי-אשמה, ומבקשת לעצמה כפרה אמיתית המתבטאת בכמה אופנים: הפיוס וההשלמה עם ליאה, אשתו המטורפת-למחצה, אשר באין לו צאצאים הופכת הדאגה לה, גם מבחינה כספית, למעין חוב-של-כבוד אצלו, צורך מוסרי להותיר אחריו רושם מהוגן. ומעבר לכך, זוהי התכלית היחידה והאחרונה שנותרה לו כלפי העתיד.

והאופן השני של רצון-הכפרה מתבטא בהחלטתו לשים קץ לנפשו. החלטה זו אינה פרי של ייאוש בלבד, או של רצון להעניש את הזולת, אלא היא פרי פחדו של קלדם מפני איבוד שפיות-דעתו, בהשפעת המחלה המכרסמת את מוחו, ומשום כך מופיע המוות כגאולה, כאקט של רצון חופשי שיש בו כפרה מלאה על החטא ועל בזבוז החיים, שלו ושל אחרים בעטיו, בעוד אשר המשך חייו בדרגת ניוון מתקדמת נראה בעיני עצמו כחטא וכאיוולת, ואולי גם כחוצפה כלפי סביבתו.

אינני זוכר מעמדים רבים בספרות שבהם תהליך השלמה איטי זה עם המוות, המוות-מידי-עצמו, מקבל מימדים מרגשים ומשכנעים כאלה שבסיום סיפורו של אשר ברש. ניתן להעלות על הדעת, לשם השוואה, אולי רק את הפרקים האחרונים מ"טה דאום" של ברליוז או מן הרקוויאם של פורה, כדי לחוש את החגיגות של הצער, את שוועת קולו של היחיד, ואת היופי הנשגב שבכל הפרטים הזעירים והגדולים שמרכיבים את תמונה קיצו של קלדם. ארוחתו האחרונה, התבוננותו בקוף שבחצר, כיצד הוא מרווח את רגליו הנתונות בגרביים, כיצד הוא שוחט את ידיו, כל אלה מרכיבים תמונה מיוחדת במינה הנחרתת בזיכרון לכלי הישכח.

תמונה כזאת, מבחינת פרטיה החיצוניים, יכולה להופיע גם בכרוניקה עיתונאית (ולא אתפלא אם בדיקה מדוקדקת בעיתונים היומיים מן התקופה ההיא תמציא לנו כרוניקה על מעשה שאירע כך בדיוק, כמסופר בתחילת סיפורו של ברש) – אך שום כרוניקה לא תיתן לנו את נפשו של קלדם כפי שהצליח לעשות זאת אשר ברש בסיפורו הבדוי. וראוי לחזור ולתת תודה להוצאת "תרמיל" שנתנה בידי הקורא העברי אפשרות לחזור ולהיפגש, או לפגוש בראשונה, פנינת-ספרות זו.

* אשר ברש: "איש וביתו נמחו". ספריית תרמיל בעריכת ישראל הר, פרסומי קצין חינוך ראשי / ענף השכלה, משרד הביטחון, תשל"ח, 1978, 108 עמ'.

סיפורו של קלדם

אהוד בן עזר: "תל-אביב בראשיתה בראי הספרות" [קטע]
מתוך: "תל-אביב בראשיתה, 1934-1909"
סידרת עידן 3, העורך: מרדכי נאור
הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ד, 1984

נורית גוברין אמרה פעם, בקשר ל'נדודי עמשי השומר' ליעקב רבינוביץ, כי יש יצירות-מפתח, רומאני-מפתח, שגורלם הוא שבעת צאתם לאור הכול יודעים על-פי מי גזורים גיבוריהם, עד שאין טורחים אפילו לכתוב על כך, ולאחר כארבעים-חמישים שנה כבר כמעט לא נותר איש שזוכר ויודע על-פי מי היו הגיבורים גזורים. וכך, דווקא הידוע-לכול – נשכח מכול.

בוריס קלדם, גיבורו של ברש בסיפור 'איש וביתו נמחו' [אשר ברש: 'איש וביתו נמחו', המובאות כאן לפי מהדורת ספריית תרמיל, 1978], שהופיע לראשונה בשנת 1934, שב ונזכר גם ב'כעיר נצורה', באותו שם ודמות אופייניים, ובפרשת אהבתו לגברת ראיסה סידקוב; ומה שמסופר על אודותיו שם יכול היה בהחלט להופיע – במקום המתאים לכך, כפרק ב'איש וביתו נמחו', אף כי היה אולי פוגם מעט בשלימות הסיפור.

הופעה כפולה זו של קלדם מעלה רושם ברור מאוד, כי דמות של אדם חי בדמותו, מראשוני תל-אביב, שימש לברש ציר מרכזי לרקום סביבו את עלילת הסיפור. אנשים שקראו את הסיפור בשנות השלושים – בוודאי ידעו במי המדובר, וגם אם לא ידעו, הנה הרקע היה קרוב ומוכר להם. ציונה רבאו, שחיברה אף היא ספר זיכרונות חביב, וחשוב מבחינה היסטורית, על נעוריה בעיר – 'בתל אביב על החולות' [ציונה רבאו-קטינסקי: 'בתל-אביב על החולות', הוצאת מסדה, רמת-גן, 1973] – סיפרה לי כי קורותיו של קלדם נכתבו בעקבות חייו ומותו של אדם ושמו קרצ'מר, מראשוני תל-אביב.

בוריס קלדם הוא דמות שאינה אולי יוצאת-דופן בתקופת העליות הראשונות. כמוה, ודומות לה, אנו מוצאים בספרות התקופה, ובספרי זיכרונות, אלא שהדימוי ההיסטורי-הקולקטיבי-הלאומי הולך ומשכיח את חיוניותן, גם בחטאהן, של הדמויות הללו, וזאת בגלל מיתוס 'האבות המייסדים', שממרחק הזמן הם כולם כביכול טלית שכולה תכלת של סבל והקרבה וחוסר פניות אישיות. בוריס קלדם, חולה העגבת, היה אף הוא מבוינה של תל-אביב ושל ארץ-ישראל, ודמותו החיונית, הציורית והטראגית, יש בה משום זוהר מיוחד דווקא על רקע הרצון הלאומי, הקרתני מאוד, לראות רק באור אידיאלי ורומאנטי את תקופת הראשית ההן.

יליד רוסיה, בוריס קלדם הוא איש שהמזרח והמערב מפרכסים בדמו, שראשיתו אכן דם-קל, קל-דם – חובב נשים וחיים טובים, וסופו דם מורעל ומוח ומפרכס ומחשבות מפרפרות ותועות המביאות אותו להתפוררות נפשית-איטית על רקע מחלת המין הקשה שנדבק בה בליל-הילולה בבירות, בשנות מלחמת-העולם הראשונה. בוריס קלדם הוא טיפוס של הרפתקן טוב-לב, אולי אפילו תמים-במהותו, שמבקש בעצם להיות נדיב ורחב-לב כלפי הסובבים אותו, אך בגלל תכונות אופיו – סופו שהוא גורם רעה לאנשים הקרובים לו, או מביא אותם לגרום רעה לו. את כל נשותיו הוא מאמלל, וכל שותפיו מרמים אותו ומציגים אותו לבסוף ככלי-ריק. עיקר כוחו ותוקפו הם בשנותיה הראשונות של תל-אביב ובימי המלחמה הגדולה. בוריס מוצא מסילות ללב המזרח ויודע כיצד להתהלך עם ערבים ותורכים ויהודים. ומכוח היותו בן-בית בכל החוגים הללו, הוא מצליח במסחרו ובונה לעצמו בית בשכונה החדשה, אחוזת-בית. אך בעבור הצלחתו ואהבת-החיים שלו והיותו איש-רעים לבילויים ולהוללויות – סופו שהוא משלם מחיר נורא.

המחלה שהוא נדבק בה לילה אחד, בבלותו בבירות, בחברת קציני-צבא תורכיים מידידיו, היא ראשית ירידתו, שנמשכת עוד כעשר, חמש-עשרה שנים. אשתו השנייה והבן שעמד להיוולד לה, מתים, משום שהדביקם במחלתו זו. בתקופת שלטון הבריטים אין הוא מצליח לחזור למעמדו

הקודם, כי פסו דרכי הבקשיש וההתרועעות עם הקצינים והפקידים התורכיים המושחתים. אשתו השלישית היא מטורפת-למחצה, אשר מכרסמת בנפשו ומחישה את תהליך ההרס-העצמי שלו. קלדם, במחציתו השנייה של הסיפור, עד התאבדותו במלון הארדיג שבמושבה הגרמנית ביפו, הוא דמות רדופת-חטא, מתייסרת ברגשי-אשמה, ומבקשת לעצמה כפרה אמיתית המתבטאת בכמה אופנים. החלטתו לשים קץ לנפשו אינה פרי ייאוש בלבד אלא תוצאת פחדו מפני איבוד שפיות-דעתו, בהשפעת המחלה המכרסמת את מוחו, ומשום כך מופיע המוות כגאולה, כאקט של רצון חופשי שיש בו כפרה מלאה על החטא ועל בזבוז החיים, שלו ושל אחרים בעטיו, בעוד אשר המשך חייו בדרגת ניוון מתקדמת נראה בעיני עצמו כחטא וכאיוולת.

ציונה רבאו

אדון ק. מנחלת בנימין

[על אדון ק. הוא קרצ'מר-קלדם]

מתוך כתב-העת "עתמול", 5.5.1987

בדרך המלך הישנה מתל-אביב ליפו, לאחר שעוברים את שכונת נוה-צדק, מגיעים לבית מידות מפואר, מוקף גדר אבנים גבוהה אשר מעליה מתנוססים צמרות עצים עבותים – זהו "בית-לורנץ", בית הקפה של השכונה הגרמנית שמעבר הצפוני של הדרך. בילדותי דומה היה לטירה אפופת סוד. בשנות השלושים נפתחה החצר לקהל רחב ובגינה הגדולה שמאחורי הבית היתה מסעדה מפוארת. (לאחר קום המדינה שימש הבית כמסעדה לחיילים).

מול בית לורנץ, שנקרא על שם בעליו הראשונים, נשקפו גגות אדומים מביין צמרות האורנים והברושים של המושבה הגרמנית. בשבתות אביב, כשניחוח פריחת הדורים מילא את האוויר, נהגנו לצאת בחבורות אל המושבה הגרמנית ולהסתכל שם בעץ העבות בעל שורשי-אוויר ענקיים אשר השתלשלו מצמרותיו ומצאו להם דרך אל האדמה. נהגנו להיאחז באותם שורשים ולטפס עליהם כאילו היו חבלים בחדר ההתעמלות שלנו בגימנסיה.

כאן, במושבה הגרמנית הקטנה והרוגעת, נמצא בית מלון קטן, בן קומותיים, והוא חבוי בצל עצים גדולים. מרפסות צרות בעלות מעקות עץ הקיפו אותו סביב סביב. בימי ילדותי, בתקופה התורכית, היה אותו בית אפוף סודות והייתי מנסה לדמיין לעצמי את המתרחש מאחורי דלתות הזכוכית הצבעוניות, ועוקבת אחרי הנשים המפורכסות שהיו מסתובבות שם, אחרי הקימאקאם התורכי מושל יפו, שביקר שם יחד עם פקידים תורכיים אחרים, או אחרי הזוג המעורב – גברת בת למשפחה חשובה בתל-אביב ואפנדי ערבי אציל ויפה-תואר אשר נשבה בחינה ונשאה לו לאישה, ומהלכים רבים היו לאותו אפנדי בבתי החברה הגבוהה דוברת הרוסית של תל-אביב הקטנה.

במלון זה, אשר עם תום השלטון התורכי איבד מחינו וירד מגדולתו ופסק להיות שומר סוד מיסתורי, שם קץ לחייו אדון ק. ההדור והמקובל מאוד בבתי תל-אביב.

בית ברחוב צנוע

אדון ק. הקים את ביתו המפואר דווקא ברחוב נחלת-בנימין הצנוע, אשר רוב תושביו היו בעלי מלאכה או סוחרים זעירים, שלא כבני אחוזת-בית תל-אביב, שתושביה היו אמידים ונכבדים והסתכלו בזילזול-מה על משתכני נחלת-בנימין.

בתיו הקטנים של רחוב נחלת-בנימין ניבנו על-יד הדרך, גדרות עץ היו להם ויושביהם נהגו לצפות מן המרפסות והחלונות אל המתרחש בבתי השכנים ולהחליף דברים זה עם זה מבית אל בית ומשני צידי הרחוב, ואנו הילדים מקפצים היינו מגדר לגדר ומרפסת למרפסת, משתובבים ומעלים עלינו לשעה קלה את חמת המבוגרים.

אולם אדון ק. כאחד האצולה נהג וביתו נראה יוצא דופן ברחוב: הבית עמד בתוך גינה גדולה ויפה וגדר סורגים יפה ומחוטבת הקיפה את ה"נחלה" ויצרה גבול בל יעבור בינינו – "פשוטי עם" – לבין הבית שנראה בעינינו כבית נסיכים. מרפסת עגולה וגדולה עיטרה את הבית ושיחי שושן מטפס זחלו עליה מסביב ואף הסתירו את הנופשים על כסאות הקש שבתוכה. רוח אגדה היתה נסוכה על אותו בית.

כאן בבית זה התקיימו נשפי-החשק של "חברה טראסק" הראשונים, חבורת העלזים המבוגרת, כאן נפגשו הצעירים מה"אצולה" הרוסית, שתו והתהוללו, רקדו וחזרו אחרי נשים, ואימי עמדה על יד גדר ביתנו, הסתכלה על הבית שממנו עלה אור רב ונשמעו מצהלות חוגגים והנידה ראשה בהשתוממות על הקורה שם.

אדון ק. היה תמיר ושפם קטן עיטר את שפתיו. הוא הרשים מאוד את נשות תל-אביב והיו לו קשרים עם כמה וכמה מהצעירות הנאות שהיו מקובלות עלינו כ"קלות דעת". הוא נסע הרבה למרחקים לרגל מסחרו, אבל את טיב פעילותו לא ידענו והדבר היה סוד לבני נחלת-בנימין: ממה הוא חי ובמה הוא סוחר או עוסק?

אישה מקושטא

יום אחד הפתיע את כל אנשי הרחב את חזר מאחת מנסיעותיו ועימו אישה קטנה, שקטה ועיניה גדולות וירוקות. הוא סגר את האישה בבית, מאחורי מסך השושנים – ואיש לא הצליח להחליף עימה מילה. אנשים התלחשו והשמועה עברה מפה לאוזן – ואולי ביוזמתה של שכנתנו גב' ס. החקרנית והקנאית – כי הוא מצא את אשתו באחד ההרמונות בסטמבול, היא קושטא, שילם עבורה כופר, לקחה עימו ונשאה לאישה.

כל השמועות גירו את סקרנותנו הילדותית, הרבינו להציץ מבעד לחריצי הגדר הגבוהה, כדי לראות את האישה המיסתורית. לעיתים ראינו אותה בחטף, מסתובבת בין שיחי השושנים, לבושה חלוק משי דק, שצבעו כחול כעין השמיים, ביישנית ומהלכת באיטיות. על ידיה היו כפפות לבנות והיא קטפה במספרים את השושנים. יש וניצבה במקומה מהרהרת, מבטה תוהה ועצוב ופיה ממלמל מילים בשפה זרה.

וברחוב סיפרו כי האדון ק. ממשיך להתהולל וכשהוא חוזר מאוחר בלילה לביתו, אינו שם לב לאשתו ומתייחס אליה כאל רהיט יפה המקשט את חדריו.

ילדה הייתי ולא הבנתי הרבה, אבל הרגשתי את הכאב, הבדידות והעלבון אשר קיננו בלב אותה תורכיה שקטה. פעם העזתי ונכנסתי לחצר וניגשתי אליה. האישה נרתעה קמעה, אולם אזרה עוז, הילוכה היה מדוד ואיטי ועיניה נדלקו, אף דמעה התנוצצה בזוויתן, צמותיה היו עבותות והיא לבשה שמלה ארוכה. היא ליטפה את ראשי, חזרה לבית לרגע ושבה ובידה כד גדול ועליו ציור, בצבעים כחולים וירוקים, של אישה ליד באר. מתוך רמזיה הבנתי כי ציור הכד הוא מעשה ידיה. היא נתנה לי במתנה את הכד ושלחתי אל שער החצר, ופחד כמוס בעיניה.

בדידות וגעגועים

לימים חלתה האישה חולי אנוש, ושוב התלחשו הבריות וסיפרו מפה לאוזן, כי היא נמקה אט בצערה, בבדידותה ובגעגועיה והם שגרמו למחלתה. בשכונה סיפרו על השכנה ס. היהירה והיפה, אשר קינאה באישה, ועכשיו בימי חולייה, באה לבקרה. האישה החולה – כך אמרו – הזדקפה במלוא קומתה והצביעה על פתח היציאה.

האנשים סיפרו גם על הבעל הסורר, אשר התחרט על יחסו, שם ימים כלילות וסעד את אשתו על מיטת חולייה עד אשר החזירה נפשה לאלוהים. אדון ק. מכר אחר-כך את ביתו ונעלם מגופה של תל-אביב.

בשנת 1925 – שמעתי כי ק. חלה קשה, נשאר עזוב, עני וגלמוד ושם קץ לחייו בכתבו בתער את עורקי ידיו, בחדר מוזנח ושומם באותו בית-מלון רוגע ונשכח כמושכה הגרמנית בדרך ליפו. אחרי שנים קראתי את סיפורו של אשר ברש "איש וביתו נמחו" וידעתי, כי אותו איש הוא-הוא האדון ק. גיבור ילדותי.

צינה רכא

איש וביתו נמחו

[התוספת של עורך ומייסד "עתמול", שלמה שבא, על "איש וביתו נמחו" ועל ציונה רבאן, באותו גיליון, 5.5.1981].

"איש וביתו נמחו" הוא אחד מסיפורי ארץ-ישראל הנודעים של אשר ברש. הוא מספר על בוריס קלדס, איש תל-אביב הקטנה ומה עלה בגורלו. קלדס בא מרוסיה, דרך קושטא, איש טוב שידו פתוחה לכל אדם, אוהב חברה וחגיגות ונשים. קלדס לומד מהר ערבית ומתחבר עם צעירי יפו הנכבדים ועם צעירי תל-אביב. הוא יבואן של כל מיני סחורות ידועות ובלתי-ידועות, ויש שאמרו כי הוא שולח ידו גם במימכר סמים.

קלדס הוא בין הראשונים – לפי המסופר – שקנה אדמה באחוזה-בית והוא מקים שם את ביתו, בתוך גינה גדולה. הוא נשא אישה בביירות והביאה לתל-אביב. במשך הזמן הוא מתחיל להכותה. לא עובר זמן רב והיא חולה לפתע ומתה.

במלחמת העולם הראשונה עורך קלדס עסקים טובים עם הצבא התורכי והקצינים הגרמניים והאוסטריים שבארץ. הוא עוזר לידידיו ומרבה לנסוע לרגלי עסקיו לדמשק ולקושטא. ויום אחד הביא משם אישה חדשה, אלגרה, ספרדייה ממשפחה מיוחסת, אישה אריסטוקרטית ונאה. משגירשו התורכים את תושבי תל-אביב, כשהאנגלים הגיעו לגבולה הדרומי של הארץ, יצאו גם קלדס ואשתו לחיפה וגם שם חי ברווחה. אלגרה נכנסת להריון וקלדס מובילה לקושטא. הוא חוזר לחיפה ומקבל מברק כי מתה בלידתה.

אחרי המלחמה חזר לתל-אביב. התחיל בעסקים ויום אחד הביא ממצרים אישה שלישית – ליאה. זו החלה להתייחס אליו בזרות ובאיבה. קלדס מסתבך בעסקים, חולה, ואשתו מתפייסת ומטפלת בו בחיבה, כאם בילדה. מצבו הכספי הולך ורע, הוא לוקח הלוואה, ומשאיר לאשתו 200 לירות, נוסע לבית המלון במושבה הגרמנית ושם מתאבד.

קלדס נקבר בבית-הקברות של תל-אביב ליד הקיר בשורת המתאבדים. ליאה, דעתה נטרפת עליה והיא מוחזרת על-ידי אחיה למצרים. ואילו הבית היפה של קלדס – שהקבלנים לטשו אליו עיניהם כבר זמן רב – נהרס והולך ועליו יקום בית גדול. נמחה שמו של קלדס.

*

ציונה רבאן [לימים אשתו של פרופ' ארווין רבאן], בת למשפחת שרתוק, באה בילדותה לתל-אביב (היא נולדה בכפר הערבי עין-סינייה שלידי ירושלים, שם חיה משפחת יעקב שרתוק – אביו של משה שרת – שנתיים). היא זוכרת את תל-אביב מבראשית ואף חיברה ספר על תל-אביב הקטנה ["בתל-אביב על החולות"]. היא זוכרת את מי ששימש כדגם לגיבורו של ברש, גיבור תל-אביב הקטנה (אבל הוא לא גר ברחוב הרצל כמו בסיפור של ברש, אלא בנחלת-בנימין), גם שמו לא היה קלדס, אם-כי החל באות קו"ף. ציונה מספרת כאן על האיש שעל פיו יצר ברש את סיפורו.

* תודה לחוקרת תולדות תל-אביב ומדריכה במכמני עברה, שולה (שולמית) וידריך, שאיתרה את סיפורה של ציונה רבאן ב"עתמול" וגם מחפשת את תיעוד ביתו של קרצ'מר בנחלת בנימין.

*

שלום אהוד,

קרעצמער מופיע במפקד תושבים משנת תרע"ה ברשימת התושבים בנחלת בנימין. אין לי את כל המפקד אבל לפני שנים העתקתי אותו בכתב יד. כמובן שאין מס בית אבל נראה שזה מס 40. לפי מסלול הפוקד.

מצריך עוד בדיקה.

ברשימת (מצורף) בלנס (מאזן) שכונת תל אביב מיום כ"ט אלול תר"ע הוא מופיע ברשימות שהן כנראה סוג של מיסים לשכונה. כך שהוא אכן היה. אנסה מחר לאתר אותו בתיקי בניין באתר הגנזך הטכני.

בכל מקרה אני מאוד אוהבת את סיפורי אשר ברש, כי זה מבצע בלשי לאתר את גיבורי סיפוריו שהוא נהג לשבש את שמם, ובזמנו כולם ידעו על מי מדובר. ידוע לי שנפתלי טוקר עשה עבודה על שינוי שמות גיבורי סיפוריו. למשל ד"ר ציפין היה ד"ר חיסין, ועוד.

שלחתי לך גם את זיכרונות רבאו במייל הקודם.
בברכה

שולה וידריך

ספטמבר 2017

שלום אהוד,
חרשתי את תיקי הבניין, והייתי אומרת שהאיש וביתו נמחו גם מתיקי הבניין. במפקד התושבים שהעתיקתי בזמנו מופיעים השמות האלה ברחוב נחלת בנימין לפי סדר זה: פדידא, קרצמר, שטרן, זיידמן ועוד.

לפי תיקי הבניין פדידא בנה את נחלת בנימין 35, שטרן בנה את נחלת בנימין 31, וזיידמן את נחלת בנימין 29, מצאתי כמעט את כל תיקי הבניין המופיעים ברשימת מפקד התושבים בנחלת בנימין, כולל את קטינסקי במספר 41 ועוד. אבל לא קיים תיק בניין בו מוזכר קרצמר. אני חושבת שהוא היה חייב להיות בקרבת מיספרי הבתים 29-35.

בנוסף בדקתי באתר העיתונות ההיסטורית ולא מצאתי.
אנסה מחר לברר עם הארכיון ההיסטורי.

בברכה

שולה וידריך

ספטמבר 2017

שלום אהוד,
מצאתי במפקד תושבים של 1915 את קרצמר בנחלת בנימין. לצערי לא נרשם שמו הפרטי ולא מיספר הבית. הוא היה אמור להיות לדעתי במספר 26.
אבל הנה הוכחה שהוא היו היה.

במפקד תושבים נוסף מ-1917 מצאתי שהיה אדם בשם קריצמר אהרון ללא כתובת, כי זה היה בתקופת הגירוש.

אני נוטה להאמין שזה הקרצמר שלנו ושמו הפרטי אהרון.
חיפשתי בעיתונות התקופה ולא מצאתי בשנת 1925 תיעוד על התאבדות במלון הרדג במושבה הגרמנית.

שנה טובה,

שולה וידריך

ספטמבר 2017

אהוד בן עזר

“בירה במועדון הביילארד”

לנגיה גאלי

עברית: 1964

פורסם לראשונה בחוברת “מן היסוד” מיום כ' באייר תשכ"ה, 5.5.1965

“וגם ישראל, שווי בנפשך, שלישי מן ההכנסה שלנו נדחסת לתוך הצבא, כדי להילחם בשני מיליון יהודים עלובים, שנטבחו בצורה איומה במלחמה האחרונה. מה אם ייהפך (נאצר) לבלתי-פופולארי? הוא די חזק כדי לנקוט בצעדים בלתי פופולאריים, בכלל יודעת את, לנו המצרים לא איכפת כלל ועיקר עניין ישראל. לא, טפשי לחיות במדינת משטרה בלי שום תועלת מן השלטון.” דברים אלה, כשהם נאמרים על-ידי סופר מצרי צעיר, וגיה גאלי, ברומאן-הביכורים שלו אשר הופיע בשפה האנגלית לראשונה – יש בהם, דומני, משמעות מיוחדת לקורא הישראלי, החפץ לעמוד על הלכי-הרוח והלכות-החיים במצרים של ימינו.

גאלי, הגולה עתה בגרמניה, לא יוכל כנראה לחזור ולמצוא את מקומו במולדתו עד אשר תבוא לה תקופה ליבראלית וסובלנית. בינתיים הוא מתאר את אכזבותיו ואת התבדות תקוותיו מן המהפכה הנאצריסטית במצרים.

ראם, גיבור הרומאן, הוא “נער שעשועים” מצרי, סארקסטי, אינטלקטואל שלמד זמן רב באירופה, קרוב עני למשפחה עשירה החי בקרב העילית הזוהרת של החברה הגבוהה המצרית. על ידידיו הקרובים נמנים לוי ועדנה, שני יהודים אזרחי מצרים, ומרבית הספר מוקדשת לתיאור אהבתו של ראם לעדנה, הערצתו אליה, כיצד היא פותחת לו פתח לעולם התרבות המערבי, ולמעשה היא מסמלת אצלו את תופעת ה”פאם-פאטאל” האינטלקטואלית, ההופכת לקדושה מעונה על מזבח רדיפת היהודים במצרים – קצין מצרי מכה אותה בשוט על לחיה בשעת חיפוש פראי, והיא נשארת מצולקת לכל אורך פניה.

שיחתם של עדנה וראם אחרי היפצעה:

“הב לי סיגריה, אמרה ברכות רבה.

ידיי היו לחות מזיעה. נתתי לה סיגריה, ואז נטלתי אחת בשבילי והצתי.

“כיצד אני מוצאת חן בעיניך עתה?” אמרה.

“אני אוהב אותך, השכתי.

“כוונתי מבחינה אסתטית.”

קצין ארוך. לא היתה צריכה לספר לי. קצין ממזר וארוך, בא לערוך חיפוש בביתה. חזיר פרא בצורת קצין בעל שפם. בתחילה היה מקסים. “עניין שבשגרה”, אמר מן הסתם. נתח טוב, זאת אמר לו בוודאי מאן דהו... יהודייה. במה, בסכין? בקבוק שבור?
“בשוט”, היא אמרה, בלי שאשאלנה.

“אז מה?” – זעקתי. “אז מה לעזאזל? האם אין קצינים ארוכים בישראל? האם לא טבחו נשים וילדים ערביים? האם קניה אינה מלאה בקצינים בריטיים ארוכים? האין אלג'יריה מלאה בסאדיסטים ארוכים במדים? אז מה? האין קצינים יהודים בכרית נאט"ו המזוהמת, העושים יד אחת עם קצינים נאצים לשעבר?...” (עמ' 29).

רגשותיו האנטי-יהודיים של גאלי אינם מרוסנים ביותר, אך גם אינם פחות חריפים משנאתו לדיקטטורה המצרית. על כל פנים, הספר נקי מאבק של אנטישמיות, ובמידה שיש ויכוח עם ישראל – הוא נעשה, לרוב, במישור הפוליטי, ומנקודת-מבטו של קומוניסט-לשעבר.

הנה כך מספר גאלי על אחד מחבריו:

“היה מארכסיסט מלומד, והוא סירב להילחם בישראל אלא אם כן ייפגש נאצר עם בן-גוריון, כדי לנסות למצוא פתרון של שלום. הוא נעלם לפתע, כך סיפרו לי שכניו, ואיש לא שמע אודותיו יותר עד אשר ראיתי את התצלום (של פניו המרוטשות).”

וגאלי מוסיף בסארקזם: “שמעי לי, הם, הקומוניסטים, נמצאים יחד עם ליבראליים, דימוקראטים, פאציפיסטים ואידיאליסטים, לחוף ים-סוף, יש לנו גרמנים רבים, קציני אס-אס לשעבר, היודעים כיצד לנהוג באנשים מסוג זה.” (עמ' 153-157).

כישורו של גאלי כמספר אינו מוטל בספק. הוא כותב רומאן פוליטי-חברתי בעל נימת ביקורת חריפה, ויחד עם זאת אין הוא גולש להרצאות פוליטיות ארוכות ומשעממות, או לתיאור שטחי של אופיי גיבוריו.

זווית-ראייתו המיוחדת של ראם, גיבור הספר, היא המביאה לשינוי-המשקל הספרותי. הוללויותיו של ראם, הסתבכותו עם בני-משפחתו העשירים, חוש-ההומור שלו, חוסר-הפאתוס (או הנסיגה מן הפתאוס) גם כאשר הוא נקלע לוויכוח או לסיטואציה רציניים – כל אלה נותנים למספר אפשרות להתייחס אל המתארע מתוך גישה של עומד מן הצד, של פאטאליזם קומי וסארקסטי, המביא עד לידי אבסורד כל סיטואציה רצינית, ואשר מונע את גיבורו מלהפוך לגיבור טראגי, הן בלבטיו הנפשיים והן בגורל-חיים תחת המישטר הנאצריסטי.

קלות-דעתו של ראם, ונסינות המחותר הבלתי-רציניים שלו, הם כנראה האפשרות היחידה שמצא לעצמו הסופר לנסות לעסוק בנושא מבלי להסתכן ברצינות הנוראה ההופכת את הזעקה לפאתטית מדי ומעוררת בקורא סלידה במקום הזדהות.

*

לגבי הערבים אני מלא דעות קדומות כרימון. כאשר התחלתי לקרוא את הספר היה בו משב-רוח רענן למעני. אני מוכן להתעלם אפילו מכמה מהערותיו האנטי-יהודיות, תמורת ההנאה אשר בגישתו הריאליסטית לישראל, רגש הכבוד המהול בפחד ובהערצה כלפי הכוח האינטלקטואלי היהודי, המסומל בספר בדמות האישה האהובה, ומעל לכול – ריח הניהיליזם התוסס והבריא, והביקורת הפוליטית, בהם הוא שוטף את מצרים של ימינו ואינו מותיר בה “פרה קדושה” אחת לרפואה. נאצר, הצבא, השוחד, השחיתות, הקצינים הגרמניים, רדיפת היסודות הליבראליים, רקבון המעמדות העליונים אשר בלעו לתוכם את אצולת הקצינים החדשה של ההפיכה וניוונו גם אותה, החשיש, העוני, החנקת חופש הדעות, הרעב.

“ראי נא את הודו, למשל, שם משלמים האנשים תמורת הדימוקראטיה בכך שהם גוועים ברעב. הסינים אינם גוועים, ויכולים להביט אל העתיד בביטחון, משום שיש להם דיקטטורה קומוניסטית. לנו יש הגרוע משתי השיטות גם יחד. יש לנו דיקטטורה וגם אלה הגוועים ברעב, אך אין לנו עתיד אליו נוכל לצפות.” (עמ' 151-150).

כאמור, היה למעני בספר משב-רוח רענן – לולא הייתי מלא דעות קדומות בשאלה הערבית. ראם, גיבור הספר, הוא קופטי. הוא חפץ לצאת ממצרים עם חברו לטיול – “אתם הנכם שני קופטים, נאמר לו, וּמאחר והשלטון נתון עתה כולו בידי המוסלמים, אין הם מטריחים עצמם להעניק לכם אשרות.”

תיאורי ההווי המשפחתי בספר שאובים אף הם כולם מן העדה הקופטית, ובמידה ויש מומנט ביוגרפי בספר – ודומני, שהוא קיים וחזק ביותר – עיקרו בכך כי וגיה גאלי עצמו הוא מצרי-קופטי, בן למיעוט המדוכא במצרים של היום, מיעוט שתלה לראשונה תקוות רבות במהפכה הנאצריסטית והתאכזב במהרה.

“קשה להדיח את הקופטים אל מעבר לגבולות מצרים, היא מולדתם מעולם. קל יותר לדחותם לאט-לאט מכל עמדותיהם בחברה ובכלכלה, לכלוא את הכופרים הללו בתוך ‘גיטו’ פנימי – בהדרגה, ובאותה שתיקה האפשרית באמצעי-משטר של צנזורה מתמדת. זוהי המציאות בה חיים, או גוססים, הקופטים בשנים האחרונות: לא פרעות דמים כי אם חנק איטי מודרג.” (ע.ג. חורון: הקופטים – “המצרים האמיתיים”, קשת כ"ד).

לו היה ערבי[מצרי]-מוסלמי כותב את הספר – היה לי קל יותר להאמין לו ולראות בספר סימפטום מעורר לתקווה. אך מרגע שנודעה לי זהותו הקופטית – הפך בידי הספר ל"פאטה-מורגאנה". זאת אינה "חוכמה" לכתוב כך – שעה שאתה בן למיעוט מדוכא. אני מבין ומודע היטב לכך שאין לדעותיי הקדומות ולשיקול הספרותי כל נקודת-מגע מוצדקת ביניהם. בכל-זאת, אינני יכול שלא לשקול את הספר על פי קנה-המידה החיצוני לו – ולסרב לראות מה שהייתי רוצה בכל לב לראות בו לו היה נכתב בידי ערבי[מצרי]-מוסלמי.

יש קטעים שהייתי רוצה לראות בהם את זעקתה של מצרים החדשה, ולא רק את המרירות הקופטית המהולה בסארקאזם של הסופר:

"נתגבר במהרה? האם את מכירה את בובי מאלה? הוא מת. הוא נהרג במחנה-ריכוז. כלום מכירה את את חכימה מוחמד, שלמדה עימך יחד בבית הספר, ועוררה שערורייה כאשר התחנתה עם קופטי? בעלה קבר את גופתה שהושחתה בשבוע שעבר. היא 'התאבדה', כך סיפרו לו. כלום את יודעת מה מיספרם של האנשים הצעירים, דוקטורים, עורכי-דין ומהנדסים, הנמצאים במחנות-ריכוז? זעקתי וקמתי על-רגליי. "אידיוטית ארוורה שכמותך, " אמרתי, "את יכולה לשבת בניחותא ולחרות את שמך על עור ספרייך, בעוד שמאות אנשים הגונים מתים ומושלכים לבתי-כלא, ואת קוראת לכך, 'להיות תיאטראלי'. את כלבה ככל האחרים, " צעקתי. "את והחינוך הארוור שלך והדוקטוראט. את עובדת בשביל עיתונות חסומת-פה, לא כן? עורכת ארוורה שכמותך, את כותבת מה שאומרים לך, לא כן?" (עמ' 153).

אך אין דאגה, ראם נושא לבסוף לאישה את בת-שיחו זו, דידי נאקלא העשירה, עורכת העיתון חסום-הפה, ולא את עדנה היהודייה המצולקת, שאותה הוא אוהב ואשר עימה אינו יכול להתמודד.

*

ולאחרונה, מענין לעקוב אחר גילגוליו של הספר בישראל. שום הוצאת-ספרים רצינית לא מצאה לנחוץ להביאו בלבוש הולם לידי הקורא העברי. על כן קשה שלא להתרועע על תרגומו הגרוע של הספר, השיבושים האיומים, בילבול-השורות, והדפסתו בהוצאת ספרי-כיס עלובה. הספר היה ראוי, ללא ספק, להופיע בתרגום עברי משובח יותר.

ומשעה שהופיע הספר – עברו עליו בשתיקה מרבית המוספים והבטאוניס הספרותיים בארץ. דרך משל, מאמרי זה לא נמצא ראוי להידפס באחד מן המוספים הספרותיים הנכבדים בהם אני משתתף דרך קבע, ויסלח לי אלוהים בהתוודותי על כך שפירסמתי בבמה זו שטויות לא מעט, אלא על נושאים "נייטראליים" שאינם מזיקים כנראה לאיש. וידוע לי לפחות על מקרה אחד נוסף, לא כלפיי, של סירוב להתייחס אל הספר מצד עורך ספרותי.

כאשר אני מצרף לכך את התעמולה השיטתית והמכוונת מצד מרבית העיתונות ודעת-הקהל הישראלית, לאחר דברי חביב בורגיבה, ומן הניסיון הראשון להידברות של בשיר בן-אחמד, עורכו של "זאן אפריק", במאמרו מחודש דצמבר 1964 – יש ותוקפת אותי, כסופר ישראלי צעיר, חרדה למתרחש סביבי ולמתבטא בדיעותיהם, במעשיהם ובמחדליהם של האנשים עימם אני חי ואשר בידיהם מופקד גורלי וגורלנו.

אינני תמים כדי לחשוב כי שתי הכרזות ערביות אלו מבשרות את האביב. יש בהן מעט מאוד תקווה. אבל יש בהן כמה דברים שלא נאמרו קודם לכן מצד שום מנהיג ערבי לאומי כלפי ישראל. אסור להזניח את תודעת השלום בקירבנו. השלום תלוי בערבים – אך לא רק בערבים. ואם נחנך את עצמנו להתעלמות לגבי ניסיונות להידברות מצידם – נהיה חוטאים בחטא משולש: מוסרי, פוליטי ותעמולתי.

* וגיה גאלי: "בירה במועדון הביליארד". עברית: אורי פז. הוצאת "קדם" תל-אביב. 1964.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"בירה במועדון הביליארד" לווגיה גאלי עברית: 1964

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 6.1.1978

כשהופיע בישראל בשנת 1964, בתרגום גרוע ומשובש, ובהוצאת ספרי-כיס מאיכות זולה, ספרו של וגיה גאלי "בירה במועדון הביליארד", היה מחברו סופר מצרי צעיר ממוצא קופטי, הכותב אנגלית וגולה בגרמניה, ומתאר את אכזבותיו ואת התבדות תקוותיו ממהפכה הנאצרית ומהחברה המצרית בכללה.

מאז הספיק גאלי לבקר בישראל, להמשיך בחיי סופר-גולה בבירות אירופה, וסופו שאיבד עצמו לדעת בלונדון לפני שנים אחדות, ויש אומרים – בעקבת פרשת אהבה נכזבת לבחורה יהודייה.

אכן, האהבה לבחורה יהודייה היא גם הכוח המניע בחייו של ראם, הצעיר המצרי-הקופטי, בן-דמותו וגיבור ספרו של וגיה גאלי. ראם הינו בחור משיכל, נאה, חצוף וחסר-פרוטה, קרוב-עני למשפחה קופטית עשירה, בן-בית במועדון ובחוגי החברה העשירים ביותר במצרים, הממשיכים להתקיים בחוגם הסגור גם לאחר המהפכה, כשהם מטמיעים לתוכם את שכבת הקצינים החדשה. ראם הינו מצרי תלוש, הולל, מרדן ומבולבל, המנסה – בשיטתיות – אפשרויות רבות, וסופו שבוחר בגרועה מכולן, הזוהרת ביותר, לכאורה – נישואים-של-חשבון עם ידי נקלא, בת למשפחה קופטית עשירה, עיתונאית חסרת-אומץ, יפהפייה כנועה, המקבלת מראש את דין הזיוף שבחיי נישואים חסרי-שיוויון, בנוסח הצבוע של החברה והמשפחה המצרית שבחוגה, הנשלטת בידי גברים בעלי אורח מחשבה שמרני.

גאלי עצמו בחר, כאמור, בגלות ולא נפתה לאותו פתרון אירוני, שכמוהו כהתאבדות בבור של שומן, ואשר בו בחר לגיבורו ברומאן. ואכן, כל עולמו של ראם סובב על ניסיון פאתטי, לא-רציני ועם זאת אמיתי – למצוא שורשים באיזושהי הווייה לאומית, פוליטית או תרבותית.

הנה הוא מתעורר בבוקר קהירי לצד אהובתו הישנה, עדנה, ולקול קריאת התפילה מן הצריח, "אין אלוהים מבלעדי אלה", והוא – שאינו מוסלמי – מגדיר לעצמו במחשבותיו את קול הקריאה הזו כך: "קול נעים שתואר תמיד כ'לילה', באותן ארצות שאת תרבותן ליקקתי ככלב." (שם. עמ' 78).

עדנה היהודייה, המבוגרת ממנו, בת למשפחה יהודית עשירה ומצרים, אשר סניפיה פרושים כיום בארצות רבות בתבל, גם בישראל, עדנה זו היא שמשמשת לראם מעין מדריך ופטרון בתהליך התבגרותו, בהכרתו את עצמו, את חיי האהבה, את מצרים ואת המערב. היא זו שחיה איתו חיי אהבה חופשית, בעוד שהנערות המצריות שבחוגו החברתי, במועדון ובמשפחות הקופטיות (השומרות בקנאות על נישואין בין קופטים בלבד) – שומרות בקנאות על בתוליהן, גם כשהשכלתן רחבה ומודרנית יותר. ובזכות אותם בתולים הן עתידות להיכנס לכלוב המשפחתי, שמסורתו השמרנית אחת היא, בעושר כמו גם בעוני. עדנה העשירה היא זו שמאפשרת לראם

לצאת למיספר שנים לאנגליה, לחיות בלונדון (התקופה המתוארת היא אמצע שנות החמישים [למאה ה-20]).

הבריטים, אדוני מצרים עד לאותן שנים אחרונות, הם גם בעלי ההשפעה התרבותית הכבירה ביותר על נפשו של ראם, ההופך להיות מעין קאריקאטורה של אינטלקטואל אנגלי שמאלני, המעריך את הבירה והתיאטרון והנימוס האנגלי, קורא מושבע של ה"ניו-סטייטסמן", ואשר מרוב דבקותו בחיים הטובים אינו טורח כלל לחזור למצרים בימי הפלישה לסואץ, ב-1956. אך לא רק את המערב מגלה לו עדנה, אלא גם את מצרים, מולדתו, שזרה לו באותה מידה. בפרשת היחסים ביניהם יש תקופות של ריחוק וניתוק, אך גם של קירבה הדוקה, רומאנטית, ובאחת מהן הם מתוארים בלובשם בגדי-פלחים וביוצאם לחיות בקרב העם הפשוט, ולתהות על דרכיו.

עדנה, היהודייה, מגלה לראם, הקופטי, את מצריותו, בכך שהיא מכריחה אותו לבוא לידי עימות אינטלקטואלי ותרבותי עם תרבות המערב, מצד אחד, ועם שורשיו המצריים מצד שני. היא מוציאה אותו מתוך שלוותו המעמדית, הכיתתית, העדתית, מאותה דרך שבה היו מזומנים לו חיי סתגלנות ועושר ושחיתות בכיוון האחד, או מעצר ומוות במחנות-המעצר הנאצריסטיים, שזומנו לכל המתמרדים בשלטון החדש.

בסופו של תהליך עמידתו זו ברשות עצמו מותירה עדנה את ראם חצוי בין שני עולמות, אדם פגום. היא עצמה, למרות הסבל שעובר עליה, כאשר קצין מצרי מצליף על לחייה ומצלק אותה לכל ימי חייה, לאחר מלחמת סואץ – ואולי דווקא בגלל הסבל, היא יודעת לאן היא שייכת, ומתברר (העלילה אינה משכנעת ביותר), שהיא נשואה ליהודי מישראל, ויש לה, אפוא, איזו "מולדת יהודית" בעולם ובישראל, המאפשרת לה לחיות חיים שלמים גם מתוך ויתור על הוויית המצרית-הילידית.

ואילו ראם, בהגיעו למסקנה סופית, רגשית, שעליו להיפרד ממנה, וכי אין עתיד ליחסיהם, למרות שרק אותה הוא אוהב, אומר לה:

"יודעת את, עדנה, אינך מצרייה. אין זאת משום שאת נשואה לישראלי או משום שאת יהודייה. פשוט אינך מצרייה. אומר לך מדוע, זוכרת את כיצד אמרת לי פעם, שאני אינני מצרי, משום שאני משתייך לעילית וכו'?" אך אני מצרי. כמו ג'מיל ויחיא. אני מצרי אמיתי. יש לי ההומור שלנו, למרות שהמצריות שלי נחלשה קמעה בשל שהותי בבריטניה ובשל הספרים שקראתי, אך בכל זאת יש לי אופי מצרי. לך אין. לך אין הומור, עדנה. היינו מתים כבר מזמן אלמלא היה לנו הומור." (שם. עמ' 134).

פתרונו של ראם, הנישואים עם הנערה הקופטית העשירה, הוא פתרון "מצרי אמיתי" במובן של בגידה בכל האידיאלים שלו, שביקשו לשנות את מצב ארצו מיסודו. המהפכה הנאצרית, שבה תלה תקוות כה רבות, נתבררה כעריצות חדשה, המובילה את העם המצרי אלי תהוה של מלחמות מיותרות. דעתו של וגיה גאלי בנושא זה היא נחרצת. כאשר שב מאנגליה, וראה כי החיים במצרים, לאחר המהפכה, נשאר בדיוק כפי שהיו מאז ומתמיד, בא לידי ייאוש, וכך הוא אומר לאשתו-לעתיד, לקראת סוף הספר:

"כיצד יכול אני ללכת ולעבוד בכפר לזהט שעה שהוא (נאצר) עורך לו מסעות באונייתו של פארוק, שרק תחזוקתה עולה מיליון לירות? כל עניין ההלאמה הזה מעורר בי צחוק. הכסף מוצא לצרכי הצבא הבלתי מועיל הזה. אפילו סכר-אסואן, עד אשר יושלם, תימנה אוכלוסייתנו עוד עשרה מיליון."

"מה אתה רוצה שיעשה?"

"הגבלת הילודה וכל הכרוך בזה."

"הוא יהפוך לבלתי פופלארי."

"וגם ישראל. שווי בנפשך, שלישי מן ההכנסה שלנו נדחס לתוך הצבא, כדי להילחם בשני מיליון יהודים עלובים, שנטבחו בצורה איומה במלחמה האחרונה. ומה אם ייפך לבלתי פופולארי? הוא די חזק כדי לנקוט צעדים בלתי פופולאריים. בכלל, יודעת את, לנו המצרים לא איכפת כלל ועיקר עניין ישראל. טיפשי לחיות במדינת משטרה בלי שום תועלת מן השלטון. אם לחיות תחת שלטון דיקטטורי הרי מוטב שיהיה זה קומוניזם. ראי נא את הודו, למשל. שם משלמים האנשים תמורת הדימקראטיה בכך שהם גוועים ברעב. הסינים אינם גוועים, ויכולים

להביט אל העתיד בביטחון, משום שיש להם דיקטאטורה קומוניסטית. לנו יש את הגרועה משתי השיטות גם יחד. יש לנו דיקטאטורה וגם כאלה הגוועים ברעב, אך אין לנו עתיד אליו נוכל לצפות." (שם. עמ' 150).

ראוי היה אולי לתרגם מחדש את הרומאן ולתיתו כיום, כמסמך מעניין, בידי הקורא העברי.

* וגיה גאלי: "בירה במועדון הביליארד". עברית: אורי פז. הוצאת "קדם" תל-אביב. 1964. 168 עמ'. המחיר – 2 ל"י.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"שגעון אירופה"

להנס גובש

עברית: 1934

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 17.5.1974

"ב-20 באוגוסט 1934, בערב, עם קול מחי-הפעמון לשמונה שעות, מובאים לידי תנועה שני המניעים של אוניית האוויר 'הליוס', העומדת להפליג מכיכר-הטיס בלה בורז'ה.
"הפרופלרים (המניפים) מנסרים באוויר. גופת האונייה וכנפיה מרטיטות על פני הכנה שלה, טרטור המניעים עולה כזמר פראי, האווירון פולט אוושת-נשימה ומתגלגל על פני מקום-המעגן. עם כל שנייה ושנייה גובר הטמפו, מקץ ארבעים וחמש שניות הוא עולה לחמישים מטר, למאה מטר, מתנדנד וגונח, למרות חוקי הכובד. האדמה שואפת לקלוט אותו חזרה. כי 'הליוס' יוצא למסע על פני האוקינוס ועמוס הוא עד קצה גבול האפשרות. דומה, עוד מעט ויצנח, ויישמט שנית למטה. והינה תופסים בו איזה אגרופים בלתי ניראים, בתנועה גסה הוא מתמתח צד-הפנים, תשע מאות כוחות סוס נשמעים לרצון הפילוט (הנהג). הציפור הענק מתנשא למרומי האוויר. קריאות-פרידה וקולות ברכה מידרדרים מאחוריו. הגופה הצהובה תלווייה ככתם-של-צבע מבהיק בין הכנפיים האפורות-המכסיפות. מקץ דקות-מיספר מיטשטשים כל שרטוטי האווירון. 'הליוס' נבלע באפולית. במשך רגעים אחדים מעידה עדיין המיית הפרופלור האדירה על המגמה שזה אחז, לצד מערב: כלפי הים."

כך נפתח הרומאן האוטופי "שגעון אירופה" 1934 "מאת הנס גובש. הרומאן תורגם לעברית ב-1932. הוא מתאר את איטליה כנתונה לשלטון פאשיסטי של "הדוצ'ה השני" (כלומר, הספר נכתב לאחר 1922, השנה בה נעשה מוסוליני לדיקטטור של איטליה). על הנס גובש עצמו לא מצאתי פרטים בשום לכסיקון ספרותי. לפי צליל שמו ההונגרי ולפי עיסוקו הרב בספר בשאלות הפוליטיקה הפנימית בצרפת, אני משער שבדומה לסופרת בת-תקופתו יולן פלדש (מחברת "רחוב החתול הצד-דגים") היה הונגרי שחי שנים רבות בפאריס, ובה כתב את ספרו. וייתכן, בצרפתית. (אם אחד הקוראים יודע פרטים מדויקים על הנס גובש, אנא יכתוב לי).

עם אירופי

בספינת האוויר "הליוס" נוהג ליאון בראנדט, מיניסטר החוץ הסוציאליסטי והפאציפיסטי בממשלת הקואליציה של צרפת. טיים קרבי גיבור מלחמת העולם הראשונה. הוא צרפתי, אך נוזל בעורקיו דם גרמני של אבי-אביו, שהיה אנוס להימלט מפרוסיה על שנלחם על הבאריקאדות ב-1848, מצא לו מכורה חדשה בבראטן שבצרפת, וב-1870 כבר נלחם בנו נגד הצבא הגרמני. בראנדט אינו רק מיניסטר חוץ, זה כעשר שנים שהוא טווה, מעל לראשי ממשלות אויבות או מהססות, בעבודה חרישית ועקשנית, קשרי הקמתו של סינדיקאט אינטרנאציונאלי אשר סניפיו מקיפים את כל הסתדרויות הפועלים באירופה השסועה, במטרה ליצור "עם אירופי" מלוכד ואחד. תוך כדי נסיעתו בספינת האוויר מפאריס לוואשינגטון נודע לו על תקרית גבול בין יוגוסלאביה לאלבניה. אלבניה קשורה בכרית הגנה עם איטליה הפאשיסטית (ב-1927 הצליח מוסוליני לכפות

משטר חסות איטלקי על אלבניה, שבחוף המזרחי של הים האדריאטי. הספר נכתב מן-הסתם לאחר המאורעות האלה. אמנם, רק ב-1939 שלח מוסוליני את צבאו לאלבניה וסיפח אותה לאיטליה).

יוגוסלאביה קשורה בכרית הגנה עם צרפת. גובש היה סבור כנראה כי תחילתה של מלחמת-העולם השנייה, כלומר של שגעון אירופה 1934, תתרחש בדומה לפרוץ מלחמת העולם הראשונה, בעקבות סכסוך מזויין בין שתי מדינות בלקניות, אשר יגרוף את בעלי-הכרית הגדולים למלחמת השמד הדדית.

קאפוני, הדוצ'ה השני של איטליה, אינו מוכן לצאת למלחמה ממש, אך הוא הולך על קצה גבול האיומים והסחיטה, גם כלפי חבר הלאומים. בראנדט מבין את המיכאניזם של המדיניות הפאשיסטית, ובטלגרמות שהוא מריץ מדרכו הטרנאנסאטלנטית הוא מנסה לאתר את הסכסוך בעודו באיבו, לוותר על מראית עין של כבוד לאומי, ובלבד שיעצר תהליך ההסלמה.

אך כנגדו ניצב הבארון סן בריס, ראש המיניסטרים של צרפת, זקן עקשן, איש המפלגה הימנית, שדעתו אינה נוחה ממיניסטר החוץ הסוציאליסטי שלו. עקשנותו ואיומיו של סן בריס, בתגובה לקרבות הדמים המתפתחים על גבול אלבניה ויוגוסלאביה, גורמת הסלמה מהירה של הסכסוך, שעה שהצדדים היריבים, אלבניה, יוגוסלאביה, איטליה וצרפת נקלעים לעמדות קשוחות יותר מאלו שלהן התכוונו, וללא דרך חזרה. כל צעד של פיוס מאבד את ערכו מאחר שלצעד שהצד שכנגד היה מוכן להסכים אתמול, שוב אינו יכול להסכים היום.

גם חזרתו מההירה של בראנדט מאמריקה אינה מצליחה לשנות את המצב. עיני כל אזרחי אירופה, בייחוד הפועלים, ובייחוד בצרפת, נשואות אל בראנדט, מתוך ביטחון שהוא ישכיל למצוא מוצא מן המשבר. המאבק נעשה בעיקרו פנים-צרפתי. ממשלת הקואליציה מתפוררת מאחר שבראנדט אינו מוכן להישאר בממשלה המתכוונת לצאת למלחמה. סן בריס זקוק לבראנדט מאחר שכל עוד הלה בממשלה, היא זוכה באמון המפלגות השמאליות. בראנדט מגיש אולטימטום לממשלת צרפת. עליהם למנותו לראש המיניסטרים ולתת את כל סמכויות השלטון בידו. אחרת, תפרוץ שביתה כללית של הסינדיקאט הסוציאליסטי, הארץ תיפול לתוהו ובוהו ולא תהיה מסוגלת לצאת למלחמה על איטליה.

מינשר מזוייף

המצב דומה לזה ששרר בצרפת ובשאר מדינות אירופה ערב מלחמת העולם הראשונה. (התקופה ההיא תוארה להפליא ב"בית טיבו" לרוזא מרטינ די גאר). העיתונים משווים את בראנדט לז'וראס, חוגי הימין מנסים להתנקש בחייו.

[**ויקיפדיה:** ז'אן לאון ז'ורס היה מנהיג סוציאליסטי צרפתי, מראשוני הסוציאל-דמוקרטים בצרפת. ניסה למנוע את פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ונרצח בשל כך על ידי לאומן צרפתי].

בראנדט מוציא הוראות לשביתה כללית בכל סניפי הסינדיקאט, בגרמניה, איטליה, פולניה, אנגליה, וכמובן בצרפת עצמה. הוא מוכשל על-ידי המפלגה הקומוניסטית הצרפתית, אשר בראשה עומדת רהה לנדריכס, האוהבת אותו ומתחרה בו כאחד. בראנדט מכריז על שביתה כללית כדי למנוע מלחמה. רהה ושותפיה, בהשראת מוסקבה, רוצים בשביתה וגם במלחמה כדי לבנות משטר חדש על חורבות העולם הישן.

גרמניה (עדיין איש אינו מתאר לעצמו שתהיה נאצית) שומרת על נייטרליות, עם העדפה קלה של איטליה על צרפת. תוצאות חוזה ורסאי עדיין משפילות מכדי שתסכים להצטרף בכרית צבאית לצרפת. הדוצ'ה סומך לחלוטין על בראנדט שישכיל למנוע את המלחמה. הוא נרגע בשומעו על דבר השביתה הכללית בצרפת. עתה לא יצטרך לממש את איומיו.

אולם רהה לנדריכס, הכובשת בעיצומן של הפגנות רחוב אלימות את תחנת השידור במגדל אייפל, משדרת משם מינשר מהפכני מזוייף בשמו של בראנדט (שבינתיים, בלחץ השביתה האלימה, נתמנה ראש המיניסטרים של צרפת).

מינשר זה קורא לכל עמי אירופה לצאת למלחמה כדי להשמיד את קן הריאקציה הארורה באיטליה. ואכן, צבאות רוסיה זזים מערבה וכובשים את מחצית פולניה. לדוצ'ה לא נותרה ברירה.

הוא מכריז מלחמה על צרפת ושולח לעבר עריה הראשיות את גלי מטוסיו הנושאים פצצות הרס איומות, טעונות גאזים מרעילים.

לבראנדט נודע באיחור דבר השידור המזויף. המטוסים האיטלקיים כבר עושים דרכם לצרפת. הוא נאלץ להכריז מלחמה על איטליה ולהורות על משלוח חיל האוויר הצרפתי להפצצת השמדה דומה של כל ערי איטליה. אלה מול אלה:

"עכשיו טסים שני אווירונים איטלקיים בגובה של חמישים מטר מעל לגגות (פריס). רובים ומכונות-ירייה מתנפלים עליהם. אחד משליחי-המוות האלה שולח בשורת רצח לכיכר האיננוולידים, משתער מעבר מזה של הסינה, מרעיש את גן-טילרי, מתעופף שוב למעלה בטלטלו את הפצצה השלישית על כיכר ונדום. ובעשותו עוד דרך של חמישים מטר הוא נשטט במערבולת-הגגות, אשר עמוד אש עולה מתוכו.

"האווירון השני נישא, כשבר אונייה טרופה, בכנפיים מדולדלות, משדה מרס [שאנו אליזה] על פני הסינה. עשרות כדורים פגעו כבר במכונתו, אך עוד הוא חותר הלאה צפונה. בכיכר אטואל פוגע בו גורלו. שרידיו מתרסקים בשער-הניצחון, אשר לרגליו עוד עומד החייל האלמוני ומוסיף לחלום את חלום מלחמת העולם האחרונה.

"רסיסי-אדם, שרידי אוטומובילים, פירווי-אספלט, תלי-אבנים שוטפים על פני הבולברים. זרמי-דם נוהרים לתוך הביבים. קיטור-ארס חודר בעד החומות ובעד עור בשרם של האנשים. פרפורי מוות מתמזגים בצחוק-מטורפים, אלומות-אש מתנפנות כדגלים ברוח. כדורי-הנוגה של זורקי-האור חגים על פני כיפת-השמיים, תותחים רועמים, מכונות-ירייה משקשקות, אווירונים צונחים כמטאורים ברעש למטה. ליבה של צרפת, לב עם הראוי לאהבה, נקרע על-ידי רוחות רעות לגזרים." (עמ' 223).

ובאיטליה: "כשלהבת אדומה עולה שמש הבוקר על פני הים האדרייתי. ריח חללים מיתמר לעומתה למעלה. בית-הכנסייה המילני [הקתדרלה במילאנו] מתרומם כתל-חורבות, כחטוטרת של שיש, מעל לים אדי הרעל. אין איש יודע מה נאנק, מה כלה שם למטה, שם, במקום שעמדו טורין, אלסנדריה, קרימונה ופלוונציה, שולחים רק שרידי מגדלים את קינתם ותלונתן מעל לענני הארס המיתמרים. אל נמל גינואה סוערים הגלים הכחולים ומטלטלים שברי-ספינות ואברי-אנשים אל החוף הסלעי. העיר עצמה הפכה לצל בווער, עשן. צבאות של חיילים ואזרחים מכסים את הדרכים. עדרי-חיות מחוסרי-בית, אשר צלם אדם להם, משוטטים ביערות, גוועים ככלבים מסוממים, כפרים הפכו ללפידים אילמים. ערים הומות מנשימות-גסיסה ומצחוק-יללה. נצחיותה של רומא עולה בשלהבת של עמודי-אש. חורבתה של כנסיית פטר שולחת מבט קופא, בלי רוח חיים, אל שמי הדרום הכחולים. פאלאצו ונציה עומד אילם בחורבנו. פגרי-אדם, ערמה על גבי ערמה, שומרים עליו בדממה מחרדת." (עמ' 224).

*

גובש אמנם החמיץ את חיזוי חלקה של גרמניה במלחמת-העולם השנייה, גם הקדים את מועדה בחמש שנים. מצד שני, מדהימה מידת הבהירות ששבה תיאר תהליך של הסלמה, של התפוררות מאזן-האימה, ושל השמדה הדדית המתרחשת בין שתי מעצמות. וכך, כמעט במדויק, חזה את איום ההשמדה המרחף כצל של מלחמת עולם שלישית, שיופעלו בה נשק גרעיני וטילים בין-יבשתיים.

* הנס גובש: "שגעון אירופה 1934". תרגם מ.ז. ולפובסקי. הוצאת ספרים "מצפה" בע"מ. תל-אביב. תרצ"ב. 1932. עמ' 224.

*

מר שלום בן-פורת, ממיפעל הביבליוגרפיה העברית שליד האוניברסיטה העברית בירושלים, הואיל לשלוח אליי פרטים על מחברו של הספר "שגעון אירופה 1934".

האנס גובש היה אפוא גרמני, ושם ספרו שנכתב גרמנית (ולא צרפתית, כהשערתו):

"Wahn-Europa 1934"

הספר יצא לאור בשנת 1931, בהוצאת פאקלרייטר המבורג-ברלין-לייפציג.

גובש (Gobsch) נולד בעיר קמניץ ב-1 באוגוסט 1883. היה בוגר האקדמיה הצבאית בברלין, קצין במלחמת העולם הראשונה, שבה אף נפצע. הוא מת במורנאו (באוואריה) בשנת 1958. תודתנו למר בן-פורת.

"הארץ", "תרבות וספרות", "ספרי דורות קודמים", 7.6.1974.

אהוד בן עזר

"העכביש השחור"

ל-י. גוטהלף

עברית: 1929

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 20.4.1973

ירמיה גוטהלף הוא כינויו הספרותי של הכוהן אלברט ביציוס (1854-1797). הוא נולד במורטאן שבמחוז באדן בשוויצריה. אביו היה הכוהן המקומי. אלברט ביציוס למד תיאולוגיה באוניברסיטאות של בארן וגטינגן, ומ-1832 ועד יום מותו שימש כוהן בכפר לידלפלי שבמחוז אמנטאל העליון.

בהקדמה למהדורה העברית הראשונה אומר עליו מתרגמו, יעקב רבינוביץ: "בהיותו כוהן-כפר ועובד-אדמה בידי מילדותו, ידע את חיי האיכרים במקורם וחי אותם. כבן ארבעים התחיל להשתמש בעטו, ובסיפוריו, כעין מילואים להטפתו מעל הבמה למטרות חינוכיות. עינו התחדדה, חוג מבטו רחב והעמיק, והאיש שגדל מן הקרקע נהיה תחילה לסופר-העם של שוויץ, ובהתפרסמו (שלושים שנה אחרי מותו) בגרמנית – להריאליסטן הראשון בזמן של ספרותם (באלזאק הגרמני קראו לו) ולמספר כפר מופתי שלה... בניגוד לסופרי הכפר הגרמני, המשכילים והסנטימנטאליים, ראה הוא את הכפר כמו שהוא."

יצירתו הראשונה "ראי האיכרים" ראתה אור בשנת 1837. בספר זה סיפר את תולדותיו של ירמיהו גוטהלף, אשר מאוחר יותר אימצו לעצמו כשם ספרותי. האפוס שלו הם הסיפורים "אולי העבד" ו"אולי החוכר", וסביבם המון סיפורים מציאותיים ואגדתיים, שבהם מתוארו חיי יום-יום של מולדתו, הטבע הנפלא שלה והמלחמה הקשה של האדם בו, תקופה של מהפכות ומלחמות, סכסוכים ומלחמות אזרחים, תוך שילוב של אגדות-עם בתוך מסגרת הסיפור הריאליסטי.

מעשה יפה עשה ישראל הר, עורך ספריית "תרמיל", שגאל את "העכביש השחור", הראשון בסיפורי הקובץ, שהוצא לראשונה בעברית ב-1929, והגיש אותו במתכונת ספרון "תרמיל". זמן-רב החזקתי אצלי בספר הישן, שיצא בהוצאת "מצפה", כדי לכתוב עליו במדורי "ספרי דורות קודמים", עתה, שרובו הופיע במהדורה חדשה, אפשר לכתוב עליו שלא במסגרת הסדרה, והלוואי שגורל דומה יפקוד את רוב הספרים הישנים אשר עליהם אני כותב.

דומה כי ראוי היה גם למשרד החינוך לתמוך בספרייה כ"תרמיל" (וכי מדוע ידאגו לכך רק משרד הביטחון והצבא?) – טוב-טעמו של העורך מביטח מיבחר לא-יקר ובעל ערך ממיטב הספרים שאזלו.

כתיבתו של גוטהלף יש בה מיסוד מוסר-ההשכל של הדרשה. שלושת הסיפורים שבקובץ באים לעודד את המידות הטובות של אמונה והסתפקות במועט. את הערך הספרותי אין לחפש, כנראה, במוסר-ההשכל אלא בסיפור עצמו, בכוח התיאור, באירוניה ובעממיות.

"העכביש השחור" הוא אגדה מחרידה. תחילת הסיפור פאסטוראלית, תיאור מסיבה של איכרים לרגל טבילת ילד בכפר שבמחוז אמנטאל. ואולם לתוך תיאור המסיבה מתגנב סיפור אגדי מן העבר, הסיפור על העכביש השחור. בתקופה עתיקה, שבה נהוגה היתה עדיין עבודת-אלילים בארץ, התעמר האציל האנס לבית שטולפן באיכריו ותבע מהם לבנות לו את ארמונו על גבעה שוממה, ובלי שים לב לעבודתם הנחוצה להם למחייתם, פקד עליהם לטעת מול ארמונו שדרת עצי תדהר מגודלים במשך חודש ימים, ולהביאם ממרחק.

אין לאיכרים אפשרות לבצע את העבודה לפי תנאי האציל, וכאן מתערב השטן ומציע להם את עזרתו תמורת תינוק אחד אשר עדיין לא נטבל. את ההסכם עם השטן עושה אשת אחד האיכרים.

תחילה אין האיכרים מתכוונים למלא אחר ההסכם ומנסים להערים על השטן ולהטביל את התינוקות הנולדים בטרם ידו עליהם, אבל אז צומח עכביש שחור בלחיה של האישה, במקום שבו נשקה השטן כאות לאישור ההסכם ביניהם. האישה נעשית אחוזת דיבוק שטני, והעכביש השחור שבלחיה מקבל חיים משלו, מוליד עכבישים נוספים ומטיל ארסו וממית בהמה ואדם במגיפה נוראה.

בתיאור המגיפה ומלחמת האיתנים שבין העכביש השחור לבין האיכרים בא לידי ביטוי עיקר כוחו של הסיפור. ההתגברות על העכביש, באמצעות מעשים של הקרבה עצמית הבאה מתוך אמונה שלמה, התגברות זו נראית כשייכת לצד הדידאקטי הדתי של הסיפור, ואילו השתוללותו של העכביש יונקת כאילו ממעמקים של דימיון דימוני. כוחו מתגבר כל אימת שהמידות הטובות מתמעטות, ובצורה זו הוא נעשה סמל לצד האפל שבנפשו של אדם. ואז אין פלא שדווקא תיאורי השתוללותו של העכביש, כפי שהעלה על הכתב הכוהן השוויצרי אלברט ביציוס לפני כמאה ושלושים שנה – מושכים את הדימיון ומעוררים יותר מן הדרשה המעודדת למידות טובות שבה הוא מסיים את סיפורו.

“מעשה ישן ומוסר השכל חדש” הוא סיפור אירוני, שזמנו סוף המאה ה-18, ומתוארים בו יחסי צרפתיים ושוויצרים בבורגדורף השוויצרי, הכבושה בידי הצרפתים. כאן מתגלה גוטהלף מציודו האחר, לא בסיפורי אגדה ולא במידות טובות, אלא בהומור קשה, שוויצרי, איכרי. נושא הסיפור הוא מעשה נקמה של בחור שוויצרי, עגלון, המוביל חבורה של חיילים צרפתיים. האיום במעשה גמול מצד הצרפתים, וקניית השלום בכסף על-ידי אזרחי בורגדורף, כל זה מתרחש סמוך ליציאתם של הצרפתים למסעות-מלחמה נוספים, דומה, מסעו של נפוליאון לרוסיה. וכך סיום הסיפור, ובו דוגמה לאירוניה של גוטהלף:

“כה בערך עבר הדבר בבורגדורף. שר-האלף הבין, כמה צר הדבר לעיר, והפעם נכון הוא לסלוח, רק החיילים הנעלבים צריכים לקבל סיפוק. החיילים חולקו אפוא לבתים, ובני העיר הצטרפו לכבדם בבשר ובצלי כיאות. כל חייל צריך היה למצוא פרנק ליד קערתו בכל סעודה וסעודה. כה נקמו הוד-השלטון של העם הגדול ואהבת האחים הנעלבת, ובמשך שלושה שבועות. אהבת הצרפתים לבני בורגדורף גדלה בינתיים, עד שלא עצרו כוח להיפרד מהם. הם היו בוחרים להישאר שישה שבועות ואפילו שנים-עשר, כן, הם היו ממשיכים לשבת שם עד היום. ואך התופים הגדולים לא ידעו אז רחם. הם תופפו בכל רגע, וקראו לפרידה. ניתקו בעל מאשתו ואח מאחיו וצרפתי מעל בורגדורפי, סערו את הצרפתים לתוך הקרב, גלגלום בסופה להתחתן במוות הקר, סערו אלפים ורבות לתוך קבר קר, וכל זה בתוקף האהבה לחופש ולשוויון. כי איפה ישווה אדם לאדם יותר מאשר בקבר הקר?” (עמ' קמ"ה).

הסיפור האחרון, “אוגד המטאטאים מריחיסויל” הוא סיפור כפרי תמים עם מוסר-השכל בציוד: אין מלאכה בזוייה. אוגד המטאטאים מקבל ירושה עשירה אך דעתו אינה מסתחררת עליו, ולילדיו הוא מציב מלכודת פיקחית כדי שלא תזוח דעתם עליהם:

“ילדים, אל תתנפחו ואל תשנו את טעמכם, יהי במה שיהי: רק ירגיז מי מכם בני-אדם בזאת או באחרת, היו בטוחים כי יהי עליכם לשמוע מכל צד: לו מותר, הרי זה בן אוגד-המטאטאים, שהיה מושך עוד בקרון, ללא הירושה. גם אחרים היו עשירים לו יכלו לרשת, אין זו מלאכה קשה. כל ימיי איני מתבייש, ומי שרוצה יוכל לקרוא לי אוגד-המטאטאים, אבל איני גם יהיר-לב. אך אם תהיו יהירים, אז תתביישו באביכם ובאימכם, והאנשים ישימו לנגד עיניכם את אוגד-המטאטאים כל ימי חייכם. היו בטוחים!” (עמ' קע"ט).

* ירמיהו גוטהלף: “העכביש השחור וסיפורים אחרים” (“מעשה ישן ומוסר השכל חדש”, “אוגד המטאטאים מריחיסויל”). מגרמנית יעקב רבינוביץ. הוצאת מצפה, ירושלים, ספריית מצפה, ספרי פרוזה, העורך אשר ברש. תרפ"ט, 1929. ק"פ עמ'.

* ירמיהו גוטהלף: “העכביש השחור”. תרגם יעקב רבינוביץ. ספריית “תרמיל” בעריכת ישראל הר. פרסומי קצין חינוך ראשי / ענף השכלה. משרד הביטחון, ההוצאה לאור. תשל"ג, 1973. 122 עמ'.

אהוד בן עזר קריאה אפשרית

“המפתח לשער הגדול” להינקו גוטליב עברית: 1950

פורסם לראשונה במוסף “משא” של עיתון “למרחב” ביום 13.12.1968

[**אהוד**: תחילתו של המדור “ספרי דורות קודמים” היתה במדורים “קריאה אפשרית” ו”קריאה שנייה” במוסף “משא” של עיתון “למרחב” בעריכתו של אהרון מגד. כאשר מנחם ברינקר קיבל את עריכת “משא”, הוא ביטל את המדורים האלה ואז עברתי ל”תרבות וספרות” של עיתון “הארץ” בעריכת בנימין תמוז].

לראשונה פגשתי בסיפורו של הינקו גוטליב כאשר פורסם בהמשכים מדי יום שישי בעיתון “הדור” בלוויית ציוריו של ה. כהן שהיה בהם, כמו בסיפור עצמו, מזיגה מופלאה של “סיינס-פיקשן”, הגות פילוסופית, ומסתורין של הפלגה אל עולמות רחוקים ואל מימדים שמעבר לנו: בעוד אשר העלילה כולה מתרחשת בתא 84 בבית הכלא של משטרת וינה במשך שלושה ימים של חודש יוני 1941.

דב טרנופולסקי, מתמטיקאי יהודי מווארשה, מצליח ליצור מדחס-חלל אשר באפשרותו ניתן לדחוס מימדים עצומים של חלל לכדי מיקרונים אחדים, וגם לעבור את מהירות האור. המדחס שטרנופולסקי נושא עימו בכיסו מאפשר לו להיות כל-יכול, לשאת עימו את ביתו, לשלוף מכשירי-רדיו, פסנתרים, תרנגול ואף תותח כהרף עין ולחזור ולהחביאם, ואף להציב, במקרה אחד, את נעלו באוויר באותה נקודה אשר דומה כי ממנה ביקש ארכימדס מסיראקוזה לפני אלפיים ואלו מאות שנים לעקור את כדור הארץ מציריו.

הנעל מרחפת באוויר למראית עין בלבד. למעשה היא נופלת כל הזמן לעבר הרצפה נפילה חופשית, כלומר בתאוצה של עשרה מטרים בקירוב לשנייה. מראית העין של ריחוף הנעל באוויר נוצרה על ידי כך שטרנופולסקי הציב מתחתיה את המרחב העצמי שלו בעובי של כך וכך קילומטרים כשהוא מכווץ לקוטר של מיקרונים אחדים.

ואכן, אחרי שבע שעות של נפילה הגיעה הנעל חזרה למקומה וכוח תאוצתה היה כך שהיא חדרה בעד רצפת תא הכלא ועוד ארבע רצפות מתחתיו ולא נעצרה אלא לאחר שהגיעה אי שם למרתף וקדחה בו חור שעומקו כחמישה-עשר מטרים.

מצוייד באפשרויות ממין אלו נקלע טרנופולסקי לשלושה ימים לתא בבית הכלא של משטרת וינה, בשכנות לשלושה אנשים: האחד מהם הוא הרב הראשי של קהילת סאלוניקי, השני הוא דוקטור שטראוס, מומר יהודי ופרקליט וינאי נודע, והשלישי הוא המספר, בן-דמותו של גוטליב עצמו. העלילה הקצרה, הכתובה בכישרון מספר בלתי מצוי, מתנהלת בעת ובעונה אחת בכמה מישורים.

המישור הראשון הוא חיי בית-הכלא בווינה. גוטליב כותב בשנינות ובהומור תוך איפיון חסכני של אווירה וטיפוסים. למשל, מפקח הקומה וייכסלבראון, שוטרים, מפקדים, ובייחוד דיירי התא, על רקמת היחסים המעניינת הנוצרת ביניהם. חיי הכלא משמשים אספקלריה עקומה לתקוות ולמשאלות, מקום להירהורים פילוסופיים ואירוניים על טבע האדם, על הצדק, המוסר והמדינה. זהו אחד הספרים היחידים שקראתי על ה”שואה” ואשר מהנה וסוחף את הקורא מאותה בחינה

עמוקה של פתיחת הנפש להרהור על משמעותו האמיתי של החופש, במקום לאטום אותה על ידי תיאורי זוועות, נוסח קצטניק.

המישור השני הוא של סיפור מדע דימיוני. הכנסת הגורם הזה לתוך אוירתו הריאליסטית של הסיפור, ומיקומו בתא הכלא הגרמני, היא שנותנת לסיפור את ממד הדימיון ועושר ההמצאה, ובעצם גם את מובנו העמוק. הסיפור הוא סיפור אכסיסטנציאלי, אלא שמקום לממש – נוסח "המיטאמורפוזיס" לקאקפא – את הסיוט כמצב קיומי נתון, הוא מממש את התקווה, את הכוח לגאול ואת האפשרויות הבלתי-מוגבלות אשר כולן מיוצגות במדחס החלל של טרנופולסקי השם לאל את כל מגבלות החומר והמקום של בית הכלא ושל המלחמה בכלל.

משעה שאנו מקבלים כנתון את המדחס, ממש כקבלתנו את המיטאמורפוזה של גריגור סמסא לחרק – מתנהל כל הסיפור מתוך היגיון וחוקיות פנימיים בלתי מעורערים. במסגרת זו מתאפשר מסעם של ארבעת הידידים לביתו של טרנופולסקי, המוצב בגודל קופסת גפרורים על שולחן תא הכלא. באמצעות המדחס הם מתקטנים עד שתקרת התא נראית בעיניהם מרוחקת כרקיע. וכמו לא די בזאת, והנה אל הבית בו הם יושבים ואוכלים מביא לאחר שעה קלה טרנופולסקי את וייכסלבראון בתוך... כוסית שמפניה, וגורם לו לצאת מדעתו.

המישור השלישי והחשוב ביותר בספר הוא משמעות מפעלו של דב טרנופולסקי, ולא במקרה בחר גוטליב כמוטו לספרו את השורות מ"המלט":

"הה, אלוהים! הייתי יכול להצטמצם בקליפת אגוז ולחשוב עצמי מלך חלל אין סוף..."
באחרית-דבר לספר אומר המתרגם כי כאשר התעורר ויכוח על משמעות הסיפור ועל היסוד המדעי שבו, רשם גוטליב ביומנו:

"לבנות מלא-כלום ולהציב על קרקע הרוחניות הצרופה ביותר, זה היה – למרות הכול – הרעיון שהדריכני כשהגיתי את 'טרנופולסקי'."

המספר מתיידד עם טרנופולסקי ומדובבו: "האדם רק במחציתו הוא סנדלר, מתמטיקאי, רב או מנהל פנקסאות," אומר טרנופולסקי, "במחציתו האחרת הוא נשאר עד אחרון ימיו הוזה ושוגה בדמיונות. וככל שאנו משתדלים להסתיר מחצית אחרת זו מפני העולם ומפני עצמנו, היא בכל זאת עצם מעצמנו, כמו הריאה וחוט השדרה. ואלמלא היה האדם לפרקים מבלה את חופשתו בעננים, על הירח או על המאדים, היה כל חשק החיים שלו נחנק בדבק-הסנדלרים, בחשבונות, בטבלאות הלוגריתמים ובשאר עניינים מועילים." (עמ' 143).

כאשר חבריו מבקשים ממנו להשתמש בכוחו ולהוציאם לחופשי, הוא אומר – **"לא אוכל להוציאכם אחד אחד בפתח הקטן, המפתח שלי הוא לשער הגדול."** (עמ' 143).

מהי שאיפתו של טרנופולסקי? – "יש מכוונת-ירייה מעל למכוונת-הירייה, ומעל לכל מכוונת-הירייה – דוב טרנופולסקי, יהודי אלמוני מווארשה! ... דיו לעולם שייודע לו קיומי. שייודע לו, כי אי-שם בעולם מצוי אדם, שאין אימת אדם עליו ואין כוח שיוכל להכניעו, להמיתו או לקנותו. שיש אדם שידו מגעת מבעד לשיריון העבה שבעבים, אל המבוא העמוק שבעמוקים..."
ואז: "יסתדרו כל היחסים בין בני האדם מאליהם, בכוח חוקיות החיים, על הצד היותר טוב, כי באשר חיים שם חוק, וככל שהאדם תועה, כן מתמידה שאיפתו לחזור אליו... להתקדם... בלי אופטימיזם נפרז ובלי התערבות יתירה בגורל אנוש. ככל שתמעט ההיסטוריה, כן ייטב לאדם." (161-162).

משמעתו של הספר חמקמקת וקשה בהגדרה משום שהיא ארוגה עד לבלי הפרד בעלילה, אשר מעניקה תחושה של חופש פנימי בכל מצב של כפייה חיצונית, כמוה העניקו לי, כקורא, רק ספרים מועטים בחיי. קראתי את הספר במרוצת השנים קרוב לעשרים פעם, ובכל פעם אני נהנה ממנו מחדש. את הטפסים [העותקים] האחרונים שלו רכשתי במרוצת השנים וחילקתי מתנה בין כל ידידי. טופס [עותק] אחד, שכרכתיו היטב למען לא יתפורר, ליווה אותי במשך החודשים הארוכים של בסיס הטירונים.

בפתח הספר, המוקדש לזכר בניו דאנקו וולאדו, אומר המחבר כי הסיפור "דוב טרנופולסקי", שקרא לו אחר-כך בשם "המפתח לשער הגדול", נוצר בקראליאויצה (פורטו רא) בחוף הקרוואטי, שהיה כבוש בידי האיטלקים, מקום שם מצא לזמן-מה מפלט מפני הגרמנים.

לאחר כניעת איטליה ב-1943 נמלט אל הפרטיזנים היוגוסלאביים כשהוא נושא את "טרנופולסקי" בילקוט-השכם שלו. באחת ההתחמקות עם הפרטיזנים בין חילות האויב, נאלצו להחביא את כל מטענם במערה בהרים, שם נפרד מ"טרנופולסקי". הגרמנים שרדפו אחריהם גילו את המערה והשמידו כל מה שנפל בידיהם. הפרטיזנים שלחו אותו לאיטליה כנציגה של שארית יהדות יוגוסלאביה, שם חזר והעלה את הדברים על הכתב, וכאשר השתקע בארץ-ישראל ערך אותם בצורתם הסופית.

הינקו גוטליב נולד ב-1886 בקרואטיה, למד רפואה ואמנות והיה עורך-דין, שופט ועורך-עיתון. יסד בזאגרב ירחון ספרותי ופירסם בו שירים, סיפורים ומסות, עד לפלישת הגרמנים ב-1941. הוא נעצר על-ידי הגסטאפו למחרת הפלישה משום שהירבה למתוח ביקורת על מגמות הכניעה לנאצים שהתגלו ביוגוסלאביה. הועבר לכלא בווינה, ושחרר רק תודות למשגה במנגנון הגסטאפו. הוא נמלט לשטח הכיבוש האיטלקי, נעצר, ועם כניעת איטליה הצטרף לפרטיזנים היוגוסלאביים. ב-1945 עלה עם רעייתו לארץ-ישראל. שני בניו אבדו לו, אחד בראשית המלחמה ואחד בסיומה.

מחזות שלו הוצגו ביוגוסלאביה וסיפוריו פורסמו בממות שונות. כתבים שלו, בהם רומאן, אבדו בדירתו שהוחרמה על ידי הנאצים. ניצלו רק הסיפורים והשרידים שהודפסו. על אף גילו ובריאותו המעורערת הוסיף ליצור בארץ-ישראל, אך מחלה ממארת קיפדה את פתיל חייו בנובמבר 1948, לפני עשרים שנה.

המתרגם, אשר מביא פרטים ביוגרפיים אלו באחרית-דבר לספר, אומר כי במגירתו של גוטליב נשארו כתבי-יד רבי עלילה, שעדיין לא באו על תיקונם. יהי רצון ולא רק ספרו שאזל יופיע במהדורה מחודשת אלא ימצא גואל גם לכתביו האחרים.

* ה. גוטליב: "המפתח לשער הגדול", סיפור. מסרבת-קרואטית – צבי רותם. הציורים מאת ה. כהן. הוצאת "עם עובד", ספריית "קשת", תל-אביב, תש"י, 1950. 168 עמ'.

ויקיפדיה: חיים הינקו גוטליב נולד בכפר ג'וֹרְג'וֹבָאץ ובהמשך עבר לזאגרב. הוא למד משפטים באוניברסיטת זאגרב ובהמשך רכש תואר דוקטור למשפטים. הוא היה פעיל בקהילה היהודית של ווקובר וב-1909 ייצג אותה בכנס הקהילות היהודיות בקרואטיה שנערך בזאגרב. במהלך מלחמת העולם הראשונה לחם גוטליב בחזית האיטלקית ובחזית המקדונית. ב-1918 נישא לרוז'ה לבית לווינשטיין, פתח משרד עצמאי לעריכת דין ונבחר ליושב ראש הקהילה היהודית וההסתדרות הציונית בביילובאר. באותה העת מנתה הקהילה כ-500 נפשות. ב-8 ביוני 1925 עמד גוטליב בראש רשימה יהודית נפרדת לבחירות המוניציפליות בביילובאר וזכה לרוב קולות בני הקהילה היהודית. ב-1929, שב לזאגרב.

ב-1941, לאחר כיבוש ממלכת יוגוסלביה על ידי גרמניה הנאצית וכינון מדינת קרואטיה העצמאית בשלטון האוסטאשה, החלו רדיפות יהודים. הינקו גוטליב נעצר, עבר עינויים במטה האס. אס. בזאגרב ובהמשך הועבר לגראץ ולבית כלא בווינה. מאוחר יותר הועבר לאיטליה. שני בניו ולאדו ודאנקו הצטרפו לכוחות הפרטיזנים של טיטו ונהרגו. ולאדו בתאונת דרכים בדרום איטליה ודאנקו באחד ממחנות ההשמדה. דירתו בזאגרב נשדדה וכל תכולתה ובכלל זה כתבי יד אבדה.

ב-1943 הועברו בני הזוג גוטליב לאיטליה ושם שוחררו בידי עצירים שהתקוממו. הם הצטרפו לשורות הפרטיזנים של טיטו וב-1944 הוטסו לבארי שבאיטליה, כנציגי הצלב האדום לטיפול והסדרת פינויים של שארית הפליטה.

ב-1945 חל קרע בין גוטליב לבין הנהגת הפרטיזנים היוגוסלביים על רקע פעילותו הציונית. גוטליב ורעייתו עלו לארץ-ישראל המנדטורית בספינת מעפילים ונעצרו על ידי הבריטים במחנה המעצר בעתלית. בסוף השנה, שוחררו ועברו לקיבוץ כפר גלעדי שם שהו מיספר חודשים, לאחר מכן עברו להתארח אצל ידידים בגבעת רמב"ם ולבסוף לדירה בשיכון בקצה החולות בחולון.

בני הזוג נקלעו למשבר כלכלי קשה. למחייתו התפרנס גוטליב ממכירת מוצרי מאפה שאפתה רעייתו, תוך שהוא ממשך את עבודתו הספרותית בלילות. ביומנו כתב ב-3 באוגוסט 1948:

"באיזו קלות ומהירות השלים חוג מכרינו, החיים בנסיבות משופרות, עם ירידתנו הכלכלית והחברתית, שאנו שני בני אדם זקנים, תשושים ועייפים עד מוות, נאלצים במאמץ עליון, ברפש ובסביבה שאינה הולמת אותנו, להשתכר את הגרושים המועטים להוצאות מחייטנו העלובה, ושלצורך זה אנו עושים עבודה העולה על כוחותינו הגופניים והרוחניים, משום שהיא נמשכת שש עשרה שעות ליום."

הינקו גוטליב הלך לעולמו בנובמבר 1948 מסרטן הכבד והוא בן 62 שנים ונקבר בבית הקברות נחלת יצחק בחלקת הסופרים-העיתונאים. רוז'ה אלמנתו נפטרה ב-13 בדצמבר 1974 ונקברה באותו בית עלמין. סיפוריו תורגמו לעברית על ידי ידידו ד"ר צבי רותם.

ספריו בעברית שהופיעו כולם אחרי מותו:

"המפתח לשער הגדול", עם עובד, 1950.

"המפתח לשער הגדול ועוד שלושה סיפורים", ספריית תרמיל, 1997.

כתבי ה. גוטליב, כרך א': סיפורים, הקדים מסה: פרופ' דב סדן, תרגם, צירף מבוא ותולדות

חיים: צבי רותם, הוצאת עקד, תש"מ, 1980, והוצאה מחודשת בשנת 2000.

כתבי ה. גוטליב, כרך ב': מחזות-מאמרים-יומן, תרגם צבי רותם, הוצאת עקד, 1980, והוצאה

מחודשת בשנת 2000.

אהוד בן עזר, הערה מאוחרת: מדחס-החלל של דב טרנופולסקי מככב ברומאן ההרפתקאות

שכתבתי לבני-הנעורים "אוצר הכאר הראשונה" (1982), ונוסף עליו גם מדחס-הזמן שהמצאתי לטרנופולסקי, והוא מככב ברומאן ההמשך של ההרפתקאות לבני-הנעורים, "בעקבות יהודי המידבר" (1983). שניהם בהוצאת שוקן עם איוריו של דני קרמן], שבו כונס בצורה סיפורית רוב הידע שצברתי במרוצת השנים על השפעת סיפורם של יהודי חייבר על התחדשות החיים העבריים בארץ-ישראל החל מהעלייה הראשונה.

אהוד בן עזר

"מפתח לשער גדול"

להינקו גוטליב

פורסם לראשונה במוסף לספרות של עיתון "דבר" ביום 31.10.1980

את "המפתח לשער הגדול", סיפורו של הינקו גוטליב, ששב ונדפס עתה, בתירגום מתוקן מעשה ידי מתרגמו הנאמן צבי רותם, בכרך הראשון של כתביו המקובצים, קראתי לראשונה כאשר נדפס בהמשכים מדי יום שישי בעיתון "הדור", בראשית שנת 1949, בלוויית ציוריו של ה. כהן, אשר שבו ונדפסו גם במהדורתו העברית הראשונה, בהוצאת "עם עובד" (ספריית "קשת", תל-אביב, 1950).

נכבשתי לקסמו של הרומאן הקצר הזה וחזרתי וקראתיו פעמים רבות, ודומני שחלק ניכר מעותקיו האחרונים רכשתי בכל מקום שמצאתי ונתתי אותם לעיתים קרובות מתנה לידידי. וכאשר התחלתי, בסוף שנת 1968, ב"משא" של "למרחב" את מדורי "קריאה אפשרית" (שלימים עבר אכסניה ונקרא בשם "ספרי דורות קודמים" ב"הארץ"), היה הספר השני שעל אודותיו כתבתי – "המפתח לשער הגדול". אני עדיין סבור שזהו אחד הספרים היפים והמעניינים ביותר שקראתי מעודי.

כשהתעורר ויכוח על משמעותו של הסיפור "המפתח לשער הגדול" ועל היסוד המדעי שבו, רשם ה. גוטליב (1886-1948) ביומנו: "לבנות מלא-כלום ולהציב על קרקע הרוחניות הצרופה ביותר, זה היה – למרות הכול – הרעיון שהדריכני כשהגיתי את 'טרנופולסקי'". ואכן, הסיפור הוא מזיגה מופלאה של מדע-בידיוני, הגות פילוסופית, ומיסתורין של הפלגה אל עולמות רחוקים ואל מימדים שמעבר לנו, בעוד אשר העלילה כולה מתרחשת בתא 84 בבית-הכלא של משטרת וינה במשך שלושה ימים של חודש יוני 1941.

דב טרנופולסקי, מתמטיקאי יהודי מווארשה, מצליח ליצור מדחס-חלל שבאמצעותו ניתן לדחוס מימדים עצומים של חלל לכדי מיקרונים אחדים, ואף לעבור את מהירות האור. המדחס הפלאי, שהוא נושא עימו בכיסו, מאפשר לו להיות כל-יכול, לשאת עימו בית-מגורים, וגם להיכנס אליו, לשלוף מכשיר-רדיו, פסנתר, תרנגול ואף תותח – כהרף-עין. ומצוייד באפשרויות ממין אלו נקלע טרנופולסקי לשלושה ימים אל התא הנזכר בבית-הכלא של משטרת וינה. בשכנות לשלושה אנשים: הרב הראשי של קהילת סאלוניקי, שני לו ד"ר שטראוס, מומר ופרקליט וינאי נודע, ושלישי המספר, בן-דמותו של גוטליב עצמו.

אגב, שלושתם אכן היו כלואים בתא אחד בתקופה ההיא (שם הפרקליט היה קראוס), ורק טרנופולסקי הוא המצאתו של המספר, או, יותר נכון, הוא אותו צד בו הסבור כי: "האדם רק במחציתו הוא סנדלר, מתמטיקאי, רב או רואה-חשבונות, במחציתו האחרת הוא נשאר עד אחרון-יומו הוזה ושוגה בדמיונות. וככל שהוא משתדל להסתיר מחצית אחרת זו מפני העולם ומפני עצמו, היא בכל זאת עצם מעצמותיו, כמו הריאה וחוט-השידרה. ואילמלא היה האדם לעיתים מבלה את חופשתו בעננים, על הירח או על המאדים, היה כל חשק-החיים שלו נחנק בדבק-הסנדלרים, בחשבונות, בטבלאות הלוגריתמים ובשאר עניינים מועילים." (כתבים. כרך א'. עמ' 191).

גוטליב בחר כמוטו לסיפורו את השורות מ"המלט": "הה, אלוהים! הייתי יכול להצטמצם בקליפת אגוז ולחשוב עצמי מלך חלל אי-סוף..." [חבל שפסוק זה, כמו גם ציוריו היפים של ה. כהן, הושמטו מן המהדורה החדשה].

האידיאה המרכזית של הסיפור, המומחשת באמצעות טרנופולסקי ומדחסו, היא כי "יש גם מכונת-ירייה מעל למכונות-ירייה, ומעל לכל מכונות-הירייה – דוב טרנופולסקי, יהודי אלמוני מווארשה! די לו לעולם שיודע לו קיומי. שידע לו, שאי-שם בעולם מצוי אדם שאין אימת אדם עליו ואין כוח שיוכל להכניעו, להמיתו או לקנותו. שיש אדם שידו חודרת מבעד לשיריון העבה ביותר, אל המחבוא העמוק ביותר." ואז "יסתדרו כל היחסים בין בני-האדם מאליהם על הצד היותר

טוב, בכוח החוקיות הטבועה בחיים עצמם. " כי "ככל שתפחת ההיסטוריה, כן ייטב לאדם." (שם. עמ' 201).

לבנות מלא-כלום, להציב על קרקע הרוחניות הצרופה בותר, זו תשובתו של אדם, של אסיר, של יהודי, באירופה, הכבושה בידי היטלר – להציב כוח-שכנגד לברוטאליות זו, למצב של אי-אונים ושיעבוד גמור.

שלושת שכניו של טרנופולסקי מאשימים אותו פעם ופעמיים על כך שאינו משחרר אותם בכוח מכשירו הפלאי, ועל כך הוא עונה: "לא אוכל להוציאכם אחד-אחד בפתח הקטן, המפתח שלי הוא לשער הגדול." (שם. עמ' 189).

כוחו של טרנופולסקי אינו כוח של "הוקוס-פוקוס". סיפור-עלילה גרידא הנוגע רק לנפשות הפועלות בו, אלא נקודת מוצא סוריאליסטית ואכזיסטנציאליסטית כאחת. אותה "נקודה ארכימדית" שבידי טרנופולסקי חייבת לשנות את מהלך ההיסטוריה כולה. להאט עד למינימום את עיוותיה ואסונותיה של ההיסטוריה.

כשנכתב הסיפור לראשונה, ב-1942 לערך, טרם נודעה פצצת האטום. אך במידה מסויימת עתיד היה נשק נורא זה למלא אחר חלק מן הדרישות של גוטליב-טרנופולסקי: לבנות מלא-כלום (כמעט) על קרקע הרוחנית (או המחקר) הצרופה ביותר, כוח (זה שקרוי היום – מאזן-האימה) אשר יביא לידי כך שככל שתפחת ההיסטוריה, כן ייטב לאדם, בינתיים.

"המפתח לשער הגדול" כתוב בשנינות ובהומור תוך איפיון חסכני של אווירה ודמויות. משמעותו חורגת מעבר למצוקה המסויימת שתוארה בו, בהעניקו לקורא תחושה עזה של חופש פנימי, הנובע מכוח מוסרי עז, בכל מצב של כפייה חיצונית.

כהקבלות אני נזכר בספר מקסים לבני-הנעורים, "יותם הקסם" מאת יאנוש קורצ'אק, או "יום אחד בחיי איוואן דניסוביץ'" לסולז'ניצין. בראשון קיימת אותה תחושה חלומית של כוח על-טבעי המרוכז בידי של אדם בודד אחד, ובשני – יכולתו של אדם לנהוג באורח-חיים אוטונומי מבחינה מוסרית ונפשית, לשמור על המוראל שלו, בתוך מצב של כפייה קיצונית.

אגב, "המפתח לשער הגדול" הוא תסריט מצויין לקולנוע או לסרט-טלוויזיה. בשעתו, על דעת עצמי, עיבדתי את הספר לתסריט-טלוויזיה, שהוגש פעם אחר פעם כל אימת שקמה בטלוויזיה הישראלית מחלקה להפקת דרמה מקורית, והוחזר תמיד. אני מאמין שיום אחד יגאל סיפור מקסים זה גם במדיומים הללו.

ביליתי מיספר ימים בקריאת מאות העמודים בשני כרכים אלה של כתביו המקובצים, לראשונה-בכלל, ובעברית, של הינקו גוטליב. עשרות סיפורים, שלושה רומאנים בלתי-גמורים, שני מחזות, עשרות רשימות ומאמרים, ויומן משנת חייו האחרונה. עדיין אני סבור כי "המפתח לשער הגדול" הוא גולת-הכותרת של יצירתו של גוטליב, ודומני שכך התייחס לרומאן הזה גם הוא עצמו, בשעתו.

הספר הופיע לראשונה בתרגום אנגלי, בהוצאת סיימון את שוסטר בניו-יורק, ב-1947, וגרם למחברו לא-מעט עוגמת-נפש בשנת חייו האחרונה. גוטליב קיווה כי פנינה זו שבמכלול יצירתו תאפשר לו רווחה צנועה במצבם הכלכלי הקשה, שלו ושל אשתו, באותה תקופה. הם גרו בחולון, אשתו אפתה עוגות והוא, סופר שבע-עלילות בגיל שמעל שישים, ששיכל את שני בניו במלחמת העולם השנייה, היה נושא את עוגותיה למכירה, ברחובות שבהם שרקו לא פעם כדורי הערבים על גבול חולון.

אך למרות ביקורת אוהדת שהתפרסמה על הספר ב"ניו-יורק הראלד טריביון", הספר לא נמכר, ומאז נשכח כליל (בשוק הלא מולכים היום גאונים כאלו ויזל ויזי קושינסקי, המתפרנסים על מכירת זוועות השואה תוך גלגול עיניים חסודות).

כה רב היה ייאושו של גוטליב על כישלון ספרו, ועל מחלתו הממארת, עד שבאותה תקופה שקלו הוא ואשתו התאבדות משותפת, כמסופר ביומנו מיום ה-5.8.1948. "אתמול הגיע מכתב מאת סוכני בניו-יורק עם דין-וחשבון, והוא עוד גרוע לאין-ערוך מכפי שציפיתי. ליי לקבור את כל התקוות שהיו לי בקשר לספר זה. מה יש לי עוד לקבור? היום נפלה בפעם הראשונה בין רוז'ה (אשתו) וביני המילה, נעשה קץ." (שם. כרך ב'. עמ' 286).

הינקו גוטליב נולד ב-1886 בקרואטיה, למד רפואה ואמנות והיה עורך-דין, שופט ועורך-עיתון יסד בזאגרב ירחון ספרותי, "אמנות", ופירסם בו שירים, סיפורים ומסות, עד לפלישת הגרמנים, ב-1941.

הוא נעצר על-ידי הגיסטאפו למחרת הפלישה משום שהירבה למתוח ביקורת על מגמות הכניעה לנאצים שהתגלו ביוגוסלאביה, והועבר לכלא בווינה, ששימש לו רקע לספרו "המפתח לשער הגדול". הוא שוחרר רק תודות למישגה במנגנון הגיסטאפו, נמלט לשטח הכיבוש האיטלקי, נעצר ושהה עם יהודים אחרים במחנה באי ראב, ועם כניעת איטליה בשנת 1943 הצטרף לפארטיזאנים היוגוסלאביים ועימם נדד ביערות ובהרים בתפקידו כעורך ומשתתף בעלוניהם. הוא גם הכיר אישית את טיטו.

ב-1945 עלה לארץ-ישראל עם אשתו, דרך איטליה, לאחר קרע עם הפארטיזאנים היוגוסלאביים שלא היו מרוצים מפעילותו הציונית להצלת שארית הפליטה בדרום-איטליה, בשנת 1944. שני בניו, דאנקו וולאדו, נהרגו במלחמה. האחד בידי הגרמנים, והשני בתאונת-דרכים באיטליה בשנת 1944.

מחזות שלו הוצגו ביוגוסלאוויה, וסיפוריו פורסמו בבמות שונות. כתבים רבים שלו, בהם רומאן "שלוש בנותיו של גאייר", אבדו בדירתו שהחורמה על ידי הנאצים בזאגרב. על אף גילו ובריאותו המעורערת הוסיף ליצור גם בשלוש וחצי שנות חייו האחרונות בארץ-ישראל, ואחרוני סיפוריו עוסקים בהווי ארץ-ישראל של סוף שנות המאנדאט וחודשיה הראשונים של המדינה. מרירות רבה מצוייה ביומנו ובכמה מסיפוריו אלה, והיו לו חששות רבים לגבי איכותה האנושית של המדינה שנוסדה זה עתה. סיפוריו האחרונים התפרסמו באותן שנים ב"דבר השבוע" וב"דבר". את כל כתביו של הינקו גוטליב תירגם צבי רותם, שהקדיש שנות חיים רבות למפעל מופלא ומרגש זה של מתן מהדורה עברית מכתביו של סופר נשכח וחשוב זה. וכשם שהינקו גוטליב לא זכה לראות את ספרו הראשון בעברית, "המפתח לשער הגדול", שנדפס בהמשכים בעיתון ["הדור"] ובספר, זמן לא רב לאחר מותו, כך גם לא זכה צבי רותם, שנפטר בחודש מרץ השנה [1980], לראות את שני הכרכים הגמורים אשר על הכנתם שקד עד יומו האחרון.

* כתבי הינקו גוטליב, כרך א': סיפורים, פרופ' דב סדן הקדים מסה. צבי רותם תירגם, צירף מבוא ותולדות חיים. עקד, בגבולם. תל אביב, תש"מ, 1980. 458 עמ'.

* כתבי ה. גוטליב, כרך ב': מחזות, מאמרים, יומן. תירגם צבי רותם. עם רשומות אבטוביגראפיות של המחבר בפתיחה. עקד, בגבולם. תל אביב תש"ס, 1980. 313 עמ'.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"המוכיח מוויקפילד" לאוליבר גולדסמיט עברית: 1896

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 6.8.1971
לפני 47 שנים

הוראס וולפול תיאר את אוליבר גולדסמיט כ"אידיוט ברוך-השראה, ודיויד גאריק, השחקן המהולל, אמר עליו, לאחר מותו: "הוא כתב כמו מלאך, ודיבר כמו תוכי מסכן". הוא מת עני ושקוע-בחובות בגיל ארבעים-ושש, לאחר שרשם לעצמו כמות בלתי-נכונה של תרופה. הוא למד רפואה באירופה, כך טען, למרות שלא היה יכול להציג שום תעודה על כך. היה אמור לעסוק ברפואה באנגליה מולדתו, ומאחר שלא היו לו חולים, הצהיר פעם, שהוא מרפא רק את ידידיו הפרטיים. אחד מידידיו העיר על כך, שמתאים לו לרפא רק את אויביו.

יוהאן גוטפריד הֶרְדֶּר (1744-1803) אמר עליו: "הקראת את 'המוכיח מוויקפילד' ? אני קוראו בפעם הרביעית, והוא מהספרים היותר יפים הנמצאים בכל לשון... כסיפור נמצאו בו מגרעות, אך כספר האוגר בתוכו תמונות בני אדם ואופייהם וקפדנותיהם, ותורת הלבבות ולשון הלבבות, הנני נכון לשלם בעד כל עלה ממנו את מחיר הספר כולו."

וגיתה, שתירגם את שירתו של גולדסמיט "הכפר הנעזב" (1770) וגמר עליה את ההלל בספרו "אמת ודמיות", אמר על "המוכיח מוויקפילד", שהתלכדות המצוי עם הזר והנפלא עושים את הסיפור הזה לאחד המובחרים שבמינו, וכי בדברי מחברו אין אנו מוצאים אפילו צל של התחסדות נקרנית – "כי רוחו הכביר, המתגלה לנו כילד תמים מצחק ומשתעשע כלאחר-יד, הוא הצילו מנפול באחת הפחתים האלה, והוא חיבב את הסיפור על קוראיו במידה כזאת." (מתוך הקדמת קרל איטנר, "מתרגם הספר הזה לאשכנזית, בהוצאת המוסדה הספרותית בלייפציג. "עמ' ז'-ח").

כזה היה אוליבר גולדסמיט, שפרשת חייו מעניינת ומרתקת לא פחות מספריו. הוא נולד באירלנד ב-1728 ומת בלונדון ב-1774. הוא הושפע מקודמו ובן-תקופתו פילדינג, בעיקר מ"ג'וזף אנדריוס" ומ"תום ג'ונס". בשנותיו האחרונות התיידד עם סמיואל ג'ונסון. ב-1764 יסד ג'ונסון את ה"מועדון" הידוע, שבין חבריו היו גולדסמיט, ריינולדס, ברק, בוסוול ואחרים. יש תמונה מאותה תקופה המראה את ג'ונסון, בוסוול וגולדסמיט שותים ומשוחחים להנאתם במסבאה "מיטר".

לפי גירסתו של בוסוול ב"חיי סמיואל ג'ונסון" (1791) היה זה ד"ר ג'ונסון שקרא ראשון את "המוכיח מוויקפילד" ומיהר להביאו למדפיס. בתרגומו הארכאי והמשעשע של דוד ילין, יליד ירושלים (1864-1941), בוהצאת "תושיה" מווארשה (עד היום טרם עלה על דעת איש לתרגם מחדש את הספר לעברית), נראה הסיפור כך:

"ויהי היום ואיגרת שלוחה מאת גולדסמיט למכירו החדש לִינְזוֹן, לאמר: מהרה ובואה כי הנני בצרה גדולה, וישלח לו ינזון שקל זהב כמנחה ההולכת לפניו, והוא אחריה. ויהי כדרוך ינזון על מפתן בית האיש המר והמצוק, וימצאהו יושב על יד קנקן יין ורוחו סוער מאוד, כי נגזרה עליו גזרת הסגר-בית מאת בעלת ביתו אשר היא נושה בו שכר דירה, וינחמהו ינזון וישכך את רוחו וישאלהו: במה יוכל להושיעו? ויושט לו החבוש קונטרס אחד, והוא סיפור אשר כילהו זה אך

מעט, ויעבר ינזון עליו בסקירה אחת וימהר אל אחד מוכרי הספרים, ולשעה קלה שב ובידו שישים שקלי זהב שכר סופרים. ויקרא לחבוש דרור ממאסרו, והון עתק שם באמתחתו. (הקדמה, עמ' ה').

ועוד מסופר באותה הקדמה – סיבת מותו היתה כפי הנראה רק מצוקתו, כי אף כי מיום שהתפרסם שמו (לאחר צאת "המוכיח מוויקפילד") לא סבל עוד רעבון, אך נושיו אשר נשו בו כאלפים שקלי זהב הציקוהו מאוד; וגם בזה הפלה מכל בני גילו, כי "נמצא סופר ומליץ בארץ שככה ירבו להלוות אותו?" ישאל אוהבו ינזון באחד ממכתביו. והוסף יוסיף לאמר: "ההוא מת בקדחת אשר תקפה עליו בדאגתו כי חובותיו הציקוהו וכל מקוריו יבשו." ובגלל החובות האלה לא היתה לו גם קבורה בכבוד, כי אמרו אוהביו לחדול מכל פומבי ופרסום משום "מברך רעהו בקול גדול וכו'".

אך ימים רבים אחרי מותו הקימו לו אוהביו מצבה, וינזון חיבר את הכתובת אשר עליה בשפת רומי לאמר: "אין מקצוע אשר לא נגע בו עטו, ובכל אשר נגע שם עליו עדין אם הוכן לאבל או לצחוק." (שם עמ' ז').

"המוכיח מוויקפילד" התחבר ב-1762 ויצא לאור ב-1766. "המבקרים לא הראו לו פנים שוחקות כפנים אשר הראו ל'הנודד' (שירו הפילוסופי של גולדסמיט, שיצא לאור שנתיים לפני כן), אך יתר על כן הסביר לו הקהל את פניו ויחל לדרוש אחריו מאוד מאוד, עד כי זכה בחמשת החודשים הראשונים למהדורה שלישית." (שם, עמ' ו').

גיבורו של "המוכיח מוויקפילד" הוא כומר כפרי תמים ושמו ד"ר פרימרון, הגר בוויקפילד, ולו אישה, בנות שתיים ובנים ארבעה. בנוסח העברי, שהוא אחד התרגומים הראשונים בספרות העברית החדשה, טרח דוד ילין לעברת את שמות הגיבורים כולם. וכך נראה הקטע המציג את המשפחה:

"שם בננו הבכור גרשון (ג'ורג') כשם דודו אשר הניח לנו ברכה עשרת אלפים שקל זהב. והבת הבאה אמרתי לקרוא לה רחל (גריזל) כשם דודתה, אך אשתי אשר הרבתה לקרוא בימי הריונה בסיפורי מליצה, עמדה על דעתה לקרוא לבתה בשם אהליבה (אוליביה). ובתי השנייה לא איחרה לבוא גם היא, ואומר לזאת ייקרא רחל (גריזל), והנה באה אחת מקרובותינו העשירות ותתאו לקרוא לבתנו בשם שולמית (סופיה); וככה זכינו לשני שמות נמלצים בביתנו, אך מעיד אני עליי שמיים וארץ כי לא היתה ידי במעל הזה. ושם הבן הבא אחריהן משה (מוזס). ואחר עבור שתיים-עשרה שנה ללדתו בירך א' אותנו עוד בשני בנים." (עמ' 7), ושמותיהם: יהונתן, הלא הוא ביל, ודיק – הלא הוא אחימעץ.

גרשון עמד לשאת לאישה את העלמה ארבאלה בלמות (וילמות), אך הנה קורה אסון. המוכיח מוויקפילד מאבד את כל הונו, השידוך מתבטל, גרשון יוצא בחוסר כל ללונדון לחפש מזלו, ושאר בני המשפחה משתקעים בכפר נידח, ליד אחוזתו של רשע ורודף-נשים מפורסם, הגביר תרניאל (תורנהיל).

איש מיסתורי, האיש ברכאל (מר בורצ'ל), מתיידד עם המשפחה ומתאהב בשולמית, ואילו באהליבה נותן עינו הנואף הנורא תרניאל. הכוהן התמים מוכיח את בתו על היענותה לחיזורי הגביר, אך האם, שמקוצר דעתה היא נוטה לשידוך, טוענת כי העלמה אהליבה יודעת לדבר על כל עניין, ולא מן הנמנע הוא כי בוויכוחים על דרך האמונה חזיר את תרניאל לדרך הישר. המוכיח מוויקפילד מסופק בדבר.

מה הם ספרי הדת שקראה בתו?

עונה הבת:

"Indeed, papa," replied Olivia, "I have read the disputes between Thwackum and Square; the controversy between Robinson Crusoe and Friday the savage; and I am now employed in reading the controversy in Religious Courtship."

"Very well," cried I, "that's a good girl; I find you are perfectly qualified for making converts, and so help your mother to make the goose-berry pie." (The Pocket Library edition, P. 32).

ובנוסח העברי:

"ותען אהליבה ותאמר: "אל נא אַקל ככה בעיניך, אבי. הן רבות קראתי בספר 'נופת צופים' ו'מנורת המאור'. גם סיפורי 'קב הישר' היו לי לעיניים." – וכל אלה איתך, ואנוכי לא ידעתי?" – קראתי כמצחק – "אכן אשת חיל את, וגם מזוינת דיך להילחם עם מינים וכופרים ולהכריעם, לכי נא ועזרי לאימך במאפה הליביות." (עמ' 35).

דוד ילין תירגם כנראה את הספר לא ממקורו, אלא מן המהדורה הגרמנית של "המוסדה הספרותית" בלייפציג. ואולם, יש לשער כי הפיכתם של "רובינזון קרוזו" ל"מנורת המאור" וגיבוריו המשעשעים של פילדינג ב"תום ג'ונס" ל"נופת צופים" – לא במהדורה הגרמנית נעשתה. הבת אהליבה דוחה את אוהבה הנאמן, בלאדן (מר ויליאמס) שמו, ומרקדת בנשף עם בנות משפחת פלמבורו השכן, אשר בנות ירחע ייקרא להן בספר. אל ערב כפרי תמים, מלא שחוק ושעשועים, בבית השכן ירחע, מתפרצות שתי נשים עירוניות, פטפטניות וקלות-דעת, ששלחן תרניאל הנוכל כדי להפיל בפח את אהליבה. שם האחת לידי בלארני, היא מרת ברוריה בספר, ושם השנית מים קרולינה וילהלמינה עמליה סקג'ס, הלא היא – בתולת בת רופינה אגרפינה מעליה לבית הצללפוני!

קיצורו של דבר, ממש כאיוב בשעתו יורד המוכיח מוויקפילד מדחי אל דחי. רמאי אחד, אפריים בן-יעקן (ג'נקינסון) שמו, מרמה אותו ואת בנו משה, והם נותרים חסרי פרוטה ושקועים בחובות. אהליבה מתפתית לברוח עם תרניאל, ומאבדת, שומו שמיים, את תומתה. "הבו לי שפופרי (כלומר – אקדחי) וארוצה אחרי הבוגד", קורא האב המסכן במרי-נפשו, והוא יוצא לחפשה.

לאחר עלילות רבות, בהן פגישה עם גרשון שהתגלגל באירופה (סיפור קורותיו נחשב לתיאור הרפתקאותיו של גולדסמיט עצמו בארצות אירופה) – מוצא האב את בתו אהליבה – זנוחה, חולה ופגועה. ובחוזרם הביתה – והנה גם הבית נשרף. ומאחר שהבת אינה נאותה להיעשות פילגשו של תרניאל – נושה הלה חובו במוכיח המסכן, וזורקו לבית-הסוהר.

בבית הסוהר מחולל הכוהן התמים מהפכה של תחייה דתית, וזאת משום שהוא אף פעם אינו מאבד את אמונו באלוהים ובאדם, ממש שדוקטור פנגלוס ("קנדיד", 1758) אינו מאבד אמונו ב"טוב שבכל העולמות האפשריים" של לייבניץ.

סוף טוב, הכול טוב. האיש ברכאל הוא, כמתברר, השר הגדול ויליום תרניאל (סיר ויליאם תורנהיל), דודו של תרניאל הרשע. תעלולי תרניאל יוצאים לאור. סיר ויליאם מתחתן עם סופיה, היא שולמית, וגרשון זוכה באהובת-ליבו ארבאלה, אותה חפץ לשאת תרניאל הנוכל. גם נישואיו הפיקטיביים של תרניאל עם אהליבה, לשם פיתוייה, מתבררים כאמיתיים, היות שאפריים בן-יעקן שותפו טמן לו פח והזמין כוהן אמיתי לטקס.

גולדסמיט איננו המוכיח מוויקפילד; שקוע חובות, במאסר אצל בעלת-ביתו, בוודאי חייך לא פעם שעה ששם בפי הכוהן התמים את ההיפך הגמור מכל מה שמאפיין את חייו שלו עצמו. מכך אולי נובע חינו הרב של הספר, ומוסר-ההשכל שלו.

* **אוליבר גולדסמיט: "המוכיח מוקפילד", סיפור. תרגום דוד ילין. הוצאת "תושיה", ווארשה, בדפוס האחים שולדבערג ושותפם, דויקא נומר 1. תרנ"ז, 1896. 183 עמ' בצירוף תולדות המחבר מאת קרל איטנר. ספרי-עם, ל"ה-מ', כל קונטרס נמכר במחיר 10 קאפ. מחיר הספר 60 קאפ' בלי משלוח.**

אהוד, הערה מאוחרת: את העותק הנדיר של "המוכיח מוויקפילד" השאיל לי בשעתו גיסי יאיר שורצמן.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"אובלומוב" לגונצ'רוב עברית: 1959

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 18.2.1972
לפני 46 שנים

"אני מעיין בגונצ'רוב ותמה, " כותב צ'כוב, "תמה על עצמי: מה טעם חשבתי עד כה את גונצ'רוב לסופר מעולה? אובלומוב שלו דבר שאין לו כל חשיבות... אני שואל את עצמי: אילו לא היה אובלומוב עצלן שכזה, מה היה נעשה? ואני משיב: לא כלום." איבאן אלכסנדרוביץ גונצ'רוב (1812-1891) היה צנזור ראשי של הצאר הרוסי. הוא היה אדם מלא תסביכים, רווק זקן, חשדן והססן, נחשב כשמרן, ויחסיו עם סופרים ואנשי-עט אחרים מבני-ארצו היו מעורערים.

את "אובלומוב" (1859) כתב כקטרוג חריף על הנחשלות והכישלון של רוסיה הפיאודאלית. הוא מתאר את "האדם המיותר", אובלומוב, בעל-אחוזה רוסי, שאיבד את הקשר עם רכושו ועם איכריו והוא חי כיוורש מנוון של נחלה ההולכת ומתפוררת, מבלי יכולת להפיק תועלת והנאה מרוחם של הזמנים החדשים, המצאותיהם וסגנונם.

ואולם, קשה שלא להתאהב בדמותו של אובלומוב השמנמן, הבטלן, העצל, חסר-הישע, הנמנמן, הזללן, אשר אנושיותו ושלוותו מצודדות את הלב עד שהן מעמידות בצל את תכונותיהם הטובות ואת חריצותם של הגיבורים האחרים. וכך, אובלומוב, שיוצרו התכוון לעשותו דמות שלילית, פורץ את הגבולות שנתחמו לו, אולי משום שהוא במידה רבה גם תיאורו של גונצ'רוב עצמו.

איליה איליץ' אובלומוב נולד באחוזה משפחתו, בכפר הקרוי על שמה: אובלומובקה. שם התנהלו החיים בפשטות ובנועם. ביום בישלו המשרתים ואכלו האדונים. בלילות כולם ישנו, פחדו מן החשכה וקימצו בנרות למאור. רוחב-יד היה נהוג בכל מה שהניבה האחוזה: בשר ועוף, ביצים וירקות; וצמצום – במצרכים הקנויים: נרות, בגדים, קפה, סוכר וכו'. הארוחות העצומות היו הנושא המרכזי בחייהם ובשיחותיהם של בני משפחת אובלומוב. עיקרם של החגים היתה ארוחת החג. לקרוא לא קראו, לא ספר ולא עיתון. ממכתב פחדו. קשר עם העולם החיצוני כמעט לא היה. והשיחות לעת ערב סבבו על עניינים של לא-כלום.

מעולם-ילדות נפלא זה נקרע איליה איליץ' באכזריות. שלחוהו ללמוד ואחר-כך לעבודה ממשלתית. נפשו נקעה מהלימודים כמו גם מעבודת הפקידות, וסופו שהשתקע בפתרבורג יחד עם משרתו הזקן והפרוע מאוד, זאכאר. אובלומוב מתקיים על הכנסה שנתית בינונית מאובלומובקה, שנותרו בה שלוש-מאות איכרים. בני משפחתו נפטרו. הוא חושש לנסוע לאחוזה המרוחקת ולנהל אותה בעצמו, והוא נתון לשרירות-ליבו של סוכן מורשה, המרמה אותו ושולח לו רק מקצת מן הרווחים.

מחצית הכרך הראשון של הרומאן מוקדשת לתיאור בוקר אחד בחייו הפטרבורגיים של אובלומוב. מאמציו להתעורר נמשכים משעות הבוקר המאוחרות ועד לשעות הצהריים, אך עולים

בתוהו, וסופו שהוא שוקע בשנת אחר-צהריים כבדה, המקדימה רק במעט את ארוחת-הערב, שהיא הארוחה העיקרית. לצאת החוצה הוא מסרב. ביום הזה הוא מקבל פני כמה מידידיו, מהרהר, ומתגלה מצבו: קשריו החברתיים מועטים, יחסיו עם משרתו זאכאר גרועים.

את המחצית הראשונה הזאת של הכרך בולע הקורא מתוך פרצי צחוק תכופים. ואם במקרה קורא הוא את הספר במיטה, לא ימהר לקום ממנה, כי בנקל יגיע למסקנה כי העצלות היא צורת-החיים הטובה ביותר. ה"אובלומוביות", אומר גונצ'רוב על מחלת גיבורו, היא מחלה חברתית, אשר הרסה את חיי אובלומוב, וכנראה גם את חיי המעמד שעימו הוא נימנה. אולם הקורא אינו נחרד במיוחד מן האובלומוביות, שהרי לא הביקורת החברתית מעניינת אותו, אלא הקסם המושך והבלתי-רגיל שבו מתוארת האובלומוביות כדרך-חיים.

היפוכו של אובלומוב הוא ידידו הגרמני-למחצה שטולץ, שהוא, כשמו, גאה, ואף צעיר ורב-מרץ. מאביו ירש שטולץ את תכונות הסדר והדייקנות הפרוסיות, ומאמו – את "הנשמה היתירה" הרוסית. חינוכו מושלם, אך בקיאותו הרחבה אינה מנתקת אותו מחיי המעשה. הוא פעלתני ויעיל עד מאוד. מרבה לנסוע בעולם. מביא חידושים. עוסק במסחר, בחרושת ובחקלאות. תודות לחריצותו ולכוח-עבודתו הוא מצליח בכל אשר יפנה. ליבו נדיב וטוב, פתוח לרגשות ידידות ונאמנות, וגם אהבתו לאובלומוב, ידיד נעוריו, היא מלאת רגש וכנה.

שטולץ מופיע מדי פעם כרוח-סערה בחייו השוקטים על שמריהם של אובלומוב, מנסה לזעזעו ו"להחזירו למוטב". "זריקות המרץ" של שטולץ מצליחות ואינן מצליחות לחולל שינוי בחיי ידידו. בזכות שטולץ, מכיר אובלומוב בנווה-קייץ את אולגה ומתאהב בה. אולגה נעשית לתקוות חייו. בגיל לא צעיר ביותר, לאחר שהתייאש מהגשמת חלומותיו על "תיקונים" באובלומובקה ועל נישואין, מביאה הנערה הצעירה מהפכה בנפשו. כל כוחות-חייה הצעירים מוקדשים עתה למאבק בעצלותו של אובלומוב. האהבה הפורחת ביניהם רצופה וידויים רומאנטיים, טיולים, פגישות נרגשות, רגעי דיכאון והתעלות. ולבסוף הם מחליטים להינשא.

לכאורה נדמה שכאן סיומו של הרומאן, אך לא. פרשת חזרתו של אובלומוב ל"אובלומוביות" שלו ממלאת את הכרך השני כולו. למען אולגה אמנם חדל לישון אחרי-הצהריים, הקפיד על לבושו ואף הבטיח לעשות כמה צעדים מעשיים הקשורים בנחלתו ובהכנסותיו. אבל מתברר כי הוא אינו מסוגל לעשות שום צעד מעשי. ידידים מדומים ורודפי בצע מרמים אותו על ימין ועל שמאל. שטולץ נמצא בפאריס ואינו יכול להיות לו לעזר. כסף אין לאובלומוב. הוא מתמלא פחד מפני פגישה עם אנשים, שיחות חסרות-טעם, עבודה, נסיעה לאובלומובקה כדי לפקח על האחווה, בקיצור, כל מה שעתיד לקרוע אותו מעל אורח-חייו הבטלני, הנוח, המיוסד על אי עשיית דבר מלבד אכילה ושינה.

אמנם את אולגה הוא אוהב באמת, ואפילו מוכן למות למענה. "אולגה! באלוהים נשבעתי: בזה הרגע מוכן אני להטיל עצמי אל תוך תהום!..." הוא אומר לה, והיא עונה: "כן, לו התהום היתה רובצת כאן, למרגלותיך בזה הרגע. אך לו היו דוחים את הופעתה בשלושה ימים, היית מתחרט, נבהל." (עמ' 415-413).

ככאב-לב נפרדת אולגה מאובלומוב ונוסעת פאריסה. שם היא פוגשת בשטולץ ומגלה כי לו נתונה אהבתה האמיתית. שטולץ "האדם העליון", שלא נתן עד כה לנשים לבלבל עליו את דעתו ולהפריע לעבודתו המועילה ונושאת-הרווחים, מתאהב עתה באולגה בכל ליבו ונעשה אוהב רגיש, בעל נאמן ואב מסור. גונצ'רוב מתאר את נישואיהם כדוגמה לחיי נישואין בריאים ומלאי תוכן, אך הקורא אינו נמלט מן ההרגשה כי יש בשלמות הזאת לא מעט שיממון והרבה עצב כמוס. עוד בהיות אולגה ארוסתו-כביכול משתקע אובלומוב בביתה של אלמנה דשנת-אברים בפרבר נידח בפטרבורג. כל מאמצי שטולץ להוציאו משם עולים בתוהו. האלמנה, אישה פשוטה, אם לשני ילדים, מעריצה את אובלומוב, מטפלת בו, דואגת למאכליו וללבושו ושומרת על הרגליו. היא מחזירה לו את תחושת גן-העדן האבוד של הילדות באובלומובקה: אכילה, מנוחה ושינה. ימים הדומים זה לזה. חיים אשר חד-גוניותם מופרת רק בסעודות-החג הגדולות.

אובלומוב נושא לאישה את האלמנה אגאפיה מאטיבנה וגם ילד נולד להם. שנים אחדות הם חיים באושר ובשובע, עד שהזלילה הנפרזת גורמת לאובלומוב שטף דם פתאומי במוח. לאחר שנה של שיתוק חלקי הוא משיב את נשמתו הטהורה לבוראו.

"חיים של שקיעה והתנוונות", מכנים שטולץ ואולגה את אורח-חייו של אובלומוב. אולם הוא היה איש מאושר על-פי דרכו. אולגה רצתה בחיים של פעלתנות, אך הוא לא היה יודע מה לעשות

עימה לאחר הנישואין. שטולץ רצה להחזירו בכוח אל ה"עולם", אך עולם זה הילך על אוכלומוב שיממון. הכול נלחמים בכול כדי להגיע לדבר-מה, מדברים דברי-הבל, ואילו הוא נהג כפילוסוף בבחרו מראש בחיים שאין עימם כל מאמץ.

"שיממונו" של אוכלומוב וחייו המבוזבזים לריק – מעניינים ומושכים את הקורא הרבה יותר מאשר חייו הפעלתניים, המועילים והמשעממים של שטולץ. מנקודת-הראות האוכלומובית נראה העולם הפעלתני ה"נורמאלי", כחזון-תעותעים של אנשים חסרי מטרה.

ואכן, יש והלב מתגעגע לקצת אוכלומוביות בחיינו, שתבוא במקום אותה פעלתנות מאורגנת וחובקת כל, אשר כל שטולץ ודאי היה גאה בה, וכל אוכלומוב היה מסתגר או בורח ממנה, אילו רק היה לו לאן לברוח.

* איבן אלכסנדרוביץ גונצ'רוב: "אוכלומוב". רומאן. עברית: י. אורן. שני כרכים. 577 עמ'. הוצאת ספרים מ. ניומן בע"מ, ירושלים ותל-אביב תשי"ט [1959]. עם הקדמת המתרגם.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"ילדות"

למקסים גורקי

עברית: 1943

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 13.12.1974
לפני 44 שנים

"מחמת עניות חייהם ודלות דרכיהם, אוהבים אנשי רוסיה בכלל לשעשע עצמם בצער, והריהם משחקים בו כילדים, ולעיתים רחוקות ביותר יתביישו שאומללים הם. גם בימות-החולין שאין להם שיעור, גם הצרה – היא שבת, גם השריפה היא שעשוע. בפרצוף שאין בו כלום, הצלקת גם היא בחזקת קישוט." (עמ' 183).

משפט זה חרץ גורקי בבגרותו, שעה שהעלה בספר את פרקי "ילדות", חלקה הראשון של הטרילוגיה האוטוביוגרפית ששני חלקיה הבאים הם: "בין הבריות" ו"האוניברסיטאות שלי" (הופיעו אף הם בתרגום עברי). ויש במשפט הזה כדי להסביר את יחסו של גורקי לילדותו, את הדרך שעיצב בה את מראות הילדות בספרו, ואת האבחנה שהוא עושה לגבי קו מסויים, אופייני לאדם הרוסי – אהבת הייסורים, המפיגים את השיעמום, ויש בהם משום שעשוע אכזרי לנפגע ולפוגע כאחד.

לך-לך לבין הבריות

"ילדות" הוא סיפור השנים שבין גיל ארבע לשבע בחייו של אלכסיי מכסימוביץ פשקוב (1868-1936) אשר לימים כינה עמו בשם הספרותי גורקי, שפירושו – מר. בן ארבע מת עליו אביו, שהיה בעל-מלאכה עני, אך איש-חמודות, לפי זיכרונות בני-משפחתו. אלכסיי הקטן, יחד עם אימו וסבתו שבאה לעזרם, הפליג בספינה על פני הוולגה לעיר מולדתו ולבית סבו בניז'ני-נובגורוד, עיר של סחר ונמל על הוולגה, הקרוייה כיום על שמו של הסופר – גורקי. שלוש-ארבע שנים סבל הילד בבית סבו. בינתיים נעלמה אימו מהבית, אחר כך חזרה, נישאה שוב, וסופה שמתה לאחר מחלה ממושכת.

בין שתי התחנות הללו, המתוארות בצורה מופתית בראשית הספר ובסופו, מתנהלים חייו של אלכסיי:

פתיחה: "בחדר אפלולי וצר, על גבי הרצפה, מתחת לחלון מוטל אבי, לבוש כלי-לבן וארוך להפליא; אצבעות רגליו היחפות מפושקות פישוק מוזר, אצבעות ידיו החנונות, המוטלות בהכנעה על חזהו, מעוקמות גם הן. עיניו העליזות מכוסות היטב-היטב בעיגולי מטבעות שחורות; פניו הטובות קודרות עתה ומפחידות אותי בטורי שיניו החשופות כאילו במזימה של רישעות.

"אימי, עירומה למחצה ושמלנית אדומה לה לבשרה, כורעת עליו, בסרקה – מן המצח אל העורף – את שער-אבא, הרך והארוך, במסרק שחור שאהבתי לנסר בו את קליפות האבטיחים. האם מדברת משהו בלי הרף בקול עב וניחר, עיניה האפורות נפוחות ונמוגות כביכול, בזלגן אגלי-דמעות גדולים. את ידי אוחזת סבתא – עגולה, גדולת-ראש, עיניה ענקיות וחוטמה מגוחך

ומרוכך; כולה שחורה, רכה, טובת מראה להפליא; אף היא בוכייה. ועונה ברינון טוב, מיוחד במינו, אחרי קולה של אימא. היא רועדת כולה ומנערת אותי ודוחפתני כלפי אבא; אני מתעקש ומתחבא אחריה נפחד ונבוך. עד כה לא ראיתי קשישים שבוכים, אף לא הבינתי את המילים שדיברה סבתא באוזני דבר וחזור:

”טול-נא פרידה מאביך, הרי לא תוסיף עוד לראותו לעולמים, הלך לעולמו, רחימאי, קודם זמנו נפטר, לא בעתו...” (עמ’ 9).

סיום: “כעבור ימים אחדים אחרי לוייתה של אימי, אמר לי הסב: “נו, ליכסיי, לא מידאליה אתה, לא לעולם תהא כרוך על צווארי, לך-לך לבין הבריות.”

”קמתי והלכתי לבין הבריות.” (עמ’ 251).

גלות ולידה מחדש

הזיכרון הראשון בחיים, רגע המודעות הראשון של הילד, הולדת אישיותו העצמאית, קשור במוות, במות האב. אחר כך, באה נסיעה ובה הרפתקאות על פני הוולגה, כמו רמז להווי ה”יחפני”, הצבעוני, המרדני, שעתיד לאפיין את גורקי וגיבוריו בייחוד בתקופת כתיבתו הראשונה. ובסופה של הנסיעה – עבודות.

בית סבא הוא בית המתנהל באכזריות. הסב מכה מכות רצח. שני הדודים ביריונים ושיכורים. האלימות מאפינת את היחסים בין הגברים המבוגרים במשפחה, ואת נוהגם בנשותיהם ובילדיהם. הדמות המופתית האחת והיחידה היא סבתא. לב הילד נקשר בה עד מהרה. שירים עממיים ודתיים שלה וסיפוריה המופלאים הגדושים חוכמת חיים, דימיון ואמונות תפלות – הם המציתים את דימיונו של הילד ונעשים למזונו הרוחני ברע לו וקובעים את גורל חייו. הוא מספר את סיפורי סבתא לידידיו הילדים וקונה בכך את ליבם. הוא היחפן, היתום, הלבוש קרעים, נעשה שווה להם בזכות סיפוריו ואהבתו לספרים. וגם בבית-הספר הוא ניצל בזכות התפילות ומזמורי התהילים השגורים על פיו, הפעם בזכות סבו.

חיים של כמיהה-לחופש, תעלולי-ילדות, יחפנות ואינדיווידואליזם קיצוני, פראי – בצל עריצותו של הסב ההפכפך, השקוע בקמצנותו ובתמונות הקדושים שלו, כלום אין בכך משום סמל לגורלו של גורקי המבוגר? חיי הגיבורים “בשפל”, בסימנה של יחפנות פרולטארית, של עניות, גסות וניוון. אך עולמו של גורקי אינו עולם פסימי, גם שריפה היא שעשוע. הצלקת גם היא בחזקת קישוט. יש פיוט גם בשפל, גם בעולמם של “מי שהיו”, גם בעוני, בחדרים מעופשים ובעבודה קשה. קשים משאת הם רק הרשעות והעריצות. ועם זאת, הנה הסב השנוא, הוא שמלמד את הילד קרוא וכתוב ופותח לפניו את השער אל המופלא שבעולמות, הספר.

בית הסב מתפרק והולך. מפעלו, עליו גאוותו, מצבעת אריגים, עולה באש, והשריפה היא אחד ממחזות הילדות שנחרתים בבהירות ובריגשה עזה ביותר בלב הילד. הדודים פורשים איש למצבעתו, מרי-נפש. הסב הולך ויורד מנכסיו, קונה ומוכר בהפסד עד שנותר בלא כלום. ויום אחד, בשעת תה של שחרית, הוא מודיע קדורנית לסבתא דברים כדורבנות:

”נו, אימא, פירנסתיך גם פירנסתיך – דיך! ועתה לכי וכלכלי את עצמך.”

ועורך “חלוקת רכוש” ומוכר את שארית בגדיה, תכשיטיה וחפצי הערך שלה, ומשאיר בידה רק את הסירים והמחבתות. מעתה ואילך דואגים השניים כל אחד יום בתורו לכלכלת הבית, ובימי “תורו” של הסב, אין כמעט מה לאכול.

וברקע, כהרגשת גורל, דמותו של גריגורי, פועלו של סבא, שהתעוור לאחר עשרות שנות עבודה והושלך לרחוב ללא עזרה. ועתה הוא קבצן, כמין מזכרת עוון תמידית לרוע מעלליו של הסב. העונש עתיד לחול בשלמות על הסב – סופו להידרדר ולהיות קבצן המחזר על הפתחים בעצמו, ורק סבתא מקבלת באורך-רוח ובצידוק הדין את כל התהפוכות הללו, מתוך אמונה עזה בשכר ועונש ויחס אישי עמוק לאלוהיה, עימו היא משוחחת כל לילה בתפילותיה ובתחינותיה המשתנות לפי הצורך.

החופש שזוכה בו אלכסיי לאחר מות אימו הריהו כמין גלות ולידה-מחדש. “לך-לך לבין הבריות”, כמו “לך לך מארצך וממולדתך ומבית-אביך.” והוא קם והולך לקראת נעוריו, לקראת

כל המלאכות והאנשים שהוא עתיד להכיר ולפגוש על דרכו, ולימים גם לתארם בספריו – ונפשו הרכה-המחושלה מתנודדת בין מוסר אנושיותה הנעלה והענווה של סבתו, לבין מוסר ההשכל המר שמציידו בו סבו לדרך חייו:

“ואני אמות במהרה, משמע – אתה לבדך תישאר. ואם אין אתה לך, מי לך, אתה מפרנסך – בנת? הנה כי כן! הרגל עצמך לעמול לנפשך, ולזר – אל תרכין ראש! הווי חי בשלווה ובענווה – אך ביושר! הרכן אוזנך לכל אדם, ועשה – כטוב בעיניך...” (עמ' 215). ובעיקר – “למד לחיות לבל יענוך!”

*** מקסים גורקי: “ילדות”. מרוסית לאה גולדברג. הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר. מרחביה. 1943. 252 עמ'.**

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"ספיח"

לז'אן ג'יונו

עברית: 1943

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 7.6.1974
לפני 44 שנים

הרומנטיקה של חיי הכפר והיער מילאה תפקיד חשוב בספרות האירופית, ובייחוד הסקנדינבית, בשלהי המאה הקודמת [ה-19] ובעשורים הראשונים למאה הנוכחית [ה-20]. כך אצל יעקבסן ("מוגנס"), בירנסון ("ארנה", "סנבה סולבקן"), סטרינדברג ("אנשי המזה"), המסון ("פן", "ברכת אדמה"), וכן אצל האופטמן ("הכופר מסואנה") וקלרמן ("אינגבורג"). "ספיח" (1930) של הסופר הצרפתי ז'אן ג'יונו (1895-1970) שייך לאותה משפחה, ואף הוא, כספרים שהזכרתי, תורגם בשעתו לעברית.

דומה כי סיפורי הכפר והיער הילכו קסם לא מועט על הספרות העברית, ובקרב הסופרים שהשתקעו או שהו תקופות ממושכות בארץ-ישראל החל מן העשור הראשון למאה [ה-20]. הספרות הזו מילאה כמה תפקידים. היתה בה התרפקות על מה שאיננו בארץ-ישראל: יער אמיתי, אירופי, על צמחייתו ואווירתו המיוחדים, וכן מסורת עממית-כפרית, על דמויותיה וחגיגותיה ואורחות-חיים מדורי-דורות.

הספרות הזו השפיעה כבית מרגוע קריר מול החיים בארץ החמה, החשופה והצחיחה ברובה. ומאחר שהיא היתה ספרות מקובלת על תקופתה, ומפרנסת את הדימיון ואת ליבות האוהבים השואפים לאושר ולשלווה, לחיים שורשיים וטבעיים – הרי יצרה כמין אב-טיפוס ספרותי שנכספים להשיגו בסיפורים שנכתבים על ארץ-ישראל.

לידי הגשמה מוצלחת לא היה יכול כמובן הדבר להגיע, מפני שלא היו בארץ-ישראל יערות אמיתיים וכפרים מושרשים מדורי-דורות (מחוץ כמובן לכפר הערבי, שרחוק היה מלשמש את הרומנטיקה, אף כי סופרים ערביים [צ"ל עבריים] ניתלו גם בו), ואילו המושבות הראשונות, שהיו מבוססות על מטעים, ועל סגנון חיים שחציו עירוני וחציו עיירתי, אף הן רחוקות היו מאותה "עממיות כפרית". אם לשפוט ספרות של תקופה גם על-פי מבחר תרגומיה, כי אז קרוב לוודאי שהתרגומים הרבים מספרות זו שיקפו משאת נפש של קהל קוראיהם, ובראש ובראשונה של מתרגמיהם, שהיו ברובם סופרים עבריים.

שקיעה והתחדשות

ז'אן ג'יונו הוא סופר צרפתי פרובנסאלי. בעורקיו זרם דם איטלקי וספרדי. אביו היה סנדלר פרוטסטנטי מפיאמונט, ואימו פאריסאית. בנעוריו ראה את כל מוראותיה של מלחמת-העולם הראשונה. תחילה היה פקיד באנק, ואחר-כך הקדיש עצמו לכתיבת רומאנים, בהם תיאר את הקשר שבין האדם לאדמה, ואת העבר ההירואי והאלילי של איכרי פרובאנס מולדתו. גישתו העמוקה לטבע הקנתה לו שם של סופר פנתיאיסטי.

בשנות השלושים היה ג'יונו קומוניסט פאציפיסטי, וב-1939 אף הועמד לדין על מאבקו למען הפאציפיזם. ועם זאת, בימי מלחמת העולם השנייה נעשה למשתף פעולה עם השלטון הנאצי. לאחר תקופת שתיקה ארוכה (1937-1947) המקבילה לתהפוכות ההיסטוריה והנפש, פירסם ג'יונו עוד כתשעה רומאנים – האחרון בהם בשנת 1970 – אשר נחלו הצלחה רבה. אגב, נטיות להשלים עם שלטון פאשיסטי הרי גם היו להמסון ולהאופטמן.

"ספיח" הוא סיפור שקיעתו והתחדשותו של כפר נידח בפרובאנס, ושמו אוביניאן. בכפר החרב נישארו שלושה תושבים בלבד: פנטירל, אדם-ענק, כגזע אילן המהלך על שתיים. שפתיו גדולות ועבות, לבוש קרעים, צייד, אשר חושיו ערים לכל המתרחש בטבע, ורק מום אחד בו, הוא מדבר לנפשו מיום שמתה עליו אימו.

שני בכפר הוא גוברט, הנפח הזקן, מתקין המחרשות הטובות ביותר במחוז. הסיפור נפתח בבוא בנו של גוברט הזקן לקחת את אביו מן הכפר הנטוש. פנטירל מאבד את ידידו היחיד והאחרון, ונותר עם אישה זקנה, אלמנה שכולה מפיאמונט ושמה מאמישה. בעלה נהרג לפני שנים, שעה שחפר באר לכפר. ילדה מת בהרעלה לאחר שאכל עשבי רוש.

געש הדם

מאמישה מבטיחה לפנטירל למצוא לו אישה. היא נעלמת מהכפר ומותירה את פנטירל יחידי. בהתחפשה לרוח-רפאים היא גורמת למשחזי הסכינים הזקן גדמס ולאישה החיה עימו, אורסולה, לנטות ממסלולם הקבוע ולעבור באוביניאן החרבה. אורסולה היא זמרת-לשעבר שזנחה את מקצועה המפקפק לאחר שנכשלה בו, וכמעט נעשתה לאשת הפקר. היא מצאה לה תיקון ארעי בחייה עם גדמוס הזקן. מתגוררת עימו, דואגת לתבשילו ומושכת כפרדה את משא קרוניתו ובה מכונת ההשחזה בעלת האבן הכבדה, וכך הם מתנהלים לאיטם מכפר לכפר.

בדידותו וגעש דמיו של פנטירל מעבירים אותו על דעתו. ככול הוא מריח את האישה: ברוח, באדמה, ביער, ואפילו בגופת השועל הניצוד, שותתת-הדם:

"מראה הדם מעבירו על דעתו. הוא מחזיק את השועל בכפותיו האחוריות. ופתאום אירע הדבר: לחץ בידיו את כפות השועל ופרש זרועותיו והשועל משתסע בחריקה יבשה, חרקן עצמותיו, חרק חוט השדרה עד לטבורו, פקעת מעיים משתשלת מתוכו וריח חמים עולה כריח הזבל. רשפים מכרכרים לעיני פנטירל בסתרחורת. ואולי עצם את עיניו. אך גם בעיניים עצומות הכניס את כפו הגדולה בכרס השועל, נבר שם בדם וחיפש קרביים רכרוכיים הנמחצים בין אצבעותיו. עסיס ניתז כעסיס-הענב. וטוב לו בכך עד כי אנקה פורצת מגרונו. --- פנטירל שם את סכיניו החד על עור החיה. הסכין מהסס רגע ונתקע בבשר בכוח רב עד כי יש להסותו. מה טוב לחוש בהיתקע הסכין! אילו היתה זו חיה נקבה..." (עמ' 75-74).

וכעבור זמן-מה הוא מבחין באורסולה היושבת מול ביתו, כולה גועשת מול גדמוס הזקן, הישן בדשא, ככלב.

"לא, היא לא תוכל להירדם. דמה חומר וגועש. ליבה – רגב אדמה הנמס במים. הינה יושבת היא בעשב. מרגניות צצות בין רגליה. שוב אינה אוכלת כאש. היא מסירה את לסוטתה. היא חולצת את שדיה. שדיים קשים ולוהטים, שד בכל אחת מידיה..." (עמ' 66).

הטבע הקמאי

פנטירל יוצא לצוד את אורסולה, וסופה שהיא מצילה אותו מטביעה בנהר, ועוברת לגור עימו לביתו. מרגע איחודם חל המהפך בגורל אוביניאן. פנטירל מתחיל לחיות כבן-אדם. ביתו נעשה נקי וחצרו מסודרת. הוא עצמו מתרחץ עתה ומלבושיו ומנהגיו משתפרים. אורסולה בוחלת בבשר הציד שהוא מביא לה, שועלים ושפנים. פנטירל מבין: עליו לחדול לחיות על צידו בלבד, ועל חלב העז היחידה, קרולינה, אלא עליו להיעשות איכר, לזרוע חיטה ולהעניק לאורסולה לחם. חפצו עולה בידו והברכה שורה במעשיו. גוברט הזקן והחולה מעניק לו את להב המחרשה הטוב ביותר שהוציא מתחת ידיו, וכמו בסיפור מיתולוגי על תולדות האנושות – תבואתו של פנטירל רק היא עולה יפה בשנה רעה לכל יתר איכרי האיזור. החיטה מושכת מתיישבים חדשים לאדמת אוביניאן, ו"הקציר" (הוא שם הספר) מסתיים בהריונה של אורסולה.

ג'יונו מהלל את הטבע, את האדמה, היער, הרוחות ופרי-הרחם. הוא אינו קורא לבריחה אל הטבע משום פגעי הציוויליזציה, גם לא למרד ולשינוי החיים. הוא רואה בטבע כוח קמאי העוזר

ומיטיב לבני האדם במידה שהם מתמסרים לו להפרותו ולעבדו באמונה. גישה תמימה, המעלה בלב הקורא כיום דמות אגדה על-אודות דורות קודמים.

* ז'אן ג'יונו: "ספּיח". רומן. מצרפתית י. שנהר. ספריית שטיבל 1935. הוצאת אברהם יוסף שטיבל תל-אביב. 187 עמ', כולל הסיפור: "מעשה באדון ז'ול".

*

ברשימה על "ספּיח" לז'אן ג'יונו נפל שיבוש-דפוס, צ"ל "סופרים עבריים שנתלו בכפר הערבי באין להם כפרים ארץ-ישראלים מושרשים מדורי-דורות." ("הארץ", 21.6.1974).

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"הפרח האפל" לג'והן גלסוורת'י עברית: 1955

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 9.6.1972.
לפני 46 שנים

שמו של ג'והן גלסוורת'י (1867-1933), הסופר האנגלי חתן פרס נובל (1932), נעשה מקובל אצלנו בזכות הסדרה הטלוויזיונית של "ההגדה לבית פורסייט", אם כי הספר עצמו הופיע בעברית כבר בראשית שנות השלושים [למאה ה-20], בתרגומו של י.ל. ברוך. גלסוורת'י למד באוכספורד וקיבל סמיכה לפרקליטות, יצא למסעות בארצות שונות, ופעם, באונייה, עודד את אחד מקציניה, פולני, לכתוב. מאז נשאר כל ימיו בידידות עם אותו קצין-ים פולני, יוזף קוז'אניובסקי, הידוע יותר בכינויו ג'וזף קונראד. גלסוורת'י הושפע מקיפלינג, פלובר וטורגנייב.

"ההגדה לבית פורסייט" (שהתפרסמה בשנים 1906-1921) מעלה את התקופה הוויקטוריאנית הגוועת, מתוך געגועים רבים לדור-הנפילים של אבות-המשפחה. סוד הצלחתה של ה"הגדה", ובייחוד אצל קהל בן תקופתנו, נעוץ באותה הזדהות נוסטאלגית וסנטימנטאלית שנוטים לחוש צופים וקוראים לא מעטים כלפי עבר זוהר שאינו שייך כלל, לא להם, לא לתרבותם ולא למשפחתם. זה גם סוד הצלחתם של סרטים היסטוריים רבים.

לשמחתנו, ואולי לצערנו, היו איכרי המושבות הראשונות בארץ יהודים פשוטים מן העיירה המזרח-אירופית, ואילו אנשי "היישוב הישן" בעריה של ארץ-ישראל היו עניים מרודים ברובם, ומשום כך עדיין לא קם אצלנו הסופר שיתאר בעלי-אחוזות בנוסח הישן, בארץ. אין לנו תקופה ויקטוריאנית להתרפק עליה. ושני ניסיונות – "דודה ליזה" לניסים אלוני ו"פרידה מצידון" ליהושע קנז – נתקלו בקשיים לא מעטים בבואם לתאר אווירה אותנטית ארץ-ישראלית של משפחת "אריסטוקרטיה" שוקעת.*

"הפרח האפל" אינו מן הידועות ביצירותיו של גלסוורת'י (הוא כתב גם מחזות, מהם הוצגו בארץ), הוא כתוב באותו סגנון של פסיכולוגיזם דק, אך לא עמוק במיוחד, עם שימת לב רבה לרקע החברתי ולפרטים, סגנון האופייני לגלסוורת'י ועושה את כתיבתו קולחת וקריאה מאוד.

זמן התרחשותו של הסיפור הוא משנת 1880 לערך ועד לסוף המאה [ה-19], והוא מתאר שלוש תקופות בחיי-אהבתו של פסל אנגלי בשם מרק לנן.

האפיזודה הראשונה היא פרשת התאהבותו באשתו הצעירה של מורהו באוכספורד, שאמנם היתה צעירה מבעלה, אך מבוגרת מלנן בשש-עשרה שנה.

הפרשה השנייה היא התאהבותו באישה נשואה בת-גילו, המוצאת לבסוף את מותה בנהר בניסיונה לברוח עימו.

והפרשה השלישית מתרחשת בהיותו כבר כבן ארבעים ומעלה, נשוי, שעה שהוא מתאהב בנערה צעירה.

מרק לנן מחפש כל ימיו את האהבה. הוא תולה תקוות מרובות מדי בנשים. הוא מאוהב יותר משהוא אוהב. הוא שיכור מאהבתו ומאוהב באהבתו, אך אינו מסוגל ליצור קשר משמעותי עם האישה שהוא אוהב. הוא אנגלי רומאנטי ומלא מעצורים, האוהב בדיוק על-פי כללי התקופה הוויקטוריאנית שהוא בן לה. הפרח האפל, שמגישות לו זו אחר זו הנשים שבחיי, אינו נפתח אלא קמל, נשלח בחזרה או מתפורר בידיו.

הדמות המנוגדת ביותר לנן היא דמות מורהו, הפרופסור שטורמר, אשר באשתו הצעירה מתאהב לראשונה לנן. שטורמר שולט באשתו ומשעבד אותה בכוח הבז העמוק שהוא רוחש לה. הוא יודע את כל צפונותיה, עוקב במבט ציני ומשועשע אחר הפלירט שלה עם תלמידו הצעיר, ואפילו מעודד אותם, עד שמגיע זוג הנאהבים למבוי סתום, אשר ממנו חוזרת אליו האישה שבורה ורצוצה בנפשה.

ערב אחד היא מסתכלת בבעלה, שכובה במיטתה, מבלי שהוא ירגיש בכך. עיניו הנוצצות מאבדות את חיוכן הרגיל, הלגלגני, והאני האמיתי שלו מופיע ללא כחל ושרק.

“היא הביטה בו במבט מרושל כדבר נטול-נשמה. עתה גילו פניו את צפונות ליבו, הודיית פנימיותו. התפרצות מעמקי-נפשו שלא מדעת, כזהו האני האמיתי שלו! זה גבר הבז לאישה. ואיש זה נשא אישה – הירהרה – מה רב האסון, מנת-חלקה! ואחר-כך חשבה: אם הוא כזה, אפשר רבים כמוהו, ובאמת הכאלה אנו, אני ושאר הנשים, כפי שחושבים אותנו הגברים? ההכרה הפנימית המובעת במבטו – הכרת-נפש אמיתית – דבקה בה; ולרגע נכנעה כמנוצחת, אך מיד התקומם בה שכלה ודמה רתח בקירבה, עד שבקושי יכלה לשכב על משכבה.

“איך הוא מעז לחשוב עלייך כך, כעל אפס, יצור נטול-נפש ובעל מצבי-רוח לא-יציבים ורגשניים? לא ולא! הלא הוא נטול-נפש, האפיקורוס חסר-הרגש, היכול להתכחש מתוך גדלות חולנית כלפי אשתו וגם לכל הנשים! איום ונורא לחשוב עליה בדרך זו! התגוששות איומה קמה בנפשה, והיא חפצה לקום ולזעוק באוזניו את כל האמת, אך מיד נרתעה, כי היה זה טירוף-דעת לגלות לו, שירדה למעמקי נפשו והכירה אותו, יען-כי הוא לא יודה לעולם וגם לא יבין, כי גילה את צפונותיו לאשתו. ואז התעוררה בליבה מידה של ציניות. מה מוזרים הם חיי הנישואין: שנים כה רבות היתה אשתו ועד היום הזה לא גילתה את צפונות נפשו. היתה לה הרגשה שאילו ניגשה אליו ואמרה לו: – אני אוהבת עלם זה! – ודאי היה מעקם קצה שפתיו ועונה בקל לגלגלני ובפשטות: – הבאמת? מעניין מאוד! – אך דעתו עליה לא היתה משתנה כמלוא נימה: השקפתו עוד תתחזק בקירבו, שהאישה ברייה חסרת-אחריות, יצור שפל ובאמת אין בה כל עניין.” (עמ' 22-23).

בצאתו מן החדר, היא מתמלאת חמת-זעם: “עתה נתגלה לה, שכבודה היא אל גבר, שאינו מחשיב אותה ואת בנות-מינה בכלל. כגילוי רב-ערך נחשב הדבר בעיניה, היא מצאה את פתרון הליקוי שבחיי-נישואיה. אם הגבר בז לה באמת בסתר בליבו, אז הרגש היחיד, שהיא מרגישה כלפי איש צר-אופק ושוטה זה: מיאוס. אך היא ידעה בבירור, שרגש המיאוס שלה לא ישנה את התכונות, שראתה בעיני בעלה: האיש הזה היה גדור כולו בעליונותו העקשנית. הוא הסתגר במבצרו לנצח ועליה להיות המתקיפה תמיד.” (עמ' 23-24).

מרק לנן אינו דומה למורהו. הוא נשאר נאיבי כל ימי חייו, שוגה בחלומות; חיי-נישואיו ואהבותיו מתנהלים כמו היה צופה בהצגת תיאטרון. אשר הוא עצמו גיבורה, ולעולם אין מזדמן לו להציץ אל מאחורי הקלעים.

* ג'והן גלסוורת'י: “הפרח האפל”. רומאן. מאנגלית: שאול קנצלר. הוצאת ש. פרידמן. תל-אבב, תשט”ו [1955]. 155 עמ'.

* **הערה מאוחרת:** אני מזכיר כאן שני רומאנים ארצישראלים שלי, שטרם נכתבו ב-1972, והם לפי סדר ההתרחשויות בהם: “והארץ תרעד” (2014) ו”המושבה שלי” (2000).

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"שלושה בסירה אחת" (מלבד הכלב)

לג'רום ק. ג'רום

עברית: 1924

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 20.11.1970
לפני 48 שנים

ג'רום קלאפקה ג'רום ידוע לקוראי התרגום העברי הנדיר של ספרו "שלושה בסירה אחת" (מלבד הכלב) בשם ג'רום ק. ג'רום, ואף זכה לכך שתוכנית רדיו פופולארית בארץ נקראה על שם ספרו. הוא נולד באנגליה ב-1859 ונפטר ב-1927, וידוע בעיקר בשל יצירותיו ההומוריסטיות. "שלושה בסירה אחת" הופיע ב-1889, "מחשבות בטלות של הולך בטל" ב-1892. מחזהו האלגורי "הקץ לדירה שבקומה השלישית באחורי הבית" (1908) הוצג בהצלחה שבע שנים רצופות. וכמו כן כתב ביוגרפיה בשם "חיי וזמני" (1925).

מתרגמו העברי, אברהם אפשטיין, נולד ב-1880 בסלוצק, היה מורה עברי בביתו של אוסישקין, ישב בווארשה, באודיסה, ומ-1924 ועד לפטירתו ב-1952 חי בניו-יורק. כתב מסות ביקורת, עסק בתרגום וגם כתב באידיש. אך דומה כי תרומתו הפיקנטית ביותר לשפה העברית, אף שוודאי לא התכוון לכך – היא לשון תרגומו לספר "שלושה בסירה אחת". אילו אני מו"ל ישראלי – הייתי מצלם את הספר ומוציאו בהדפסה חדשה כמות שהוא, מבלי לשנות בו אף אות וסימן-ניקוד אחד, ומוסיף גם את לוח המילים בסוף הספר, "שאינן", לדברי המתרגם, "שגורות בלשון (או מילים לועזיות) או שאין פירושן מדוייק בפי הבריות או שמחודשות לצורך השעה ובאו כהצעה." (עמ' 268).

כי אכן, לקורא העברי נכונה בקריאת ספרו של ג'רום ק. ג'רום הנאה כפולה, לא רק מתוכנו ההומוריסטי אלא גם מלבושו הלשוני הארכאי. ונוסיף על כך את ציון העובדה, שהספר נדפס בניקוד מלא, ואת העצה לקרוא בו לאט, טעם התרגום הוא כיון המשומר, שטעמו משתבח במרוצת השנים.

לתועלת הקורא אספנו מבחר של מילים אשר בפגשו אותן בספר תעלינה חיוך על פניו, ולאוו-דווקא במקומות אשר בהם התכוון ג'רום ק. ג'רום להצחיקו.

"בבליתיקה" היא ספרייה. "אפתיקה" – בית-מרקחת. "בשר מבוצל" הוא בשר מתובל בבצל. "חריסטופר קולומב" הוא קולמבוס מיודענו. "מוציון" – טיול. "דוים" הוא פשוט ג'ים, "ג'יק" הוא ג'ק, ו"תם" (בקמץ קטן) הוא תום, אך הלב נפתה לקוראו תם, מלשון "ויעקב איש תם."

"בורית" היא סבון. "משערת" – כלי לנקות בו בגדים, והמתרגם מוסיף: "מפי ח.ג. ביאליק." "סדינים לרצחה" הם מגבות. "חליטות-בשר מתוקות" איני יודע מה הן, ואילו "טומטים" הם כמובן עגבניות. "קייב" היא כרכרה ו"דיוטה" היא קומה של בית. "פלטפורמה סימן 2" היא בלשונו רציף מיספר שתיים. "מלכי סכסוניה היו מתקסרים" ואילו אליזבת המלכה היא "יליסיביטה". "מלתעת תותבת" הם שיניים תותבות. "האפנטסטיים" הם פנטסטיים ו"יפונים תירים" הם סתם תיריים יפניים.

"מפלצת שמעמידים בגן הירק להניס את הצפורים", אתם יכולים לתאר לעצמכם מהי. "סוגן לו את הזמר" פירושו מלווה. "פיסות" הם קטעים. "אשכנזים חדלי הומר" הם גרמנים חסרי-הומר. "פוליצייה" היא משטרה. "בית קנדיטין" היא מגדניה. "ספינינה" היא ספינה קטנה. "נקנות אשכנזית" היא נקניקיה. ונוספו עליהם "קופלטי בדיחה", "מעיל-דחס", "משלית", "שומירה", "רגו", "קשטא" (אננס), "ריף" ו"חריות".

עד כאן חן-המילים, שלא לדבר על סגנון התרגום המיוחד, וכן התחביר המקראי, אשר בהצטרפו לעלילותיהם של שלושה דוֹנְטלמנים אנגליים בסוף המאה הקודמת [ה-19], בסירה על נהר התמזה – הריהם מחוללים פלאים. על עצם עלילותיהם, וסיפורי-המעשה שבין עלילה לעלילה, מיותר לספר. מי שקרא, יודע, ומי שלא קרא – ייטיב לעשות אם יקרא, במקום לשמוע מכלי שני.

אזכיר רק את המעשה בדוד פודז'ר התוקע מסמר בקיר; בפתיחת קופסת שימורי-אננס ("קשטא"); בכיכרות הגבינה העושים דרכם ברכבת מליברפול ללונדון; או מקרה של ג'רום המתאהב בנוף של בית תפילה כפרי, אך יוצא מגדרו מפני טרחנותו של שומר בית-הקברות, המפתה אותו לבקר קברים מיוחדים במינם, ועל כך הוא אומר לו, לזקן: "סורה מזה ומצא לך אדם אשר יקברך בזול – ועליי מחצית הוצאות." (עמ' 90).

שלא לדבר על המעשה בהאריס שאוהב לשיר "קופלטי-בדיחה" ומבלבל אופירטות זו בזו, או המעשה בפרופסור האשכנזי [גרמני] "הרר שלוסן-בושן", המזמר ומלווה (סוגן) עצמו בפסנתר, אך הקהל שנפתה אחר עצת שני צעירים, סבור שהתוכן מצחיק, ומחרה אחריהם בצחוק, ואיש אינו מפגר בצחוקו, למען לא יחשוב הפרופסור כי קהל-בורים לפניו. סופו של המעשה ידוע לקוראי הספר, וגם לקוראי הטור של אחד ההומריסטינים שלנו כאן בארץ [קישון], אשר בלי בושה העתיק לפני שנים אחדות והתאים סיפור זה לפליטון על אודות הקהל הישראלי הצוחק כמבין, בעת הופעתה של להקה זרה, ולאמיתו של דבר אין איש מן המתיימרים מבין את שפתה. ואין אלה אלא מקצת צפונותיו ונפלאותיו של הספר. אגב, הספר, שנדפס לפני קרוב לארבעים שנה, אזל לגמרי, ולא רק שאינו מצוי בחנויות-הספרים אלא גם מן הספריות נעלם מזמן.

* ג'רום ק. ג'רום: "שלושה בסירה אחת (מלבד הכלב)". תירגם א. אפשטיין. הוצאת "אמנות", פרנקפורט ע"נ מייזן. תרפ"ד. 1924. עמ' 270.

אהוד: "שלושה בסירה אחת (מלבד הכלב)" תורגם מאז לעברית פעמים אחדות, מהן נזכיר את התרגום של מעריצו דני קרמן (הוצאת "אריה ניר", 2002), אשר לכל אורכו נוספו הערות רבות, המסייעות לקורא העברי להבין במה מדובר. בסוף הספר מצורף נספח, ובו 12 מסלולי טיול בעקבות הספר. שם הכלב הוא מונמורנסי.

"שלושה בסירה אחת" שקראתי בילדותי, נתן לי השראה לספרי "לשוט בקליפת אבטיח" (1987), המתאר את עלילותיהם של שלושה נערים ביום קיץ במיקשת אבטיחים, כאשר הרקע הוא צירוף של קלמניה ופתח-תקווה, ולימים שבתי וכתבתי אותו בצורה מורחבת יותר ב"ספר הגעגועים" (2001).

אהוד בן עזר קריאה אפשרית

“אני קלודיוס” לרוברט גרייבס עברית: 1950

פורסם לראשונה במוסף “משא” של עיתון “למרחב” ביום 20.6.1969
לפני 49 שנים

[אהוד: תחילתו של המדור “ספרי דורות קודמים” היתה במדורים “קריאה אפשרית” ו”קריאה שנייה” במוסף “משא” של עיתון “למרחב” בעריכתו של אהרון מגד. כאשר מנחם ברינקר קיבל את עריכת “משא”, הוא ביטל את המדורים האלה ואז עברתי ל”תרבות וספרות” של עיתון “הארץ” בעריכת בנימין תמוז].

סיום הספר הוא בטקס הפרוע של הכתרת קלודיוס לקיסר, במקום להירצח יחד עם בן אחיו קאליגולה, נותר קלודיוס באורח פלא בחיים. חיילים בדרגות נמוכות מבין המורדים מכריזים על קלודיוס הזקן, הצולע והמגמגם, כאימפרטור – למען השקיט את המהומות שלאחר רצח קאליגולה. “ובמה סבורים אתם הייתי מהרהר בשעה מפלאה זו?” שואל קלודיוס את קהל קוראי האוטוביוגרפיה שלו. האם הירהר בנבואות שבישרו את הכתרתו? בשלושת האימפרטורים שקדמו לו – אוגוסטוס, טיבריוס וקאליגולה, בסכנות הפוליטיות, בבני-משפחתו שנרצחו או שרצחו? – לא.

“אני אהיה גלוי-לב אתכם ואומר לכם במה הרהרתי אותה שעה. הגם שבוש אני בווידויי זה. וכך הייתי מהרהר: אוכל עכשיו להמריץ אנשים שיהיו קוראים את ספריי. הקראות ציבור לפני המוני מאזינים. ובאמונה, ספרים טובים. שלושים וחמש שנים של עבודה קשה ומייגעת משוקעות בהם. לא יהיה זה בלתי הוגן.” (עמ' 363).

הצד היפה ברומאן ההיסטורי של גרייבס הוא שמסופרים בו בעת ובעונה אחת שני סיפורים: באחד, הסמוי, סיפורו של סופר, או היסטוריון-חוקר, המצוי כנראה בקרב עמיתיו הפרופסורים בעיר אוניברסיטאית אנגלית שקטה. והסיפור השני – סיפורו של מי שעתיד להיות אימפרטור רומאי, קלודיוס, אשר עד לאותה הכתרה נמצא עומד מן הצד, ספק מוקיון בעל-מום, ספק איש-רוח, סופר והיסטוריון, והוא כאותו פרופסור אנגלי, בעל חוש הומור מריר ועוקצני. הייתי מסתכן ואומר שלולא היה קלודיוס כזה – לא היה מוצא לו גרייבס בקלות מקום עגינה בטוח בתקופה שאותה הוא מעלה בספרו. משחק המחבואים שבין הרומאי הנכה, המתלבט בקינאות ספרותיות קטנות עם חבריו למקצוע מבין היסטוריוני רומא בתקופה ההיא – לבין הסופר וההיסטוריון האנגלי, המוצא בתיאור קיסרי רומא פורקן לנטייתו התכנונית והאפלות ולתאוות השלטון הכמוסה בו – הוא שמביא פרי הילולים.

יכולתו של גרייבס למזג הלצות קטנות של קינאת פרופיסורים וסופרים, השקפתו על כתיבת רומאן היסטורי ועל כתיבת היסטוריה בכלל – יחד עם מירקם היסטורי עשיר ורב-עניין הצמוד כולו לתקופת רומי העתיקה – כל אלו נותנים לספר את ייחודו ואת זווית-הראייה המיוחדת שלו, את הפרספקטיבה אשר מבלעדיה קשה לשער כתיבת רומאן היסטורי.

לכתוב רומאן היסטורי פירושו כנראה להיות בבית בתוך תקופה אחרת, אך לא למלא את הבית עד אפס מקום ברהיטים ובחפצים שרק הסופר ההיסטוריון נהנה מהם, אלא לדעת לצאת בזמן ולאפשר לכל קורא להרגיש כבתוך ביתו בשעת קריאת ספרך.

עניין ההיות-בבית דומה שהוא כך: לא שיחזור התקופה ובקיאות מלומדת בה מביאים את הסופר להחייאתה ברומאן היסטורי, אלא פינה אחת, ותהא שכוחה מכול וצדדית, אשר בה הוא מרגיש עצמו בשלימות כמצוי וכבעל-בית בתקופת ההיא, היא שנותנת את נקודת האחיזה. לא מה שרואים אלא מי שרואה. ומתוך כך אולי מתעוררת קינאה עזה כל כך בגרייבס, אשר השכיל להיכנס עם הווייתו האנגלית האוניברסיטאית השלווה אל נפשו של קלודיוס, עד שדומה עליך כי כל אחד מהם היה יכול למלא את תפקידו של השני לו חי בתקופה אחרת – ובזאת גדולתו של הספר.

סיפר לי ידיד, סופר [דן צלקה], כי בבואו לראשונה ארצה (בגיל מבוגר יחסית), שאל: "איפה כאן ארמונות המלכים?" – הוא היה משוכנע כי ההיסטוריה עדיין קיימת בארץ כפי שהיא קיימת באירופה. לא ארכיאולוגיה אלא ארמונות ממש, וערים עתיקות, שאתה מתהלך בהן וסופג אל תוכך את רוחן של התקופות ההן, ויכול להחיות בדימויך מציאות בת תקופות רחוקות. להחיות – לא על פי כמה קירות חרבים וארמון משוחזר.

מה רבה היתה אכזבתו אפוא כאשר התברר לו שאין בארץ "ארמונות מלכים". מול כמה אבנים, קצת קשה לסופר להחיות ולמצוא לעצמו בית בתקופה הרחוקה ממנו מאות ואלפי שנים. האם זו הסיבה היחידה לכך שרומאנים היסטוריים כמו "אני קלודיוס" אינם נכתבים כמעט כלל בארץ בשנים האחרונות? האם רומא קרובה לגרייבס ומוחשית לו יותר מאשר התנ"ך ומלכי יהודה וישראל קרובים ומוחשיים לסופרים הצעירים בארץ?

היה בשנים הארוכות ניסיונו המעניין של יוסף אריכא בספרו "סופר המלך", רומאן היסטורי הכתוב מנקודת ראותו של קליסתנס, סופרו של אלכסנדר מוקדון, ספר אשר אולי מושפע לא במעט משנות שלטונו האחרונות של בן-גוריון, ומחברו ניסה למצוא במאבק בין המצביא להיסטוריון ביטוי לכמה מגמות אקטואליות מסוכנות למדי שסימנו אותה תקופה ישראלית שכיום נראית בעינינו היסטוריה רחוקה, רחוקה אולי יותר מאלכסנדר מוקדון וקליסתנס.

הפער בין הארכיאולוגיה לבין ההווייה הישראלית החדשה מגושר לרוב על-ידי הדגשת הלאומיות, הגולשת לעיתים קרובות מדי לתעמולה ולגישה תועלתית של "ביסוס זכותנו על הארץ." הייתכן כי גרייבס חש עצמו "בבית" ברומי העתיקה יותר משאנחנו חשים עצמנו בבית אצל מלכי יהודה וירושלים? האם מפני שהוא פטור מן הדרישה הלאומית, שכמו מתבקשת מאליה בכל רומאן היסטורי עברי, קל לו יותר למצוא דרך אל העבר?

אולי הקרע התרבותי הוא לא רק בינינו לבין העיירה היהודית וההווי ההיסטורי ה"קרוב", שאינו ארץ-ישראלי? אולי קרע תרבותי חמור לא פחות מצוי בינינו לבין העבר הקדום של ארץ-ישראל והעם העברי? ואולי דווקא בקרע השני, בחוסר היכולת להזדהות באמת עם העבר ההיסטורי – איננו מוכנים להודות, ומפני כך צומחות אידיאולוגיות ויצירות ספרות אידאולוגיות – שיש בהן כמעט הכול, ורק לא גישה ספרותית אמיתית אל העבר, כלומר, מתוך פרספקטיבה של הסופר, היכול למצוא עצמו כאדם בביתו בתקופה אחרת. אולי הרבה שקרים ספרותיים צומחים דווקא מתוך חוסר הרצון להודות בהיעדר אותה רציפות תרבותית בינינו לבין עברנו ההיסטורי הרחוק.

אולי העובדה שמראשיתן של חיבת ציון וההשכלה והציונות שימש הרומאן ההיסטורי והשיר והסגנון התנ"כיים כמין נשק רומאנטי במלחמה להתחדשות לאומית – מביאה היום לסלידה מסוימת מפני הנוסח ההוא? אולי ההצטברות התרבותית של קרוב למאה שנות התיישבות יהודית בארץ כבר יש עימה שפה חיה ושורשים ורבדים שהם אובייקט ועולם לסופרים הצעירים מבני הארץ; אלמנטים אלה, אשר ההתמודדות עימם כשלעצמה יכולה למלא תקופת חיים שלימה, – אולי מרחיקים את הצורך לחפש זהות ובית במחוזות היסטוריים רחוקים, בין שלנו ובין של זרים. כך או כך – קשה שלא לקנא בגרייבס, אשר בשלווה אקדמאית טווה עלילה היסטורית מסמרת שיער, בה הנשים (שלא כבתקופתנו, תקופת הדמוקראטיה, השיוויון והאמנציפציה) – ממלאות תפקיד אמיתי בשלטון ובחיים הפוליטיים.

נוכח אכזריותה של ליוויה, סבתו של קלודיוס, אשתו של אוגוסטוס, אימו של טיבריוס ואם-סבו של קאליגולה – מחווירות הרבה נשים בנות תקופנו.

* רוברט גרייבס: "אני קלודיוס", מתוך האבטוביוגרפיה של טיבריוס קלודיוס, אימפרטור של רומי. נולד בשנת 10 לפסה"נ, נרצח ונתלה בשנת 54 לסה"נ. הוצאת "מסדה" בע"מ, תל-אביב. (שם המתרגם ושנת ההוצאה לא מצאתי בעותק שבידי). 364 עמ'.

ויקיפדיה: הספר "אני, קלאודיוס" ראה אור בעברית פעמיים: בשנת תש"י [1950] בהוצאת מסדה (תרגום: נפתלי גולן) ובשנת 2010 בהוצאת ספרי עליית הגג וידיעות ספרים (תרגום: אביעד שטיר).

אהוד: בילדותי, כקורא של "הבוקר לילדים" בראשית שנות הארבעים, הוקסמתי מרומאן היסטורי שהתפרסם בהמשכים בשבועון ושאותו כתב עורכו, הסופר יעקב חורגין, "מאחורי הצאן". גיבורתו אחימעץ המחוללת לבושה כלי-לבן בכרמים היתה אהבתי הספרותית הראשונה.

אהוד בן עזר

“לויתן” לז'וליינ גריין עברית: 1968

פורסם לראשונה במוסף “משא” של עיתון “למרחב” ביום 20.9.1968
לפני 50 שנים
תחת הכותרת “בדידות”

אינני מכיר את ספריו האחרים של ז'וליינ גריין. הספר הראשון מפרי-עטו שקראתי הוא “לויתן”, שהופיע לאחרונה בתרגום עברי, ואודה על האמת, מתוך הספר עצמו לא הצלחתי לפענח מפני מה קרוי הוא על שם לויתן. כך שאני בבחינת תייר במחוז נעלם: עיר שדה צרפתית, ערפל, חשכה, נהר, בתים קודרים ואנשים מוזרים אשר כל אחד מהם כאילו עונה על דחף כמוס: סקרנות חולנית, שתלטנות, אכזריות, שיעמום, פחד, תשוקה, אונס ורצח הבא מתוך התפרצות יצרים חסרת תכלית. עולם מוזר ומשכר המהלך קסם על הקורא כאילו טייל במחוזות של חלום בו הסיט מביא מתיקות מענגת, והאהבה הופכת לסיט.

סיפור המעשה נסב אודות אדם בשם גרה הנשוי לאישה מאוסה עליו, ואשר מגיע לעיר שדה בשם לורז' בתור מורה פרטי לבנם היחיד של משפחת גרוז'ורז'. הוא רדוף תשוקות עזות לבחורה בשם אנז'ל העובדת אצל בעלת מסעדה, מרת ז'ורז' לון, המשמשת גם סרסורית לדבר-עבירה אצל לקוחות המסעדה, אשר משום כך שומרים אמונם למסעדה ואף נותנים עצמם לשליטתה הסקרנית של מרת לון.

גרה הינו אדם ששנותיו הטובות ביותר מאחוריו, אך טרם זכה בחסד שיכוך התאוות שמביאה עימה הזיקנה, והריהו רדוף תאוה לאהבה, חפץ לחיות כל פעם מחדש, כאילו לעלות למדרגת קיום אחר, נעלה יותר, כתוצאה מכל פרשת אהבים שלו, וסופו שהוא נכשל בכולן משום שהוא מכוער, נרגש כנער מתבגר, ואינו חכם כדי להסתיר את תאוותו תחת מעטה שנינות או נכלים. הוא חסר את החן אשר בעטיו סולחת אישה למגרעות הגבר. כל מעשה ממעשיו נעשה שלא במקום הנכון ולא בזמן המתאים.

הוא מבקש את אהבתה של אנז'ל שעה שהיה עליו לשלם לה בכסף, ומאוחר יותר מנסה לשלם לה בכסף כאשר היא באה מתוך נכונות להתמסר לו מתוך אהבה, וכך הוא מקלקל את כל רגעייהם, וככל שהוא מרבה להתייטר בבדידותו כן הולכת דעתו ונטרפת עליו.

הרומאן בנוי סביב גרה אך כוחו של גריין אינו רק בעיצוב הדמות הראשית אלא ברקמת היחסים הסבוכה הנוצרת בין כל הדמויות המשתתפות. השאיפה הכמוסה המפעמת את כל גיבוריו היא לחדור איש לתוך זולתו, לחדור בכל אופני הקיום: במעשה האהבה, בשתלטנות, בבעלות, בשינאה, בקינאה. כל אחת מדמויותיו היא כמין מונאדה סגורה השואפת להכיל את העולם כולו בתוכה בדרך של איפוס כל היתר והתייחסות רק אל בבואותיהם שבתוכה.

מרת קון, בעלת בית-האוכל, חייה את חייה באמצעות האחרים, סועדיה. היא מנהלת פנקס של חובותיהם. יודעת מפי אנז'ל את כל סודותיהם וחולשותיהם. חייה מתנהלים על סמך תאוות החדירה שאינה פוסקת לתוך נפשו של הזולת. היא חיה בתחושה שסודות כבירים מוסתרים אצל האנשים הסובבים אותה, מפענחת אותם אחד לאחד ויותר משהיא מעוניינת בידעת הסודות המתגלים היא רעבה לסודות חדשים, נעלמים, שהם הנותנים טעם לקיומה.

תחושה דומה מפעמת בליבה החרב של מרת גרוז'ורז', אישה כבת ארבעים וחמש, נשואה לבעל עשיר, שמן וזקן ממנה, שעדיין בוגד בה, אם לילד חלוש ושנוא, בו היא מתעללת. היא עריצה, חסרת אהבה, חסרת סיפוק, המתלקחת בהיבהוב אחרון של נשיות, בטרם אספה אותה

הזיקנה אל חיקה המריר וחסר הכוח. עדיין יש בה כוח להתאוות, לשלוט ולהטיל את מררתה בזולת.

ככל שמתרבה ומתבררת לעצמם תחושת אפסותם וחוסר הטעם אשר לחייהם, כן גוברת התשוקה בלב גיבוריו של גרין לאפס גם את זולתם, להכריעו תחתם, להשמידו, אם באהבה ואם בשינאה שהן למעשה אותו דבר. הם יוצאים ממצבם הרדום והאפסי כאשר הם מודעים על חוסר התכלית שבקיום, ויציאה זו היא ההגשמה העצמית שלהם, היא הרושם שהם מותירים בעולם, היא אישיותם למעשה, והיא גם אסונם. משום שכל פעולה, כל זיקה – הינן שליליות בלבד, כאשר מודע הפרט על אפסותו מול עולם חסר-תכלית – הוא מצטמק והופך לנקודה של רעל. ונקודה זו היא האפשרות היחידה לחדור ולהותיר רושם בעולם בו אדם לאדם זאב בנפשו.

הזיקה השלילית והתוקפנית בה מצויים גיבוריו של גרין מעלה על הדעת את דמויותיו של אוגוסט סטרינדברג ואדוארד אלבי, דמויות הקשורות אלו באלו בזיקה שלילית שהיא כמין מסכה אחרונה לפני התגלות התהום והאפס המוחלט. הבדידות קשה מנשוא. קשר חיובי בין בני-אדם לא ייתכן. לפני המוות, לפני הטירוף הגמור והאיבוד-לדעת, עומדת כמחסום אחרון הזיקה השלילית בין בני-אדם, היכולת לחיות יחד בגיהנום של יחסים מורעלים, יחסים אשר האינטנסיביות שלהם מסתירה מן המשתתפים בדרמה את בדידותם האכסיסטנציאלית ואת קירבתם למוות ולחידלון.

דמויותיו של גרין בנויות בחוקיות של מכונה נפשית משוכללת אך לא בסכימאטיות. בדידותו של גרה היא הציר שעליו סובבת העלילה, אך הרומאן אינו סיפורה של דמות אחת אלא דרמה בה תורמת כל דמות את חלקה לעלילה ומשפיעה בכך על גורל כל היתר ובתגובה-חוזרת גם על גורל עצמה.

וכך פועלות כל הדמויות במין עולם סגור בו כל התרחשות מותנית בקודמות לה ומתנה את הבאות אחריה. בנקודה מסויימת חדל הרומאן להיות סיפורו של גרה או של כל דמות אחרת והופך להיות דרמה של אישיות אחת אשר כל הדמויות הינן פנים שונות לה בהבעת אותו מצב של ריקנות תהומית המבקשת לעצמה פורקן על-ידי איפוס, שליטה, אכזריות וחדירה אל העולם הסובב אותה.

ספרו של גרין חזק ומפחיד, רווי אווירה של עולם נידח וסגור, בו כל אדם חוזר על עצמו, כל פושע חוזר למקום פשעו, ואין שום דרך להימלט. קיימות רק שתי ברירות: להיות פאסיבי, לא לפעול, לא להגשים את עצמך, ופירושו של דבר להיות אפס, לא להיות קיים כלל, להימנע מגורל חיים המוליכים לקראת אסון ומוות על ידי כך שהינך מת בעודך חי, אפס מהלך על שתיים. והברירה השנייה – לפעול, להתערב, לחדור אל הזולת, ועל ידי כך להחיש, כמו בטראגדיה יוונית, את הקץ הבלתי-נמנע, שהוא אצל גרין תולדה של אופי ההופך לגורל אכסיסטנציאלי [קיומי]. לא התכונות המשניות של אופי האדם הן הסיבות לאסונו, אלא עצם מצבו ומהותו, שהם הצטברות של רשע על פני תהום של בדידות.

* ז'ולייין גרין: "לויתן". תורגם מצרפתית בידי בבה ינאי. "הספריה לעם". הוצאת "עם עובד". תל-אביב. תשכ"ה. 1968. 211 עמ'.

ויקיפדיה: ז'ולייין גרין נולד בפריז להורים אמריקניים. אביו היה בנקאי שעבד בפריז. ב-1916, אחרי מות אימו שהיתה פרוטסטנטית, המיר את דתו לקתולי לבקשת אחיותיו ואביו. ב-1917 התנדב לשירות האמבולנסים האמריקני במלחמת העולם הראשונה, אך נאלץ לעזוב את תפקידו זה אחרי שהתברר כי היה בן 17 שנה בלבד. ב-1918 שירת בצלב האדום האמריקני שישה חודשים ואחר כך בחיל התותחנים הצרפתי בדרגת סגן משנה עד 1919. הוא למד באוניברסיטת וירג'יניה בארצות הברית (1919–1922) ושם כתב את ספרו הראשון באנגלית.

עם סיום לימודיו שב לצרפת והחל בקריירה ספרותית בלשון הצרפתית שנמשכה עד 1940, כאשר חזר לארצות הברית בעקבות מפלת צרפת במלחמת העולם השנייה ב-1942 גויס לצבא האמריקני ונשלח לניו יורק כדי לשרת במשרד האינפורמציה המלחמתית של ארצות הברית. במשך כשנה שימש כשדרן ברדיו "קול אמריקה" ושיתף פעולה עם אנדרה ברטון ועם יול ברינו

בשידורים יומיים לצרפת הכבושה. עם סיום המלחמה שב מיד לצרפת והמשיך בקריירה הספרותית שלו.

ב-1970 קיבל את הפרס הגדול לספרות מטעם האקדמיה הצרפתית, וב-1971 נבחר לחבר אקדמיה זו. בכך היה החבר הראשון של האקדמיה הצרפתית שלא החזיק באזרחות צרפתית. ב-1972, נשיא צרפת, ז'ורז' פומפידו הציע לו אזרחות צרפתית אך הוא סירב והעדיף להישאר אזרח אמריקני.

ב-1990 ביקר בעיר קלגנפורט שבאוסטריה והתפעל מן הפסל של מריה, אם ישו שניצב בכנסייה של עיר זו. ב-1994 אימץ לעצמו כבן את הסופר והמחזאי הצרפתי אריק ז'ורדאן שהיה הומוסקסואל. ז'וליאן גריין עצמו גם הוא היה הומוסקסואל, כפי שהוא מגלה בספריו. ז'וליאן גריין מת בפרז' ב-1998 ועל פי צוואתו נקבר באוסטריה בכנסיית קלגנפורט.

ז'וליאן גריין נודע בצרפת לא בשל הרומנים והנובלות, אלא בעיקר בשל יומניו שהתפרסמו ב-18 כרכים (1936–2006). יומנים אלה כוללים תיעוד של חייו הספרותיים והדתיים, ומציגים את חיי האמנות והספרות בפרז' החל ב-1928 עד מותו.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"מר באנטינג במערכה" לרוברט גרינווד עברית: 1944

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 22.12.1972
לפני 46 שנים

בשנת 1944, עוד לפני שהסתיימה מלחמת-העולם השנייה, הופיעו בתרגום עברי שני ספריו של גרינווד: "מר באנטינג" ו"מר באנטינג במערכה". (אגב, לשווא חיפשתי בלכסיקונים לספרות פרטים על-אודות הסופר). בעיניי, מעורר הערצה סופר המסוגל בתוך המאורעות עצמם לכתוב עליהם מתוך ריחוק ופרספקטיבה הולמת, לתאר את תקופת ה"בליצקריג" בלונדון עוד לפני תום המלחמה.

אבל אולי אותו איפוק אנגלי, שמאפיין את סגנונו של גרינווד ואת גיבורו מר באנטינג, הוא שמקנה לו את היכולת לתאר תקופה סוערת בלי להיסחף אחריה ובלא לאבד את חוש המידה הנכונה, מידה של סטואיות, הקפדה על המשך מהלך החיים הרגיל גם בתקופות קשות, יובש כלשהו, אירוני, הבא להסתיר התפרצות של רגשות ומאויים פרטיים, והרבה גאווה ומידה גדושה של אזרחות טובה ופאטריוטיות – אלה הן המידות שאפשר למנות במר באנטינג ובסגנונו של גרינווד כאחד.

מר באנטינג הוא ההתגלמות של מה שנהוג לכנות, מתוך אי-הצדק שבהכללה, בשם "האדם הקטן", האיש האנגלי הממוצע, האפור, אשר מלחמת-העולם השנייה נפלה עליו במפתיע וכמעט עירערה את אמונו בסדריו של העולם, כלומר של בריטניה. יהא זה באנאלי לומר כי מר באנטינג איננו האיש הקטן, אלא גיבור, כי גם גיבור איננו, אבל בעצם ציור דמותו חל תהליך מעניין, שהוא בעיניי אולי תפקידה המוסרי החשוב ביותר של הספרות.

אפשר לראות זאת בימינו בפרשת סולז'ניצין וסטאלין. אינני יודע אם ראה אי-פעם סולז'ניצין את סטאלין, אבל כמעט כל חייו של סולז'ניצין עמדו בצילו של סטאלין, תוך מערכת מורכבת של יחסי שופט ושפוט, נאשם ומאשים. מאסיר של סטאלין במחנות-הכפייה נעשה סולז'ניצין לשופטו בתארו אותו ב"במדור הראשון" ובחורצו פסק-דין עליו ועל תקופתו. סולז'ניצין מזדהה במיוחד עם אותם גיבורים הקרובים לו בביוגרפיה שלהם ואשר סבלו בתקופת סטאלין, נרזין ב"במדור הראשון", קוסטוגלוטוב ב"אגף הסרטן", ובאמצעותם הוא משאיר תמונה ספרותית של תקופה שלמה, תמונה שבעצם עיצובה האמנותי יש גם שיפוט ערכי מוסרי.

לשוויק של האשק יש דין-ודברים עם הקיסר פרנץ-יוזף ירום הודו, וגם שוויק, בעצם דמותו ומהותו, נעשה לשופטן של מלחמות וממשלות. ודבר דומה אמור לגבי דמותו של מר באנטינג והדיאלוג המתמיד שיש לו עם היטלר. אמנם אין דמותו של מר באנטינג סוחפת כדמויותיו של סולז'ניצין, וגם לא משעשעת עד כדי אבסורד כשוויק, אבל בדרכו שלו, האנגלית, מנהל מר באנטינג מלחמה עקשנית ויום-יומית כנגד היטלר, כנגד ערעור סדר-העולם הקיים. עצם התקיימותו של מר באנטינג, ויכולתו שלא להישבר גם לאחר נפילת בנו האהוב ביותר, כריס, הטייס – הם כמין ביטוי למשפט שהסופר וגיבורו חורצים על היטלר.

תחילתו של הספר משעשעת. אנו פוגשים את מר באנטינג כורע על ברכיו לפני ארון הנעליים ובודק את מנהגי הבזבוז של בניו ארנסט וכריס ובתו יוליה על-פי מידת ההזנחה שהם נוהגים בנעליהם.

בראשיתה גורמת המלחמה לעליית קרנו של מר באנטינג. לאחר שהודח מכהונת מנהל במחלקת כלי-המתכת בבית-המסחר ברוקלי בלונדון – לדרגת מחסנאי פשוט במרתף, שבה המלחמה והעלתה אותו. יורש מקומו נקרא לצבא והוא הוחזר על כנו. גם בביתו חיזקה המלחמה את מעמדו. עסקיהם של שני בניו סובלים מהמלחמה, והדבר גורם למר באנטינג שיוכל לחזור ולהטיל עליהם את מרותו.

“בעודם נמקים בעבודתם, היו ילדי באנטינג תמהים לפעמים, אם תחת מסווה הפשטות הזאת של אביהם לא יסתיר תכונה של עורמה ופיקחות, העולה אפילו אל פיקחותם שלהם. או (בשינוי גירסה) יד המקרה העיוור בדבר, שהמאורעות מתפתחים בצורה המשווה להחלטותיו ערך צפייה למרחוק, שאינו מצטיין בה בשום פנים.” (עמ' 21).

הקו האירוני הזה מתפתח והולך, שעה שנפרשת לפנינו יריעת-חיים אנגלית טיפוסית בקילוורת, הסמוכה ללונדון. ארנסט, הבן הפאציפיסט, כריס השובב וטוב המזג. יוליה העושה צעדיה הראשונים, המהוססים, כאישה.

ואולם התפרצותה של המלחמה בכל אכזריותה, בהפצצות ה"בליץ" הנוראות, שמה לאל את הצלחתותיו הקטנות של מר באנטינג. מדמות מגוחכת קמעה, ומטרידה בשמרנותה ובדעותיה הקדומות, הוא נעשה לדמות של נמלה הירוואית. איש העמל בכל כוחו לשמור את מערכי ליבו וביתו גם כאשר העולם המוכר לו הולך ונהרס באכזריות לנגד עיניו. גם כאשר בנו האהוב נופל במלחמה. איש שהשינוי העז ביותר שעובר עליו הוא בזה שהוא מצליח שלא להשתנות גם כאשר חרב עליו עולמו.

אין זה ספר גדול, וגם לא רומאן עמוק במיוחד, אבל לבד מערכו הספרותי-ההיסטורי, יש בו גם מעין תמצית נשמתה של אומה במערכה, ולקח סמוי: אפשר לכתוב, גם בתוך תקופה של מלחמה, על נושאים כואבים בלי לגלוש לרגשנות הירוואית, לזיוף או לתבוסתנות ולייאוש. לגעת בדברים גדולים ברמז, באיפוק ובלי להחזיק טובה לעצמך. ומידה זו של סטואיות, כמוה כדשא האנגלי, זקוקה כנראה לטיפוח של כמה מאות שנים באדמת מולדת אחת.

*** רוברט גרינווד: "מר באנטינג במערכה". רומאן. תרגום מאנגלית פסח גינזבורג. הוצאת "עם עובד", תש"ד, 1944. עמ' 250.**

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"ג'יובני אפיסקופו" לגבריאל ד'אנונציו עברית: 1929

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 15.10.1971
לפני 47 שנים

על דרך-יצירתו כתב המשורר, המחזאי והסופר האיטלקי גבריאל ד'אנונציו: "תמיד משהו
בשרי, דומה, לתאוה בשרית, עירוב של פראות ושיכרון מלווים את מעשה ההולדה במוחי."
ואילו א. שטיינמן כתב עליו: "בכל מה שהוא עושה הנהו מתנהג כאביר, אביר השיעמום.
מטבעו הוא בעל העוויות, הוא כולו אופירה... לכאורה הוא מצווה ואומר: אני, אני ד'אנונציו!
אבל... בסתר ליבו שוכן הגועל. ריקנותו מחרידתו."

רתיעתו של שטיינמן, המאשים את ד'אנונציו ב"שיעמום", נובעת אולי מאותה התנגדות
לד'אנונציו שסיבתה לאו דווקא יצירתו אלא דרך-חיו. בכך דומה גורלו של ד'אנונציו לגבי הקורא
העברי לגורלם של האמסון והאופטמן. הללו היו חסידי גרמניה הנאצית באחרית ימיהם, ואילו
ד'אנונציו עמד אצל ערש הלאומנות האיטלקית, כבש, בספטמבר 1919, את העיר פיומה מדי
צבאות הברית והכריז על סיפוחה לאיטליה, כדי למנוע את סיפוחה ליוגוסלביה. כשנה שלט בעיר,
וזכה על כך בברכתו של מוסוליני, שכתב עליו בעיתונו, "פופולו ד'איטליה": "כל המשפחה
הגדולה של העם האיטלקי תומכת בך באמונה סוערת, בהערצה ללא גבול ובחיבה ללא קץ."
ד'אנונציו היה חסיד הפילוסופיה של ניטשה. את הקשיחות, חיי ההעזה וההסתכנות, אהבת
המלחמה וההשקפה בדבר האדם העליון, קשר ד'אנונציו בפאשיזם והיה אחד מאבותיה של תנועה
זו. ואולם באחרית ימיו חל פירוד לבבות בינו לבין מוסוליני. מוסוליני העניק לו ארמון על גדות
האגם גארד, ובו חי ד'אנונציו כמין אפיפיוור שבוי. הוא מת ב-1938, בן שבעים וחמש.
חיצוניותו של ד'אנונציו ודרך-חיו נעשו בשעתו נושא לחיקוי: עניבותיו, זקן-התיש שלו,
לשונו המנופפה, כוזו ולעגו לנשים, כלביו. אהובותיו היחסניות, רמות-המעלה – נסיכה, דוכסית,
מארכיזה, שתי רוזנות – היו בשבילו חלק מן האווירה, כמו הווילאות הכבדים, השטיחים
הפרסיים, כלי-הזין העתיקים ושמונת סוסיו.

איזאדורה דאנקן כותבת עליו:

"אולי המופלא שבכל המאהבים שבדורנו הוא גבריאל ד'אנונציו – אף כי קטן-קומה ומכוער
הוא בהחלט, להוציא הרגעים שבהם מוארים פניו מתוך התלהבות. בדברו אל אישה האהובה
עליו, פניו משתנים, ולפתע הוא נראה כאפולו. וגם השפעתו על האישה מופלאה. היא מרגישה
לפתע, כי נפשה וכל הווייתה כאילו הועלו לשמי-מרום, שם היא מהלכת בחברת ביאטריצה
האלוהית."

כל אלה ודאי שלא עזרו לחבבו על לב הממונים על תרגום יצירות מספרות העולם לעברית.
ואולם ב-1929, עשר שנים לאחר שכבש את פיומה, עדיין לא נחשב למסוכן לקורא העברי, ואשר
ברש מוציא בספריית "מצפה" קובץ סיפורים שלו ומאפיין אותו בהקדמה מרחיקת ראות:
"פייטן, מספר, דראמטורג, פובליציסטן, נואם, חייל, מעופף (כלומר טייס), מורד,
אבאנטוריסטן (הרפתקן). דומה, אחד מאישי הרנסאנס המופלאים נתעה לתוך זמננו אנו. הערכת

האדם החדש, הדמוקראטית, הספקנית, נוטה להדגיש את האבאנטוריסטן. אין אנו גורסים עוד כיום את איש-האשכולות, את הכל-יכול, את האישיות הכובשת בעזות, את הגיבור. רגילים אנו להסתכל בכל הופעה [תופעה] מתוך שפופרת הקולקטיב, הציבור, ואולם זהירות ביקורתית זו היא גם בתקופה זו רק נחלת החיים עם האישיות, הדור הבא כבר עובר להערכה אחרת, מיתולוגית. אין ספק שגם ד'אנוציו ייחד בדורות הבאים בקהל גיבורי-הרוח. ולא רק באיטליה בלבד. מה שעושים עכשיו הפאשיסטים בכוונת מכוון ובפומבי מנופח (חגיגות היובל, ההוצאה הממלכתית של כתביו) ייעשה אחר-כך מתוך אמונה תמימה ובצניעות על-ידי הדורות הבאים, בלי התחשבות עם הסימפאטיה הציבורית שלנו.

דבריו אלה של אשר ברש, שהיה עורך סדרת "ספרי פרוזה" הנפלאה בהוצאת "מצפה", מן הראוי שייחרתו על ליבם של הממונים על מדיניות התרגום מספרות העולם לעברית בימינו: לדעת לבחור בלי דעות קדומות, בלי התחשבות בסימפאטיות הציבוריות שלנו, ולראות כל סופר כפי שיראה אותו הדור הבא.

"ג'יובני אפיסקופו" הופיע לראשונה ב-1892, בהיות ד'אנוציו בן עשרים ותשע, והוא שביסס את פירסומו של ד'אנוציו כמספר. שאר הסיפורים שבקובץ העברי לקוחים מאוסף הנובלות שלו: *Le Nouvelle Pescara* – פאסקרה היא מקום הולדתו, שם גדל בבית פטריארכלי, בעיר הסמוכה להרים ולחוף הים האדריאטי. בשנת 1892 גם החל מעיין בספרי ניטשה, והכריז שהוא ניטשאני זה כבר, מבלי לדעת זאת.

ואולם דמותו של ג'יובני אפיסקופו היא, כמדומה, ההיפך הגמור מכל מה שיכול להעלות בעטו סופר ניטשאני, זוהי זעקתו הנוראה של האדם המך, המשועבד באופן נפשי, הנדרס על-ידי נשים וגברים, החסר כל ערך, אשר גם התקוממותו הנואשת אינה מרימה אותו מן החידלון שהוא שרוי בו.

ג'יובני הוא פקיד חסר-חשיבות, עבד לאדם בשם ואנצר. ואנצר מטיל כוס במצחו, ואות-קלון זו עושה את ג'יובני לעבדו. ואנצר בורח מאיטליה, וג'יובני נישא לאישה חושנית, ג'ינברה, הבוגדת בו בלי הרף. את ימיו הוא מבלה עם בעל-אימה, השיכור, העיוור, באטיסטא. ילד נולד לו, צ'ירו, ילד כחוש ועלוב. אימו שונאת אותו, ורק האב המסכן מתרפס לפניו. ואנצר חוזר, לאחר שנים אחדות, וכובש את ג'ינברה.

למען בנו, בהתפרצות של זעם – הורג ג'יובני אפיסקופו בסכין את ואנצר מענהו. אך אין עוברים ימים רבים וגם ילדו הכחוש והחולני נפטר. הוא נותר בודד מכול. גם ג'ינברה עוזבת אותו. כל הסיפור מסופר למקוטעין, כווידי שמתוודה ג'יובני לפני אדם אלמוני. אולי חוקר המשטרה ואולי ידיד לכוס יין בבית-מרזח עלוב.

וידויו של ג'יובני מספר על עומק ההשפלה, שאליה עשוי אדם להגיע. ד'אנוציו מזדהה עם שמחת ההשפלה, עם העונג להיות נרמס, נבגד, מוכה. וסיפורו מזעזע בעוצמתו. הוא כאילו אוחז את הקורא בגרונו. כתיבתו היא באמת חושנית, רדופת תאוה, עירוב של פראות ושיכרון. "אדם, חיה, צמח, או כל יצור שהוא, הריהו מתגלה לפניך בדיוקנו האמיתי אך פעם אחת, אם תרצה לומר: ברגע בן-החלוף אשר לראייתך הראשונה, כמו הקריב לך זה אז את בתוליו. מיד אחרי-כן שוב אין זה אותו הדבר, דבר אחר הוא. עצביך עשויים לשנות את דמותו, לזייפו, להאפיל עליו. ככה, תמיד מקנא הייתי באדם שראה את היצור הזה (את ג'ינברה) בפעם הראשונה." (עמ' י"ט).

בעלי-מומים מאכלסים את סיפוריו אלה של ד'אנוציו. אתה נזכר ב"אל-גרידו" (הזעקה) לאנטוניוני, בסרטים של פליני, ויסקונטי, דה-סיקה. בעלי-המומים הם הצד האפל, הנדכא ורוחש הנקם של המציאות. הם חושקים ביופי, בעושר ובבריאות, והם צדים אותם, מתנפלים עליהם כדי להשמידם. הם מבשרים אסון.

אין זו כלל ניטשאניות. אדרבא, ד'אנוציו מזדהה דווקא עם אותה מסכנות אנושית אשר על האדם העליון לגבור עליה ולהיות היפוכה הגמור. ואולי, אולי דווקא הבנה אנושית עזה זו לחולה, לסובל ולמושפל שבחיים – היא שהביאה את ד'אנוציו להעריך את הכוח, את הלאומנות, המלחמה, הקשיחות, האהבה והאמנות?

הוא, המכוער וקטן-הקומה, שמזדהה בסיפוריו עם האדם האומלל והמושפל – דווקא הוא שואף נקם חברתי, כשלנגד עיניו עומדת דמות האדם העליון, תאב השלטון והכיבושים?

* ג. ד'אנונציו: "ג'יובני אפיסקופו", ועוד סיפורים: "בעל המעברה", "שיבת טורלנדנא", "טורלנדנא בשכרותו", "הנתח בלב ים". מאיטלקית ג. גלברט. ספריית מצפה. העורך אשר ברש. ירושלים תרפ"ט, 1929. קנ"ט עמ' בצירוף הקדמת העורך (שגם תירגם, כנראה, את הסיפור האחרון בקובץ).

הערה מאוחרת: עם הקלדת הרשימה עלה בדעתי עד כמה דומה היה פנחס שדה לד'אנונציו בחלק מדיעותיו, בייחוד ברומאן שלו "על מצבו של האדם", אם כי מעולם לא שמעתי את שמו של ד'אנונציו מפי שדה, ואינני יודע אם הכיר את הספר הזה. אבל כפי שאני מכיר את פנחס שדה, שגם הוא היה קטן-קומה ומתפאר בכיבושי נשים, זה לא היה מפריע לו מלומר על דיעותיו של ד'אנונציו, הדומות לשלו: "זה לא מפריע לי שד'אנונציו כבר חשב ככה."
אהוד בן עזר

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"סיפורי שני בשבת" לאלפונס דודא עברית: 1923

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 18.12.1970.
לפני 48 שנים

הרקע למרבית סיפורי הקובץ "סיפורי שני בשבת" של אלפונס דודא (1840-1897) הוא מלחמת צרפת-פרוסיה בשנת 1870-1871, הבסתו של נפוליאון השלישי, המצור על פאריס והכנעתה בידי הפרוסים, ימי "הקומונה הפאריסאית", וימי חוזה השלום שנחתם בוורסאי בין ביסמארק וטייאר, לפיו ויתרה צרפת על מחוז אלזאס, ועל מרבית מחוז לוריין, לטובת גרמניה. תהפוכות אלזאס-לוריין הן הרקע לסיפור הידוע "השעה האחרונה", סיפור של ילד אלזאסי קטן, שהופיע ונדפס אצלנו, דומני, לא פעם אחת, במקראות לבתי-הספר. "בני", אומר המורה מר ימואל, "זה היום האחרון שאני נותן לכם לקח. פקודה באה מברלין ללמד בבתי-הספר באלזאס לותרנינגן רק את הלשון האשכנזית [הגרמנית]... המורה החדש יבוא מחר. היום תלמדו בפעם האחרונה – פרק בלשון הצרפתית. אני שואל מעימכם, כי תקשיבו רב קשב." (עמ' 3).

ארבעים שנה ישב המורה בכפר ולימד צרפתית, ועתה עליו לפנות את מקומו, ופרנץ, הילד הקטן, שלא אהב את מורהו ודחה את תלמודו, חרד עתה לקלוט כל מילה בשיעור האחרון, כי נאמנים עליו דברי המורה: "העם הנתון בשבי, כל זמן שהוא שומר את לשונו, הרי זה כאילו אווז בידו את מפתח כלאו..." (עמ' 5).

ועם השמיע השעון את קולו, ומבעד לחלון נשמע "קול החצוצרה של האשכנזים, אשר שבו ממקום תרגיליהם," קם המורה מר ימואל, וכותב על הלוח באותיות גדולות שבגדולות: "תחי צרפת!"

ואכן, רוח של אהבת מולדת מפעמת כאן את סיפוריו של בעל "טארטראן איש טראסקון" (תורגם לעברית בשנת 1924 וחזר ותורגם לפני שלוש שנים על-ידי משה בן-שאול), אהבת מולדת שאין עימה לגלוג עצמי, ואין עימה אותה אירוניה, אותה הלעגה על גוזמה שבאופי הלאומי, שימצא הקורא בסיפורי טארטראן, היוצא עם ידידיו לצוד כובעים, ומפליג לאפריקה על כרחו כדי לצוד... חמור. אגב, דודא עצמו נולד בעיר נים, בדרום צרפת.

הנה גורלו של סטן הקטן, "הילד המרגל", היוצא עם חבר רודף-בצע למכור עיתונים לפרוסים הצרים על פאריס, מגלה להם סוד התקפה צרפתית של חיל הצבא הלאומי, ובגלותו בלילה, רדוף ייסורי מצפון, את רוע-מעלליו בפני אביו, לוקח האב את הרובה ואת ילקוט-הכדורים ויוצא למלחמה האבודה, אשר ממנה לא שב.

דומה לו הסיפור "הזואף הרע" (זואף – חייל צרפתי קולוניאלי [ואולי הכוונה לחייל בליגיון הזרים?]), המספר על עריקתו של כריסטיאן, החייל האלזאסי הצעיר, אשר לדבריו באלג'יר מכנים אותו בשם "פרוסי", ועל חזרתו אל בית אביו הנפח, ואל שלוש אחיותיו היושבות ליד השולחן וואוכלות בכל פה חסא יפה של צנון בשמנת. (עמ' 38), באיזור הנתון עתה לשליטת הפרוסים.

ומה עושה הנפח הקשיש? הריהו מעביר את "בית-המפח" שלו לידי הבן, ואומר לו: "חייב אתה חמש שנים לארץ צרפת: אני הולך לפרוע את חובך תחתך."
וכך מסתיים הסיפור: "בסידי-בל-אבה, בקסקטין של גדוד הזואפים השלישי, נמצא זה ימים אחדים חייל מתנדב בן חמישים וחמש." (עמ' 43).

וכמוהם אף הסיפורים "האימות", זיכרון ימי המצור, על פגישת אם עם בנה החייל; "נושא-הדגל", על ימי הכניעה; ו"הרקיקים הקטנים" על תקופת "הקומונה הפריאסאית" וימי מלחמת האזרחים שבעקבותיה.

ואילו האירוניה של דודא, ואפשר לומר גם – רוח ההלעגה העצמית שלו, מבוטאות במיטבן בסיפור "מצור ברלין". בעצם ימי המצור על פאריס, לפני כניעתה, נחלה הקולונל הזקן יואב, מחיל הרוכבים של ימי מלכות נאפוליאון הראשון. השבץ אוחז בו. ורק תקוות ניצחון הצרפתים מחזקת את ליבו. נכדתו ורופאו מקימים סביבו עולם של בדייה, עם מפות ומכתבים, כדי לתאר את ניצחונות הצרפתים מדי יום. והסוף, כמובן – ביום בו הסתיים, לפי חשבון הקולונל, מצור ברלין, וצריכה לעבור בפאריס תהלוכת [מצעד] הניצחון, הוא רואה מבעד לחלון תהלוכת אנשי צבא, ומוזר, אין איש מקבל פניהם במדרכות. הרחוב שומם. ואז, בהישמע קול המארש החוגג של שוברט, קורא הקולונל בקול איום:

"לקראת נשק! לקראת נשק! הפרוסים!..."

ונופל מת בתוך ביתו.

אכן, אולי סיפורי אהבת מולדת וגבורה של עם ניגף הינם אנינים יותר מן הללו של העם המנצח. ומי כמונו, היהודים, ידע זאת פעם!

הסיפורים האחרים שבקובץ, שאין המלחמה עניינם, הם "בשלוש מאות אלף פראנק", "בית עומד למכירה", "האפיפיור מת", "רגשות בן-קורא אדום", ו"הראי". אך יפה מכולם הוא הסיפור הקצר "הספר האחרון", המספר על מותו של סופר, שעות אחדות בטרם הובא אליו מן הדפוס ספרו האחרון, וכיצד אל התוגה הנוראה אשר בחדר גדוש הספרים, פורץ איש קטן, חובב-ספרים, הבא אל כל סופר ביום צאת ספרו, כדי לבקש עותק חינם, ויודע הוא לכוון את השעה, ביום השמחה, כי כה גדולה התאוה לספרים בליבו. ציור מופלא הוא הסיפור הזה, תמצית כל התוגה, האירוניה הדקה, אהבת האדם והרחמים הגדולים עליו – שמאפיינים את "סיפורי שני בשבת".

תבנית הספר זהה לזו של "שלושה בסירה אחת" (שהעיר גל של התעניינות ומכתבים מאת קוראים, החפצים לרכוש את הספר בתבניתו המקורית, למען יקראו בו ילדיהם), ואולם אין בתירגומו של בן-אליעזר לספר הזה אותו חן חד-פעמי אשר בתירגומו של א. אפשטיין ל"שלושה בסירה אחת", ועל כן, אם טרם הופיע הקובץ של דודא בשלמותו בעברית בתרגום אחר, עצתי לאחד המו"לים לתרגמו מחדש, אף כי ראוי היה לשמור על העיטורים המקוריים המלווים את הספר, שהופיע בהוצאת "אמנות".

* אלפונס דודא: "סיפורי שני בשבת". תירגם מ. בן-אליעזר. הוצאת "אמנות", פרנקפורט ע"נ מיין, מוסקבה-אודיסה. תרפ"ג, 1923. 102 עמ' בצירוף "לוח המילים שאינן שגורות בלשון, או שאין פירושן מדויק בפי הבריות או שמתודשות לצורך השעה וכאו בהצעה." מהדורה חדשה: תל-אביב תשט"ו, 1955.

אהוד: מתוך היומן המסע לפרובאנס, יום שלישי, 26.9.1995. סנט-רמי – טרסקון – אביניון. בבוקר עוזבים את המלון הנחמד לה סוליי בסן-רמי ונוסעים לאביניון. בדרך עוברים את טרסקון. יום שוק. לוקחים מפה בלשכת התיירות. מוכרת בחנות מספרת לנו שראש העיר היא אישה, שלמדה עברית בישראל, ויש לעיר ברית ערים תאומות עם עיר בישראל שאת שמה אינה זוכרת. מבקרים במצודה היפה ועולים על הגג. האולמות, ששימשו כבית-סוהר, מלאים עדיין חריטות ישנות של אסירים. מראה יפה על נהר הרון. ביציאה מהעיר עוצרים בבית טרטרן מטרסקון, שניבנה בעקבות הסיפור של אלפונס דודה, והוא בית משעשע מאוד, שמעניק מימד עליז לעיר כולה, שניראית בעלת אופי. בשוק שלה עוזי [שטרן] ואני קונים קסקטים, ואני מספר על תחרות הקליעה בקסקטים, שמתוארת בתחילת הספר על טרטרן.

אני כותב בספר האורחים שעל גיבור מקומי דומה לו בעירי פתח-תקווה, אברהם שפירא, אין לצערי בית [כזה], ואילו כאן יש בית אמיתי לגיבור מן הדמיון.

אהוד בן עזר קריאה שנייה

“הצבא מאחורי קוצי-הברזל” לאדווין אריך דווינגר עברית: 1930

פורסם לראשונה במוסף “משא” של עיתון “למרחב” ביום 1.8.1969
לפני 49 שנים

[אהוד: תחילתו של המדור “ספרי דורות קודמים” היתה במדורים “קריאה אפשרית” ו”קריאה שנייה” במוסף “משא” של עיתון “למרחב” בעריכתו של אהרון מגד. כאשר מנחם ברינקר קיבל את עריכת “משא”, הוא ביטל את המדורים האלה ואז עברתי ל”תרבות וספרות” של עיתון “הארץ” בעריכת בנימין תמוז].

סיביר נתנה “השראה” לרבים ממעוניה – אותם מתי-מעט שנשארו בחיים, ופירותיה – רבים: החל ב”רשימות מבית המוות” של דוסטויבסקי וזיכרונותיהם של המהפכנים הרוסיים שהוגלו, וכלה ברשימותיהם של סופרים גולים רוסיים מן השנים האחרונות. ומי יודע כמה ספרים נכתבים עכשיו, וייכתבו בעתיד, על ידי גולים ואסירים בני זמננו.

על שנות גלות בסיביר אפשר לקרוא בסיפורים וברומאנים של א. ראובני, ואילו על מחנות השבויים במלחמת העולם הראשונה יש בידינו בעברית ספר תיעודי מרתק, “בגיהינום של מטה” מאת אביגדור המאירי, עליו כתבתי באחת מרשימותי הקודמות.

באותה הוצאת “מצפה”, ולערך באותה תקופה, הופיע בעברית, בתרגומו של יצחק למדן, ספר זיכרונות של קצין-זוטרי גרמני שנשבה ונפצע, ועשה כמה שנים ארוכות ומרות במחנות השבויים בסיביר. סיפור-חיי מוזכר בהרבה את “דרך-הייסורים” שעשה אביגדור המאירי. אינני יודע אם מחבר הספר – דווינגר – נעשה אחר-כך סופר בזכות עצמו, ומה היתה פרשת חייו. מן הספר שלפנינו, שהוא פרקי יומן – לא ברור אפילו אם יצא דווינגר עצמו חי משנות השבי הארוכות, או שמה נשמר (ונדפס) רק יומנו.

כמנהג ספרים רבים שיצאו לאור בימים ההם, אין בגוף הספר כל הקדמה, ולא ניתנים כל פרטים ביוגרפיים על הסופר נוסף על המסופר בספר עצמו. מנהג פסול זה, רווח, לצערנו, גם היום. דווינגר, כפי שהוא מעיד על עצמו בסיפור קורותיו – הינו בן לאב גרמני ולאם ממוצא רוסי. מפני כך גם שגורה על פיו השפה הרוסית. הספרות הרוסית אינה זרה לו. למרות גילו הצעיר כבר קרא את “רשימות מבית המוות” של דוסטויבסקי, אלא שלא תיאר לעצמו כי בתוך כמה שנים עתיד הוא להיקלע לגיהינום של רעב, קור ומחלות, שלעומתו נראה אפילו בית כלאו של דוסטויבסקי כנווה מסודר.

“הנשמה הרוסית” היא בגדר חלום תעלומה ומציאות אכזרית גם יחד, לזר המתנסה בה מקרוב. מכאן – דוסטויבסקי, טולסטוי, צ’כוב. ומכאן – טיפוס-הבהרות, רעב, גניבות, קור קטלני וחוסר כל תשומת-לב לחיי אדם. מכאן – נפש האיכר הרוסי, או החייל הזקן, שהיא טובה ביסודה, ומכאן – אכזריות טאטארית, מכות שוט ועונשים מסמרי-שיער.

על תהפוכותיו של האופי הרוסי קראתי לאחרונה קטע מאלף, מתוך “מחשבות-פתע” של אברהם טרץ (הוא אנדרי סיניאבסקי) שהתפרסמו בחוברת “קשת” מ”ג.

"השיכרות – הפגם הלאומי שלנו, ולמעלה מכך – הדיכוי שלנו. לא ממחסור ולא מעצב סובא העם הרוסי אלא בשל צורך נצחי במופלא ובמוגזם, סובא כאוות-נפשו, באורח מיסטי, חותר לחלץ את נשמתו משיווי המשקל הארצי ולהחזירה למצב בלתי-גשמי מבורך. הוודקה – מאגיה לבנה של המוזיקה הרוסי. הוא מעדיף אותה בכירור על המאגיה השחורה – המין הנשי. רודף-הנשים, המאהב, לובש צורת זר, גרמני (והוא השד אצל גוגול), צרפתי, יהודי. ואילו אנו, הרוסים, בעד בקבוק מזוקק ניתן כל יפהייה. (סטנקה ראזין).

"בצירוף עם הגניבה (חוסר אמונה איתנה בקשרים ממשיים-חומריים), מבשרת לנו השיכרות חופשיות של הלכה, ומעמידה אותנו בין עמים אחרים במצב חשוד של פותחים. אך התמוטטו 'יסודות הנצח' והמידרג המעמדי והומרו בשיוון רופס, מיד צצה תכונה נפשית זו של האדם הרוסי על-פני השטח. אנו כולנו פושעים עתה (מי מאיתנו אינו חש בנשמתו בגורלו זיוף כלשהו?). דבר זה מעניק לנו יתרון אופי של אי-יציבות, קלות-דעת וחוסר-אחריות. אנו מסוגלים לכייס את אירופה, או להדביק בה כפירה מעניינת, אולם פשוט אין אנו יכולים להקים תרבות. אפשר לצפות אצלנו, כאצל הגנב, כאצל שיכור, לכל דבר אפשרי. בנו קל לרדות, לשלוט באמצעים מינהליים (השיכור אדיש, אינו מסוגל לשלוט בעצמו, נגרר להיכן שמושכים אותו), ובאותה שעה – מה-קשה לשלוט בעם בלתי-יציב זה, מה קשה למנהלים שלנו להתעסק בנו!.." (עמ' 128).

מתוך פרספקטיבה של מלחמת העולם השנייה, קשה כמובן לחוש הזדהות עם קצין-זוטור גרמני, דווינגר, המנהל יומן של שבוי בו מתוארים ניסיונותיו הקשים של איש המערב המחונן, בתוך הפראות האסיאטית. אם רוצה הקורא ואם לא, מרחפת מול עיניו בקריאתו בספר ההשוואה הבלתי-נמנעת למחנות הריכוז ומחנות ההשמדה שהופיעו בתוך פחות משלושים שנה לאחר המאורעות המסופרים כאן. אולי דווקא העומס הרגשי הזה צריך לשמש מבחן לקורא, ולספר – באיזו מידה יש בדברי אמת משום זעקה אנושית ש"עוברת" אלינו, גם אם מהלך ההיסטוריה שינה את הערכתנו ויכולתנו להזדהות עם המספר. גורלם של סיניאבסקי ודניאל נוגע היום לליבנו, אך מסיבות מובנות רחוקים אנו מלרחם על שבויי גרמניה בשתי מלחמות עולם, שעברו אותו גיהנום סיבירי.

דווינגר מתאר תהליך התבהמות של אנשי תרבות, של חיילים בעלי מסורת נוקשה של כבוד ומשמעת – בתוך צריפי מחנות השבויים החפורים בקרקע ומכוסים שלג. אפילו את המתים לא ניתן לקבור משך כל החורף, אלא מוציאים אותם לקפוא במחסן, ורק עם בוא האביב, קוברים אלה שנישארם בחיים – לאחר טיפוס הבהרות – את אלפי חבריהם ההולכים ומפשירים.

לא פחות מתיאורי זוועות המחלה והרעב – מחרידים הם תיאורי השקיעה האנושית. הקצינים שקועים במשחקי כבוד סהרוריים (על תופעה זאת מספר בהומור רב גם המאירי בספרו). כל עלבון – עילה לדו-קרב. כל שיכחה במתן כבוד – משפט. אלא שבשבי אין אפשרות להוציא דברים אלו לפועל – ומפני כך מנהלים הכול פנקסאות לקראת יום שיחרורם, עד שדומה כי יום השיחרור יעשה ליום סידור חשבונות ממנו יוותרו בחיים רק מעטים.

גרועה מכך – השקיעה בסטיות מיניות, ההומוסקסואליות פושטת והולכת בקרב חיילים פשוטים וקצינים גם יחד, החברויות בין גברים, שהן כה חשובות למען החזקת-מעמד בתנאי שבי – עומדות בסכנה נוראה של גלישה ל"אהבה". ותיאוריו של דווינגר על הרגעים בהם כמעט שלא עמד בניסיון – הם תיאורים חזקים.

תופעה נוספת היא האוננות, ההופכת למין מקלט של חלום, ואשר עקב תנאי המגורים הצפופים להחריד – נעשית ללא בוש, ובתכיפות מדהימה. דווינגר עצמו הינו נער כמעט, טרם ידע אישה. בכמה מקרים מצליחים השבויים להבריח פרוצות למחנה. והוא נלחם עם עצמו, ולבסוף יותר משמכריעים אותו מעצוריו המוסריים מכריע הפחד מפני העגבת האסיאטית, שהיא זן קטלני במיוחד של המחלה הנוראה.

אף דווינגר, כהמאירי, מעדיף את חברת פקודיו מבין החיילים הפשוטים, למרות תנאיהם הגרועים בשבי – על פני חברת הקצינים היהירה והמנופחת. וגם הוא נותר, בסוף הספר, יחידי בחיים מבין כל חבריו שעימם החל את דרך תלאותיו בשבי.

מגילת ייסוריו אינה יצירה ספרותית גדולה, אך יש בה עניין, ומאוד הייתי סקרן לדעת כיצד התקבלה על דעת בני תקופתו.

* אדווין אריך דווינגר: "הצבא מאחרי קוצי הברזל". יומן סיבירי. תירגם מגרמנית: יצחק למדן.
הוצאת ספרים "מצפה" בע"מ, ת"א, תר"ץ 1930. כרך א' עמ' 129 עמ' ב' 178 עמ'. בתוספת
הקדשה: "לשם ד"ר אלזה ברנדשטרם."

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"ידידי"

לאיסדורה דונקן

עברית: 1929

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 6.10.1972
לפני 46 שנים

"ובימים ההם הנהגתי את בגד הרחצה אשר הספיק מאז לקבל את הסכמת הרבים. וזו צורת הבגד: טוניקה תכולה-בהירה, קרפ-דה-שיין דק עם גלאי גדול ורצועות דקות על הכתפיים, שמלה גבוה משהו מהברכיים ורגליים ערומות. הרי תשערו בוודאי את הסנסאציה אשר עוררתי, אם תזכרו כי הגבירות היו נוהגות בימים ההם להתרחץ מלובשות מכף רגל ועד ראש בכגד שחור, שמלות ארוכות למטה מהברכיים, גרביים שחורים וסנדלי רחצה שחורים. הארצהרצוג פרדיננד התהלך על פני גשר הרחצה, התבונן בי במשקפת ולחש בקול רם:
— מה נפלאה היא דונקן, נפלאה באביב זה.

כעבור זמן-מה, כשרקדתי בווינה ב'קארלתיאטר', היה הארצהרצוג מופיע בכל ערב בתא של כבוד מוקף אופיצרים ושלישים יפים. ומעצמו מובן, שהאנשים התלחשו. ואולם התעניינותו של הארצהרצוג היתה אסתטית בלבד. התעניינות באמן. הוא, כנראה, היה משתמט בכלל מחברת נשים והיה מוצא סיפוק גמור בחברת האופיצרים הצעירים והיפים המקיפים אותו. לימים הרגשתי בצערו של פרדיננד כשנודע לי, כי חצר המלכות האוסטרית החליטה לכלוא אותו בארמון הקודר שבזאצלבורג. ייתכן, כי נבדל במשהו מאחרים, אולם, היש אנשים סימפאטיים שאינם יוצאים דופן? " (עמ' צ"ד).

קטע זה אופייני לספר זיכרונותיה של הרקדנית האמריקאית איסדורה דונקן (1878-1927), שפירסמה שני ספרים: "אמנות הריקוד" ו"חיי" (וידוי) בשנים 1926-1927. היא היתה ממחדשי הריקוד בתקופתנו, התעניינה במיוחד באמנות היוונית (יותר מכל אהבה להתהלך לבושה בטוגה יוונית, נעולה בסנדלים ורגליה חשופות!) והורתה לתלמידיה את ריקוד הטבע החופשי, הנובע מן הלב ומוצא ביטויו בתנועת הגוף.

היא נולדה בסאן-פראנציסקו למשפחה בת ארבעה ילדים, אשר אביה נטשה. קיבלה חינוך פוריטאני אשר הטביע חותמו בכל חייה. מילדותה החלה רוקדת והיתה הרוח החיה במשפחה, ובגיל צעיר סחפה אחריה את אימה, ואחר-כך גם את שני אחיה ואת אחותה, לשיקאגו ולניו-יורק, בנסותה לפלס לעצמה דרך כרקדנית בעלת סגנון עצמאי ואסכולה משלה.

היא רקדה בפני עשירי אמריקה, ואחר-כך בפני אצולת היחש והאמנות של בירות אירופה: לונדון, פאריס, וינה, בודאפשט וברלין. ואולם, "אמריקה היא אשר עיצבה את דמותי, כדמות רוב הנוער שלה, ועשאתני פוריטאנית, מיסטית ושואפת לגבורה יותר מאשר לחושיות." (עמ' ע'). אפילו וולט ויטמן, שיצירותיו היו מן האסורות בשעתן, ואשר הטיף פעמים רבות לתענוגות הבשר, הוא בעיניה פוריטאני.

מה הסיבה לפוריטאניות האמריקאית? — אולי צילו של אברהם לינקולן, המרחף עדיין על בני-עמו. אולי שיטת החינוך שמצמצמת את החושיות כמעט עד כדי ביטולה המוחלט. אך האמריקאית

אינו משולל חושים לגמרי. "אדרבא, האנגלו-סאקסים, ובכלל זה האמריקאים עם מעט תערוכת של דם קלטי, המומים ברגע המכריע יותר מהאיטלקים, חושניים יותר מהצרפתיים, מסוגלים למותרות שאין להם שחר יותר מהרוסים. אך ההרגל של כיבוש היצר עוד מימי הילדות חבש אותו בין חומות ברזל המכוסות קרח, וכל זה מתפרץ אצלו רק בשעה שאיזה מאורע בלתי מצוי בחייו בוקע את הקליפה האטומה הזאת. כמו כן אפשר לומר, כי האנגלו-סאקסי והקלטי הם האהבנים בעלי התאוה ביותר. ידעתי סובייקטים, שהיו הולכים לישון כשהם מלובשים שני זוגות של פיג'מות, אחת של משי כדי לחוש נעימות, ואחת של צמר לשם חמימות, בידם עיתון 'טיימס' ובפיהם מקטרת, ופתאום הם נהפכים לסאטירים העולים על כל הסאטירים היווניים ומתלהטים במין תאוה של געש, העלולה להטיל על האיטלקי אימה במשך שבוע ימים!" (עמ' ע"א).

ניסיונותיה הארוטיים של הגברת איסדורה נשארים אפלטוניים. ניסיונה הראשון להיפטר מבתוליה מסתיים בכישלון. הסופר הצרפתי אנדרה בונייה בורח ממנה, כשהוא קורא בהתרגשות: "הה, למה לא הגדת לי? הרי עוד מעט ועשיתי מעשה פשע, לא! עליך להישאר תמימה, התלבשי, התלבשי מהר!" (עמ' ס"ו).

הניסיון השני הוא עם אוגוסט רודן. היא באה לבקרו ורוקדת לפניו (היא רקדה לפני כל אנשי הספרות והאמנות שהכירה, שוחחה עימם שיחות עמוקות על האמנות היוונית ועל קאנט, שופנהאואר וניטשה). רודן התבונן בה, נטל רגב חומר והחל ממעכו בידיו ונושם בחוזקה.

"חום שפע ממנו, כמתוך כבשן לוהט. במשך דקות מיספר עיצב שד אישה שנראתה כמרטטת בין אצבעותיו... אחר-כך התחלתי להרצות לפניו את תורת על הריקוד החדש, אך ראיתי כי אין הוא מקשיב. הוא נעץ בי מבט לוהט מתחת לריסיו המושפלים וניגש אליי, ארשת פניו היתה כבשעת גישתו אל יצירותיו. הוא התחיל מלטף את כתפיי ומחליק בידיו על צווארי, שדיי, שוקיי ורגליי החשופות. הוא החל ממעך את כל גופי כשהם שהוא ממעך את החומר, וצורבני באש עד כי נמוגותי כמעט. חפץ אחד תקפני – למסור לו את כל יישותי, ולולי חינוכי המוזר, כי עתה עשיתי כן, אך אני חמקתי, לבשתי את שמלתי על הגלימה והוא נדהם. מה צר לי! לעיתים קרובות הצטערתי אחר-כך שטעויותיי הילדותיות הפריעוני למסור את ילדותי לאל הגדול, לפאן, לרודן האדיר. אין ספק כי גם האמנות וגם כל חיי היו מתעשרים על-ידי כך." (עמ' ע"ט-פ").

סוף-סוף בבודאפשט, בחברת אנשים חושניים נטולי כל דאגה, מוסיקה צוענית, גולאש הונגארי וינות הונגאריה החריפים, מתעוררת בה ההכרה, כי גופה אינו רק כלי-נגינה המביע את ההארמוניה הקדושה של המוסיקה.

"שדיי הקטנים החלו גומלים והביאוני לידי מבוכה בתחושות נעימות, מוזרות. שוקיי שהיו דומים לא כבר לשוקי ילד, החלו מתעגלים. כל יישותי נתמלאה תשוקה אחת כבירה, מסערת, עקשנית – אשר היתה ברורה מאוד." (עמ' פ"ז).

ממצוקתה גואל אותה, על כוס יין טוקאי, שחקן הונגארי צעיר בעל קווי-פנים אלוהיים אשר משחק בתפקיד רומיאו. איסדורה נמשכת אליו בנפשה ובגופה ומזניחה אפילו את ריקודה, למענו. ואולם החלום הקצר מסתיים כשמתחיל רומיאו לשחק במחזה חדש בתפקיד מארקוס אנטוניוס. איסדורה נחלית משברון-לב, ובהחלמה מסדר לה אמרגנה הנאמן אלכסנדר גרוס הופעות בברלין. מברלין היא נוסעת עם בני משפחתה, אימה ואחיה ואחיותיה, להשתקע ביוון, לגלות את האמנות היוונית העתיקה ולחיות כיוונים הקדמונים.

הם מתחילים לבנות ארמון בראש אחד ההרים הקירחים, ובלילות היא מרקדת בתיאטרון של דיאוניסוס ומנסה להחיות את המקהלה היוונית ואת המחולות הטראגיים. כשאוזל כספה, היא יוצאת עם מקהלה של עשרה ילדים יווניים למסע-הופעות בבירות אירופה. ואולם הילדים עושים לה צרות צרורות. הם דורשים תמיד לחם שחור, זיתים ובצל חי. ואם לא נמצאים להם המטעמים האלה, הם מתרחצים וזורקים את הביפשטייקים בפני המלצרים או מתנפלים עליהם בסכינים.

בברלין היא יוצאת עימם, מקושטים בתלבושת יוונית עתיקה ובסנדלים, לטייל בגן-החיות בדרך מזדמנת להם המלכה, רכובה על סוס, ומרוב רוגז ותדהמה למראה התהלכה צונחת המלכה מעל הסוס הפרוסי האציל, שלא ראה מעודו משהו דומה לזה ומרוב פחד נרתע הצידה.

לאחר שילדי יוון מתחילים לקפוץ בלילות דרך החלונות ולהתרועע בבת-מרזח עם בני עמם החשודים ביותר, משלחת אותם איסדורה לביתם.

היא נוסעת למוסקבה, שם פוגשת את גדולי הבאלט הרוסי. היא מעריכה את כישרונם ועבודתם, אך מתנגדת לסגנונם. קודם-לכן היא מבלה תקופה בבאיירוט עם גברת קוזימא, אשתו

של ריכארד ואגנר, ומנהלת שני רומאנים אפלטוניים עם הסופר טודה ועם הפילוסוף ארנסט הקל. היא עורכת מסיבה לכבוד הקל ורוקדת לכבודו והוא מסביר את ריקודה, למד גזירה שווה בין הריקוד ובין חוקי הטבע המוצקים, ואומר כי הם ביטוי המוניזם אשר מקורם אחד והם מתפתחים בכיוון אחד.

במוסקבה היא מתאהבת אהבה חושנית בסטאניסלאבסקי, בדמותו האצילה והיפה, ברוחו הכבירה, בכתפיו הרחבות ובשערותיו המכסיפות בצדעים.

"כשסטאניסלאבסקי התכוון לצאת מחדרי, פרשתי את ידי וחיבקתיו בעורפו החזק, משכתיו אליי ונצמדתי אל שפתיו. הוא השיב לי בנשיקה קלה וענוגה. אולם על פניו ריחפה תמיהה, עיניו שוטטו על פני החדר כמו ביקשו עזרה ומפלט. לא ידעתי את נפשי ולא נתתי לו לשאוף רוח ולהתנער ממבוכתו, וכעבור רגעים מיספר שלחתי זרועותיי לחבקו שנית. כליותיו יסרוהו, כנראה, כי הוא נסוג אחור והצטחק בתימהון: 'לא ייתכן! ומה יהיה גורלו של הילד?'... נתאמצתי להבין פשר דבריו: 'איזה ילד?' – שאלתי.

'כלומר, הילד שלנו. מה נעשה בו? התביני, הרי זהו אסון!' – הוסיף סטאניסלאבסקי לאט – 'לעולם לא אסכים כי בני יקבל חינוך אי-שם בארץ נוכרייה, ומצב משפחתי לא מרשה לי כעת, ומוצא אחר אין'... " (עמ' קמ"ב).

* איסדורה דונקן: "וידוי". תרגום א. שלונסקי. הוצאת "כתובים", תל-אביב, תרפ"ט, 1929. קמ"ד עמ' (ואולי יותר, דומני שהקונטרס האחרון חסר בעותק שבידי).

*

ד"ר אירן עינת מעירה לי כי ה"וידוי" של איסדורה דונקן ("תרבות וספרות" 6.10.72) הוא רק חלק ראשון מן הספר המקורי. ועם זאת יש רגליים לסברה כי הוידוי כלל לא נתחבר בידי איסדורה דונקן אלא חובר ונערך על-ידי מו"ל אמריקאי זריז לאחר מותה, מתוך גישה סנסאציונית, לפי רשימות שלה.

אגב, תרגומו של שלונסקי מעניק אפילו ל"סנסאציה" זו כמין ניחוח לשוני של קלאסיקה. ("הארץ", 27.10.1972)

*

נראה שחייה של איסדורה דונקן מענינים יותר מהרבה ספרים אחרים שאותם אני מביא במדור, וראייה לכך מיספר התגובות. כותבת לי הגברת חוה זהבי מתל-אביב:

"ברשימתך ב'הארץ' מיום ה-6.10.72 על יומנה של איסדורה דונקן, הינך מזכיר, על-פי המקור, את האינטרמצו שלה בבודאפשט, עם השחקן היפהפה, ששיחק באותו זמן את רומיאו בתיאטרון הלאומי.

"אולי יש בכך עניין, שאותו רומיאו צעיר היה השחקן היהודי הנודע אוסקר ברגי (אחיו הבכור של אבי ז"ל, אינז' בנימין ברגי, ראש ההסתדרות הציונית והמשרד הארץ-ישראלי במשך שנים רבות בהונגריה בשעתו). אוסקר ברגי היה משחקני להקת ריינהרדט בברלין, ומהשחקנים האהובים על קהל התיאטרון בווינה (קארלסתיאטר, תיאטר אן דר יוזפשטאדט), לשם הוא עבר בימי 'הטרור הלבן' בהונגריה, בשנת 1919.

"בווינה הופיע בתוכנית אמנותית גם בסדרת הרצאות של פרופ' וייצמן לטובת התנועה הלאומית היהודית, יחד עם רבה הראשי של וינה, הרב ד"ר חיות. אחרי מלחמת-העולם השנייה עזב אוסקר ברגי את אירופה והשתקע בארה"ב, שם הוזמן לכמה וכמה תפקידים בסרטי קולנוע. הוא נפטר בלוס-אנג'לס, לפני שנים אחדות [1965]. זה אמנם נשמע פיוטי מאוד, ש'רומיאו' נהפך למרקוס אנטוניוס' בעקבות תפקידו החדש בתיאטרון, אבל הסיבה האמיתית לפרידתם היתה, ששניהם סירבו לוותר על הקאריירה שלהם באמנותם, ולא מצאו פתרון משביע-רצון לשיתופם ההדדי, כנראה."

("הארץ", 3.11.1972)

פרטים על השחקן אוסקר ברגי מתוך ויקיפדיה. שם מופיעים גם תמונתו ופרטים נוספים.

Oscar Beregi (born Beregi Oszkár, 24 January 1876 – 18 October 1965) was a Hungarian actor who appeared primarily in German films. He appeared in 27 films between 1916 and 1953. He is remembered for his performance as Dr. Baum in *Das Testament des Dr. Mabuse*. He was born in Budapest, Hungary, and was the father of actor Oscar Beregi Jr.

אהוד בן עזר

“הקוביוסטוס” לדוסטוייבסקי עברית: 1970

פורסם לראשונה במוסף “תרבות וספרות” של עיתון “הארץ” ביום 26.4.1970
לפני 48 שנים

הופעת ספר של דוסטוייבסקי, המתורגם לראשונה, והיטב, לשפה העברית, הינו בגדר חג לקורא. מחכות עוד לתרגום “רשימות מן המחותרת” שלו, וכן מצפה להוצאה-מחדש הרומאן “שדים”, בתרגומו הנפלא של ש. הרברג. ספר זה, אולי החשוב שבכתבי דוסטוייבסקי, דומני שלא נדפס במהדורה חדשה שלו מאז הופיע בהוצאת “מצפה” בשנת תר”ץ [1930]. את “הקוביוסטוס” חיבר דוסטוייבסקי בהיותו כבן ארבעים וחמש. בתקופה היא פירסם כרומן-בהמשכים, בכתב-עת, את “החטא עונשו”.

“האידיוט”, “שדים”, ו”האחים קאראמזוב” טרם נכתבו. לפי המסופר כתב דוסטוייבסקי את יצירתו זו מתוך לחץ של חובות כספיים. עבודת-פרך ספרותית רבצה עליו. היה מקבל שכר-סופרים מראש עבור ספר שזה אך התחיל בו, וכפוי היה, עקב המועד שנקבע, לעבוד עבודה קדחתנית.

נוספה על כך הלהיטות של דוסטוייבסקי למשחקי-מזל. ב-1865 התחיל לשחק ברולטה בוויסבאדן, ותשוקת המשחק השתלטה עליו. שנה לאחר מכן כתב את “הקוביוסטוס”, וכעבור שנה, ולאחר הרס נישואיו הראשונים ואכזבות נוספות, נשא לאישה כתבנית צעירה בשם אנה סניטקיין, אשר אותה שכר כדי שיספיק להשלים למועד את כתיבת ספרו. הם חיו שנים אחדות באירופה, שנים שעמדו בצל להיטותו של דוסטוייבסקי למשחקי-מזל.

ב”קוביוסטוס” מנסה דוסטוייבסקי טכניקה של סיפור, שבה הגיע להישג מפליא ב”שדים”: דמות-מספר בגוף ראשון הלוקח חלק בעלילה ואשר באמצעותו מסופרת מרבית העלילה. ב”שדים” תפקידו של המספר צדדי, ודווקא משום כך מפליא כיצד הצליח דוסטוייבסקי למסור באמצעותו את עולמן הפנימי של כל דמויות הרומאן האחרות. הקוביוסטוס אלכסיי איוואנוביץ לוקח חלק מרכזי בעלילת הספר, ובעצם הוא גיבור הספר, שלא כאנטון לברנטייביץ ג-ב ב”שדים”, הנשאר עד לסוף דמות צדדית. אופייני לשניהם כי שמם מופיע נדירות, פעם או פעמיים בספר ולרוב לאחר פרקים רבים שבהם התוודענו אליהם מבלי לדעת את שמם.

אלכסיי משמש במשרת “אוצ’יטל”, מורה ביתי, אצל גנרל רוסי עובר-בטל, הנמצא עם משפחתו בעיר מרפא ומשחקי-מזל הקרוייה בספר בשם רולטנבורג. החברה היא קוסמופוליטית. צרפתים, אנגלים וגרמנים. אלכסיי מאוהב בפולינה, בתו החורגת של הגנרל, אהבה מיואשת וקודרת, מתוך עבדות נרצעת. תשוקתו לה ותאוותו לרוליטה, הם שני הדחפים העזים של אישיותו, המניעים את עלילת הספר כולו.

בחלקו הראשון של הספר ממלא שיעבודו של אלכסיי לפולינה את כל הווייתו, ואילו תאוותו להימורים עדיין נסתרת. בואה של “בובולינה”, סבתא, אשר למותה מצפים הכול, כדי לזכות בירושתה, מחולל מיפנה בחייו של אלכסיי. הוא מלווה את סבתא הנכה לקאזינו ומשחק למענה. בתחילה הם זוכים בסכום עצום. ואך עוד באותו יום הם מתחילים להפסיד. למחרת נשארת סבתא נקייה ממרבית רכושה, לרוב תדהמתם של הגנרל וכל הטיפוסים הסובבים אותו, תלויים בו, ומתכוונים לנצל אותו.

ביקורה של סבתא מעניק לרומאן כמה ממעמדיו הנחרתים בזיכרון הקורא. דוסטוייבסקי הוא אמן שליפת הדמות המוזרה והמפתיעה, באמצעותו של רומאן. הוא שייך עדיין לדור המספרים

המבטיח גם שעשועים לקורא, ואינו סומך על כך שכאשר יפנה הקורא מן הספר ברציני יספקו לו את בידורו הקולנועי, הרדיו או הטלוויזיה.

הסתבכותה של פולינה בעסקי-אהבים וחובות דוחפת את אלכסי, שעד כה לא ניסה כוחו ברוֹלטה, להתחיל לשחק. כמוהו כסבתא, הוא זוכה בסיבוב הראשון, אך פולינה דוחה את כספו ואהבתו גם יחד. כל שנשאר לו עתה הוא הרולטה. לאחר שהוא מבזבז את כספו במסע תענוגות מזוכיסטי בפריס, הוא חוזר לתאוות הרולטה. ומעתה אין הוא יודע עוד מנוחה לעולם. נעשה אדם נידח ואבוד. רעב וחסר כל הוא ישקיע במשחק גם את הגולדן האחרון שיקבל כנדבה, משום ש"הנה מה ערך יש לפעמים לגולדן אחרון! ומה היה, אילו נפלתי ברוחי אז, ולא הייתי מעז להכריע?.. מחר, מחר יסתיים הכול." (סיום הספר).

למשחק ברולטה חוקיות משלו. חוקיות פסיכולוגית. האדם המאמין בניצחונו – זוכה, מי שזקוק לכסף לשם מטרה פאנטאסטית, ובטוח שיזכה וצריך לזכות, זוכה. מי שעדיין ב"בתוליו" ולא הניח לרולטה לסחרר את דעתו, מי שתמים עדיין – זוכה.

אך הגלגל מתהפך עד מהרה. מי שנעשה להוט, והוא מסוחרר מן הרולטה ומן הממון, מי שנסחף אחר הרולטה, נכנע לחוקיות שלה, ומאבד את עמידתו העצמית – מפסיד. ואין אחד שעומד בפני קסמי הרולטה, ושעצמיותו אינה משתעבדת לה כליל.

התאוות-שבאופנה של תקופתנו הן בתחום הארוטיקה לכל אופניה, האלימות, ולאחרונה גם הסמים. אחת מתאוותיה הגדולות של המאה התשע-עשרה, הממון, שוב אינה באופנה כיום. לפחות לא בספרות. תאוות הענקית של באלזאק לממון, המפרנסת את גיבוריו, תאוות ההימורים של דוסטוייסקי, אינן כיום "נושא" לספרות. גם התאוה לשלטון כאילו נעלמה, אולי משום שמטבעות הזהב וכוח השלטון שוב אינם בהישג יד של תאוות היחיד, אלא נעשו חלק ממערכת חברתית סבוכה מאוד וחסרת פרצוף, בה השלטון, ממש כשטרות הנייר, כובלים את האדם בסוהר של ניירות מודפסים. ניירות סתמיים הקובעים את גורל חייו. האלימות, הארוטיקה והסמים מוחשיים יותר. ולכאורה יש בהם תקווה לחיים אינטנסיביים יותר, והם באים לחפות, לתקופה קצרה, על חוסר התקווה שבחיים היום-יומיים.

* פ. מ. דוסטוייבסקי: "הקוביוסטוס". מרשימותיו של איש צעיר. רומן. תורגם מרוסית בידי מ. ז. ולפובסקי. עם עובד. ספרייה לעם. 1970. 163 עמ'.

שמאי גולן

האנטישמיות של דוסטוייבסקי

מתוך ספרו של שמאי גולן "מסעותיי עם ספרים"
בהוצאת 'אסטרולוג' 2005

א.

מבקרי הספרות, בבואם לדון ביצירותיו של דוסטוייבסקי ובגיבוריהן, מתעלמים מעיצוב דמותו הסוציאלית והאידיאולוגית של היהודי. ואכן, המבקר האסתטיקן כותב, בדרך כלל, על הדרך בה עיצב הסופר את דמויותיו, מאיר את עיני הקוראים באשר להסתברות הפסיכולוגית בהתנהגותן של הדמויות, מפרש את המצבים בהם הן נתונות, ובאיזו מידה הן משכנעות ומשפיעות על הקורא. המבקרים מהללים את גאוניותו של הסופר, את כישורו הספרותי, וכמובן צודקים במסקנותיהם לגבי סופר זה. ואולם, בדיוננו על יחסו של דוסטוייבסקי ליהודים, עלינו להתעלם מיכולתו האמנותית המופלאה, ולהתרכז בתיאורו את היהודי, ובמטען האידיאולוגי שהוא נושא או מייצג.

מבין גיבורי יצירותיו היהודיים של דוסטוייבסקי בולטת במיוחד דמותו של איסאי פומיץ' בומשטיין, לה מקדיש הסופר מקום רב בספרו האוטוביוגרפי "רשימות מבית-המוות". אחרי עיון מדוקדק ביצירותיו האחרות של דוסטוייבסקי, ובעיקר במאמריו הפובליציסטיים בנושא היהודים והיהדות, יכולים אנו לקבוע בוודאות, כי בומשטיין אינו דמות ספרותית מקרית, אלא יהודי המייצג בתכונותיו את כלל היהודים כפי שהם משתקפים בעיני המחבר. וכשנתבונן מקרוב באותה דמות ניווכח, כי המילה בה מרבה דוסטוייבסקי להשתמש לאיפיונו היא "מצחיק" (סמיישנוי), כפי שביצירותיו האחרות הוא מרבה להשתמש במילה "זיד" ובנגזרים ממנה, ככינוי גנאי ליהודי, ולא במילה הנייטרלית "יבריי". בומשטיין תמיד מעורר צחוק: "אפילו כיום אינני יכול להיזכר בו ללא צחוק", "אדם מצחיק", הייתה בו "תמימות מצחיקה", מניח על מצחו "קרן מצחיקה" (הכוונה, כמובן, לתפילין). כלומר, עצם קיומו והווייתו של היהודי, אף מבלי להתייחס למעשיו, מעוררים במספר גיחוך הגובל בתיעוב. ואילו תיאור אופיו המושחת והמבחיל של היהודי באים לביטוי במעשיו ובהתנהגותו של בומשטיין, הדומים לאלו של כלל-היהודים, בעיני האנטישמים. תכונת הסוחר הערמומי והחמדן שבו, מתגלה מייד עם הגיעו לבית הסוהר.

"הוא נכנס ובידיו שק החפצים שלו, ישב על קרשי מיטתו, שילב את רגליו תחתיו ולא העז לשאת את עינו. האסירים הקיפו אותו והתחילו צוחקים עליו. פתאום התקרב אליו אסיר אחד שחבילת סמרטוטים בידיו, ואמר לו: 'נו חבר, אני מחכה לך כבר שש שנים, הנה, הבט, כמה תיתן?' ומיד התחיל מתיר לפניו את צרור הבלויים. איסאי פומיץ', אשר תחילה פחד לשאת את עינו, בראותו לפניו את הסמרטוטים התעורר, ובזריזות התחיל להעביר את אצבעותיו בכגדים ואפילו בחן אותם מול האור. 'רובל כסף לא אתן לך, אבל שבע קופייקות אתן'. אלה היו דבריו הראשונים של איסאי פומיץ'".

מראהו החיצוני של היהודי דוחה אף הוא, ובדומה למראהו אף תכונותיו: "נמוך וחלוש, ערום ויחד עם זאת טיפש. היה אכזר וגאווה וגם טיפש גדול, כולו טבל בקמטים". והמחבר אף מסכם: היו בו "טיפשות, ערמומיות, אכזריות, טוב-לב, פחדנות, גאוותנות וחוצפה". טיפשותו ניכרה בו, לדעת המספר, מפני שהחזיק בכיסו נוסחה לתרופת פלא אשר תרפא את פצעיו מן המלקות שספג בבית הסוהר, כדי שיוכל לשאת אישה, כפי שקיווה למרות גילו המופלג – ישישים שנותיו. ערמומיותו התבטאה במקצועו שבחר לעצמו – צורפות, על ידי כך נפטר מעבודות קשות, ואילו אכזריותו באה לביטוי במשא ומתן הנוקשה שניהל עם האסירים הן כסוחר ממולח, הן כמלווה בריבית, וכמנהל בית-משכונות.

המספר מלמד זכות על האסירים שלא שנאו את בומשטיין ו"רק" היו מתגרים בו, "אך לא מתוך רוגז, אלא סתם לשם משחק, בדיוק כשם שמשחקים עם כלב, תוכי, עם חיות מאולפות, וכיו"ב". המספר מציין, שהיהודי היה אמנם מגיב על ההתגריות, אך לא ברוגז, אלא במתינות, בנסותו להפיק תועלת כספית אף מן ההתגריות: "הי יהודון, אהרוג אותך! ספחת ארורה! יהודי

מצורע! כך היו מכנים אותו. ואילו הוא: 'יהא כך', משיב איסאי פומיץ', 'מצורע אבל עשיר, כסף הלא לי יש'. 'מכרת את ישו! יגלו אותך למרחקים'. 'ומה שם, יש אלוהים?' שואל היהודי. 'יש יש'. 'אם כן לא איכפת לי, ובלבד שיהיו שם אלוהים וכסף'."

לכאורה יכולים לטעון, כי בכוונתו של הסופר להבליט את תכונתו החיובית של היהודי: הבלגה – לא להשיב למחרפים, תכונה אשר סייעה לעם היהודי לשרוד במשך אלפיים שנות גלות. ואולם, אין ספק שתיאורו של דוסטויבסקי את היהודי מביא בלב הקורא סלידה כלפי מינהגיו היום-יומיים ותפילותיו: "בערב של כל שבת, בליל שישי, היו באים למחנה שלנו לראות איך יעשה איסאי פומיץ' שלנו את שבתו. ברצינות ובקפדנות היה מכסה את שולחנו הזעיר, פותח את ספרו, מדליק שני נרות, וכשהוא ממלמל מילים קדושות היה מתעטף בטליתו".

להלן מתאר דוסטויבסקי כיצד היה בומשטיין כורך את רצועות התפילין על ידיו ועל מצחו (בליל שבת!) ומתחיל להתפלל: "קרא את התפילה בזמרה, צעק, ירק, הסתובב, עשה תנועות פראיות ומצחיקות. לפתע היה מכסה את ראשו בידיו ומתחיל לילל, ופתאום מפסיק יללותו ופורץ בצחוק – – – איסאי פומיץ' אהב מאוד את המעבר הזה מן הכבי אל הצחוק וראה בכך מעשה מיוחד וערמומי".

בתיאור זה מגלה המחבר בורות בהווי הדתי היהודי, שהרי אין יהודי מניח תפילין בליל שבת ואינו מתעטף בטלית. יתר על כן, התפילה מצטיירת בעיני דוסטויבסקי כמעשה ערמומי ומתוחכם שכל כוונתו להערים על הסובבים אותו ועל אלוהיו. וכשבומשטיין מתפלל נשמעת מפיו אותה נעימה ש"שרו שש מאות אלף היהודים מקטון ועד גדול בחצותם את הים השחור" (!!). וכך, בתארו את היהודי נוטל לעצמו הסופר חירות לסלף את המינהגים, את ההיסטוריה, לכתוב דברים חסרי אמינות ובלתי עקביים, ובלבד שיהיו מצחיקים: פעם מתואר מומו הפיזי של בומשטיין כאדם שאינו יכול לבטא את האות "ז" ובמקומה אומר "ז" (הוא אומר 'זניטסיה', כלומר, לשאת אישה, במקום 'זניטסיה'), ואילו במקום אחר מומו הפוך והוא אינו יכול לבטא את האות "ז" (ולכן אומר 'ריזו' במקום 'ריזו', כלומר טלית).

ואמנם, ליאוניד גרוסמן, בספרו "וידויו של יהודי אחד", כותב שלסופר הרוסי קרה כמו בבלעם: אף דוסטויבסקי ביקש להציג את היהודי באור שלילי ומגוחך, אך הקורא מתרשם דווקא מכוח החיים הרב האצור בבומשטיין הזקן והחולה, שנגזר עליו להיות מושלך, על לא עוול בכפו, לכלא הנורא בסיביר, המלא בשונאי-יהודים. אך למרות הכול נשאר היהודי נאמן לדתו, ולא עוד אלא אף מעז לעבור על תקנות בית-הסוהר על ידי כך שאינו מצדיע לקצין הנכנס אליו בשעת תפילה. ואף-על-פי-כן אין עדותו של גרוסמן יכולה לחפות על העובדה, שאכן, היהודי ב"רשימות מבית המוות" מצטייר בדיוק כפי שהמחבר ביקש להציגו: עלוב-נפש, מגוחך, פחדן ונוכל.

עשר שנים מאוחר יותר, בשנת 1871 יוצא לאור ספרו הנודע "שדים", ובו מתואר היהודי ליאמשין בעל תכונות דומות מאוד לאלו של בומשטיין, ואף עולה עליו בתכונותיו השליליות: הוא פחדן, חנפן, מתאכזר כלפי החלשים ממנו, מלווה בריבית, מלשין, ואף מחלל האיקונין של אם-האלוהים. אף ב"החטא ועונשו" (1866, ספר חמישי) מופיעה דמות של יהודי גנב, ואילו ב"האחים קרמזוב" (1880) נרמז, שאכן עלילות הדם כנגד היהודים יש בהן אמת: כאשר אליושה נשאל על ידי בת-שיחתו, האומנם שוחטים היהודים ילדים נוצרים לקראת חג הפסח, משתמט הנזיר מלהשיב, בבחינת שתיקה כהודאה. והלא אליושה הוא הדמות המרכזית החיובית המסמלת את הנפש הרוסית הטהורה, ושתיקתה רועמת.

כך נוכחים אנו לדעת, כי ביצירתו הספרותית, כאשר דוסטויבסקי מעצב דמות של יהודי, יוצאת היא מתחת לעטו פגומה מבחינה מוסרית, ודומני אף אינה משכנעת מבחינה אמנותית.

ב.

ביצירתו הפובליציסטית מביע דוסטויבסקי את השקפותיו על היהודים והיהדות ביתר בהירות וללא כחל ושרק. מאז שובו ממסעו השני למערב אירופה בשנת 1871, היה תוקף את היהודים לעיתים מזומנות. את עיקרי התקפותיו פרסם במאמרים ב"יומנו של סופר". בשנת 1873 כותב הוא על התפקידים "המלוכלכים שהיהדות ממלאת בכלכלה, בפוליטיקה ובחיי הרוח". תוך הבעת דיעותיו על הרפורמות שהנהיג הצאר אלכסנדר השני, התנבא דוסטויבסקי כי בקרוב יהיו "הז'ידים שותים את דמו של העם". ואילו ביוני 1876 מזהיר דוסטויבסקי מפני המוני היהודים המתנפלים על רוסיה, כובשים אותה וחוגגים את ניצחונם עליה.

במחצית השנייה של שנות ה-70 מצייר דוסטויבסקי את היהדות לא עוד כקריקטורה בנוסח איסאי פומיץ' בומשטיין, אלא כותב על היהודים בשינאה גלויה. באותן שנים הוא הצטרף אל תנועת הסלאבופילים ברוסיה, והיה לאחד מדובריה החשובים. הוא ראה ביהדות סמל הליברליזם המערבי המנוון, הקוסמופוליטי והאתאיסטי, וכנגד כל אלה נאבק דוסטויבסקי במאמריו- "יומניו".

ה"אני מאמין" שלו השלם נגד היהודים התפרסם ב"יומנו של סופר" בגיליון של חודש מארס 1877. ראויה לתשומת לב לידתו של מאמר זה: במכתב התשובה של דוסטויבסקי אל המבקר העברי א.א. קובנר, בסוף פברואר אותה שנה, כותב הוא כי יהודים רבים פונים אליו בתלונות על יחסו העוין כלפי בני-עמם, "אכתוב לך את האמת, קיבלתי גם מיהודים אחרים הערות דומות – חושבני כי אכתוב על עניין זה כמה שורות ב"יומני", ובהמשך המכתב מביטיח הוא כדרכם של אנטישמים, שאין הוא אויבם של היהודים, אך בכל זאת, מוסיף הוא מיד, קיומם של היהודים במשך ארבעים מאות שנה מוכיח על צורת חיים של "סטאטוס אין סטאטו", כלומר "מדינה בתוך מדינה", על כן אין הם יכולים להיות חלק מן העם הרוסי המקורי.

ואכן, ב"יומנו" זה נשמעים הדים מתגובות היהודים על השקפותיו הסלאבופיליות. בעיקר כותבים אליו יהודים משכילים-מתבוללים המכירים היטב את יצירתו הספרותית הגאונית. התרפסותם אליו כה גדולה עד שהם מביטיחים לו "אנחנו גם באלוהים איננו מאמינים". אך דוסטויבסקי משיב להם בלעג: "ואילו בעיני נראה הדבר מוזר ואינני יכול לתאר לעצמי יהודי בלי אלוהים".

על יחסו האירוני כלפי היהודים המתבוללים אנו קוראים בהמשך, כשהוא מצטט ממכתבו של א.א. קובנר הפונה אליו בשאלה-טררוניה: במה עדיף מנצל רוסי על פני מנצל יהודי? ומוסיף ומונה את שמותיהם של יהודים המבקשים להתבולל ולהתקבל לחברה הרוסית. ודוסטויבסקי משיב בלעג: "כאן נותן בעל המכתב (כלומר, קובנר – ש.ג.) מספר שמות אשר פרט לגולדשטיין אינני רשאי לפרסם, כי אולי לכמה מהם לא ינעם לקרוא שמוצאם מן היהודים..." ובתשובה ליהודים המאשימים אותו באנטישמיות, שואל הוא בלגלוג, אם האשמה זו נובעת מן העובדה שהוא מכנה את היהודי 'ז'יד' ולא 'בריי'? ואמנם, מציין הוא בהמשך, 'ז'יד' בעיניו אינו סתם יהודי, אלא כינוי המייצג אידיאולוגיה, כגון: שלטון היהודים בעולם.

בהמשך מביע דוסטויבסקי את דעתו, ב"יומני" מחודש מארס 1877, כי אסור להעניק ליהודים שיוויון זכויות, והוא מנמק את עמדתו בשאלה היפותטית: אילו ברוסיה חיו שלושה מיליון רוסים ושמונים מיליון יהודים, האם היהודים היו מעניקים זכויות שוות לרוסים? האם לא היו הופכים את הרוסים לעבדים, פושטים את עורם מעליהם, חובלים בהם עד השמד? וכיוון שתשובתו היא חיובית, לפיכך מצדיק הוא את "חוסר הסימפטיה" כלפי היהודים. הם הרי חיים כמדינה בתוך מדינה, מתנכרים לעם שבתוכו הם יושבים, מתנשאים עליהם בנימוק שהם 'עם נבחר', ולכן אף מותר להם להישמע לחוקים סודיים משלהם. יתר על כן, אמונתם בביאת המשיח מונעת מהם לעסוק בעבודת האדמה, הרי צריכים הם להיות נכונים ליציאה בכל רגע, לכן עוסקים הם בסחר הזהב. ואילו כושר קיומם במשך דורות כה רבים נובע אצלם מתכונותיהם, שהן "חוסר רחמים" (ההדגשה במקור – ש.ג.), ו"הצימאון לרוות זיעתנו ודמנו".

דוסטויבסקי מעמיד תזה, שניזונה מן העמדה הסלאבופילית, על פיה צריך להבחין הבחנה יסודית בין היהדות כגורם שלילי לבין הנצרות הפרבוסלבית כגורם חיובי. הראשונה שואפת לייחודיות ולבלעדיות, לכן תכונותיה הן: האנוכיות והשאיפה לשלטון כל-עולמי. ואילו הנצרות שואפת לאחדות כל-אנושית. לכן גם עלה בידי היהודים להשתלט על אירופה המערבית. הרי שם נוהגים על פי הכלל: כל אחד לעצמו. ואפילו שיתוף הזולת אינו אלא למען מטרה אגואיסטית. דוסטויבסקי מבקר, כמובן, אף את החברה המערבית, שהיא לדעתו חברה מנוונת, ולעומתה טהורה החברה הרוסית העממית ועתידה להביא גאולה לעולם. רק השתלטותם של היהודים על העולם עלולה לשים קץ לשיתוף בין אדם לאדם.

וכך מוצאים אנו את הסופר הרוסי הנודע, סופרם של "החלכאים והנדכאים", של האיש המתייסר עם מצפונו, הרגיש לצדק החברתי, בבואו לדון ביהודים אין הוא מבחין בין העניים שמנו את רוב-רובו של העם היהודי, לבין העשירים המעטים מאוד באותה עת. לדעתו, שני המעמדות גם יחד אוהבים לסחור ולנצל את הגויים. בהמשך, חש דוסטויבסקי שהוא מסלף את המציאות, על כן מוסיף: "ואם-אמנם תשע עשירות מקרב היהודים הם עניים, הרי זה עונש משמיים מפני

שהם מנצלים את הזולת. כלומר, החטא מביא בעקבותיו את העונש, "החטא ועונשו" ... אמנם אחד הפרקים באותו מאמר נקרא: "ואף-על-פי-כן תחי ברית-האחים!" – כלומר תחי הברית בין הרוסים ליהודים. הוא מרמז, כי מגיעות אף ליהודים זכויות, אך מיד מעלה את פקפוקיו: "ומה אם היהודי בעל הזכויות יסתער עם כל המוניו על העם הרוסי? אותה שעה יגיע הקץ לעם, כי כל רכושו והונו יעברו לרשותם של היהודים". והמאמר כולו מסתיים בשאלה הספקנית, שהאידיאולוגיה הסלאבופילית נשמעת מתוכה, ועמה המענה השלילי: "האומנם אפשר לבוא בברית-אחים עם היהודי שהוא זר לנוצרי באמונתו ובקרבת דמו?!"

מן הראוי לציין את חיבתו של דוסטויבסקי אל התנ"ך ואל היהדות המקראית. הוא מעיד על עצמו, כי מאז ילדותו נשאר בעיניו ספר התנ"ך האהוב ביותר. עד סוף ימיו שמר אצלו את הספר "מאה וארבעה סיפורים קדושים מן הברית הישנה והחדשה". ואמנם, ב"האחים קרמזוב" נזכרים אחדים מסיפורי התורה, כגון על אברהם ושרה, יצחק ויעקב, יעקב ועבודתו אצל לבן. חיבה מיוחדת נודעה ממנו לספר תהילים ולספר איוב, אולי מפני שספרים אלה עוסקים בבעיות אנושיות כלליות, ובמיוחד באדם בשעת מצוקה קשה. במאבקו של איוב למען הצדק והאמת, רואה דוסטויבסקי את המאבק הנצחי בין האמת לשקר, וכפי שהאמת של איוב נחלה ניצחון כך תנצח האמת בעולם כולו.

אך דוסטויבסקי גם ממשיך את דרכה של הנצרות ביחס לתפיסתה את היהדות. הנצרות מבחינה בין עם ישראל כעם שנבחר על ידי האלוהים עד התגלותו של ישו, לבין העם היהודי שאחרי ההתגלות. הכנסייה הנוצרית טוענת, כי מאז הופעתו של ישו, הנוצרים שקיבלו את תורתו הם "העם הנבחר" בבחינת "ישראל שברוח", ואילו העם היהודי הפך לנחות – "ישראל בבשר", בבחינת רודף אחרי "סיר הבשר", על כך נענש וממשיך לשאת בעונש עד שאחרון היהודים יתנצר. מכאן גם אפשר להבין את דברו של המשורר הרוסי הסלאבופילי חומיאקוב: "אנו הננו העם הנבחר – – – והננו אויביהם של בני-ציון". מן הראוי אף לזכור, כי לאחר שדוסטויבסקי נדון למוות ועונשו הוחלף במאסר, ריצה הוא ארבע שנות מאסר בבדידות גמורה, וחומר הקריאה היחידי שניתן לו היה הברית החדשה, ומכאן אף השפעתה הרבה עליו.

ג.

כיצד אירע שדוסטויבסקי, האמן הרוסי הנודע, שידע לצלול לנבכי נשמותיהם של רסקולניקוב, הנסיך מישקין, והאחים והאב קרמזוב, העמיד דמויות יהודים כה שטחיות, שניחנו בתכונות שליליות בלבד? ולא זו בלבד, אלא שבמאמריו כורך הוא את כל היהודים יחד ומכנה אותם: אגואיסטים, שתלטנים, רמאים, מנצלים. דומני, כי תשובה חלקית לפחות, נוכל להשיב אם נתחקה אחר קודמיו בספרות הרוסית, ואחרי אבותיו הרוחניים הרוסיים, שאף מהם ינק את השקפותיו על היהודים. התיאור של היהודי אצל אבותיו הספרותיים, הקונבנציות הספרותיות של היהודי בימיו, מוסיפים נדבך חשוב להבנת האופן בו תיאר דוסטויבסקי את היהודים.

כל המצוי אצל יצירתו הספרותית של דוסטויבסקי יודע, כי בראשית כתיבתו, בעיקר עד הופעת הרומנים הגדולים שלו, הושפע מניקולאי ו. גוגול (1809-1852). כמו-כן הושפע מאיוון ס. טורגנייב הצעיר (1818-1883), ואף ניסה להתקרב אל בני-חוגו של סופר זה, אלא שטורגנייב דחה אותו. והנה, אם נתחקה אחרי התיאורים של דמויות היהודים אצל שני סופרים חשובים אלה, ניווכח לדעת עד כמה ממשיך דוסטויבסקי בדרכם. יתר על כן, דוסטויבסקי בעצמו מודה ב"רשימות מבית-המוות", כי את דמותו של איסאי בומשטיין ראה דרך עיניו של גוגול: "מדי ראותי אותו נזכר הייתי ביהודי ינקל המתואר על ידי גוגול ב'טאראס בולבה', כיצד בשעה שהיה מתפשט כדי להסתתר עם היהודייה שלו בתוך הארון, דמה לאפרוח. איסאי פומיץ' שלנו דמה כשתי טיפות מים לאפרוח מרוט נוצות". אכן, היהודי ינקל הוא אחת הדמויות הבולטות ב"טאראס בולבה" מאת גוגול – יצירה שראתה אור כבר בשנת 1842, כלומר, כעשרים שנה לפני הופעת "רשימות מבית-המוות". היהודים אצל גוגול, המוכים והנרצחים על ידי הקוזקים, מתוארים מתוך לעג וצחוק לאידם. הקוזקים המשתוללים מוציאים את היהודים "מתחת לשמלות של היהודיות שלהם" ומטילים אותם לנהר הדנייפר תוך השמעת פרצי צחוק "כשרגלי יהודים נעולי סנדלים ופוזמקאות מפרפרות באוויר". תאוותו של ינקל לכצע-כסף מתוארת על ידי גוגול, כאשר שעות

מועטות אחרי שניצל ממוות מידי הקוזקים הוא כבר נושא ונותן עמם בענייני מסחר. אותה שעה חושב בליבו טאראס בולבה: "איזה מין יהודון בן שטן הוא..."

תיאור דומה אנו פוגשים אצל דוסטויבסקי, כאשר בומשטין, מייד אחרי שהולקה בידי הסוהרים והושלך לכלא, מתחיל לעסוק במסחר. גוגול מתאר את ינקל כשקרן, מוכר-ישו, ארוך-אלוהים, שטן, רודף בצע. אפילו בשעת תפילה, כשהוא מבחין בטאראס בולבה "נזכר מייד בפרס של מאה אדומים תמורת ראשו — — — אך השתדל להחניק בקרבו את מחשבת התמיד על זהב, אשר כמו תולעת כורכת את נשמתו של היהודי".

אף ביצירות אחרות של גוגול אין דמותו של היהודי חיובית יותר. ב"יום השוק בסורוצ'ין" מנסה היהודי להערים על השטן תוך רדיפת בצע-כסף, ובכך ניתנת לסופר סיבה טובה להזכיר בנשימה אחת חזירים ואלוהי ישראל. שמו של היהודי, ביצירה "הסיפור כיצד התקוטטו איוון איוואנוביץ' עם איוון ניקופורוביץ'", אינו נזכר מבלי שתתלווה אליו קללה. קציני החטיבה בה שירת הקצין שפונקה, הצטיינו בשתיית יין קר "ובמשיכת פאותיהם של יהודים לא יותר רע מן הפרשים". אפילו ב"הטמן" — אותה יצירה שגוגול לא הספיק לסיימה לפני מותו, מתאר הוא את היהודי רודף-הבצע שנטפל לקוזק בן מאה ועשרים שנה (!) כשהוא דורש מן הזקן את חובו, עד שמופיע מנהיג הקוזקים — ההטמן, ומכריח את "הצאצא הישראלי" להתכווץ ולכרוע ברוך "עד ששטחו על הארץ כמו צפרדע".

וכך נוכחים אנו לדעת, כי רבו של דוסטויבסקי בתיאור היהודים — גוגול — כאשר הוא מתאר את היהודי, הריהו מתארו באור שלילי ביותר.

טורגנייב אינו נופל מגוגול בתיאוריו הארסיים את היהודי, ויעיד על כך סיפורו "ז'יד", שראה אור ב-1846, כחמש-עשרה שנה לפני "רשימות מבית-המוות". הירשל, ה"ז'יד" של טורגנייב "נמוך קומה, רזה, בעל שיער צהוב, ממצמץ ללא הרף בעיניו האדומות, בעל אף ארוך ומעוקם", רודף בצע עד כדי-כך שמוסר את בתו לזנות, ונוהג לומר: "כסף הוא דבר טוב, הכול אפשר להשיג בכסף". הירשל מתגלה לא רק כמרגל, אלא גם כמוג-לב, וכשנידון למוות מרעיד הוא בכל גופו, צועק ומנתר "עד שבלי רצון העלה על פנינו חיוך..."

היהודי המנצל והפחדן מופיע גם בספרו של טורגנייב "סופו של צ'רטופחנוב", וכך הוא מתואר שם: לאחר שהוכה שכב "רזה, מלוכלך בשחור — — — הפנים החיוורים, העיניים המגולגלות, הפה הפתוח — — — מה זה? קיפאון של פחד או המוות בכבודו ובעצמו?" אך ברגע שצ'רטופחנוב שואל את הקהל, מדוע הרגו את היהודי "קפץ היצור המונח על הארץ בזריזות על רגליו — — — צחוק פרץ בקהל וקריאות: חי! חי! אותה הגברת..."

אף אלכסנדר ס. פושקין, המשורר הלאומי של רוסיה (1799-1837) מתאר את היהודי כדמות שלילית ב"הרדיד השחור" וב"האביר הקמצן". היהודי מצטייר כיועץ רע ופחדן. ברשימותיו משנת 1827 כותב פושקין, שכאשר פגש את הרוסי קיכלברגר, שבמראהו דמה ליהודי "וכיוון שהמושג יהודי ומרגל זהים, מייד הפניתי אליו את גבי".

ובדומה לפושקין אף המשורר הלאומי מיכאיל יו. לרמונטוב (1814-1841) מתאר את היהודי כמרגל בשירו "שקה".

כך תיארו את היהודי קודמיו של דוסטויבסקי בספרות הרוסית, ודוסטויבסקי עצמו אף הוא דרך באותו שביל שהיתו פושקין ולרמונטוב, גוגול וטורגנייב. ואולם, יהיה זה מוטעה לומר, כי הסופרים והמשוררים הרוסים והסלאבופילים בלבד, השפיעו על יחסו של דוסטויבסקי ליהודים. "זכות" זו נפלה אף בידי הסוציאליסטים המערביים באמצע המאה הי"ט.

כידוע, השתייך דוסטויבסקי, שחי במוסקבה בשנות ה-40 של המאה הי"ט, אל בני חוגו של פטרשבסקי בעל הנטיות הסוציאליסטיות. כזכור, עקב פעילותו בחוג זה נדון דוסטויבסקי למוות, וברגע האחרון הומתק דינו לכליאה ולגלות בסיביר. בני-החוג הושפעו מתורתו של שארל פורייה (1772-1837) — הוגה הדיעות הצרפתי, שיצר את הזרם האוטופי בסוציאליזם. פורייה הציע להפוך את המישטר הקפיטליסטי הקיים, לחברה המבוססת על קהילות קואופרטיביות — 'פלנסטר', המתקיימות על חקלאות ומלאכה. פורייה ראה ביהודים אומה נחותה, המתרכזת בעולם כלכלי של טפילות וחמסנות, לכן אף התנגד להעניק ליהודים שיווי-זכויות. בכתביו הוא תוקף את היהדות, השומרת לדעתו, על המישטר הפטריארכלי, שהוא מקור לתשוקות ניקלות, לעומת הנצרות ששמרה על "רוח החטיבה הקיבוצית", אשר ממנה המקור לרגש האצילות. בגלל

התמכרותם למסחר הפכו היהודים למרגלים של כל אומה ולשון, ובשעת הצורך הם המלשינים והם התליינים. היהודים הם הטפילים, התגרנים ונושכי הנשך. פורייה ראה במסחר אבי-כל-פשע ושורש כל מעשה נתעב, וכיוון שהיה משוכנע, כי היהודים מגלמים בגופם את הסחר-מכר, מובנים גם גילויי השינאה כלפיהם. גישתו זו של פורייה נודעה עוד בשנת 1829 עם הופעת ספרו "עולם חדש", ומאוחר יותר בספרו "התעשייה המדומה" (1833). ואמנם, רבים מתלמידיו, כגון טוסנל הנזכר להלן, וכן פרודון, וחסידיו המרובים מבני המעמדות העליונים והאינטלקטואלים, כרכו את דרכם אל הסוציאליזם באנטישמיות.

הסוציאליסט הצרפתי אלפונס טוסנל (1803-1885), תלמידו וממשיך דרכו של פורייה, שדוסטויבסקי ודאי הכיר את תורתו מביקוריו בפריס משנות ה-60 ואילך. בהקדמה למהדורה השנייה של ספרו הצרפתי: "היהודים – מלכי התקופה" (פריס 1847), כותב טוסנל, בין השאר: "יהודי" הוא שם גנאי לבני-אדם המגלגלים בממוץ, טפילים ובלתי יצרניים, המתפרנסים מרכוש זולתם. "ישראל הוא עמו של השטן", "לא תיתכן ברית בין אותו גזע לבינינו". ואכן, אף דוסטויבסקי כותב, כי ה'ז'ידים' שליטים בבורסות, בפוליטיקה החיצונית ובענייני פנים. כלומר, ההאשמה היא נגד כל היהודים, ובתוכם חשבון מיוחד לו עם הלורד ביקנספילד, כי בגללו נפתרה בעיית הבלקנים לרעתם של הסלבים, ובמילותיו של הסופר: "ייתכן כי הלורד ביקנספילד (5) שכח שמוצאו מיהודי ספרד, (ייתכן, אך לאמיתו של דבר לא שכח), אבל שהוא הינו מנהיגה של המדיניות האנגלית השמרנית בשנה האחרונה, במקצת מנקודת ראותו של 'ז'יד', בכך לדעתי אין לפקפק".

ולהלן ממשיך דוסטויבסקי, כי שאיפתו של העם היהודי היא לנצל את הזולת, הם גם מנצלים את האיכר הרוסי שהשתחרר זה עתה משלטון ה'צמיטות' (1861), והם מנצלים את הכושים בדרום-ארצות-הברית מאז ביטולה של העבדות שם. כך נהגו היהודים תמיד עם בני העם שבקירבו הם ישבו, "ואף אם יתכחשו היהודים ויאמרו שכולם משקרים, הרי גם מזה נוכל להסיק, כי המילה 'כולם' אומרת דרשני, הרי קיים במקום כלשהו מקור לאותה שינאה של 'כולם'".

אין ספק, כי דוסטויבסקי, כמו סוציאליסטים אחרים ברוסיה, קלט תורה זו כבר בשנותיו המוקדמות, בשעה שהובאה והופצה ברוסיה על ידי הוגי הדיעות הרוסיים הרצן וצ'רנישבסקי, וכמובן שהוסיף וקלט אותה בשנים המאוחרות, בשבתו בפריס.

דוסטויבסקי סיים לרצות את עונשו בגלות סיביר כעבור עשר שנים מיום שנגזר דינו, והוא שב לפטרבורג מן הגלות בשנת 1859. באותה עת כבר היו השקפותיו הרוחניות, שונות בעיקרן, מאלו שבצעירותו. אם קודם מאסרו השתייך, כאמור, על בני חוגו הסוציאליסטים של פטרשבסקי, הרי בשנות ה-60 יוצא הוא נגד מפיצי התורה הסוציאליסטית ברוסיה, ובמיוחד נגד המבקר הרוסי צ'רנישבסקי.

אך אין באלה כדי למעט את השקפותיו האנטישמיות. כי התורה בה דבק עתה הייתה לא פחות אנטישמית – כוונתנו לסלאבופיליות. אידיאולוגיה זו ראשיתה אמנם בשנות ה-20 של המאה ה-19, אך דוסטויבסקי נתפס לה אחרי שובו מן המאסר והגלות, ואף פירסם מאמרים ברוח תורה זו בעיתונים ובכתבי-עת, כגון ב"ז'ורמיה" ("זמן") וב"יומנו של סופר".

בשלושה עיקרים מרכזיים דגלו הסלאבופילים: הפגנה לאומית-רוסית-סלבית מול ההשפעה ממערב אירופה, קירובן של התיאוריות הפילוסופיות ברוחם של שלינג והגל, וגילויי אהדה אל הפאן-סלביות. סיסמתם הייתה: למען הדת הפרבוסלבית, שלטון יחיד, ועממיות ("פראבוסלביה", סאמודירו'ויה אי נרודנוסט"). אחד מהוגי הדיעות של הסלאבופילים, אי.ס. אקסאקוב השפיע מאוד על דוסטויבסקי. וכבר בראשית שנות ה-60 כותב אקסאקוב, כי אסור לתת ליהודים זכויות שוות, כי הם "קומץ בני-אדם" אשר "באו אל האדמה הנוצרית" ועוסקים בתורה עויינת לנצרות. "הרי בעל הבית אינו יכול להושיב את האורחים הבלתי-קרואים הללו באותו מקום בו יוכלו לנהל את הבית". אי-אפשר להישאר נאמנים לדת הנוצרית וגם להעניק ליהודים שיווי זכויות. לעולם לא ישרור שלום בין היהדות לבין העולם הנוצרי. ב-15 ביולי 1867 כותב אקסאקוב בעיתון "מוסקבה": "לא על אמנציפציה של היהודים עלינו לדון כי אם על אמנציפציה של הרוסים מן היהודים".

השקפות ברוח הסלאבופילים בעניין הנצרות הקמאית הטהורה, שנשתמרה בקרב השכבות הנמוכות של העם, ניתן לגלות אף ביצירתו הספרותית של דוסטויבסקי משנות ה-60 ואילך: רסקולניקוב ב"החטא ועונשו" (1866), שהיה בתחילה אנרכיסט, אגוצנטרי ותלוש מן המציאות,

הופך, אחרי שרצח את הזקנה, לנוצרי אדוק וכאילו נולד מחדש, בדומה למה שארע לדוסטויבסקי עצמו אחרי שיחרורו מן המאסר. הנסיך מישיקין ברומאן "אידיוט" (1868) הופך לסמל האידיאל הנוצרי, מעין ישו הסובל למען האדם. אף ב"האחים קרמזוב" (1880) מתבטאת גישתו הסלאבופילית של המחבר בתיאור דמויותיהם של אליושה קרמזוב ומנהיגו הרוחני זוסים, החולמים על שלטונה של הרוח הפרובסלבית הטהורה על החברה כולה. מכאן גם יובן מדוע רואה דוסטויבסקי ביהודים נטע זר בקרב החברה הרוסית, והוא אף מביע את עמדתו ברוח זו. היהודים מביאים את תרבות המערב הבורגנית המתנוונת, וחיים ברוח זו ברוסיה כעם נבדל, "כמדינה בתוך מדינה", כפי שהוא מתבטא, היהודים הם ניגוד של העם הרוסי המקורי, של העמים הסלביים.

ד.

דומני, כי לא היה מקום למחקרים מקיפים על יחסו של דוסטויבסקי ליהודים, לולא ידענו עד כמה הייתה השפעתו רבה על דעת הקהל עוד בימיו. לפופולאריות רבה הוא מגיע כבר עם הופעת ספריו "החלכאים והנדכאים" ו"רשימות מביית-המוות" שראו אור בשנים 1861-1862, אם כי קדמו להם הספרים: "אביונים", "כפילות", ו"ניטוצ'קה נייזבונבנה". טובי המבקרים הרוסיים מבני-דורו, כגון דוברוליובוב ופיסריב, מהללים את כישרונו הגדול של דוסטויבסקי לחדור לנבכי נשמותיהם של גיבוריו. הוא זוכה לכבוד רב בארצו ואף במערב. ספריו משפיעים על בני דורו, על השקפותיהם הרוחניות ועל דרכי התנהגותם.

לאוניד גרוסמן בספרו האוטוביוגרפי "וידויו של יהודי אחד" מעיד, כי לספר "החטא ועונשו" הייתה השפעה על הדור הראשון של קוראי הספר בדומה לזו של "ייסורי ורתר הצעיר" של גיתה. גרוסמן מביא כדוגמה להשפעה זו את מעשהו של המבקר העברי אבא אורי קובנר (1842-1909). קובנר הושפע מהשקפת עולמו של רסקולניקוב, הדמות הראשית ב"החטא ועונשו", בקבלו את השקפתו: לאדם בלתי רגיל הרשות, בהשתמשו במצפוננו, לסלק מכשולים העומדים בדרכו, במקרים שמילוי האידיאות דורש זאת ("החטא ועונשו", חלק ג', פרק 5). ואכן, קובנר מחליט להציל את אהובתו ממוות בשחפת, ולתמוך באם האלמנה ובשלוש אחיותיה של אהובתו, על ידי זיוף המחאות על עשרות אלפי רובלים, שהם, כדברי קובנר במשפט שנערך לו, רק שלושה אחוז מרווחי הבנק בו עבד – סכום פעוט, לדעת קובנר, ביחס לרווחים העצומים של הבנק הגדול. לאחר שנתפס והושלך לכלא כותב הוא אל דוסטויבסקי ב-26 בינואר 1877, ומבקש את הצדקתו המוסרית של הסופר למעשהו של קובנר, בהדגישו, כי מניעיו היו דומים לאלו של רסקולניקוב. דוסטויבסקי גדול היה בעיני בני דורו, ועל כך מעיד קובנר במכתבו אל הסופר: "ברצוני, פיודור מיכאילוביץ', שתאמין לדברי, כי אחרת לא הייתי פונה אליך אלא אל ניקרסוב, טורגניב או סלטיקוב".

על תפוצתו של הספר "אידיוט" מעיד דוסטויבסקי בעצמו: "הספר נקנה מדי שנה ומדי שנה עולה תפוצתו". אף מאמרו הפובליציסטיים זוכים לתפוצה רבה, ובעיקר אלה שהתפרסמו ב"יומנו של סופר", והופיעו ללא הפסקה עד שנת מותו ב-1881. קוראים בני זמנו מעידים על עצמם, כי היו מצפים בכליון עיניים מידי חודש בחודשו להופעת "היומן".

א.א. קובנר, אשר הכיר את השפעתו העצומה של הסופר הרוסי על האינטלקטואלים הרוסיים, קובל בפני הסופר על השקפותיו הסלאבופיליות והאנטישמיות: "אינני יכול להיות שותף לדיעותיך בעניין פטריוטיזם, עממיות, רוח העם הרוסי ובמיוחד הפאן-סלביות והנצרות – אינני יכול להבין את שנאתך ל'ז'יד'".

וללא ספק אף אנו בימינו, מוקירי יצירתו של דוסטויבסקי, שבים ושואלים את אותן השאלות, אם כי רק אחרי שעמדנו על מקורות היניקה שלו, יכולים אנו להתחקות אחר שנאתו ליהודי וליהדות.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"לידידי מנוער" למאיר דיזנגוף 1936

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 29.3.1974

בכניסה לפתח-תקווה בכביש תל-אביב, לצד צפון, בסימטה הקרוייה כיום על שמו של ארתור רופין, עומד עץ פיקוס אלסטיקוס גדול, השולח סבך גזעים למעלה, כזעקה של דורות קודמים. אחדים מענפיו נתכופפו והיכו שורש מסביב, ובתוכו הוא חובק דקל רם קומה. הוא מצל על שרידי ביתם החרב של האחים קרול, אשר רק רוחות מהלכות בו כיום. זה מקומו של פרדס קרול לשעבר, אשר רשם את אחד הפרקים המפוארים בתולדות היישוב והעבודה העברית בימי העלייה השנייה. כאשר יעלו דחפורים על הבית, וקבלן צר-דעת יכרות את העץ, יקיץ הקץ על המקום אשר כונה בשעתו "קן-אצילים", וכשנמכר, בשנים רעות, היה גורלו כ"גן הדובדבנים".

כמו שריד של אגדה, בן שמונים ואחת כיום [נולד ב-1892], זקוף, עיוור ומלא-חיים, חי כיום צעיר האחים, סיומה קרול, בבית צנוע בחולון, לא רחוק מחורשת האקליפטוסים העבותים של מקווה-ישראל. ובבואי לבקרו כדי לשמוע על ימי זוהרו של הבית בפתח-תקווה, (בקרוב יופיע קובץ לזכר האח הבכור, יעקב קרול, בהוצאת "בית נטע" בפתח-תקווה), פישפשתי בספרייתו ומצאתי את הספרון "לידידי מנוער" עם הקדשה בחתימתו של דיזנגוף מיום 9.3.1936 (כשבעה חודשים לפני מותו).

דיזנגוף (1861-1936) עלה לארץ פעמיים. הוא נולד בבסרביה וסיים את לימודיו כמהנדס וכימאי בפאריס ב-1981. שנה לאחר-מכן עלה לארץ והקים מטעם הברון רוטשילד את בית-החרושת לזכוכית (מיזגה בלשונו של דיזנגוף) בטנטורה. שרידי הבניין החרב בן הקומותיים ניצבים עד היום בכניסה לקיבוץ נחשולים, ליד חוף דואר, הוא טנטורה. לאחר שבית-החרושת לזכוכית נכשל, חזר דיזנגוף לאודיסה, ורק לאחר עשר שנים, ב-1905, שב ועלה ארצה, והיה במייסדי שכונת "אחוזת בית" ואחר-כך, ראש הוועד וראש העירייה הראשון של תל-אביב, ושימש בכהונה זו עד ימיו האחרונים (מלבד השנים 1925-1928).

יפה היה כוחו של דיזנגוף בפרקי זיכרונות. בספר "עם תל-אביב בגולה" (תרצ"א 1931) תיאר תיאור חי ומרגש את עמידתו בראש גולי תל-אביב בימי מלחמת-העולם הראשונה, ופרשת נדודיו עימם, עד הגיעו לדמשק בימי משפטם של אנשי ניל". דיזנגוף, בתור "ריש גלותא" (ראש הגולה) בתקופה המסוערת ההיא, גם יחסו לאנשי ניל", הוא אחד הפרקים המאלפים והסמליים בהיסטוריה של היישוב היהודי.

הספרון "לידידי מנוער" מחזיק ארבעה שערים. סיפורי ילדות, התרועעות עם ילדים, רשמי מסע בהרי האלפים, ושלווה סיפורים "באוהלי קידר".

"לסוסתי" הוא תיאור פגישתו עם סוסה אצילה אצל שיח' בדווי בכפר בסביבת עזה, וכיצד הצליח לשכנע את השיח' למוכרה לו ולהביאה לעיר, בתנאי ש"לא ירכב עליה ברחובות שוואנים, כי המולת האוטומובילים תעביר אותה על דעתה ותבלבל את צעדיה." (עמ' 52). על סוסתו "מהירה" היה דיזנגוף רוכב בראש תהלוכות העדלאידע, ומדי בוקר היה מסייר עימה ברחובות העיר, והיא עוצרת מאליה במקומות שמורגלת להם. לבסוף מתה, כנבואת השיח', מפגיעת אוטובוס של "המעביר" אשר חבט בכוח באחוריה.

"לילה ויום בין הבידואים" הוא תיאור נסיעה של דיזנגוף ובן-לווייתו צדוק החייל (יהודי צפתי אשר דיבר ערבית והיה מעורה בחיי הערבים), על גבי סוסים, בדרך מיפו לטנטורה, ביום חורף. ליד ואדי חווארת, הוא עמק חפר כיום, נתקעים השניים בדרך מאחר שהנחלים עלו כולם על גדותיהם. הם מבלים לילה ויום במחנה בדוויים, וצדוק מפאר בפניהם את כבוד עושרו של הברון רוטשילד, אשר ארמונותיו "בפאריס ובלונדון בנויים זהב טהור," ובשעת מלחמה מלווה רוטשילד את הכסף לממלכות הנלחמות, והממלכה אשר הוא רוצה בניצחונה מקבלת יותר מיריביה, והיא המנצחת. "ובטנטורה בנה הברון לאהובו, הוא אורחכם היום, ארמון גדול מלא כל טוב." (עמ' 35).

"רופא מאונס" – בהיותו גר בטנטורה יצא לדיזנגוף שם של רופא, מאחר שהביא עימו מעבדה כימית לבדיקת החומרים המקומיים. כל הכחשותיו לא הועילו. השכנים הערביים היו בטוחים שביכולתו לרפאם, ואינו רוצה בכך. פעם נעשה רופא בעל כרחו לחולת דיפטריה, נערה נחמדה כבת שבע-עשרה, פטמה שמה, ולאחר שהצילה, הצליח בקושי לדחות את שידולי השיח'ים של הכפרים השכנים שאין בשבילו, שעדיין רווק הוא, שידוך נאה והגון מפטמה. לאחר שבועות אחדים הוכרח דיזנגוף לנסוע לחוץ-לארץ, ובשובו נודע לו שפטמה מתה. החלק השני של הסיפור פחות טראגי ויותר מבדח. והנה האפיזודה כולה:

יום אחד באתי ליפו בענייני בית-החרושת, נפגשתי עם ידידי מרוסיה, הסופר מרדכי בן הלל הכהן, שבא אז בפעם הראשונה לבקר בארץ. החלטנו לנסוע יחד לזיכרון-יעקב. בדרך התעכבנו בכפר קקון, כדי לנוח מעט מטילטולי הנסיעה וגם לתת מספוא לסוסים. מרדכי בן הלל. שהיה מזויין באקדח כמנהג כל התיירים בימים הם, הלך לטייל על יד הכפר בין עצי הצבר. בשעת טיולו מצא לנחוץ לנסות את אקדחו וירה ממנו, בבחרו לו למטרה עלה קקטוס. אינני יודע אם קלע היורה אל המטרה, אך מאחורי העצים היה עדר עגלים והכדור פגע בעגל אחד. ערביי הכפר התחילו מתאספים סביב עגלתנו בצריחות ובצווחות באומרם, שכדור המית עגל אחד מתוך העדר. לאמיתו של דבר פגע הכדור רק בבדל-אוזנו של העגל, וחייו לא היו כלל בסכנה, אבל הערבים הבינו שיש פה מקום לקבל "כופר נפש", הריחו את ריח ה"בקשיש" והמשיכו לצעוק שהעגל בוודאי ימות בפצעיו. ועל כן עלינו לשלם את תמורתו. קהל הערבים הלך וגדל מרגע לרגע, וכולם דיברו בהתמרמרות עשוייה ומחו בתוקף נגד הפקרות כזאת – להרוג בהמות באמצע היום! בעל העגל הבהיל אל המקום את שיח' הכפר, והלה ציווה לקשור את העגל הפצוע אל העגלה, לאמור: יקחו להם את העגל וישלמו את מחירו.

בראותי כי כלתה אלינו הרעה, פניתי אל השיח' בדברי כיבושין: – אני מוכרח לנסוע תיכף ומיד לזיכרון-יעקב, ששם מחכים לי חולים מכל הסביבה, כי רופא הגליל אנוכי והאיש הזה (הראיתי על מרדכי בן הלל) הוא עוזרי. על נא תעכבני, כי הדבר ייוודע למודיר ועליך תיפול כל האחריות. ובדבר העגל הפצוע – יבוא נא אליי בעל הבהמה לזיכרון-יעקב, ושם נשלם את נזקו.

המילה "חכים" (רופא) פעלה על הערבים של הימים ההם כקסם. במסיבות רעים היו אוהבים לספר ולשמוע ניסים ונפלאות על רופאים ידועים אשר ברגע אחד פקחו עיני עיוורים בסמי-מרפא או בניתוח, הקימו חיגרים על רגליהם במשחה אחת, וכדומה. לא ייפלא אפוא שדבריי השפיעו השפעה גדולה על תושבי קקון. כולם החלו להתלחש "חכים, חכים," והביטו עלינו כעל אישי

המעלה שאסור לנגוע בהם, כי מי יודע מה האדונים האלה מוכשרים לעשות... השיח' בעצמו התיר את העגל מן העגלה ואמר לי: לכו לשלום וה' יצליח דרככם.

דימיתי שהכול נגמר בשלום, ואמרנו לשים לדרך פעמינו, והנה קרה דבר אשר לא חיכיתי לו ולא ראיתי מראש. כל הערבים, אנשים, נשים וטף, למקטנם ועד גדולם, הקיפו את עגלתנו ופנו אליי, והפעם לא בדרך צעקה ורוגז אלא בתחנונים ובדברים רכים משמן: "עיאן, לאמור: חולה אני, אנא רפאני.

כל הקהל הזה של מבוגרים וילדים הפך ברגע אחד לעדת חולים ודוויים וכולם ביקשו את עזרתנו.

בכל כרחנו המשכנו את הקומדיה. קבעתי לי מושב בצל עצי הצבר, ולימיני מרדכי בן הלל הכהן ובידו חוברת ועט-עופרת [עיפרון]. ה"חולים" היו ניגשים אליי ונבדקים על ידי, ועוזרי הנאמן היה רושם בספר את התרופות הנחוצות לכל אחד ואחד מהם, ונותן להם פתקאות לבית המרקחת אשר בזיכרון-יעקב. וכך עברו לפנינו כל תושבי הכפר: זה קודח, זה חש בשיניו, פלוני סומא בשתי עיניו ואלמוני ביטנו נפוחה...

לכולם נתנו פתקאות לרפואה: לזה חינין, לזה שמן-קיק וכדומה. לבסוף בא תורו של בעל העגל, אשר שכח זה כבר את בדל-האוזן של בהמתו ונזכר פתאום שיש לו מיחוש ראש וגם נדודי שינה. מרדכי בן הלל הכהן רשם בשבילו לבית המרקחת רצפט כזה:

"חולה בחוצפה יתירה ורואה בחלומו עגלים עם בדלי-אוזן פצועים. רפואתו – שתי סטירות לחי ודלי מים מזוקקים וקרים על ראשו." (עמ' 45-48).

* מאיר דיזנגוף: "לידידי מנוער". סיפורים וזיכרונות. הוצאת א.י. שטיבל, חברה בע"מ. תל-אביב, תרצ"ו, 1936. עמ' 77.

אהוד בן עזר הפגישה עם סיומה קרול מתוך היומן

20.9.73. כ"ג באלול תשל"ג. יום חמישי. אתמול ביליתי את הערב עם סיומה קרול ואשתו. כיצד

הגעתי אליו?

לפני כשבועיים, בטיול הראשון עם הדרה [ברנשטיין] וראובן [בנאור-ליכטנשטיין, שהיה בן-דוד של אימי דורה] בפתח-תקווה, הביא אותנו ראובן למקום בו ניצב הבית הנטוש של יעקב קרול, ברחוב ארתור רופין, בכניסה [המערבית] למושבה. לידו ניצב שנים הבית של משפחת וגנר, אשר לאחד מבניה קראו אליפלט, ולקחתי את שמו לסיפור "הפחד מאליפלט וגנר".

הבית של יעקב קרול השאיר עליי רושם עצום. ראיתי את שרידי הבאר, הסתומה עם שרידי המנוע. בבאר זו איבד ברוך פריבר את ידו, ואז נוסדה קופת חולים. [ברוך פריבר ז"ל היה איש כפר סבא רוב שנותיו, אשתו אידה היתה משוררת, ורק לאחרונה הלך לעולמו בנו השחקן איתן פריבר. בנעוריי לקחה אותי לביקור בביתם של ברוך ואידה פריבר בכפר-סבא]. ראיתי את שני מרתפי הבית, את החדרים השניים, הריקים, בלי גג וכלי חלונות, תריסים ומשקופים. את המרפסת המפורסמת, לצד צפון. ואת עץ הפיקוס הענק הצומח ממערב לבית, יחד עם דקל ואשינגטוניה, ושורשי הפיקוס תלויים באוויר ושוב נכנסים בקרקע. עץ עצום. כמין כוח איתנים הפורץ באצבעות שלוחות כלפי מעלה.

ראובן עמד לפני הבית וסיפר בקול נירגש: "בעיניי ראיתי את יעקב קרול ויעקב רבינוביץ ועוד רבים מטובי הסופרים והמשכילים יושבים על המרפסת של הבית, שותים טה ומשוחחים בנחת." [רבינוביץ, הסופר הרווק, גר תקופת זמן בפתח-תקווה במלון "הירקון" של משה גיסין, שניצב כמעט מול לבית קרול, קצת יותר מזרחה בצד הדרומי של הכביש. יעקב רבינוביץ היה מורה של אסתר ראב בבית הספר החקלאי במושבה, שניצב בפנינת הרחובות רוטשילד וסלומון כיום, לצד צפון].

והוא הוסיף ואמר שסיומה קרול, האח "צעיר" – עודדנו חי וגר בתל-אביב. אמרתי לעצמי שאני מוכרח לפגוש את האיש. מול הבית העומד להיהרס היתה לי אותה הרגשה אשר בחלומות: פתח-תקווה מופשלת מבנייניה, ולשעה של חסד, בטרם יעלו הכולדוזרים על הכול – אני רואה את עברה, מין ראייה סינאופטית. או כפי שאמרה לילי ק. אשתו של סיומה: "כאילו רק רוחות מהלכות עתה בבית." בית חרב שרק הרוחות מצויות בו.

בפגישה בני הראשונים בבית יד לבנים בפתח-תקווה לפני שבוע שאלתי על סיומה קרול, ולא בא. והנה, בשעה מאוחרת, לאחר שהדודה אסתר ומרבית המוזמנים הסתלקו – הופיעו סיומה ואשתו. הוא עיוור. גבוה. ראש קירח לגמרי ומצח גבוה וחלק. מרכיב משקפיים בעלות עדשות עבות. מזכיר במראהו במקצת את יצחק בשביס-זינגר. ניגשתי אליו ואימא הציגה אותי בפניו. מיד החזיק בי וקיבלני בחביבות והפציר בי לבוא לבקר אותו. גם נתן לי את כתובתו.

בראשית השבוע צלצלתי אליו ואתמול נסעתי לבקרו. הוא חיכה לי בפנינת רחוב פאברייגט וקראוזה [בחולון], זקוף ועיוור, השעה היתה חמש לפנות-ערב, ויחד הלכנו ברחוב קראוזה לעבר מקווה-ישראל. הוא ביקש להראות לי את מקווה ואת התערוכה החקלאית הנערכת שם. עברנו בשדרות האפלוליות, לאט-לאט החשיך, והוא הראה לי את הבניינים והגן אשר מול הכניסה, משם צופים בשדרת הדקלים עד הכביש [היום כביש יפו-רמלה, ואז – הנתיב המרכזי בקו תל-אביב-ירושלים]. טיול זה רצייתי לעשותו שנים רבות, כי אף פעם לא ביקרתי במקום. עם אבא ז"ל רצייתי פעם לבוא, אך מפני השבת היה המקום סגור.

בגינה של הבית הראשי ראיתי עץ פיקוס דומה לזה בחצר קרול בפתח-תקווה. שאלתי על כך את סיומה והוא אמר ששם העץ, ככל הזכור לו, הוא פיקוס אלסטיקוס. המשכנו לשדה הגדול בו

היתה התצוגה של מכונות חקלאיות, אשר אותי לא עניינה ביותר. גם קשה היה לראות בחושך. סיומה ביקש שליחה רגע מפני שהוא "רוצה לעשות פיפי" – ועמד בשדה הפתוח, פניו כלפי מערב, אל דמדומי השקיעה, ועשה צרכיו הקטנים.

בדרך סיפר לי על עצמו ומשפחתו. הוא נולד ב-1892. כלומר היום [1973] הוא בן 81. אחיו יעקב קרול היה מבוגר ממנו בעשר שנים. [את] זה היה ציוני ותיק. המשפחה באה מקרימצי'וק. בקרוב יופיע ספר זיכרונות על יעקב קרול. [הספר אכן הופיע מאז ויש בו פרטים מקסימים. הוא אינו כרגע תחת ידי כדי לתת ציטוט מדוייק לשמו ולשנת הופעתו]. סיומה למד בפטרסבורג הנדסת חשמל, ואילו האח יעקב עלה לארץ עם אשתו הצעירה בשנת 1907. האב היה עשיר מאוד. הם החזיקו מסחר בעצים ברוסיה, ובתי חרושת, והונם נאמד אז במאתיים אלף שטרלינג. ב-1907 בא גם האב ארצה. התוכנית היתה שהם יקנו משהו גדול. האב חשב על קבלת קונצסיה [זיכיון] מן השלטון התורכי להקמת מפעל אספקת חשמל לאיזור יפו, ולשם כך הכשרתו של סיומה. גם הציעו לאב לקנות את כל שטח החולות מנבי-רובין ועד חדרה. לבסוף נפלה ההכרעה על פתח-תקווה. [ללמדך על חשיבות ערכן של אדמות המושבה בימים ההם לעומת שטח קרקע אחר בארץ-ישראל הנזכר כאן ושעליו נבנו לימים "רק" תל-אביב, חולון, בת-ים, הרצליה ונתניה!] תחילה הציעו להם את כל שטח רחוב הרצל [בפתח-תקווה] כיום, שהיה שייך לקבוצה של יהודים מפרנקפורט, במחיר של 4 נפוליון (עשרים פרנק) זהב לדונאם. אך כששמעו על כך הסרסורים והמקלרים [המתווכים] אשר דבקו באב כעלוקות – עלה המחיר. בני המשפחות הדתיות במושבה, ויסוקר וימיני – נסעו לפרנקפורט וביקשו חסד מהיהודים וקיבלו את הקרקע בשלושה נאפוליאונים לדונם ומיד חזרו והציעו אותה לאב [של יעקב וסיומה] בחמישה לדונם (!). האב לא הסכים לספיקולציה. וגם חיפש פרדס ובית בו, כדי שלא יצטרכו לרוץ אל הפרדסים שהיו בחלקות מתוך למושבה, במיר ובחמרה. וכך נפלה הבחירה על פרדס של אדם ושמו דומני ויינברג. ואל הפרדס הנטוע מכבר (בידי ערבים) הוסיפו נטיעת עוד שישים דונם. יעקב קרול, שלמד אגרונומיה (דומני בצרפת) התנה תנאי עם אביו – הפרדס יירשם על שם האב ואילו הוא יהיה רק מנהל. וכך תהיה בפרדס רק עבודה עברית. וכך היה.

[שם הפרדס והבריכה שבו היה לימים "גן בועז". מיר או אל-מיר היה כפר קטן בין ראש העין (ראס אל-עין) לבין צפון פתח-תקווה, ליד מסילת הרכבת, על הגדה הדרומית של הירקון. אדמת החמרה, שפירושה האדומה, שטח אדמתה היה כ-3,000 דונם. גבולה הצפוני היה הירקון. המזרחי: הכפר מיר או אדמת מיר. המערבי: ואדי אבוליגי והכביש המוביל מפתח-תקווה צפונה לכפר-סבא ולשרון. והגבול הדרומי אדמת נַזְלָה (שפירושה הנוזלת, בחורף, בגלל קרבתה למעינות הירקון), כיום קיבוץ גבעת השלושה].

ב-1909 בא סיומה לביקור בארץ-ישראל למשך כשנה, לבוש במדי סטודנט פטרסבורגי: כובע עם מצחייה, כמו-צבאי, ומעיל עליון (טוד'ורקה) עם שתי שורות כפתורים לכל רוחב החזה.

כאשר עבר בקושטא התלווה אל כמה עסקנים ציוניים שהודמנו לתפילת יום שישי במסגד בנוכחות השולטן, "סלם-אל-מליכ" כך דומני שם התפילה. והוא ראה את השולטן, את הרמונו, כלומר נשותיו, וכן כל השרים והיועצים. [בתיאורו השתמשתי לימים בסיפור וברומאן שלי].

ימים אחדים לאחר שעזבה הספינה את תורכיה פרצה מהפכת התורכים הצעירים. השולטן עבדול חמיד הודח ובמקומו בא נכדו, וניתנה החוריה. האונייה נסעה לאלכסנדריה. ומשם החליפו אונייה לפורט סעיד וליפו. כאשר ראו ספני יפו את מדיו עשו לו כבוד גדול ברדתו מהספינה לחוף. במשך אותה שנה טייל הרבה בארץ. הוא התיידד עם יחזקאל חנקין וזה צירף אותו לטיוליו. [יחזקאל חנקין ממלא פרק נכבד וייחודי בתולדות העלייה השנייה. רחל ינאית בן-צבי מתארת אותו בספרה "אנו עולים", שלמה שבא כתב עליו את הספרון "הצייד", ואילו יעקב רבינוביץ השתמש בדמותו כאחד המרכיבים לדמות עמשי ברומאן הארצישראלי החשוב והנהדר "נדודי עמשי השומר". חנקין גר באותה תקופה עם אשתו בפתח-תקווה וביתם היה מרכז לצעירי העלייה השנייה ואנשי "השומר", שהיו רובם רווקים ורווקות].

יחזקאל חנקין היה מהלך עם אקדח בחגורתו ורובה ציד. בראשונה יצאו לטייל לירושלים. גם סיומה התלבש בעבאיה, כאפייה ועקאל, שם אקדח באבנטו, ולפנות-ערב יצאו ללכת ברגל, מפתח-תקווה. עם בוקר הגיעו להרטוב. שם נשאר לישון. ובאותו ערב, או למחרת, הגיעו לירושלים. העיר היתה מלאה חול, אבק ולכלוך. עלובה למראה. על חמורים ירדו ליריחו וראו את ים המלח. בחזרה [מירושלים] נסע סיומה ברכבת [ליפו]. פעם שנייה נסע לירושלים וליריחו,

ומיריחו נסעו על גמלים, בהדרגה בידואים, לפטרה. "פטרה היא אחד המקומות היפים ביותר בעולם", אמר, "נהדר!" ואחר-כך ביקרו בעמאן [רבת-עמון], שלא היה אלא כפר קטן ועלוב. טיול אחר ערכו לצפון הארץ. יצאו ברגל מפתח-תקווה צפונה. לבושים כערכים. זה היה באביב 1909. לפני הפסח. עד חדרה היתה הארץ שממה גמורה. [חומר למחשבה לכמה ז'וליקים אקדמאיים המתקראים "היסטוריונים חדשים" ואינם אלא כזבנים ותיקים. עדות דומה לריקנות הארץ מצוייה בתיאורו של יהודה ראב את נסיעתו הראשונה בראש שיירת חמורים מיפו לפתח-תקווה אחרי החגים של שנת תרל"ט, 1878. הפרוספריטי של המפעל הציוני הביא ארצה ערבים ממצרים, מהחרון ומשבטי הבידואים שנדרו במידבריות ערב, וכיום צאצאיהם, שהיגרו ארצה אחרי משפחת, מסתכלים עליי כאילו הם גרים כאן מדורי-דורות ואילו אני הוא הזר, יליד אירופה!]. רק כמה שבטי בידואים ועדרים דלים. וכמה עצים. בחדרה היו תושבים מועטים, בגלל הקדחת. משם המשיכו לזכרון, בה גר קרובו נחום קרול אשר למד במקווה-ישראל. ומזכרון לחיפה, שהיו בה אז רק אלפיים תושבים ומזח קטן. מחיפה לסג'רה. ובסג'רה בילו את ליל הסדר, שהיה עצוב מאוד. ערבים תקפו צלם יהודי שבא לחג, והוא ירה בהם והרג ערבי, ועתה חיכו לנקמת הדם. אגב, בן גוריון היה אז בסג'רה והוא מספר על כך בזיכרונות שלו. ואכן, למחרת הפסח, לאחר שסיומה ויחזקאל חנקין המשיכו לטבריה – נהרגו שניים בסג'רה. גם על כך מספר בן-גוריון בזיכרונותיו. אך יש סיפור אחד שאותו אין בן-גוריון מזכיר, ואילו סיומה שמע אותו מפי [אהרן] עבר-הדני (שייתכן שגם כתב אותו באחד מספריו):

באותה תקופה הלך בן-גוריון [דוד גרין הצעיר] יום אחד ברגל לטבריה, ולכבוד הטיול לקח עימו את נעליו. אינני יודע מדוע לא נעל אותן בדרך. או הלך יחף והתכוון לנעלן לכשיגיע לטבריה. אך לטבריה עם הנעליים הוא לא הגיע. בדרך התנפל עליו ערבי והוא נאבק עימו שעה ארוכה. לבסוף ניצל אך הערבי שדד ממנו את נעליו והלך. מוכה, פצוע ויחף הגיע בן-גוריון לטבריה. ומעניין שבן-גוריון אינו מזכיר את המעשה בשום [מקום] בזיכרונותיו על פגישות עם ערבים, בתקופת סג'רה. כנראה לא נעים לו להיזכר והוא מסתיר. סיומה היה אצלו פעם בשדה בוקר וחזר בפניו על הסיפור – בן-גוריון שתק ולא הגיב, לאמת או להכחיש את הסיפור.

מטבריה המשיכו סיומה וחנקין לראש-פינה וישנו שם בחדר אחד עם עוד שני צעירים. במשך הלילה דיברו, ואחד הצעירים, שהכיר את סיומה, סיפר עליו לרעהו. בבוקר קמו, ומתברר כי אותו רע לא היה אלא עגנון, אשר כנראה עבד אז תקופה קצרה בהוראה בראש-פינה. או שמא רק טייל לשם.

סיומה היה בעל גוף אתלטי. בבוקר קם ועשה בחוץ תרגילי התעמלות. עגנון, שהיה נמוך וניראה כבחור-ישיבה, ניגש אליו בקינאה עם שמץ התפעלות, ומישש את שריריו. לא רגיל היה בבחור יהודי בעל גוף.

בסיפור שפירסם עגנון לפני שנים ב"הארץ" על אהרונוביץ ידידו הוא מזכיר את יעקב קרול. ומפי יעקב קרול מביא סיפור זה על עצמו: כשהיה עגנון בפתח-תקווה ישב ערב אחד על הגורן. הדליק לעצמו פפירוסה וכשהצית את הגפרור נדלקה כל הקופסה. כל-כך חשש לזרוק את הקופסה פן תשרף הגורן – שמעך וכיבה את הקופסה הבערת בכף-ידו! – כך סיפר יעקב קרול על עגנון. מן התקופה ההיא נותרו בידי סיומה כמה תצלומים ובהם הוא נראה במדי הסטודנט שלו עומד עם פועלים בפרדס. אחד מהם בוסל.

סיומה חזר לרוסיה והמשיך בלימודיו. ב-1913 התרחש משפט בייליס, והאב החליט שאין טעם להישאר ברוסיה וצריך למכור הכול ולעבור לארץ-ישראל. שבה הציעו לו הצעות (דומני, אז עלה רעיון תחנת החשמל) – אבל המלחמה הקדימה לפרוץ. בפסח 1914 היה האב בארץ, אך לא הספיק לסיים ענייניו. עם פרוץ המלחמה איבד הרכוש את ערכו ואי אפשר היה למכור ולצאת. סיומה גוייס לצבא הרוסי ושירת בו ארבע שנים. האב שב והתעשר בעסק של אספקה לצבא, ועם פרוץ המהפכה שוב איבד את רכושו. היתה תקופה קצרה בה היתה העיר (שכחתי את שמה) נתונה בידי הלבנים, צבא דניקין, ושוב היה סיכוי לצאת – אך יום אחד יצא האב לרחוב, ואחד הקוזאקים הלבנים הרג אותו. שם הרוצח היה ידוע – ונקמו בו והרגוהו. ובעקבות נקמה זו נאלץ סיומה לברוח מרוסיה, ב-1918, והגיע אז לצרפת. רק ב-1922 בא לארץ וישב בפתח-תקווה עד 1933. בשנה זו, שהיתה גרועה מבחינת שיווק הפרי, שקעו בחובות ומכרו את הפרדס. 25 שנה היה הפרדס והבית מרכז בפתח-תקווה. סיומה עבר, דומני קודם לכן, לתל-אביב, לאחר שהתחתן בפעם הראשונה.

דברים אלה שמעתי מפיו, חלקם בטיול בשדרות מקווה-ישראל וחלקם בישיבה על מרפסת ביתו. עם חשכה שבנו הביתה. וכל הדרך אני מחזיק בזרועו ומנחה אותו. גם שאל על חיי. הוא גר בקומה שנייה של בית בשיכון בן ארבע דירות. מוקף ירק. אך הבית די עלוב, ועני. כניראה אין מצבו טוב במיוחד. הוא ואשתו גרים ב"שִׁמְבֹרָה סְפָרָה" (חדרים נפרדים) – (לתורכים הצעירים הוא קורא: ג'ין טורק – בצרפתית). הוא הראה לי את ספרייתו – לא ספרים רבים, אך כמה מהם נדירים. לקחתי בהשאלה ספרון מאת מאיר דיזנגוף, עם הקדשה לסיומה בחתימת ידו. "לידידי ורעי" – קובץ זיכרונות וסיפורים. אכתוב עליו בטור ב"הארץ" [ספרי דורות קודמים].

ישבנו ושתינו קפה במרפסת. אחר-כך אכלנו ארוחת-ערב, ושוב ישבנו במרפסת, עם לילי אשתו. ושוחחנו. לפני הארוחה ביקש שאטלפן ממנו לדודה אסתר [ראב], והם שוחחו ביניהם. שני אנשים בעשור השמיני והתשיעי לחייהם, אשר מי יודע אם עוד יתראו פנים אל פנים. אסתר זכרה כיצד בא למושבה בראשונה עם מדי הסטודנט שלו. ואילו הוא הזכיר לה כי בהצגה שנערכה בחצר בית [פרץ] פסקל [במושבה, מול בית ספר פיק"א ברחוב רוטשילד] לקחו אותו, בגלל מדיו, להופיע ולהכריז משפט קצר בנוסח – "החיילים באים!"

עוד כשישבנו על המרפסת, לפני הארוחה, הביאה לילי את אלבום התמונות של סיומה, אשר סידרה וגם נתנה מספרים ותוכן עניינים. בתמונות הראשונות רואים ילד בעיר רוסית, ליד גשר על הדנייפר, וקרפיפי עצים. עגלה עם שני שוורים. קצין רוסי לבוש היטב ולידו אשתו השמנה, וארבעה צ'רקסים עם קולפאקים מאחוריהם, וחזית צריף-עץ גדול, קסרקטין. סיפורו של סיומה – זה צריף שתרום אביו לגדוד שחנה בעיר, ב-1904, לפני שיצאו למלחמה ביפאן. הצ'רקסים הם שומרים של אחוזת העצים שהיו לאביו.

תצלומים מתקופת ביקורו של סיומה בארץ ב-1909. עם פועלים בפרדס. תצלומים מפאריס, אחרי מלחמת העולם הראשונה, בחברת ידידות. הוא לבוש במטורזן – חליפות לבנות, עניבות רחבות. אבנט רחב במקום חגורה, מצבע כהה, ומגבעת שטוחה עם סרט כהה עבה, נוסח מוריס שבליה. ובידו מקל טיולים דק.

צילום נפלא של משה גיסין [אביו של אבשלום שנרצח בידי בידואים משבט אבו-קישק בהתקפה על המושבה ב-5 במאי 1921], בעל מלון "הירקון" בכניסה למושבה, כמעט ממול פרדס קרול. משה גיסין ניצב בשער השדרה המוליכה למלון, לבוש חליפה לבנה [מדובר בצילומי שחור-לבן] וכובע טרופי בהיר, מתחתיו מציצות פנים חכמות, עם הקווים הדקים והמנוונים קמעה, כקלף, של משפחת גיסין, ושפם היורד במשולש לצידי שפתיו. בידו האחת מקל ארוך מאוד, כמעט כחכה. על גבו רוכסק, ובידו השנייה מזוודה מלבנית קטנה ודקה, ממש כמו תיקי "ג'יימס בונד" הנהוגים באופנה כיום. רגל אחת כפופה קמעה ומורמת בגאווה, כעומד להתחיל בצעדה.

[אולי התמונה היא משנות ה-20 המוקדמות, כאשר משה גיסין, ששכל במאורעות 1921 את בנו אבשלום, עזב את המושבה לתקופת זמן והתגורר בקיבוץ עין-חרוד, שם עסק בהדרכה חקלאית לחברים הצעירים ודמותו אף הונצחה בקובץ סיפורים מאותה תקופה של שלמה ריכנשטיין, "בשבילי שדות", הוצאת "עם עובד" ומשק עין-חרוד, 1948. וראה רשימתי על הספר במדורי "ספרי דורות קודמים" במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" מיום 22.6.1973].

צילום של בית קרול מן השנים האחרונות. המרפסת סגורה בקירות עץ דקים. אולי זו תוספת. ביקשתי ממנו שיתאר לי קצת את הבית:

"במרתף הצפוני התחבאה רחל ינאית [בן-צבי] בתקופת ניל". הרי חשדו בה שהיא קרובתו של לישרנסקי, כי שמה היה רחל לישרנסקי. גם בשנים אחרות שימש המרתף מחבוא נשק ומקום כינוס לאנשי ההגנה. חלקו הדרומי של המרתף היה מלא מכל טוב – כדי שמן. זיתים. גבינות וריבות מעשה בית (פרטים אלה, על המזונות, סיפר ראובן).

"ליד עץ הפיקוס אלסטיקוס הענק, והדקל, היה עוד עץ גדול, אילן סרק ממין הנשירים. סביבו היה שולחן עץ גדול, ושם היו מתאספים לעיתים קרוב למאה איש. גם אחדות מאסיפות המושבה היו נערכות שם. כשהיו באים אנשים רבים נהגו להוציא את הסאמובר החוצה, שם שתו הכול טה, ליד העץ. לאחר שנים, שהוזנח הפרדס, וחדלו להשקותו, החל העץ להתייבש כי לא נמצאו לו די מים, וחורף אחד נפל בסופה בקול רעש עז.

"צפונה לעץ הפיקוס היתה שדרה בגן של שושנים אשר נסתיימה באכסדרה שעליה מטפסים שיחי שושנים, ומשם אפשר היה להתבונן אל הפרדס.

"יעקב רבינוביץ גר תקופה ארוכה בבית קרול [וגם במלון 'הירקון' של משה גיסין, שאותו הוא מתאר ברומאן 'נרודי עמשי השומר', ומשם לקחתי את תיאור המלון לספרי 'ג'דע', סיפורו של אברהם שפירא', הנזכר אף הוא ברומאן, וכן לרומאן 'המושבה שלי']
"עקיבא ליברכט, יהודי משכיל מנכבדי המושבה, היה נשוי לאישה יהודייה מגרמניה. נהגה לבוא לישיבות [ועד המושבה], שהיו בבית קרול, ולקחת את בעלה הביתה: 'קיבה – קום שלופפן!' [התנהגויות בוטות ממין אלו אינן בלתי מוכרות לנו].

"יום אחד היתה אסיפה סוערת בבית הוועד הישן. בחוץ הסתובבו פועלים חסרי עבודה. ובתוך האולם – צעקות וויכוחים ואין מגיעים לשום החלטה. ליברכט לשווא היכה בפטישו על השולחן, כדי להשקיט את הקהל, ואז עברה ובאה אשתו מיציע הקהל, ניגשה לראש השולחן, לקחה מידו את הפטיש, היכתה בו פעמים אחדות בתוקף רב, והכריזה בגרמנית:
"האסיפה סגורה! עקיבא, בוא הביתה לישון!"

"לא היו מועדים קבועים דווקא להתכנסות. בייחוד בשבת. אך גם בשאר הימים זה היה בית פתוח לאורחים. ומאחר ורק עבודה עברית היתה נהוגה בפרדס ידעו הפועלים הצעירים אשר ירדו בנמל יפו לעשות את דרכם הראשונה לעבר בית קרול.

"לוי אשכול (שקולניק) היה ידוע במושבה כפועל מצויין, חזק, גם בחור יפה ואוהב נשים. כאשר עבד בפרדס קרול התלוצצו עליו כי בעבדו בפרדסי איכרים אחרים, אשר רוב פועליהם היו ערבים, היה מתאמץ ומשוויץ כדי להראות לערבים, ובינתיים גם הפועלים העבריים היו צריכים להתאמץ. אבל בפרדס קרול, שכולו עבודה עברית, היה יכול להרשות לעצמו לנוח, שהרי אין במי להתחרות!"

עד כאן מקצת דבריו של סיומה במשך הערב. עוד היתה באלבום תמונה של סיומה עם הדוד [שלי] יחיאל ליפסקי ושתי בחורות ליד הבריכה אשר בחזית מלון גיסין ["הירקון"], ומאחוריהם כל השדרה הידועה [שנקראה בשם טריפע גאסט כי שם היו מעשנים בשבת ובחורים ובחורות הולכים חבוקים]. סיומה הקריח מגיל צעיר, ואינו נראה יפה ביותר, אך כנראה היה הולל לא קטן, ואהב חיים. לילי אישתו היא צ'כית שלמדה משחק שלוש שנים בדרזדן. עלתה לארץ ובעלה הראשון מקיבוץ חפצי-בה. היא גם שירתה ארבע שנים בצבא הבריטי. אישה מאוד אנרגית, עיניה צעירות, והיא אוהבת לטייל בעולם ולספר על טיוליה. אלא שאותי לא עניינו כלל סיפוריה, אפילו הם על המקומות היפים ביותר בעולם, והשתדלתי בנימוס לכוון שוב ושוב את השיחה לעבר זיכרונותיו של סיומה.

אחרי עשר [בלילה] ליוו אותי שניהם מרחק ניכר עד לתחנת האוטובוס 92 ברחוב שנקר פינת סוקולוב. סיומה הלך באמצע ואנו שילבנו ידיים משני צדדיו. סיפר קצת רכילויות על פלטיאל נוביק, אביו של אורי (ובמידה מסויימת גם דודי, היה נשוי לצ'לה, אחותה המנוחה של אימא).
עד כאן. ביליתי את היום כולו בכתיבה שלוש הדפים הללו.

[הפרק על סיומה קרול נכתב מן הזיכרון, לאחר הפגישה, ללא שום הקלטה או רשימות בשעת ראיון].

אהוד בן עזר

“הפרדסן הציוני יעקב קרול הלוחם לעבודה עברית”

ל-ג. קרסל

1975

פורסם לראשונה במוסף הספרותי של עיתון “על המשמר” ביום 15.8.1975

הבא לפתח-תקווה בכביש הראשי ממערב עובר את מחציתה של שדרת הברושים שבכניסה, חולף על פני שיכונים דמויי קרטון שתושביהם אילתרו בהם תוספות בנייה וסגירת מרפסות כדי ליפותם; אם עינו חדה יבחין מאחורי אחד הבניינים, לשמאלו, מזדקרת צמרתו של עץ פיקוס ענק ובתוכו שלוב ומחובק דקל ואשינגטוניה, אשר לפי גובהו נשתל בראשית המאה. אם יירד האורח מרכבו ויפה לסימטה קטנה שמאלה [כיום, רחוב קרול] – יפגוש על דרכו בית חרב, ללא גג, בן שני חדרים ומרתף המחולק לשני מדורים. הכול פרוץ, מוזנח, עומד לפני הריסה. סמוך לבית שני העצים הגבוהים, המחובקים, ולידם, אם בעל עין חדה הוא, ימצא את שרידי הבור הסתום של הבאר, וחלקי המניע [המנוע] הקבורים בו למחצה, חלודים ומתפוררים.

הבית הוא בית יעקב קרול, העצים – שרידי גינתו, והבאר – בארו, זו הבאר בה קיפח ברוך פריבר, כיום איש כפר-סבא, את ידו, ואשר מקרה פציעתו שימש אחד הגורמים המכריעים לייסודה של קופת חולים של העובדים העבריים בארץ-ישראל.

הסופר דן צלקה אמר לי פעם כי אחד הקשיים העומדים בפני כותב רומאן אפי או היסטורי, כאן בארץ, הוא שמביאים אותו לשורת אבנים עתיקות, או רצפה, ואומרים לו – כאן היה ארמון, כאן בית מרחץ, – ואתה לך תאר עולם שלם לפי כמה אבנים עתיקות, וחרסים. לך דע מה לבשו, כיצד היו כלי-נשקם, חדריהם, וכל כיוצא בזה. מה שאין כך באירופה, שם שמור לך העבר תקופות-תקופות, לכל שכבותיו, בארמונות ובבתי נכאת, בבניינים שעדיין עומדים על תילם. ובתוך רציפות זו של תרבות חיים במובנה הרחב, קל יותר לסופר לשחזר בדימויו תקופות היסטוריות.

נזכרתי בדבריו כשעמדתי, לפני שנים אחדות, מול שרידי הבית [של קרול]. מה היה אילו “שוחזר” הבית, אילו נשמר תוכנו, אילו נשמרה בקפדנות, כשמורת-טבע, כפארק, כאתר היסטורי, כל האחוזה הזאת של בית קרול, על הפרדס והגן? מה היה אילו נשמרה לפחות אחוזת בית ישנה אחת בפתח-תקווה, במדבר השיכונים, למען תת מושג לאנשים החיים והמבקרים בה מרציפות חיים של קרוב למאה שנה במקום אחד בארץ-ישראל? והלא מי שבא כיום למושבה עשוי לחשוב, לפי בנייניה, כי נוסדה לפי שלושים-ארבעים שנה!

ומצד שני אני אומר לעצמי – אולי מוטב שהבתים נהרסים, שכל הישן נשמד ונמחק עד בלי הכר, כי יש יופי בשקיעה, בהתפוררותם של הקניינים החומריים. ואילו הבתים ה”משומרים” הבודדים בארצנו, ריח של חניטה עולה מהם, ריח דיאקטי של תערוכות קרן היסוד, מין מוזיאונים קטנים, מפוחלצים, נפוחי חשיבות עצמית, הקוברים את העבר פעם ונוספת, סופית. ואילו התפוררותו של בית קרול, שהחלה שנים רבות בטרם ניטש הבית על-ידי תושביו האחרונים, יש בה מסממניה של דרמה מעולה, יש בה הוד טראגי וחומר לעטו של סופר, יש בה משמעות שמעבר לשימורם של בתים מתפוררים.

דודה שלי בפתח-תקווה, בלה ראב בן עזר [היתה ציירת וסבתה של המלחינה והזמרת שרון בן עזר], מגדירה זאת באומרה: כיצד זה הפך “קן האצילים” ל”גן הדובדבנים”?

אחוזת קרול בפתח-תקווה נמכרה עוד בראשית שנות השלושים, כארבע-עשרה שנה בטרם נפטר הפרדסן הציוני, יעקב קרול.

ובצורה יפה ונוגה מתאר זאת ר. קלובוק: "הביקור היה ביום שבו עזבו את ביתם, בו גרו 28 שנים רצופות, גידלו את הבנות ובו יצרו פינה חמה לכל קשה-יום. המזוודות היו כבר ארוזות, מישוהו הוריד את הווילונות, אנשי הבית נעו הנה והנה כאבלים, וסימן שאלה על פניהם. 'מה יהיה?' שררה אווירה כמו במחזהו של צ'חוב 'גן הדובדבנים', לפני נטישת המשפחה את האחוזה האהובה עליהם. נצבט בי הלב ויצאתי החוצה. הבית כאילו הזדקן פתאום והתגמד. הדקלים הורידו... בערפל. חשתי דמעות בעיניי." (עמ' 80).

ביתו של יעקב קרול היה בית ועד לסופרים, עסקנים ואמני התיאטרון בארץ. שקידתו על טהרת העבודה העברית בפרדס המשפחה הפכה את פרדסו לבית אולפנא לפועלי העלייה השנייה והשלישית, ורבים מהם, שהיו ועודם פזורים בנקודות התיישבות בכל רחבי הארץ, זכרו וזוכרים משך שנים רבות את תקופת עבודתם אצלו.

הסופר יעקב רבינוביץ, שהתגורר גם במלון גיסין הסמוך, היה ידידו. שני בתים אלה, של משה גיסין ושל יעקב קרול, על כל המיוחד באווירתם, ודאי השפיעו רבות על יעקב רבינוביץ שעה שכתב את הפרקים הפתח-תקוואיים ברומאן שלו "נרודי עמשי השומר". וגם אשר ברש תיאר את הוויית משפחת קרול, אמנם לאחר עקירתם מפתח-תקווה והתיישבותם מחדש בגבעת-חן, בסיפורו "לוטה, היכנסי..." (כתבי אשר ברש, הוצאת מסדה, כרך ב'. עמ' 259).

ואחד התיאורים היפים בספר לבית קרול ניתן מפי אברהם הרצפלד:

"לבית זה סרים היינו לא רק לחפש עבודה, אלא גם להשיח את הלב, 'אויסריידן דאָס האַרץ'. פה היו מזדמנים רבים, ובהם אנשי-שם. הסופר יעקב רבינוביץ שהיה מרבה לשוחח ולספר, נחשב כאן לבן-בית ממש! יוסף שפרינצק, וכן שיפריס, המומחה לענייני לשון, והממונה על מכון-המים, עם ייסוד קואופראטיב-המים על-ידי בצלאל יפה לניצול מי הירקון. לכאן היו באים מדי פעם ד"ר ברנשטיין-כהן והסופר שלום שטרייט, בני משפחת שרתוק ואפילו חיים ויצמן מצא זמן, בשהותו בארץ, לבקר אצלם לא-פעם.

"נוסף על הפרדס היתה כאן חלקה של עצי פרי נשירים. יעקב, שעמוקה היתה אהבתו לארץ, ביקש להוכיח, כי אדמתה נאה לעשות פירות שונים. (---) סוכת-הגפנים העצומה שבחצר, ועץ הפיקוס המצל והעבות, לכמה שיחות ודברי פולמוס עדים היו במשך השנים – ויכוחים ונושאים שעמדו ברום עולמנו היהודי – עברית ויידיש, עבודה עברית ועבודה ערבית וכדומה. פעמים היה מנחם גנסין עורך כאן חזרות להצגות, ובאי-הבית משמשים לו קהל בזעיר-אנפין. (---). הווייה חלוצית זאת היתה לצנינים בעיני כמה פרדסנים, מתקיפי המקום, שהיו חוזרים ואומרים בלגלוג: 'קרול זה הוא בעצם חימאי ולא פרדסן'. והיו מוסיפים ביידיש: 'ער נעמט געלט און מאכט פון דעם בלאַטע'. – לוקח כסף ועושה ממנו בוך." (עמ' 22-23).

יפה עשתה הוצאת בית "נטע הרפז" בפתח-תקווה, והעורך ג. קרסל, ששקדו על הוצאת קובץ דברי זיכרונות וכתבים מעטים אלה, אשר מזכירים עולם נשכח לאנשים שהיו עדים לו ועדיין זוכרים אותו, ומותירים גירוי של סקרנות בקוראים "צעירים" יותר, לכתוב, אולי, פעם, "גן דובדבנים" מלאבסי...

* "הפרדסן הציוני, יעקב קרול – הלוחם לעבודה עברית". ערך: ג. קרסל. הוצאת בית "נטע הרפז", פתח-תקווה, תשל"ה, 1975. 136 עמ'.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"יודוי של חצות" לז'ורז' דיהמל עברית: 1941

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 26.5.1972
לפני 46 שנה

"ביצור יפה הרשות בידך לבקש מום, לעולם תמצאהו. אם אתה בעל נשמה נדיבה לא תשים לב לחסרון הזה, שכוח תשכחהו, תבטלהו, אבל אם אתה סלווין, הנה באחד הימים לא תראה עוד דבר חוץ מהמום הזה, והוא ישחית בעיניך את כל השאר." (עמ' 146).

הקטע הזה מיטיב לאפייין את סלווין, גיבור סיפורו של ז'ורז' דיהמל "יודוי של חצות" שנכתב בשנות העשרים [למאה ה-20]. לואי סלווין, בחור כבן שלושים, גר עם אימו בדירת עוני קטנה ברחוב פו-די-פיר בפאריס. הוידוי פותח בתיאור מעשה-כשל של סלווין, אשר בעטיו פוטר מעבודתו.

המעשה מזכיר אחד ממעשיו התמוהים של ניקולי סטברוגין, ב"שדים" לדוסטויבסקי. לאחר שתפס לפתע, בקלוב [במועדון] המקומי, בחוטמו של האדון גגנוב ומשכו אחריו על פני האולם כשניים-שלושה צעדים, הוא נקרא אל שר-הפלך הישיש, איבן אוסיפוביץ'. כאשר זה האחרון חוקרו לפשר מעשיו הפרועים, גוחן סטברוגין אל אוזנו של איבן אוסיפוביץ', כאילו כדי ללחוש לו את התשובות, "והנה באותו רגע התרחש דבר אשר לא יתואר ולא ייתכן בהחלט, ושעם-זאת היה ברור למאוד מבחינה ידועה. הישיש הרגיש פתאום, כי ניקולס (סטברוגין), תחת ללחוש לו סוד רב עניין – תפס פתאום בשיניו את חלקו העליון של אוזנו ולחץ אותו יפה-יפה. הזקן החל מרעיד ונשימתו קצרה." ("שדים" כרך א', עמ' 52. תרגום ש. הרברג. הוצאת מצפה 1930).

דבר דומה קורה לסלווין. יום אחד הוא נקרא להביא מחברת חשבונות למר סיורו, בעליו של בית-מסחר גדול למכונות חקלאיות בפאריס, שם עובד סלווין כלבלר נמוך-דרגה. הוא ניצב סמוך לאוזנו השמאלית של מר סיורו, "אוזן של אדם חם-מזג קצת. אוזן גדולה ולה שערות וכתמים עין אדום-כהה" (עמ' 12), ומתעוררת בו תשוקה עזה לגעת באוזן "הרגשת הצורך הזה של ידי, לנגוע באוזנו של מר סיורו, נראתה לי בתחילה כשערוריה נוראה. אבל לאט-לאט הרגשתי כי רוחי הולך ונכנע. משום אלף סיבות, שעלו על דעתי עמומות ומבולבלות, נעשה לי הדבר להכרח לנגוע באוזנו של מר סיורו, כדי להוכיח לעצמי, כי אוזן זו אינה עצם מופלא, בלתי-קיים, דימיוני, וכי אין היא אלא שאר של אדם, כמו אוזני אני גופי. ופתאום לפתע פשטתי בתוקף את זרועי ושמתי מתוך שקידה מיוחדת את אצבעי על המקום שחפצתי, קצת למעלה מן התנוך, על קצהו האחד של עור הסחוס." (עמ' 13-14).

המעשה התמים-המוזר מבשר את ראשית התפרצותם החוצה של השדים, של הדמונים הכלואים בנפשו של אדם. אמנם דמותו של סלווין היא מינורית בהשוואה לדמות של ניקולי סטברוגין. סלווין מפוטר ממקום עבודתו חוזר אל אימו. הוא מבקר פעמים אחדות בבית ידיד. מחפש עבודה, לשווא. עובד יום אחד בהעתקת כתובות, באולם מצחין עם קבצנים קשי-יום, וחוזר למקלטה של אימו. למן ההתפרצות הראשונה, זו הנגיעה באוזן, אין הוא עושה שום מעשה בעל

משמעות מיוחדת. כל חטאיו, כל הדמונים המתפרצים בנפשו, מתרחשים במחשבותיו בלבד. שם הוא מעולל מעשים נוראים, מקווה למות אימו, בועל במחשבותיו את אשת ידידו הטוב, היחיד, ושם הוא שופט עצמו ומלקה ומעניש את עצמו.

המחשבות הן אויביו הגדולים ביותר של סלווין. הדבר המציק לו ביותר הוא חוסר יכולתו לשלוט במחשבותיו, חוסר הנילווה על הפעילות המופרזת, החולנית, של מחשבתו.

”הדבר שיש בו מן המפתיע הלא היה דווקא הנפעלות שבה נתונה מחשבתו. אותי פוקדות, עוברות, מענות ואונסות המון מחשבות שאני נכנע להן מבלי שעוררתי אותן בשום עניין ואופן שבעולם. האוכל אפוא לאמור שאני חושב? האוכל לייחס לי את היתרון הזה? האם, על-פי האמת, איני אלא עַד חסר-אונים, הקורבן? האם, על-פי האמת, איני אלא שדה-קטל איום? לא, באמת, אין אני חושב, אין אני עושה כלום כדי לחשוב. זולתי חושבים בקירבי, דרך בי, לקראתי וכנגדי. זולתי חושבים באין מפריע, על חשבוני, כשם שנוטעים מחנה במדינה נכבשה.

”יש בלי ספק אנשים חכמים מאוד ומחוננים מאוד הזוממים לחשוב על איזה עניין והם מבצעים את מזימתם. יש אנשים המוכשרים לכוון את בינתם כספינה על פני ים זרוע מיסברים, אנשים החושבים באמת, זאת אומרת, שהם חושבים מה שהם רוצים. אשריהם! אשר לי, על-פי רוב, הריני ערוץ של נחל: אני מרגיש בהתגלגל הזרם הרועש. אני מכיל אותו, ולא יותר. ולא עוד, שים נא לב למילים! לא תמיד אני מכיל אותו, את הזרם הזה: פעמים יש שהוא שוטף ועובר על גדותיו.” (עמ' 84-85).

בפאראפראזה על אמירתו הידועה של דקארט אפשר לומר כי ההוכחה לקיומו של סלווין היא: ”חושבים בי, משמע אני קיים.” הנפעלות של המחשבה, חמקמקותה והתפרצויותיה הדמוניות – הן גם סוד סיגונונו המיוחד של דיהמל בספר. נפשו של סלווין היא באמת מדינה שנכבשה על-ידי מחנות זרים, והמחנות הללו הם הדמונים שבפנים והמראות שבחוץ.

”פאריס גדולה, אבל בתוך פאריס יש לי הכפר שלי,” אומר סלווין, ”כמו כמעט כל האנשים איני מוכשר אלא למולדת קטנה.” (עמ' 158).

מולדת קטנה זו היא מסלולו היומי, הרחובות שאותם הוא מכיר, הגשרים שאותם הוא מכיר, הגשרים שאותם הוא אוהב, בייחוד הוא אוהב את רחוב מופטאר, אותו הוא ממשיל ל”עורק של מזון הנוהר אל המקום השמן ביותר של העיר, יורד מצפון לדרום, דרך חבל סמור, שופע, מלא שאון.” (עמ' 43).

כשם שאין הוא שולט במחשבותיו, כך המראות אשר בחוץ שולטים בו, והוא חי באינטנסיביות מפליאה את טעמיה, ריחותיה ומראיה של ”מולדתו הקטנה” – סימטת מגוריו [פו די פיר, הנושקת לרחוב מופטאר. – אב”ע], הפרוזודור הטחוב של ביתו, גרם-המעלות, המטבח, חדרו, רהיטי ביתו. הנה תיאור אופייני:

”גמרתי לאכול את סעודתי מתוך הסתכלות ברהיטים, בכתלים, בכירה ובכל אותם החפצים שהם עדים לקיומי ושותפיי להמון רעיונות כמוסים... אף אחד מכל החפצים הפעוטים האלה, אף אחד מכל הרהיטים לא רצה הפעם להיעשות שותפי לענייני. כולם הביטו בי מתן חוצפה. הרגשתי, כי עם מילת-הקטטה הראשונה יתייצבו הם כולם לצד אימי, כולם כנגדי.” (עמ' 33).

גם החפצים פולשים אל-תוך נפשו, ממש כמחשבותיו, והוא אינו מצליח למשול בהם, לגרש את הרגשת הזרות שהוא חש למראה המהומה המתחוללת בתוך נפשו פנימה. מוחו הוא כבית שאורחים זרים פולשים לתוכו בלי-הרף ובעל-הבית אינו אדון לביתו. וסוד קסמו של הסיפור נעוץ בכך שכל הדראמה הקשה, המכאיבה, של אדם ההולך ומתנכר לעצמו – מתרחשת בסוד הרהוריו המתפראים של אדם אחד, וכמעט ללא כל פעילות חיצונית.

גם ה”בגידה”, השוברת לבסוף את רוחו של סלווין ומביאה אותו לברוח מבית אימו אל רחובות פאריס, מתרחשת בדימויו בלבד. הוא מתאהב, אהבה שאינה יוצאת מגדר מחשבותיו, במרגריטה, תופרת העוזרת לאימו בפרנסתה. בביקור בבית ידידו הוא רואה לרגע את הצל העמום והעבות אשר לבית-השחי של אשתו, ושבריר של רגע, לפני החלון המואר, את דמותה כמעט עירומה בתוך לבושה המתנפף.

פעולת שני הרשמים הללו כה עזה עליו שהוא מרגיש בעצמו מיד ”מעשה של גסות מאוימת, מין מעשה-אונס, קצף, השתוללות. שמלות קרועות. תחתונים והתייפחות.” (עמ' 160).

אהבתו למרגריטה פוקעת כבועת-סבון, והרגשת חטאו גורמת לו לברוח מבית ידידו, מבית אימו, ולשוטט בפאריס ללא מטרה, ללא מחסה. שקט, אבל אומלל מאוד.

* ז'ורז' דיהמל: "וידוי של חצות". סיפור. תירגם מצרפתית א.ל. יעקובוביץ. ספריית "רימון", הוצאת "מסדה" תל-אביב בסיוע מוסד ביאליק. סיון תש"א. יוני 1941. 171 עמ'. מחיר כל ספר 70 מא"י.

אהוד בן עזר

“בית ממכר עתיקות”

לצ'ארלס דיקנס

[עברית: 1970 ?]

פורסם לראשונה במוסף הספרותי של עיתון “על המשמר” ביום 15.1.1971
במסגרת “ספר השבוע”

“בית ממכר עתיקות” תורגם לראשונה בשלמותו לעברית על ידי א. (יהושע) אובסי, בשני כרכים, בהוצאת א.י. שטיבל, ברלין-שרלוטנברוג, 1929, ונדפס בבית הדפוס “ראם” (לפנים האלמנה והאחרים ראם) בוויילנא.

מאוחר יותר עובד הספר על ידי מ. בן-אליעזר. מהדורות אלו, הן שהיו עד כה בידי הקורא העברי ומהן למד על נדודיה של נלי הקטנה עם סבה ברחבי אנגליה, לאחר בריחתם מלונדון, על דמותו המפלצתית של דניאל קווילפ הגמד, על קיט הנער הטוב, וכהנה וכהנה.

התרגום של אובסי נראה מיושן כיום, הן מבחינת הסגנון והן בצורת הכתיב והפיסוק, ומעשה טוב וחשוב עשתה אפוא הוצאת מזרחי בשקדה להביא ספר קלאסי זה בתרגום חדש. אמנם, יש ושפת התרגום החדש נמלצת לא פחות מן הישן – מתרגם אובסי:

“...בתור אדם שיש לו השפעה על הדייר המיסתורי ושיכול להיכנס איתו בשיחה, בה בשעה שאחרים לא העזו אפילו לגשת אליו.” (כרך שני, עמ' 7).

ואילו בתרגום החדש של שפיר:

“...כמי שנודעת לו השפעה על דייר מיסתורי זה ומשכיל לשאת ולתת עימו, לטוב ולרע, בעוד

שאיש זולתו אינו מהין לקרב אליו.” (עמ' 264).

ואולם בדרך כלל עולה תרגומו של שפיר על זה של קודמו.

עניין אחר הוא שהספר, גם במהדורות כיום, קצת קשה לקריאה לבני הנעורים, וכאן פאראדוקס הנובע מעצם כתיבתו של דיקנס: בהתפרסמו היה הספר מכוון לקהל מבוגר, לאחר מכן נעשה לספר לבני הנעורים, ובייחוד בעיבודו. ואילו עתה, משהוא מופיע בשלמותו ובתרגום חדש – הריהו מצד אחד רב-כמות ועמוס וכבד מכדי להיות ספר לבני הנעורים, ומצד שני – ייראה כספר “נאיבי” בעיני קהל הקוראים המבוגר, ודומה כי רק משוגעים לדבר, או חובבי ספרות ואוהבי קריאה מושבעים, יטרחו כיום בקריאת למעלה מחמש-מאות עמודים “דיקנסיים” אלו.

על כל פנים – קהל הקוראים המיועד לספר אינו קהלו של פורטנוי ושל “סיפור אהבה”. קריאת דיקנס מצריכה הרבה אורך רוח ופנאי, ונכונות להסתגל לקצב ולסגנון מרוחקים למדי מטעמנו כיום.

אקדים הערה אישית ואומר: נהניתי מאוד מקריאת הספר, אולם קראתי בו כגנב, ולא כקורא רגיל. מה פירוש? דיקנס הוא אמן התיאור, האיפיון, העיצוב של דמויות על פי פרטיהן הבולטים, אמן הקאריקאטורה, דמויותיו מעלות בדעת את הקאריקטורות של דומייה. ודיקנס הוא גם אמן הטכניקה של הכתיבה. ומשום כך, אך לא רק משום כך – קריאת רומאן, כל רומאן של דיקנס – היא בית ספר מצויין למי שהכתיבה היא אומנותו.

אביא דוגמאות שתיים. האחת, מתחום המיבנה של הרומאן. שלושת הפרקים הראשונים פותחים בסיפור, בגוף ראשון, מפי אדם זקן היוצא לטייל מדי ערב ברחובות לונדון, פוגש בנלי הקטנה, מתוודע לסבה, לדניאל קווילפ ולעוד כמה מן הדמויות הלוקחות לאחר מכן חלק נכבד בספר. הקורא סבור כי צורת סיפור זו עתידה להיות מסגרתו של הספר, באשר הסופר נכבד לה מלכתחילה, אך לא, לא אצל דיקנס. הפרק השלישי מסתיים בפיסקה זו:

“ועכשיו, שסיפרתי עד כאן פרשה זו בלשון נוכח והצגתי את הנפשות הפועלת הללו לפני הקורא, אנתק עצמי לשם נוחות הרצאת סיפור-המעשה מהמשכו ואניח לנפשות, שתפקיד נכבד והכרחי להן בו, שתהיינה מדברות ופועלות בעצמן.” (עמ' 33).

ומכאן ואילך נמסר הסיפור עד לסופו מפי מספר נעלם, אובייקטיבי, הנמצא בעת ובעונה אחת בכל מקום, מתבונן ויודע הכול על מעשי גיבוריו, וגם מתערב מדי פעם במהלך הסיפור, לרוב בדברי קישור, כמו למשל בכואו לתרץ מפני מה הניח את נלי וסבה בנקודה זו או אחרת של נדודיהם, וחזר ללונדון, אל מעשיו של קיט, של קווילפ או של ריצ'ארד סביבלר קל-הדעת. ואם דיקנס נהג כך, הרי שמותר! וזו עצה טובה לכל מושך ידו בעט סופרים המתחבט בבעיות מסוג קביעת מקומו של המספר בעלילה.

ודוגמא שנייה, קצרה, לכוח התיאור העז, הדימוני ממש, של דיקנס, התופס בני-אדם בחולשותיהם ובמגרעותיהם, לעיתים בדברים המעוררים גועל – ומאפיינם בצורה שתחרת בזיכרונו של הקורא:

“...אמר הננס (קווילפ) ושיפסף כפות ידיו בכוח כה רב, עד שדומה היה כי הוא מתקין מן הזוהמה המכסה אותן כדורים קטנים לרובי-פקקים.” (עמ' 38).

כוחו ומיטבו של דיקנס הוא בתיאור, באיפיון, באווירה, בגרוטסקה, בעממיות, בציור המצויין של נופים, בין עירוניים ובין כפריים. וחולשתו: בתוך, בפנימיות. ופנימיות זו שתי פנים לה. הבשורה או המחאה החברתית, ומורכבותם הנפשית של דמויותיו.

המחאה החברתית תופסת חלק ניכר מ"בית ממכר עתיקות" (ולא רק בו אלא ברוב המכריע של יצירת דיקנס). בעיות זיהום האוויר (כך בממש!) של הערים התעשייתיות, שנראות כמפלצות בעיני דיקנס (עניין זה חוזר בהדגשה חריפה גם ב"ימים קשים"). עניין תמותת הילדים בגיל צעיר. ניצול עבודת ילדים, וניצול בכלל. חוסר התקווה בשכונות העוני. נכליהם של עורכי דין, עיוורונה של מערכת המשפט. פריחתם של טיפוסים שוליים בחברה, המנצלים את מצוקת העוני, מלווים-בריבית, נוכלים, גנבים, ועוד כהנה וכהנה, וראש וראשון להם בספרנו – קווילפ הגמד.

מחאה חברתית זו, בכל חשיבותה, ודאי שאינה מרכיבה כיום את מיטב אמנותו של דיקנס, אלא הוא נשפט על פי הגלריה של הדמויות שהוא מצליח להציב ולהחיות על רקע אותה תקופה. וכאן הקושי השני, והידוע למדי, בכתיבתו של דיקנס: דמויותיו מופיעות בצבעי שחור ולבן. הרעים הם רעים תמיד, וגם מכוערים ודוחים בהתנהגותם, ואילו הטובים – טובים תמיד, טובים מדי, לעיתים עד לידי כך שהם נעשים בלתי אנושיים ובלתי מתקבלים על הדעת בהתנהגותם. כמעט תמיד מתקיים הכלל של "צדיק וטוב לו, רשע ורע לו."

המלחמה הפנימית, במידה והיא מתקיימת בנפשו של כל אחד מן הגיבורים – אינה בין עשיית הטוב לעשיית הרע, אלא בין הגשמת טבעו, הטוב או הרע – לבין העיכובים אשר מחוץ.

היוצא מכך הוא שהדמויות, גם כשהן מעניינות – כמעט אף פעם אינן מורכבות, אלא מונעות תמיד על פי דחף אחד, החוזר על עצמו. אסתכן ואומר כי דמויותיו של דיקנס מקבלות קיום וחיוניות בספריו לא מכוח פנימיותן אלא מכוח הציור העז, החיצוני, הגרוטסקי לעיתים, של יוצרן. והיכן שחסר הצבע – הריהן נופלות ומשעממות, כאותה בובת פאנץ' שבתיאטרון הנווד של טרוטרס וקודלין בגמר ההצגה. אילו רק ניתן לגאונותו של דיקנס לתאר בחופשיות עניינים שבינו לבניה! הלא מבחינה זו כתיבתו כמו בסד היא נתונה, וחשים היטב שמיגבלה זו מציקה לו.

ב"בית ממכר עתיקות" רע גורל הרשעים, וטוב לטובים, מחוץ לשני יוצאים מן הכלל, שהם עיקר הסיפור – נלי וסבה. הסב הוא דמות מורכבת, כמעט חורגת מתחום הספר, כי טוב ורע מתרוצצים בקירבו. הוא אוהב אהבת נפש את נכדתו, אך למענה משחק בקלפים ומאבד את כספו. למענה הוא יוצא בנדודים, אך תאוות הקלפים אינה מרפה ממנו, ועד לידי גניבת כספה האחרון הוא מגיע, והכול מתוך אהבתו הגדולה אליה.

כאן, כאילו מרים דיקנס מדי פעם את המכסה מעל לאותה תהום הקרוייה נפש, ומציץ, אך נבהל, אולי מפני מוסכמות התקופה, אולי מפני טעם הקהל, וכך קורה שלאחר רגעי הארה ומודעות עצמית, לאחר אותם רגעים שאפשר לכנותם, רק בהשאלה, בשם "דוסטויבסקאיים" (מאחר שדוסטויבסקי הושפע מדיקנס) – חוזר הסבא ונעשה למריונטה, מתנהג על פי מיכניזם פנימי, סהרורי, אך לא עוד באותה הצצה אל תהום הנפש. והוא מת לבסוף, זאת אפשר להבין – משום שהיה רע בחציו.

פחות מכך אפשר להבין את מותה של נלי, שאינו מתחייב מאופיייה וממזגה (הריהי כמלאך), גם לא מיסוריה (היא אינה חולה עד כדי כך), ויש לא פעם הרגשה, תוך כדי קריאה, שמותה בא לבטא משהו שמחוץ לעלילה עצמה – עניין המחאה על התמותה הגבוהה בקרב הילדים, שמלווה כחוט השני את גורלה של נלי בנדודיה: מות חביבו הקטן של המורה, אהבתה של נלי לבתי-קברות, והרהוריו החוזרים של הסופר על עניין זה של מיתה מוקדמת.

עם כל חשיבותו של אותו נושא, קשה לראות כיצד הוא מתאחה בגורלה המר של נלי, וטעם של שרירותיות והתכוונות-יתר מצוי בעיצוב קיצה של נלי. ואולי מכוון גם כאן מותו של הטוב להזהירנו מפני הצד הרע שבעולם ותוצאותיו הנרשעות.

תרגומו של א"ד שפיר אינו מקשה כאן על הקורא כבתרגומו האחרים (דוגמת תרגומו הבלתי-אפשרי ל"ג'וד האלמוני", תרגום שקילקל את הספר משום סגנונו הנמלץ מדי). מיתודה עממית-כמעט שנקט כאן המתרגם היתה אך לברכה לספר, וחוששני שאילו היה מתרגמו מטעם הוצאה אחרת, פחות "עממית" – היה עולה בידי לעשות גם את הספר הזה לבלתי-קריא, ועל כך היה זוכה ודאי בתשבחות מפי אנשים כערכו.

אך גם כאן היו קטעים ומשפטים לא מעטים שהיה עליי לקרוא פעמיים ושלוש בטרם עלה בידי להבינם, ומילים אחדות שנוקקתי למילון כדי לפענחן. אולי נובע הדבר משום הקושי אשר בהרקת סגנונו המפרט-כול של דיקנס, הגדוש בתיאור אבזריה של המאה הקודמת [ה-19] – לעברית בת ימינו. ואולי בא הקושי שבקריאה גם מצורת הדפסתו הגרועה של הספר. אקווה כי ריבוי הכתמים הלבנים באותיות השחורות, וקפיצתן של האותיות מעלה ומטה בשורה – קיימים רק בעותק שהגיע לידיי, ואינם מאפיינים את המהדורה כולה.

כמו כן תמהתי מאוד מדוע הקדשת המתרגם בראש הספר נראית כאילו מאת הסופר באה (!) ומפני מה לא נכתב בשום מקום של מי הם העיטורים היפים שמלווים את הספר, ואשר שייכים, כנראה למהדורה המקורית.

* צ'ארלס דיקנס: "בית ממכר עתיקות". רומן. מאנגלית א"ד שפיר. הוצאת ספרים מ. מזרחי, תל-אביב. 535 עמ'. ללא ציון השנה והדפוס.)

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"הכופר מסואנה" לגרהרט האופטמן עברית: 1923

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 25.12.1970
לפני 48 שנה

בימים עברו שפר עליו מזלו של המחזאי והמספר הגרמני גרהארט האופטמן (1862-1946) מבחינת מתרגמיו העבריים. מחזותיו תורגמו לעברית על ידי י. ח. ברנר: "האורגים" (1910), "מיכאל קרמר" (1911), "אנשים בודדים" (1912) ו"בעל העגלה הנשל" (1913), וחזקה על ברנר שסופר שמצא ראוי לתרגמו, ראוי לחזור ולקראו גם היום.

לפני כשנה התגלגל לידי באחת הספריות הציבוריות עותק עתיק אחד של "בעל העגלה אנשל", קראתיו ונהנית. ועלה בדעתי, אולי ינסה אחד התיאטראות שלנו כוחו בהעלאת המחזה, ודווקא בתרגומו של ברנר.

והנה, לא רק ברנר תירגמו, אלא גם המשורר והסופר המופלא דוד פוגל, בעל ספר השירים "לפני השער האפל", הרומאן המשכר "חיי נישואים" והסיפור "בבית המרפא". פוגל תירגם את סיפורו של האופטמן "הכופר מסואנה" (שהופיע בגרמנית ב-1918, ואילו בעברית – ב-1923).

כאמור, גורלו של האופטמן שפר עליו אצלנו באותן שנים. ואילו מ-1933, השנה בה השלים עם השלטון הנאצי, נעשה כנראה מוחרם אצלנו, ושוב לא הופיע שום תרגום חדש מיצירותיו ואף לא מהדורה חדשה אחת של ספריו שתורגמו.

בכך דומה גורלו לזה של קנוט האמסון. שניהם זכו בפרס נובל, ושניהם מוחרמים אצלנו מפני קשריהם עם הנאצים. וכך, למרות שכפי שנמסר בעיתונות אזלה תוך שלוש שעות במוסקבה מהדורה בת 100,000 עותקים של ספרי קנוט האמסון, ואלפי אנשים חיכו בתור כדי לרכוש את "ויקטוריה", "רעב", "מיסתורין" ו"פן" – הנה אצלנו עדיין החרם הכמעט כללי נמשך, והמפסיד העיקרי הוא כמובן הדור הצעיר של הקוראים.

אגב, מרבית הספרים הללו אינם זקוקים אפילו לתרגום חדש, מאחר שתורגמו-למפת על ידי מתרגמים מחוננים כפסח גינזבורג ואחרים.

"הכופר מסואנה" הוא סיפור בעל יופי משכר ומושך, הימנון לאישה, לאהבה ולטבע, וגם, לא אכחד, מסביר במובלע מפני מה היה עולמו הנפשי של האופטמן ערוך ומוכן להשלמה עם הנאצים.

הסיפור, רווי הסמלים והמשמעויות המיתולוגיות, הינו מרד בנצרות ובשכלתנות – והערצת כוחות-החיים והפולחן האלילי, הפאלי, אשר מלפני היות הנצרות.

הסיפור מתרחש בכפר הקטן סואנה, לרגלי המונטי-ג'נרוזו, בפלך טסין אשר בשווייץ, שתושביו איטלקיים. גבוה מעל לכפר, בהרי האלפים, במקום הצופה אל מול פני אגם לוגאנו, יושב מתבודד משכיל, רועה-צאן, בשם לודוביקו.

"מוציא העלים האלה", היינו, המספר, מבקרו מדי פעם ומתיידד עימו. תוהה על חידת חייו של אותו אדם, שעברו מעורפל וכינויו בפי כל תושבי הסביבה: "הכופר מסואנה".

לודוביקו אינו מסתיר את הערצתו לעולם האלים של העבר, לארוס, ולאליים שצורת איל ופר להם: ליופיטר קרני-איל, לפן כרעי-עתוד, לבכחוס קרני-פר, "מוטב לי", הוא אומר, "להיות מעריץ עתוד חי, או פר חי, מאיש מוקע בתלייה." כלומר, הוא דוחה את הנצרות ומעדיף על פניה את "מיסתורי ההולדה השחורה שבירק הדשא, מאותם של האביונה בגווני הצדף, של ההתפעלויות ושיכחת-היש." (עמ' 10).

מחמת התיידדו עם המספר מוציא רועה-ההר מתכריך-עור-עייזים משובח עלים עבים, כתובים בכתב ידו, וקורא בפני אורחו את "סיפורו של רועה-ההר", וסיפור-בתוך-סיפור זה הוא עיקרו של הספר.

גיבור הסיפור הוא כומר צעיר כבן עשרים וחמש ושמו רפאלו פרנצ'סקו, שנולד בליגורנטו אשר בפלך טסין, גדל במילנו, למד בסמינריוני-כוהנים בשווייץ ובאיטליה, ונשלח לכהן בכפר הקטן סואנה. ראשית ימיו בכפר עוברת עליו בהתעוררות של עבודה דתית מאהבה, ובהשפעה ברוכה של בני הכפר, גברים ובייחוד נשים ונערות, בעבודתו כרועה-הנשמות.

אך את שלוותו מפר איש-פרא, רועה-צאן הגר במרומי האלפים המעפילים של פסגת המונטי-ג'נרוו, ושמו לוכינו סקרבוטא. סקרבוטא מוחרם על ידי אנשי הכפר, המונעים ממנו לקחת חלק בעבודת אלוהים ואנשים. פרנצ'סקו חוקר ונודע לו כי שבעת ילדיו של סקרבוטא, אשר כדי לבקש את הכומר לחנכם במצוות הדת והלימודים, הוא יורד מן ההר ובא אל הכומר – נולדו לו בחטא איום, הוא חי עם אחותו, והיא אימם!

פרנצ'סקו עולה בהרים אל בית המשפחה, למען הצל את נפשותיהם החוטאות. על דרכו נקרים לו מקומות-פולחן עתיקים, שנעשו מקודשים לנצרות. סקרבוטא מקבלו במערה מלאה גללי-צאן, עשן ופיח – ממש כבתקופת האבן, והוא עובד לפסלון עץ משוקץ, אליל ההולדה, שסמלו אבר הזכרות.

פרנצ'סקו אמנם זורק את "יברוח-הזימה הקטן" אל תוך האש, ואולם הוא אינו יכול להתאפק מלהסתכל בו מקרוב. בגועל נפש ובהשתאות הוא מוכרח להודות בפני עצמו "שחיה עדיין פה עבודת-גילולים היותר מאוסה של הפגאנים, היינו עבודת פריאפוס אליל-הפרייה. ברור היה וגלוי שפסל הפולחן הפרימיטיבי אינו אלא סמל של האליל פריאפוס." (עמ' 31).

מאבק האלילות בנצרות מומחש בצורה הומוריסטית על ידי התיש, המתנפל על פרנצ'סקו בחזירתו, ועימו עז שקנה, מגודלת זקן, אשר עולה בידה לגזול את סידור-התפילה מקושט-הצלב של פרנצ'סקו:

"העלים המודפסים שחור נחשבו לה לירוקים והיא בלעה אל תוכה בתאוה את האמיתויות הקדושות, ממש כדבר הנביא." (עמ' 37).

לזוג החוטא בת יפהפייה, אישה-ילדה, ענוגה כפרחי האנציאן התכולים-לבנבנים הצומחים במרומי האלפים, כבת חמש-עשרה, ואגטה שמה. מלחמת איתנים מתחוללת בנפשו של פרנצ'סקו בין האלילות, שסמליה אהבה, הולדה, אימהות ו"שירת גיד נאדרית" – לבין החובה הנוצרית להציל את נשמת החוטאים, ובייחוד את אגטה.

בחלומותיו נטוש מאבק בין "העצב הנבזה", סמלו של הסטיר האיום, לבין מכוות-הצלב, שבה חש הכוהן כאילו סימנו אותו, כסמן כבש. הטבע כולו נראה בעיניו נושא סמליות ארוטית, נתון בהזדווגות מתמדת, העננים מתעלסים עם צלעות ההר. ובסיוטיו חוזר פולחן בהמי של הולדה ומוות, פולחן-הגיד, שהוא בעיניו "מכוער ונשגב כאחד, נתעב, מבעית עד היסוד שבנפש, ומעורר זוועה ברצינות המוות שלו ובאימת קדושתו." (עמ' 58).

אהבתו לאגטה משתלטת עליו. גילוייה מתרחשים במרומי ההרים, על רקע שעירי-הצאן, בתי-תפילה לנצרות, שבדימויו שבים להיות מקומות פולחן אלילי, וקולות הטבע.

הנערה באה במצוותו לבית-כנסייתו, ללמוד. בני-הכפר רוגמים אותה באבנים. הוא מצילה, אך בשימו יד על ראשה לברכה אינו יכול להתאפק עוד ולוקחה כולה בזרועותיו. תשועת-הנפש הנוצרית אינה עולה יפה. הזוג בורח להרים, לחגוג את איחודם. הם נושעו באלילות, בבשר, באהבה ובכדידות.

עד כאן סיפורו של לודוביקו.

ומה עלה בגורל פרנצ'סקו ואגטה? – שואל המספר.

לודוביקו מסמיק. אמנם קרה כמעשה הזה בסביבה, והכומר הוחרם, אבל...

ואינו אומר דבר ברור.

אך הנה, ברדת המספר מן ההר הוא פוגש אישה יפה ובתה, העולות אל לודוביקו, והאישה נראית בעטרת שיערה החום-אדמדם, כאלה סורית, חוטאת, ששטתה מאלוהים למען התמכר כולה לגבר. האישה הזאת היא סמל-האלילות, ובתיאורה מסתיים הספר:

“היא עלתה ממעמקי הבריאה ועלתה ועברה על פני האיש המשתאה – והריהי עולה ועולה אל הנצח, כזו, שבידיה הופקדו השמיים והשואל בלי חנינה.” (עמ' 87).

העולם המופלא של שיכרון הארוס ויפי-הטבע, של ראיית היסוד המיסטי והאלילי בטבע ובאישה, של דחיית השכלתנות והנצרות, של הפניית עורף לחברה, והערצת היחיד המתבודד, רומנטיקה זו, סמליות זו – לא פלא שהביאו את האופטמן רחוק, רחוק מדי ממעונו ההררי של “הכופר מסואנה”. ובחוקיות פנימית זו של עולמו הרוחני, גם בגורל חייו, קרוב האופטמן מאוד לאותו עולם צפוני מופלא של קנוט האמסון, ובייחוד בספרו “פן”.

* גרהרט האופטמן: “הכופר מסואנה”. תרגם דוד פוגל. הוצאת אברהם יוסף שטיבל, ורשה תרפ”ג, 1923. עמ' 87.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"חתולותיי הלבנות" ליעקב הורוביץ 1939

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 5.10.1973.
לפני 45 שנה

מי הן חתולותיו הלבנות של יעקב הורוביץ?
"בחושבי עליכן, נשי תל-אביב החמודות, חברותיי לדרך חיי ומקור חלומותיי, המשפיעות
מקרן כשפכן על ענני קיומנו הכבדים, האורגות את קישורי הדבקות במסכת היום-יום, הנותנות
פשוט כוח לחיות ולהמשיך – בחושבי עליכן, נשי תל-אביב החמודות, חתולותיי הלבנות, הרי גל
חמימות מציף את ליבי ופי, שברבות הימים התעקם בחיך פקפקני-סונט, מתפשל ומתפשר כמו
כדי בת-צחוק כל-מבינה וכל-מרחמת, כפיה של אותה לבנה בלה במרומים, הצפה במרחבי האיתר
ומשקיפה אלינו כמעט טיפשה ומאוד חיוורת מספרי האגדות המאובקים הטווים יסודות החיונה
מאז ועד היום.

"הנני לא-ביישן, נשי תל-אביב החמודות, חתולותיי הלבנות, ונא אל תבוזו לי אם כמו גבר
טיפש גמור אודה ולא אבוש: הנני אוהב אתכן בתל-אביב זו, הנני מלא ריחותיכן הנישאים סביב,
מרעננים אף בימי שרב וזיעה, משכרים יותר מימי הסגריר הקודרים מיני סוד – הנני אוהב אתכן
ואת העיר, ויודע אני לספר על שיחות בושם עליצות, על עוקץ לשונכן המלוטשת, על קוצר
בושתכן המחושבת ועל עוצר אביונתכן הלוהטת. הנני מונה חיך לחיך וצליל אל צליל אחר,
כשומר אוצר עתיק-יומין בלילות קיץ משעממים – לעודדני. הה, נשי תל-אביב החמודות, ידעתי
אף את הטיפין-טיפין של הבכי הניגר כגשמי זעף קצרים, ואף את כוח החיים השופע מכן שטף
מתגבר והולך, והנני מרכין ראשי לפניכן, אתן שלמדתן להפריח כל ייאוש על מנת לתת לנו כוח
לחיות, לחיות ולהמשיך." (עמ' 235).

קטע זה, פתיחתו של הסיפור "אל נשי תל-אביב החמודות", מוסר גם מקצת סיגנונו ועולמו
המיוחד של יעקב הורוביץ בסיפוריו משנות העשרים והשלושים. יעקב הורוביץ נולד ב-1901
והתחנך בווינה בימי מלחמת העולם הראשונה. ב-1919 עלה לארץ, חבר "השומר הצעיר", ועבד
בכבישים, בבניין ובשמירה. לימים יצא לחוץ-לארץ וסיים לימודיו באוניברסיטת וינה ב-1924.
הוא לקח חלק כמשתתף וכעורך בקבוצות ובביטאונים הספרותיים של שנות העשרים והשלושים:
"כתובים", "טורים", "אמודאים", "יחדיו" ו"סדן", ובשנים אלה הופיעו גם ספריו: "עד דכא",
"אור זרוע", "מזמור הנקמה", "שערי טומאה" ו"גילגולה של אשת התליין". מ-1943 ובמשך יותר
מעשרים שנה היה עורך מוסף "תרבות וספרות" של "הארץ".

"סוליקה", סיפורו הראשון, נדפס בקובץ "פרט" שהוציא ג. שופמן בווינה בתרפ"ד, 1924,
ושב ונדפס בקובץ "חתולותיי הלבנות". בסיפור מצויים כבר כמה יסודות המאפיינים את הקובץ
כולו. קודם כל השם, "סוליקה", שם אגדי-תנ"כי ועם זאת בעל צליל ערבי-מזרחי. סיפור העלילה
אף הוא חוזר שוב ושוב בכמה מהסיפורים: מרדכי ואיציק, שניהם אוהבים את סוליקה היפה,
מרדכי זוכה בה ואיציק נותר מרומה, נבגד וגם שואף נקמה. ההווי הוא של פועלים יחפנים בתל-

אביב, ובקיבוצים צעירים בעמק. אך הסגנון מוטה לאימפרסיוניזם אגדי, נוסח הספרות הרומאנטית של האמסון, האופטמן, ולהבדיל – קלרמן. כך למשל תיאור פגישתם של סוליקה ואיציק:

“ובחצות באה סוליקה. בחלון דפקה ויצא אליה איציק. הלך איתה. על שפת הים טיילו, איציק וסוליקה. אחרי כן פשטו בגדיהם, איציק לבש בלנר וסוליקה לבשה חלוק ארוך, ארוך ולבן. וביים החלו מתרחשים. סוליקה ואיציק רקדו ביים ההומה וסוליקה שרה שיר אבדון: ‘את עיניך אנקר’ – שרה סוליקה – ‘ולא יהיה לך עוד עיניים, את בשרך אוכל, ולא יהיה לך עוד בשר, את דמך אמוץ, ולא יהיה לך עוד דם!’ כזאת שרה סוליקה, ורקוד רקדה, ורקוד בפרדס השלדים המלבינים לאור הסהר המלא.” (עמ’ 24-25).

גם סיומו של הסיפור אגדי. איציק כולא את מרדכי במערה ליד שער שכס, ועולה עם סוליקה אל ההר ומשליכה משם כהשלך השעיר לעזאזל, והיא מתה.

אילו היו המילים צבעים דומה שאפשר היה לתאר סגנון אגדי-תנ”כי-מזרחי ויחפני זה של שנות העשרים והשלושים בדומה לסגנון ציוריהם מאותה תקופה של גוטמן, ראובן, ציונה תגר, לובין ואלוואיל. זו היתה הפגישה עם האור הארץ-ישראלי, עם המזרח הצבעוני, ועם היחפנות הכוססת שבלב. זו כבר לא היתה התלישות הכואבת, הפסימית, של ברנר, אלא תלישות מתרוננת, צבעונית. שלונסקאית ושטיינמנית, מאוהבת קצת בעצמה וביחפנותה, שיכורת מילים. שיכרון הצבעים (כמו הירוק הרוסואי של גוטמן בציור “פרדסים ביפו”) היה מופלא, חד-פעמי.

ואילו שיכרון המילים של שטיינמן, שלונסקי והורוביץ, האגדה, הברק הלשוני ופיתולי ההתייפפות של מילים חדשות ומחדשות למכביר – ניראים עתה, ממרחק השנים, ואולי ניראו כך כבר בתקופתן, כהישג הרמטי, סגנון סגור בתוך עצמו, מילולי ולא חושני. מפרה יותר משהוא בר-קיימא. יש בו מרוח התקופה, ארץ-ישראל ואירופה בין שתי מלחמות-עולם, אך אין בו חן של גלויות דואר ישנות, וגם לא הכאב הנוקב, הברנרי, מן הצד האחר.

“שלושה עילופי איציק” הוא המשך סיפור אהבתו הנכזבת של איציק, והפעם ללולינה היפה, ומולו המשורר זיגפריד, המתעלל ברגשותיו: “נו, דומני אין אתה יודע לשם מה נוצרה אישה... בוא ואלמדך. הנה – מפהק זיגפריד – האישה נוצרה ... התבין? הנה חמוקי ירכיה עגולים ואגן ביטנה רך, ושדיה נוצרו... לדגדוגי תאווה...” (עמ’ 41).

סופו של איציק שמשתגע, לאחר סצינה של טירוף אירוטי, מול מחוללת עירומה בבית תימני בשכונה ידועה ביפו העתיקה.

“גבר לא יצלח” הריהו שוב סיפור של התנגשות גבר בגבר. האחד לא-יוצלח, השני משורר חמסן. בן-חיים איש-שדה, לשעבר קרל פלרמן, מאוהב באשתו הבוגדנית קרינה, הגרה עימו בקיבוץ, ואולם היא היתה פילגשו של ידידו-לשעבר, המשורר אליאש גרויזה, לימים – הד”ר אלימלך גרויזה. גרויזה השטחי והיהיר לא רק שמשמש בשורות גנובות משירו של איש-שדה, אלא גם מחזיר לו את סיפורו:

“הלא עוד בימי שחרותך ניבאתי, כי לא משורר יצאת מרחם אימך וכל ניסיונותיך הספרותיים גם אז היו זקוקים לתיקון מצדי. אני מייצע גם לך בצדק ובמישרים להקריב קורבן לאסקלפסיוס למען ישלח לך רפואה שלמה ממחלת הכתיבה (...). בתקווה, כי אין זאת הפעם האחרונה לחלוף המכתבים בינינו, אף כי לא בענייני הדפסה...” (עמ’ 83).

“שתי נשים באהבה אחת” הוא סיפור תשוקתו של ד”ר גרויזה המזדקן לבחורה תל-אביבית מוכת-חיים, ערה, הנאחזת בו כטובעת בקנה-קש, ומשמש חומר לרשימתו מסוורו בארצות הקדם על “יגון הנשמות הערטילאיות למען קיומנו.”

גם בסיפור “ארשת פנים” משמש הד”ר גרויזה גיבור, והפעם הוא מפתה שחקנית צעירה ושמה אינה – בכוח אמנותו וחלקת לשונו וסיפוריו על פאריס. הוא מנסה למצוא בה עקבות האישה שאהב בנעוריו, וסופו שהיא מצמיחה לו קרניים ועליו מלגלגת כל העיר.

ב”הלך גיבן” חוזרת אותה מעשייה באישה קלינה, אשר עוזבת את הגיבן והולכת אחר אליהו סמואל, בעל החולצה השחורה והשפתיים השמנות.

“נשף מסכות אחד” רקעו נשפי-הפורים של ברוך אגדתי בתל-אביב בשנים ההן, בתקופה של שבר כלכלי וחוסר עבודה. פליאן, אמן הריקוד, המארגן את הנשף, מסרב לתת כרטיס הזמנה לעזריאל המפל, סופר צעיר ופועל-בניין מובטל, למען ידידתו החולה ורדיה (מעניין עד כמה

דומים שמות הנשים בסיפוריו של הורוביץ, כאילו ממקור אחד נחצבו), ובסופו של הנשף, מעשה בגניבה.

הסיפורים האחרים בקובץ הם "חתולה לבנה", "עיר ומיצר", "מרש אבל", "צוואת מרגל" ו"מסע הילד אבילחם". ברבים מהם, ובייחוד ב"מסע הילד אבילחם", מתגבר היסוד האגדי-האכספרסיוניסטי בעלילה ובלשון עד שהוא כמו מרחיק לעיתים את הסיפור מאותה ריאליה של רקמת החיים שבתוכה נוצר. ודומה כי מה שעולל הסגנון הקפקאי-עגנוני לחלק מן הסיפורת העברית הצעירה בשנות החמישים והשישים, עולל עוד קודם-לכן הסגנון האכספרסיוניסטי-אגדי לסיפורת של שנות העשרים והשלושים בארץ. בשני המקרים היתה התוצאה – התרחקות מההתמודדות עם הריאליה. שכן, התמודדות אמיתית עם המציאות אינה צילום (נוסח "תנובה" לאביגדור המאירי) אלא מגע חי בליבה.

* יעקב הורוביץ: "חתולותיי הלבנות". קומץ סיפורים. בהוצאת "יחדיו", דפוס "הארץ". תרצ"ט, 1939. 248 עמודים. כלול במהדורת ארבעה הכרכים של כתבי יעקב הורוביץ, הוצאת מחברות לספרות, 1965.

ויקיפדיה: יעקב הורוביץ נולד בעיירה קאלוש שבגליציה המזרחית (כיום באוקראינה) לישעיה הורוביץ ולחנה, בתו של תעשיין הבירה זליג מילשטיין. בעת מלחמת העולם הראשונה נדדה משפחתו לווינה, בירת הקיסרות האוסטרו-הונגרית. שם השלים את לימודיו בגימנסיה, רכש שליטה טובה מאוד בגרמנית, והכשיר עצמו לעלייה לארץ ישראל, במסגרת תנועת הנוער הציונית "השומר הצעיר", שהיה פעיל בשכבת בוגריה.

אהוד בן עזר

ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"אות השני"

לנתנאל הותורן

תורגם: 1950

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 3.9.1971
לפני 47 שנה

במסתו "אשמה ורגשת-אשמה" ("פני אדם", מוסד ביאליק, 1962) מבחין מרטין בובר בין אשמה במובן האותנטי, האכסיסטנציאלי, אשמה שיש בה משום פגיעה בסדר של העולם האנושי – לבין רגשות-אשמה, שהם כמין משחק של חיי הנפש בגבולות שלהם עצמם, משחק שיש עימו אולי משום ריפוי, אך לא שינוי.

התיראפיה מציעה לאדם, לדעת בובר, דרך קלה: היא מקילה ראש בערך האותנטי והאובייקטיבי של אשמתו, ומסיטה את התייסרויותיו לעבר תסביכי הילדות, ובאמצעות "שפה" זו של התיראפיה, מטשטש האדם את אשמתו האמיתית, ובורח מן המצפון והכפרה על תוך נגיעה עצמו האמיתיים והמדומים.

ומהי פעולת התיקון? במישור המשפטי פירושה ענישה, וזהו תיקון חיצוני, אם אין נלוות אליו כפרה והתחדשות.

במישור התיראפויטי התיקון הוא הריפוי, הבא לסגל את האדם לתנאי החברה שבה הוא חי. אף כאן ההסתגלות היא חיצונית בעיקרה, אם לא נילוה אליה המהפך הפנימי של ההודאה באשמת-ישות, בממד האכסיסטנציאלי של האשמה.

המישור השלישי הוא מישור האמונה והמצפון הרם. וכאן מתבטא התיקון, הכפרה, בשינוי יישוטי בתוך האני, בלידה-מחדש.

סטאברוגין מ"שדים", (או ראסקולניקוב), של דוסטויבסקי שרויים – לפי בובר – במצוקה פסיכולוגית, ואינם מוכנים להודות באשמתם האכסיסטנציאלית. ואילו יוסף ק. ב"המשפט" של קאפקא מנסה לכפור ולהערים על מצוקתו האכסיסטנציאלית בהשתמשו בתירוצים פסיכולוגיים, פרוידיאניים: "כולנו אשמים."

דרכו של ראסקולניקוב מובילה מן הגאווה וההתנשאות אל החטא, מן החטא אל הנוירוזה, ממנה אל ההודאה המזוייפת, שהינה כישלון מבחינת אפשרות של התחדשות פנימית בחייו, מכאן למשפט ולעונש, והתוצאה – גלותו כאסיר בסיביר, בה מתבררת שוב הכפירה המוחלטת שלו בחטא, חוסר רצונו וחוסר יכולתו להודות באשמתו האכסיסטנציאלית, ובריחתו לתירוצים.

רק בסוף האפילוג לספר מתרחשת בנפשו של ראסקולניקוב ההתחדשות, ועימה שינוי-מהות, שהוא כמו לידה-מחדש. ו"כל זה", מסיים דוסטויבסקי את ספרו, "עשוי היה לשמש נושא לסיפור חדש, – אולם סיפורנו זה תם ונשלם."

נתנאל הותורן נולד בסיילם (עיר "ציד-המכשפות") שבמדינת מאסאצ'וסטס ב-1804, ומת בפלימות, ניו-האמפשייר, ב-1864. ראשוני משפחתו היו מאבות ניו-אינגלנד, שהעלו על המוקד

“מכשפות”. על אחד מהם, ויליאם הותורן, שחי במאה ה-17, הוא כותב: “דמותו של אב ראשון זה פוקדתני לעיתים קרובות... היו בו כל התכונות הפורייטאניות, הטובות והרעות.” בספרו “אות-השני” (1850) מתמודד הותורן עם הווייה זו של אבותיו בבוסטון, מאסאצ'וסטס, “לפני לא פחות ממאתיים שנה” (עמ' 11). זהו סיפור אפל וקשה על חטא, אשמה, מצפון וכפרה, ועל הקשר שבין ההתרופפות הנפשית והמחלה הגופנית. גיבוריו הם הכוהן ארתור דימסדייל, ה“רופא” הזקן רוג'ר צ'יליגוורת, ואשתו הסתר פריין. בהיעדר בעלה יולדת הסתר בחטא בת ושמה פנינה (פירל), ועל כך היא מוקעת בכיכר העיר בבוסטון (ב-1650 לערך, “כחמש עשרה עד עשרים שנה לאחר ייסוד העיר”) – ועל חזה האות A, היא “אות-השני”, כנראה הכוונה ל-Adulteress, (נואפת).

לכוהן דימסדייל אין אומץ להודות בחטא אבהותו. ביום ההוקעה מופיע בחשאי בעלה של הסתר, והוא שומר על סוד קשרו אליה, מתוודע לכוהן, ונעשה לשטן שלו, החופר בנשמתו החוטאת ובייסורי מצפונו של הלה, מתוך תאוות-נקם. מצבו הגופני של הכוהן מתערער והולך בעקבות מצוקתו הנפשית, עד שהוא מוצא את מותו, במחווה של הודאה-פומבית, לרגלי אותו עמוד-קלון שאליו הוקעה הסתר פריין. כל הדרמה מתרחשת בחברה הפורייטאנית החמורה של תושבי ניו-אינגלנד הראשונים. היער עודנו שורץ מכשפות, וכוחות אליליים ושטניים מקיפים את החברה החדשה, בעלת מושגי החיים החמורים והדתיים.

לגיבוריו של הותורן אין מפלט בפסיכולוגיה ובמה שבובר מכנה “רגשות אשמה”, מאחר שתקופתם אינה מודה בקיומם של אלה. אולם את מקומה של הפסיכולוגיה והפסיכואנליזה ממלאה הטכסיות החברתית והדתית.

כלום יש כאן הודאה אמיתית באשמה, או בריחה אל החיצוניות החברתית? לגיבוריו של הותורן ברור שחטאו, וכי רבה אשמתם. אין בכוח התקופה ומושגיה לשחררם מעצם ההרגשה, שהמעשה שלהם אינו חטא, אלא הגשמת עצמיותם באופן הנעלה ביותר. אין להם “אליבי” נפשי מסוג זה שקיים אצל ראסקולניקוב ויוסף ק. ומשום כך אין להם גם ספק באשמתם. הם מקבלים את האשמה, במובנה הדתי והקיומי העמוק ביותר. אך מה הלאה? הסתר פריין משתנית בהתאם לאות-הקלון שהיא נושאת על ליבה. “חטאה וקלונה הם השורשים אשר העמיקו באדמה זו. דומה, לידה חדשה, אשר כוח הסתגלותה גדול מזה של הלידה הראשונה.” (עמ' 42). היא מקבלת את דין החברה הפורייטאנית, ובכך כוחה. ההשלמה עם מצבה, התנהגותה העומדת בסימן הכפרה, מעניקים לה עצמיות ביקורתית עד ליד כך שהיא נעשית, בפנימיותה, חופשית ועצמאית בדיעותיה יותר מכל אנשי העיר. רק כוחות החיים המתפרצים בדמות ילדתה באים להזכיר לה, כי השלמתה עם גורלה אינה סופית.

לעומתה חל בכוהן דימסדייל תהליך הפוך: חיצוניותו החסודה היא שקר בעיניו, והשקר חורט אותותיו בגופו. כיום היינו מסבירים את מחלתו כ“פסיכומאטית”, כדברי צ'ילינוורת אליו: “מחלה גופנית, שאני סוכים אותה כחטיבה שלמה מושלמת בפני עצמה, אחרי ככלות הכול, ייתכן שאינה אלא סימן לאיזה מיחוש בחלק הרוחני של האדם.” (עמ' 99).

ואולם דימסדייל רך-הלבב אינו מתוודה. הוא מחכה ליום-הדין הגדול. הוא מענה את עצמו במסתרים ונידון בידי עצמו לכפרה פומבית שאין אחריה חיים חדשים אלא התפוררות סופית, ומוות. הוא דוחה את הפיתויים הרפואיים-שטניים, את רעיון הבריחה, ואת הכניעה החברתית שבהודאה-פומבית רגילה, ובוחר לעשות עצמו שופט, קורבן ומוציא-לפועל גם יחד. ברגעיו האחרונים מתגלה על ליבו אות-השני שחרט בייסוריו.

צ'ילינגוורת הוא דמות שטנית, מקפאיה, דומה להפליא לגיבורו של דיקנס מ“בית ממכר עתיקות” (1840) – דניאל קווילפ הגמד. מומו הגופני, עקום-כתף וגוף, מעיד על רשעותו, אם כי מבחינת המשפט החברתי והדתי, החיצוני – לו הצדקה. הוא אינו מוכן להודות באשמתו, כוחות חייו יונקים מן הזיקה השלילית:

“בכל מקום אחר בעולם נע-ונד אני ומנותק מחפצי אדם, ופה אני מוצא אישה, גבר, תינוקת, אשר ביניהם וביני קיימים יתרים מהודקים. אחת היא אם קשרי אהבה הם ואם קשרי שנאה, אם קשרי אושר ואם קשרי עוול.” (עמ' 38).

ואמנם, לאחר התמוטטותו של דימסדייל דועך גם צ'ילינגוורת, כי איבד את הטעם לחייו, את יניקתו מתלות נפשית שלילית זו.

ההודאה-באשמה של הסתר פריץ מקנה לה אחיזה בחיים, יכולת להעניק חיים מאושרים לילדתה, ואף לסיים בכבוד את חייה באותה עיר, שבה אות קלונה נעשה לה לאות כבוד והערכה. היא מקבלת את הדין החברתי, הפוריטאני, למרות שבתוכה היא היחידה שמשוחררת ממנו ויודעת את ערכה כאישה חופשייה, וגם יודעת כי אהבתה הגדולה איננה מעשה חטא. אך היא אינה מאמינה בכוחה לשנות את דעת הקהל, למען כונן יחסים אמיתיים יותר:

“אבל מכבר הכירה כי לא ייתכן אשר שליחות אמת אלוהית ומסתורית תהיה מסורה ליד אישה מוכתמת-חטא, כפופת קלון, או אפילו עמוסת יגון לכל ימי חייה.” (עמ' 230).

מאהבה נגאל – במותו. ואילו בעלה – כוח מעוות של המצפון – מת בנשמה ריקה ובלא יכולת להגיע להארה פנימית ולעצמיות חיובית של לידה-מחדש.

אילו היה המעשה מתרחש במאת השנים האחרונות, היו השלושה בורחים מן הסתם אל רגשות-האשמה, אל הטירוף והמחלה, ומוצאים צידוק לנפשם בכוחות נעלמים, שאין להם שליטה עליהם, כמנהגם של אנשים חילוניים.

* נתנאל הותורן: “אות-השני”. תירגם מאנגלית דב יחיאלי. התקין, בצירוף פתח-דבר, אברהם רגלסון. ספריה “לדור”, הוצאת “עם עובד”, תל-אביב, תש”י, 1950. עמ' 232.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"בקץ הימים" לחיים הזו 1950

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 29.9.1972

"גלות, קידוש-השם, משיח... זה שלושה שהם אחד, לתכלית אחת, לכוונה אחת... איך נאמר שם באיזה מקום? – חוט המשולש... לא במהרה יינתק! לא במהרה! לעולם, לעולם... שלושה אלה תומכים זה את זה, מסייעים זה לזה, שלא תהא להם גאולה לעולם... – גלות, גלות... איך הם אוהבים אותה ואיך הם מחזיקים בה! היא קדושה, אהובה, אינטימית, קרובה כל-כך ללב, קרובה יותר מירושלים, יהודית יותר מירושלים, שורשית יותר, רוחנית יותר." (ח. הזו: "הדרשה", מתוך "אבנים רותחות", סיפורים, עם עובד, תש"ו. 1946. עמ' 241).

דבריו אלה של יודקה ב"הדרשה" מאפיינים גם את היסוד האידיאי במחזהו המורכב מאוד והדו-משמעי של הזו "בקץ הימים". המחזה סובב על שני צירים מרכזיים: גלות וגאולה. והזו קובע עמדה דו-משמעית עמוקה כלפי שניהם: הוא בעד הגלות ונגדה, הוא בעד הגאולה, ונגדה. ומכאן גם עמדתו הדו-משמעית כלפי הציונות והגאולה אשר במהפכה המעמדית, כלומר כלפי הסוציאליזם. גם כאן מובאים בכל חריפותם ואמיתותם הנימוקים לחיוב ולשלילה. "לחטוא, להגדיל עוונות עד לשמיים, לירד עד תהום, עד המדרגה התחתונה – זאת תורת הגאולה. לאהוב את החטא – זה עכשיו צורך השעה, זה קידוש השם! – איסור בגאולה כהיתר בשיעבוד. נהפוך את החטא לצדקה, את היצר-הרע למלאך קדוש וטהור!" ("בקץ הימים". עמ' 49-50) – אלה דברי גיבורו השבתאי של הזו, יוזפא, המבקש להמחיש את מצב הגאולה על-ידי חיים שמעבר לטוב ולרע, על-ידי פריצת גדרים שהיא-היא ההוכחה ל"נס" שבמצב הגאולה. הזו ירד לעומקה של השקפת-העולם השבתאית, כפי שהוארה גם מצידה האידיאי וההיסטורי במסתו הידועה של פרופ' גרשם שלום "מצווה הבאה בעבירה" ("כנסת", ספר ב', תרצ"ז, 1937), ובשני כרכי ספרו המונומנטאלי: "שבתאי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו" ("עם עובד", תשי"ז, 1957).

לדברי שלום, כל זמן שהמשיחיות היתה מישאלה ותקווה בלבבות, ורחוקה מהגשמתה, לא הורגש בחריפות המתח הקיים בין עולם הגאולה לעולם שבטרם-גאולה. בספר "רעיא מהימנא" שבזוהר אנו מוצאים, כי "יש גילוי תורה הבא מצד 'עץ החיים' ויש גילוי הבא מצד 'עץ הדעת טוב ורע'. בימי הגלות – גילוי – גילוי התורה כולו הוא מעץ הדעת, ומכיוון שיש בו טוב ורע, יש בה היתר ואיסור, טהרה וטומאה, פסול וכשר, והיא קיימת כל דיני ההלכה ומסורת חכמים, שהיא תורה שבעל-פה. אבל בימי הגאולה תתגלה התורה בבחינת עץ-חיים, וכל ההבחנות תחדלנה להתקיים" ("שבתאי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו", עמ' 10). בחינתה האוטופית של התורה אינה נעדרת עוקץ מהפכני.

ביטוי נוסף למגמות הללו מצוי ב"תורת השמיטות" ובצמד המושגים "תורה דאצילות" ו"תורה דבריאה", המופיעים ב"תיקוני זוהר" וב"רעיא מהימנא". התורה האמיתית, שהיא נסתרת בגלות, היא "תורה דאצילות", וסופה לבטל את קודמתה, "תורה דבריאה". בעולם האצילות אין

זיווגים אסורים, "לעילא לית ערווה" כתוב ב"תיקוני זוהר". וכן הרעיון כי לעתיד לבוא יבוטלו איסורי עריות.

בדור שלפני שבתי צבי כבשה את הלבבות קבלת האר"י המיוסדת על מיתוס הגאולה והתיקון, העלאת הניצוצות מבין הקליפות. "הגאולה אינה עוד שחרור משיעבוד-מלכיות בלבד, אלא זה שינוי-וסת בלב הבריאה כולה" ("מצווה הבאה בעבירה"). ההתנוודדות בין גלות וגאולה, העומדת ביסוד התנועה השבתאית, אינה הטעיית עם שלם בידי קומץ רמאים, אלא ביטוי היסטורי לתקוות לאמונה ולאידיאולוגיה, שמילאו את רוח העם בדור ההוא ובדורות הקודמים לו, אשר הושפעו במיוחד מן הזעזוע של גירוש ספרד.

עם האכזבה על המרת הדת של המשיח וחוסר-הצלחתו לגאול את העם במישור המציאותי והמדיני, נהפכה המשיחיות לניהיליסטית, ו"הרגשת החירות החדשה, שהוכחשה ונתאכזבה בשטח הפוליטי וההיסטורי, ביקשה לה ביטוי בשטח המוסרי." (שם). ובאה הפסיכולוגיה של השבתאות הקיצונית. על כללה הפאראדוקסי והאנוסי כאחד: "מי שתוכו כברו אינו בגדר 'מאמין' דתי." קודש נעשה חול וחול נעשה לקודש. מכאן הרעיונות השבתאיים על "ביטולה של תורה, זהו קיומה", על קדושת החטא והתיקון שב"עבירה לשמה".

שבתי צבי נכשל במישור ההיסטורי, אך צעדו המהפכני היה בכך, שמימש את מצב הגאולה בתחום המוסרי והדתי, בהכריזו כי העידן החדש של הגאולה כבר החל ורשאים אנו לחיות על-פיו.

ה"ניסים" שחולל, כדי לבסס את תוקף משיחיותו, היו בכך שהורה היתר לחיות על-פי בחינתה האוטופית, הפאראדיזית [הגן-עדנית], זו שמעבר-לטוב-ולרע – של התורה, בלא איסור, כדוגמת ביטול צום ט' באב ומנהגים אחרים.

ביוזפא אנו מוצאים את כל עיקריה של ההשקפה השבתאית המשיחית הזו, ולא רק בהשקפתו הדתית אלא גם בחיי האישיות שלו. באולק, אשתו, הוא רואה את הגלות. וביוטה, אהבתו משכבר – את הגאולה. הגאולה היא התחלה חדשה והרס העבר:

"חייבים אנו לשכוח, לשכוח, לשכוח! לעקור את העבר מן השורש, לעקור ולהרוס. מה שהיה היה ואיננו, – הוא אומר ליוטה. ועוד: "נשכח! נשכח הכול! נהרוס ונשכח. ונטהר עצמנו מחרפת הגלות." (עמ' 118-119). "שאינן הגאולה משתלמת אלא לפי חורבן והרס שבה... שהחטא לגאולה כשאור לעיסה, בחינת 'השוכן איתם בתוך טומאתם'... עד בוא היוכל הגדול, וייפתח שער החמישים ונצא לחירות עולם! ביום ההוא יבוקש עוון ישראל – ואיננו. זדונות ייעשו כזכויות, ופשעים וחטאים – כמצוות." (עמ' 125).

אולק אומרת בפירוש על עצמה: "את כל הגאולה נטל (יוזפא) לעצמו, כל שכר טוב לו הוא, וכל מידת-הדין עליי היא נהפכת! אני איני ראוייה... איני קיימת... בטלה כגלות זו שנעזבה והיא עוברת מן העולם..." (עמ' 131).

ואילו ליוטה יש ספקות לגבי הרס העבר ואפשרותה של התחלה חדשה שהיא גם שיבה מאוחרת, שיבה למצב הפאראדיזי שבטרם חטא הנפילה בגלות, שיבה הרומזת עתה על מצב של גאולה שמעבר לטוב-ולרע. והיא אומרת ליוזפא:

"אי אפשר להרוס, יקירי. קלה היא לבנות וקשה להרוס, אי אפשר בשום פנים שבעולם, מה שנעשה – עשוי, ולא יישכח ולא ייבטל לעולם." (עמ' 118).

סופן של אולק ויוטה מעיד על טיבן. אולק, שיוספא זנח אותה, מאבדת עצמה לדעת ומתבטלת ממש כשם שהגלות נשרפת ונכידת באש.

יוטה יוצאת לזנות ומסתלפת ממש כשם שהגאולה המשיחית השבתאית נסתלפה דרכה. אבל סופה של יוטה אורב לפתחה של כל גאולה משיחית שמנסה להחזיר את האדם והחברה למצב הפאראדיזי אשר לפני ההבחנה בין טוב לרע. הכרזה על מצב של חופש מוסרי, מבלי שיחול בה-בשעה בעולם ובאדם אותו "שינוי-וסת בלב הבריאה", שינוי אכסיסטינציאלי או מטאפיסי – הכרזה כמו זו מביאה לשחיתות ולטומאה חסרות כל ערך רוחני. הלא כך, בשגעונה הזנותי, מתפרצת יוטה בוידוי אחרון לפני יוזפא (היושב, במערכה האחרונה, בבית-ההקדש):

"טוב. תשמח הגאולה במעשיה! אכזרית, זעומת-נפש וקהויית-לב, תשמח לה! אני לכל העולם כולו, למשיח בעצמו ובכבודו, אומר – זאת: אכזרית, מרשעת, שופכת דמים ושטופה בזימה כמוני, כמוני אני! ... לא איכפת לי. הכול ריק. ריק הכול." (עמ' 214).

האכזבה מן התשועה הדתית בחיים שהוכרו עליהם שהם כביכול חיים על-פי חוקיות הגאולה – מביאה לאותה הרגשת ריק קיומי, לניהיליזם. וכבר עמד גם על כך פרופ' גרשם שלום במסתו "מצווה הבאה בעבירה", באומרו כי "משבר היהדות בדורות שלאחר פתיחת הגיטו הוכן כבר מבפנים, בפינות נעלמות של הנפש היהודית ובקודש-הקדשים של תורת הסוד והקבלה עצמה." וכן כי "יש התפתחות דיאלקטית ברורה המובילה מהאמונה בשבתאי צבי לניהיליסמוס הדתי של השבתאות והפרנקאות, לתורה המזעזעת את נפש היהדות עד היסוד, ש'ביטולה של תורה זהו קיומה', ומהניהיליסמוס כעמדה דתית המיוסדת על מקרות הדת עצמם, אל עולמה החדש של ההשכלה."

"השולחן הערוך" של עולם החירות עדיין לא נכתב" (עמ' 95) אומר יוזפא בוויכוחו עם הרב, אביה של יוטה.

מה עתיד להיות ציביונו של עולם החירות החדש, עולם הגאולה?
ר' למלין ברקל אומר: "לכך לבטנו אלפיים שנה, לכך סבלנו גלות, רדיפות וגזירות רעות וייסורים וקידוש-השם, שסוף נבוא ונעשה איזו מדינה... מדינה! כולי האי – ומדינה... אה, השגה של גוי!" (עמ' 70).

כלומר, הגאולה היא הכרחית אבל המדינה היא גימוד של הגאולה, מעשה של גויים, אינה כדאית אם היא תוצאתה היחידה של ההתעוררות המשיחית. הרעיון הלאומי, גם הציונות ומדינת ישראל, אינם עומדים בשום יחס לתקוות של "שינוי-הווסת בלב הבריא,ה" – ומצד שני, אם אין לרעיון המשיחי ולתנועה המשיחית בסיס ריאלי, אם אינם לוקחים חלק בתוך ההיסטוריה, הם מסתלפים ונעשים ניהיליסטיים, זנותיים ושואפי כיליון עצמי.

זו עמדתו הדו-משמעית של הזו כלפי הגאולה.
הרב, אביה של יוטה, הוא שומרה של הגלות ומגן על השקפת-עולמה. הוא שרואה את הגלות

יהודית יותר מירושלים, שורשית יותר. ויוזפא מטיח בו:
"את הכול יקבלו על עצמם: רדיפות, גזירות רעות, שיעבוד מלכויות וכל שיעבודים שבעולם,

ולרבות האמונה בביאת המשיח, ובלבד שיתמהמה לבוא, ובלבד שלא ייגאלו..." (עמ' 93).
עיקרה של הגלות עומד על אי-הרצון להיגאל, אותה עורמה יהודית פיקחנית שאינה מאמינה כלל באפשרותה של גאולה על-טבעית, אבל נאחזת בה בגאולה זו כדי להימנע מכל עשייה וכדי לשמר את הקיים.

עמדתו של הרב היא עמדה יהודית-תורנית-מוסרית. הוא מרגיש כי בלב שינוי-הערכין המשיחי של יוזפא מפעפע ניהיליזם, אבל גם ביתו של הרב מעורער מבפנים, בתו נסחפת אחר הבטחותיו של יוזפא.

תחילה מנסה יוזפא, בשיאה של ההתעוררות השבתאית בעירו, לסחוף אחריו את כל אנשי העיר אל "השולחן הערוך" של עולם החירות שהוכרו מעתה. ומתרחשים בעיר דברים מוזרים שבפריצת גדרים. החופש המוסרי מתקבל כ"נס" וכהוכחה לימות משיח.

שיאו של המאבק בא במערכה השנייה, בוויכוח של יוזפא עם הרב. אבל כאשר יוזפא מנסה להגשים בחייו את אמונתו החדשה, לגרש את אולק ולשאת את יוטה, הוא נופל. והרב אומר לו:
"הרי לכם גאולתכם! ראיתם?... הפקרות, פריקת עול! חילול השם!... מעשה שטן הוא! השטן מטעה אתכם! גאולה בלא אמונה ובלא התורה הקדושה. משיח בלא הקדוש-ברוך-הוא! להיכן אתם הולכים ולהיכן תגיעו? – חס ושלום, לכלייה ולטמיון!" (עמ' 145).

אנשי העיר מחרימים ומנדים את יוזפא והוא יושב עם העניים בבית ההקדש. עתה כורת יוזפא ברית עם השטן. הימים הם ימי פרעות ת"ח ות"ט, בקהילות וורמייזה, מגנצה שפיירה וקולוניה. יוזפא יושב בבית ההקדש בתור פרולטאריון של עניים, פליטים ובעלי-מומים, וכותב:

"עמך ישראל אינו רוצה בגאולה! עמך ישראל מבצע בגאולה! מלומד ומשוקע ושקוע בגלות... אתה הוא שגרמת לנו! אתה אלוהי צאן-ההריגה, אלוהי גלויות עקורות ומטולטלת מגוי אל גוי ומדור לדור!" (עמ' 154).

מה הגאולה מביאה לגימוד ולאובדן, כך גם הגלות. אין בה בגלות מחסה, משום שאין אפשרות לברוח מן ההיסטוריה. ולכן מוכרחים להרוס את הגלות כדי לגאול את העם. עתה מתברר מדוע הגאולה הכרחית. ויוזפא כותב איגרת כלייה על הגלות.

"קטיגוריה של כל הקבצנים צווחת, של כל בעל-מום ומחזר על הפתחים וכל איש מצוק וכוז משפחה! – הפסקנו את הגלות והיא בטלה ומבוטלת. – ארור אשר ישב בה... – אתם העניים

והאביונים, המיוגעים והמדוכאים, נשברי-הלב ושפלי-הרוח, בכס ראויה הגאולה ליעשות! " (עמ' 188-193).

יוזפא מסית את הקבצנים לצאת ולשרוף את הקהילה: "צאו ופשטו בעיר! אל תראו עליהם כפושטי-יד – כליסטים! החריבו אותם! גזלו את ממונם הבזוי! גזלו את הכול!" (עמ' 194). "עמכם! מעיר לעיר... בראש כולכם! בלהבות אש! בסערות-אש השמימה!... נעשה כל הגולה כמדורה של אש!" (עמ' 201).

והקבצנים, הגנבים, העניים ובעלי-המומים נשמעים ליוזפא ומקרקרים את חומות הגלות בקינאה, ברשעות, בחמדנות ובשנאה. אך גם אלה המחריבים את העולם הישן מסיבות מעמדיות וכלכליות, לא יצליחו לבנות עולם חדש. "גאולה" סוציאלית זו, מהפכה מעמדית זו, נידונה עוד יותר מקודמתה, הגאולה הדתית והלאומית – להסתלף, להסתאב ולזנוח.

וזו בעיני הזו הדילמה האמיתית: לגלות אין קיום. חורבנה הוא חורבן היהדות. הגאולה הדתית, המשיחית – מביאה לניהיליזם. הגאולה הלאומית אינה אלא גימוד של התקוות המשיחיות. ואילו הגאולה שבמהפכה העולמית המעמדית, אינה אלא חורבן הגלות והיהדות בידי כוח אלים ושטני המוצא לו בעלי-ברית גם בתוכה

"חרבה הגלות! הגלות שרופה באש!" (עמ' 220) אומר יואל רוסט בסוף המחזה. סוף-סוף הכריחו את היהדות להתנער מגלותה, אבל חורבן הגלות היה גם חורבנה של היהדות. מה שבא לאחר-מכן, מדינה, אינו אלא "השגה של גוי!"

בכך שונה השקפתו של הזו מזו של גרשם שלום. שלום רואה ביהדות וגם בציונות דיאלקטיקה של רציפות ומרד, שאין לקבוע באופן דוגמטי מה תהא צורתה הסופית.

ואילו בעיני הזו חורבנה של יהדות הגולה, על כל מגרעותיה וקיומה שנעשה בלתי-אפשרי, הוא גם חורבנה של היהדות האמיתית היחידה והאחרונה. כל מה שבא אחר-כך, אפילו ירושלים, כבר אינו יהודי.

* חיים הזו: "בקץ הימים". מחזה בשלוש מערכות. כתבים. ספר רביעי. הוצאת "עם עובד", תל-אביב, תש"י, 1950. ספריית "לדור". עמ' 221.

*

ברשימתי על מחזהו של הזו "בקץ הימים" ("תרבות וספרות" 29.9.1972) כתבתי כי תקופת התרחשות המחזה "הימים הם ימי פרעות ת"ח ות"ט, בקהילות ורמיזה, מגנצה, שפיירה וקלוניה."

והנה מעיר, ובצדק, הקורא אהרון כהן-מינץ מתל-אביב, כי טעיתי בערכי שני מאורעות היסטוריים. גזרות ת"ח ות"ט (1648-1649) שהיו רקע להתעוררות התנועה השבתאית – ופרעות שפיירה, ורמיזה ומגנצה שקדמו להן בהרבה בימי "המגיפה השחורה" (1349).

במחזהו של הזו, המתרחש בימי שבת-צבי, מופיעים פליטי הפרעות בערים הללו כאילו אירע הדבר בתקופת המחזה, ו"חופש פיוטי" זה גרם לי לטעות בהסטוריה. ("הארץ", "תרבות וספרות", 27.10.1972).

אהוד: ההרצאה שלי בספרות, בתיכון חדש בתל-אביב, בכיתה השמינית, אצל יעקב בהט, בשנים 1954/1955, היתה על הספרים "אבנים רותחות" ו"דורות ראשונים" של חיים הזו. השקעתי בה הרבה עבודה והרציתי אותה במשך כשעתיים בצעדי הלוך וחזור מול הכיתה. במהלך הכיתות השביעית והשמינית קיבל כל אחד מאיתנו מיעקב נושא להרצות עליו, בצירוף רשימת מקורות.

אהוד בן עזר

“השגעון הגדול”

לאביגדור המאירי

1928

פורסם לראשונה במוסף “משא” של עיתון “למרחב” ביום 17.1.1969
לפני 49 שנים
תחת הכותרת “קריאה אפשרית”

[אהוד: תחילתו של המדור “ספרי דורות קודמים” היתה במדור “קריאה שנייה” (ו“קריאה אפשרית”) במוסף “משא” של עיתון “למרחב” בעריכתו של אהרון מגד. כאשר מנחם ברין קיבל את עריכת “משא”, הוא ביטל את המדור, ואז עברתי ל“תרבות וספרות” של עיתון “הארץ” בעריכת בנימין תמוז.]

על “השגעון הגדול” שמעתי עוד בימי ילדותי. הספר היה ה“בסט-סלר” הארץ-ישראלי של סוף שנות העשרים וראשית שנות השלושים [למאה ה-20]. כאשר קראתי את “במערב אין כל חדש” ו“הקץ לנשק”, אבי שאל אותי: “ואת ‘השגעון הגדול’ כבר קראת? זה משלנו”. וכשאמר “משלנו” התכוון לא רק לכך שאת הספר כתב סופר עברי, אלא גם לארץ-מוצאו של אביגדור המאירי, הונגאריה, ובבת-שחוק של גאווה סמוייה: “ראה מה יכולים יהודים-הונגאריים לעשות.” כמו הרבה עצות טובות אחרות לא שמעתי גם לזו עד אשר לפני כשנתיים, לאחר שמילאתי כרטי בפילוסופיה ושאר מדעי הרוח, ומוחי כמעט נתייבש עליי, התנפלת על הספרייה העירונית בתל-אביב (שהיא לעצמה ראויה לרשימת מחאה מיוחדת) וקראתי מחדש את מרבית הרומאנים הגדולים של ימי נעוריי, ובתוך כך מצאתי על אחד המדפים, בין שיירי ספרים ועלים נובלים, את “השגעון הגדול”, אשר כהרבה ספרי מקור ותרגום טובים שנדפסו בעברית במרוצת שבעים השנים האחרונות, לא נדפס מעולם במהדורה חדשה, אות לכך שהוא ספר טוב ומעניין, שהרי אחרת היה נדפס ודאי במסגרת תוכנית הלימודים לבתי-הספר או יוצא במסגרת הבזבזנות והמשעממת של קבצים של מוסדות ציבור למיניהם.

בעמוד השני של הספר מופיעה ההקדשה: “את הרשימות האלה אני מגיש לאדם-השפוי אלברט איינשטיין שלא נשמע לפקודת הפילדויבל שלי. הרושם.” בעמוד השלישי מצוי תצלום של המחבר במדי הצבא האוסטרו-הונגארי: כובע הדומה לכובעי היטלמאכר של ימי מלחמת 48’, כזה שמצולמים עימו הרמטכ“לים הראשונים, אלא שמצחייתו נוצצת. צווארון מוגבה בנוסח החיילים הרוסיים כיום, אשר שוליו פס בהיר ועליהם רקומים שני כוכבים משושים. שני כיסים גדולים ואות הצטיינות ארוך מאוד על החזה. פנים רחבות, סגלגלות ובהירות, מזרח-אירופאיות, ועיניים הונגאריות יוקדות ועקשניות מאוד של בחור כבן שלושים. בעמוד הרביעי מקדים אביגדור המאירי ומספר על ספרו: שלוש שנים לחם בחזית האוסטרו-הונגארי-גרמנית נגד החזית הרוסית, ושם, בתוך החזית רשם מה שראה והרגיש. את הרשימה הראשונה התחיל יומיים אחר שהכיר את הפילדויבל שלו, ואת הפרק האחרון גמר בטשורטקוב, בתחנה הראשונה של שביו ברוסיה, לפני שלוש עשרה שנה, כלומר בשלהי שנת 1916. כאשר שאלתי בשנית את הספר בספרייה כדי לכתוב את הרשימה הזאת סבור הייתי שאציץ בו קצת כאן וקצת כאן ומיד אתיישב לכתוב. אך לא כך קרה. רק פתחתי את הספר ושוב לא הרפיתי ממנו עד שהגעתי לעמוד האחרון. הקריאה השנייה חיזקה בי את ההתרשמות מן הקריאה

הראשונה והיא – הספר מעניין ומסעיר לא רק מפני חד-הפעמיות של היותו יומן-רשימות של סופר במלחמה, אלא משום ערכו המוחלט כיצירה ספרותית וכרומאן ממדרגה ראשונה. הספר נפתח עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. [אז עדיין קראו לה מלחמת העולם הגדולה כי טרם היתה מלחמת העולם השנייה]. צו הגיוס מגיע למשורר, העיתונאי והבמהיין אביגדור פויירשטיין, העובד בלילות במערכת עיתון בבודאפשט, מתהולל עד שעות הבוקר, וישן בימים. השגעון הגדול מתחיל כאשר הוא נקלע למרותו של הפילדויבל שלו, נשחק וסובל הן כאינטלקטואל והן כיהודי, אך אינו מאבד את חוש ההומור ואת מזגו המאדיארי וגאוותו, ומפני כך אין הספר – עם כל האכזריות וההתבהמות המתוארות בו – חדל להדהים ולשעשע. הטירון פויירשטיין (אשר בגלל יהדותו ועברו האינטלקטואלי לא זכה עדיין אפילו בדרגה הראשונה של "גפרייטר") נקרא אל האדון האוברלויטנט ומקבל פקודה:

“ עליו לכתוב שיר שהוא עצמו יקרא אותו בנשף שלנו. תוכן השיר צריך להיות: רומאנטי, פאטריוטי, סנטימנטאלי ובהחלט צבאי. הבין ! ?
– הבינותי ! רומאנטי, פאטריוטי, סנטימנטאלי ובהחלט צבאי.
כן, הבינותי, אך לאט-לאט התעורר בי האדם הפשוט, הציבילי. שאי-אפשר לו לשמוע פקודה כזאת בלי בת-צחוק, חייכתי בהבלגה.
והוא גמר:

– אורכו של השיר: רבע שעה קריאה לפני הקהל. הבינני ?
– הבינותי, אדוני הנאור. – אך ירשה נא לי שאלה, אדוני הנאור !
– ישאל !
– כמה צריך להיות רוחבו ? – שאלתי ותיכף התחרטתי.
האוברלויטנט פקח עליי את עיניו הבולטות, ניגש אליי נגישת אופיציר ובחירוק שיניים צעק:
– כבד ! לקקן דיו אומלל ! אחור פנה ! מארש ! – “ (עמ' 76).

בזכות השיר עולה הטירון פויירשטיין בשלושה ימים שלוש דרגות: "גפרייטר", "צוגספיהרר" ו"קורפוראל", אך תלאתיו לא תמו. השיר נכתב על אודות חייל יהודי, ועל כך, עם תום הנשף, עומד המחבר למשפט צבאי, ומשום שהוא מסרב להשליך לעזאזל את "החבילה היהודית הנאלחת" שלו הוא נשלח בתור עונש לחזית.

נקמתו האחרונה במפקדו מתרחשת במצעד הפרידה הצבאי בחוצות העיר, כאשר בצעדו בראש הפלוגה הוא חולף על פני שר-האלף ששפט אותו, אך מבלי לתת לפלוגה את סימן-ההצדעה. האדון הרם עיניו יוצאות ממש מחוריהן. כמה צעדים לאחר מכן נותן המאירי את פקודת ההצדעה לכבודה של אשתו היפה של אחד הקצינים, שהאירה פנים לחיילים. מחווה מדיאריית נהדרת אשר הסעירה בי את מעט הדם ההונגארי שוודאי נותר עדיין בעורקיי מירושתי אבות-אבותיי. סופו של הסיפור: מסתבר כי שר-האלף השולחו כעונש לחזית – אף הוא יהודי המסתיר זאת.

נפלאים ומחרידים הם תיאורי שלוש השנים שעשה אביגדור המאירי, המגיע בינתיים לדרגת קצין, במלחמת החפירות בחזית נגד הרוסים. הנה דיוקניהם של שני היהודים שבפלוגתו, הדוד אסטרייכר ו"גפרייטר" מרגלית השד-משחת וחרוף-ההומור. הנה משרתו פאלי, בן-איכרים נוצרי, ועוד דמויות מדמויות שונות. ומצד שני – ה"גפרייטר" מאדי, יהודי-מומר, מחרחר שנאת-ישראל, העורק ונתפס ונידון להוצאה להורג, וגזר-הדין מבוצע על ידי הפלוגה של המאירי ובפיקודו. והנה שר-האלף הפחדן פיגר. או האדון האוברלויטנט שטובניאק שהעמיד פני משוגע מפחד המלחמה וסופו שרסיס פצצה הפכו לסריס. הדגלן סגדי שחבריו יורים בו מאחור משום שבחופשתו תינה אהבים עם אשת-חבר.

פרשה ארוכה של אכזריות, טמטום ובהמיות מצד הקצינים ובעלי הדרגות הנמוכות. ואותה תחושה מייאשת של המספר, החש כי למרות כל מטענו הרוחני ובוזו לפילדויבל ולקצינים שלו – הנה הוא מתחיל לראות עצמו בעיניהם של גסים ושחצנים אלו, והערכתו את עצמו נקבעת על פי מושגיהם, שבחיהם ונשיאת החן בעיניהם.

אל החזית מסתגן סיפור מוזר בדבר מאדאם פומפאדור:

”שם ברוסיה מתהווה דבר חדש ומוזר. דבר מעניין ונורא, שרק אנגליה יכולה ליצור אותו במכונת-הקומבינאציות שלה הקרה והערומה. איזו אישה מוזרה, מאדאם פומפאדור, אישה צרפתייה כנראה, אך אישה יהודייה, מצרפת, אישה שהשתתפה במלחמה בפועל, ממש בקרב, איבדה את ידה האחת במלחמה ועכשיו אירגנה גדוד עברי מבני הציונים, שמטרתו לכבוש את פלשתינה – מאדאם פומפאדור – אישה אמאזונה כבירה. ויהודייה. איזו ”יהודית” מודרנית, בעלת יד אחת. ויש לה שלושה חברים, העוזרים על ידה. וכל אחד מארץ אחרת של ארצות ההסכמה. אחד רוסי, שמו שבתניסקי. מובן יהודי. מן המילה שבת. הוא הגנרל שלה, המגייס את הנוער היהודי לכבוש את ירושלים. וכבר גייס כמאה אלף חיילים יהודים. מובן: ציונים. – השני – בלפר, שם יהודי מובהק. בלפר. יהודי רוסי שנעשה לנתין אנגלי, עשיר מופג, שהוכתר בתואר לורד, גנרל, הוא נותן את הכסף לכלכלת הגדוד העברי. והשלישי – איש נורא, שיחריב בעזרת הגדוד העברי את כל העולם. את כל החזית הגרמנית-אוסטרית-טורקית ביום אחד, שמו וסמן. פרופסור לחימיה. הוא המציא איזה גאז נורא שדי לו לנגוע באדם – מיד משיר הוא את הבשר מן הגוף – והאדם נשאר חי, נורא. “(עמ’ 240).

השמועות על הגדוד העברי עושות להן כנפיים עד שיום אחד נודע מיהם ארבעת השמות הללו: טרומפלדור, ז’בוטינסקי, לורד בלפור ופרופיסור וייצמן. והמאירי דואג שמא החייל הרוסי שהוא יורה בו מעבר לקווי החזית אינו אלא המשורר זלמן שניאור, ומה יהיה אם יהא עליהם להילחם בגדוד העברי.

אך זמן רב להרהורים לא נותר. כי בינתיים, בקרב גבורה אחרון, נופל המאירי עם שארית פלוגתו בשבי הרוסים, ו”גפרייטר” מרגלית חד-הלשון אומר בסיום הספר: “ובכן יגיד נא לי אדוני: למה כל המשחק הזה? האם אי-אפשר היה לקנות כרטיס נסיעה ולנסוע ברכבת לרוסיה? – האם כדאי היה בשביל זה לעשות את כל הטאראראם הזה?! –” אך בכך לא נגמר עדיין כל ה”טאראראם” הזה. וקורותיו של אביגדור המאירי ושארית חבריו בשבי הרוסי הלא הם מסופרים בשני כרכיו המרתקים של הרומאן “בגיהינום של מטה”, ועליו, בפעם אחרת.

*** אביגדור המאירי: “השגעון הגדול”, רשימות קצין עברי במלחמה הגדולה. הוצאת ספרים “מצפה” בע”מ, ירושלים ותל-אביב. 1928. 296 עמ’ בצירוף תמונת המחבר במדים.**

אהוד בן עזר

“בגיהנום של מטה”

לאביגדור המאירי

1932

פורסם לראשונה במוסף “משא” של עיתון “למרחב” ביום 2.5.1969
לפני 49 שנים
תחת הכותרת “קריאה אפשרית”

[אהוד: תחילתו של המדור “ספרי דורות קודמים” היתה במדור “קריאה שנייה” (ו“קריאה אפשרית”) במוסף “משא” של עיתון “למרחב” בעריכתו של אהרון מגד. כאשר מנחם ברין קיבל את עריכת “משא”, הוא ביטל את המדור, ואז עברתי ל“תרבות וספרות” של עיתון “הארץ” בעריכת בנימין תמוז.]

“רשימות אלה, מספר אביגדור המאירי בהקדמה לספרו, “הן המשך למגילת ‘השגעון הגדול’, שמתעמו האמיתי ניתן לנו לטעום בצריפי המגפות של מחנה השבויים, שבהם התגלגלתי משנת 1916 ועד 1919.

”גם ספר זה, כמנ ‘השגעון הגדול’, שחציו נדפס בהמשכים ב’הארץ’ עוד בשנת 1925, מונח בתיקי מזה שנים אחדות, משנת 1920, שנה שבה גמרתי את רשמי השבי באודיסה. גם ברשימות הללו לא נתכוונתי לתת ‘ספרות’: בתוך אפיסת הכוחות והתקווה, שניוונו אותנו שם ועשתה אותנו למתים מפרפרים – היה זיק תקווה קט מהבהב בקירבי: אולי בכל זאת אשוב לחיי מפה נקיה ולזרועות אחותי ואמסור לה מקצת מסבלותינו, שאין פאנטאסיית סופרים זוכה לסיוטם לעולם.

”במשך שלוש השנים עברתי את ערבת רוסיה הכבירה: זיטומיר-מוסקבה-יאקוצק-טובולסק-טשקנט-אסטראהאן-קיוב-אודיסה – ומבלי לדעת: למה העינויים הללו ומי נהנה מהם? ”ואם יש עוד נער בעולם הלהוט אחרי צחצוח החרבות – הרי ילהט נא גם אחרי שבי הכינים, הסקורבו, המגלב והרעב עד כדי אכילת עכברי מגפה צלויים למחצה.” (תל-אביב, 1932).

במקורו הכיל “בגיהנום של מטה” שישה כרכים – מספר המחבר בהערת פתיחה לחלק השני, והוא קיצרם עד לשניים. אם הארבעה הגנוזים מעניינים כמו השניים שנדפסו כי אז כדאי היה לחזור ולהציא לאור את הספר בשלימותו מתוך ארכיונו של המאירי.

”השגעון הגדול” – כזכור לקוראי הספר ולקוראי רשימתי עליו ב”משא” לפני חודשים אחדים – מסתיים עם נפילתו של האופיצר אביגדור המאירי (אז פויירשטיין) בשבי הרוסים בחזית המזרח, ליד העיר צ’ורטקוב, במלחמת העולם הראשונה. חייו ניצלו וסרה ממנו סכנת המוות בקרב ובמלחמת התפירות, ואולם אז החלה פרשה חדשה של שלוש שנות נדודים בתור שבוי אוסטרו-הונגארי במחנות השבויים של רוסיה, ועד לסיביר.

עם נפילתו בשבי מוותר המאירי על הכבוד המפוקפק לזכות ביחס מיוחד בתור קצין, כי חבורת הקצינים נתעבת בעיניו. חלקם הגדול פחדנים מוגי-לב שונאי-יהודים וסאדיסטים שכבר “הוכיחו” את עצמם בחזית, ואילו הוא אינו מוכן לוותר על רעיו הטובים מבין חיילים הפשוטים, שאליהם התוודעו עוד ב”השגעון הגדול”, ולכן הוא הולך בשבי כחייל פשוט.

אחד הרעים, חייל יהודי קשיש בשם הדוד אסטרייכר, נפל בשבי מרצונו בעת ששני פטרולים משני צידי הקו החליפו ביניהם שבויים לאות “גבורה”. אסטרייכר ביקש לזכות בקצת מנוחה. עתה נודע כי חלה בטיפוס ומת בשביו.

שני חבריו הנותרים של המאירי הם האינפאנטריסטן (חייל רגלי) גרגו פאל (המתכנה פאלי) והוא כבן 20, בן כפר מדיארי עז נפש ויפה-תואר אשר נפשו נקשרה בנפש המספר והוא נעשה משרתו במלחמה וגם עתה אינו נפרד מעליו בשבי.

השני הוא גפרייטר מרגלית, יהודי צנום וזריז, שד-משחת, אופטימסט ובעל חוש הומור, ולו פסוק מהתורה לכל מצב.

אליהם נילוה למסע הנדודים צועני בשם לאצי שהיה גנב ופושט-כלבים במקצועו ה"אזרחי". ארבעת הרעים מתגלגלים ממחנה שבויים אחד למשנהו, האחד גרוע מן השני, וחוזים משרם בתופת שעלי-אדמות, מחלות, כינים, התעללויות מצד רוסים ומשתפי-פעולה מביין הצ'כים השבויים. רעב, קור, השפלות ועונשים שונים ומשונים. הטבע הרוסי, שמצד אחד מסוגל למעשי אכזריות בלתי רגילים, ומצד שני רגש של אהדה לשבויים בקרב אזרחי הערים, השתתפות בסבלם ואף התבטלות בפני ה"גרמניות" של הזרים והערצה לכל מה שאינו רוסי. וכמוכן שנאת יהודים שרוחשת כל הזמן ומוסיפה נופך של רשע לכל המתחולל במחנות.

מארבעת הידידים נשאר בחיים רק המספר עצמו, שלושת האחרים מתים מי בעיניוים, מי בהחלקה לתוך בור-צואה לאחר שניקרו את עינו בפרגול, ומי במחלה.

עם פרוץ המהפכה הרוסית, ובעזרת ידידיו מבין היהודים [ברוסיה], משתחרר סוף-סוף המאירי מן הסיוט של השבי כדי להיכנס אל סיוט חדש והוא שנותיה הראשונות של המהפכה הרוסית על משטרתה החשאית וההוצאות להורג, עד שמגיע רשיון העלייה הגואל לארץ-ישראל.

הסולידאריות היהודית, עזרת היהודים לאחיהם בכל מקום בו הם נמצאים – היא אחד הצדדים היפים ביותר שמתוארים בספר, אחווה שמצילה כמה פעמים את נפשו וגופו של המספר בגלגוליו בתוך התופת של מחנות השבי.

באה נזירה רחומה למחנה השבויים. לבושה בקדושה, עוזרת ומרחמת. כה מרחמת עד שמוכנה לשכב עם כל הקצינים, איש בתורו. אחר ימים אחדים היא עוזבת את המחנה, והנה מגיע מכתב:

"אני מודה לאדונים הקצינים הגרמנים על ההנאה שנתנו לי, ועל שאלתם של אחדים מהם, מי עורר בי את הרחמים האלה – יקבלו נא את התשובה באחד מסיפוריו של מופאסאן." על החתום: "האחות הקדושה."

מזה נודע להם שה"אחות" הרעילה אותם במחלת-העגבת הנוראה. הגיבורה שבאחד מסיפורי גואי די-מופאסאן, גרמנייה, הרעילה כך בסיפליס אלפים מחיילי צרפת בשנת 1871 (עמ' 403-404).

לילה אחד בורחים ארבעת הידידים ממחנה השבויים במוסקבה ועולים על רכבת שבויים כדי להגיע למחנה אחר. לפנות בוקר מתברר: הרכבת עוצרת במקום נידח, השבויים כולם חולי טיפוס-הבהרות. מורידים ומקברים אותם בעודם חיים ושופכים עליהם סיד. רק בנס ניצלים ארבעת הבורחים מגורל דומה.

ובמחנה אחר בסיביר הנידחת: שני רופאים עורכים ניסויים בשבויים. כורתים אברים, מנתחים בלא הרדמה. חרץ מתאי-הגאזים והסדר הגרמני אין הקורא ב"גיהנום של מטה" חסר מאום מתיאור זוועות מלחמת העולם השנייה.

טבעה של מלחמה שהיא מולידה סוגים שונים של ספרים (ואולי על פי המידה בה מסתדר כל סופר עם עצמו, עם המלחמה ועם הממונים עליו), מהם ספרים סנטימנטאליים, מהם שוביניסטיים ומהם פאציפיסטיים. מסופקני אם סופרים רבים חזו על בשרם במלחמה מה שעבר על המאירי במלחמת העולם הראשונה. הקריאה ב"השגעון הגדול" וב"גיהנום של מטה" מזכירה בבשורתה את "בית טיבו" [לרוז'ה מארטין דה-גאר], ואין לספרותנו מה להתבייש בספרים הללו לעומת "הקץ לנשק" [לארנסט המינגוויי], "הריב על אודות סרג'נט גרישא" [לארנולד צווייג] ו"במערב אין כל חדש" [לאריך מאריה רמארק].

ראוי היה להוציא את שני ספריו אלה של המאירי במהדורות חדשות לא רק משום ערכם הספרותי אלא גם כדי לשמש במקצת משקל שכנגד בחינוכו של הדור הצעיר בארץ. לא כל מלחמה קצרה היא, לא כל גבורה אמיתית היא, לא כל ניצחון ודאי הוא, רק הסבל האנושי משותף לכול, והוא כגלגל חוזר בעולם.

* אביגדור המאירי: "בגיהנום של מטה", רשימות קצין עברי בשבי רוסי. הוצאת ספרים "מצפה" בע"מ, תל-אביב, תרצ"ב, 1932. כרך א' ו-ב' 484 עמ'. מהדורה שנייה תרצ"ט, 1939.

אהוד בן עזר ספרי דורות קודמים

פרסום חוזר בסדר אלפא-ביתי של המדור השבועי
שהתפרסם במשך שנים רבות במוסף "ספרות ותרבות" של עיתון "הארץ"
עם תמונות הסופרים

"סיפורי המלחמה" לאביגדור המאירי 1970

פורסם לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ" ביום 2.4.1971
לפני 47 שנים

"סיפורי המלחמה" של אביגדור המאירי, הניתנים עתה בידי הקורא העברי במהדורה חדשה – ראשיתם [נדפסו] בשנות העשרים [למאה ה-20].

שלושה שערים ל"סיפורי המלחמה", וכל אחד משערים אלה היה בשעתו ספר לעצמו: "תחת שמיים אדומים", שנדפס לראשונה בתרפ"ה [1925]. "קשת יעקב" בתרפ"ו [1926] ו"בשם רבי ישו מנצרת" בתרפ"ח [1928]. שלושת הספרים אף הופיעו מאז בכמה מהדורות, ואולם בשנים האחרונות נעלמו לגמרי.

קבצים אלה של "סיפורי המלחמה" הקדימו בדפוס את שני הרומאנים הגדולים של אביגדור המאירי המספרים על מלחמת העולם הראשונה: "השגעון הגדול", רשימות קצין עברי במלחמה הגדולה [מלחמת העולם הראשונה], שהופיע בהוצאת "מצפה" בשנת 1929, תר"ץ, ו"בגיהינום של מטה", רשימות קצין עברי בשבי רוסייה, בשני כרכים, שהופיעו בהוצאת "מצפה" בשנת 1932, תרצ"ב.

ואולם כבר ב-1925, היינו, מועד צאת הקובץ הראשון של "סיפורי המלחמה" בספר – החלו נדפסים ב"הארץ", בהמשכים, כמחצית מפרקי "השגעון הגדול", בשם – "הפאראדוקסון הגדול". מהדורותיו הראשונות של "השגעון הגדול" זכו להצלחה ללא תקדים, והספר נעשה רב-מכר של שנות השלושים בארץ-ישראל, ובאחת ממהדורותיו המאוחרות ראה המו"ל לציין כי הספר נכתב, ונדפס בעיתונות, "זמן רב לפני שהופיעו ספרי-מלחמה בספרות העולמית".

ואמנם "במערב אין כל חדש" של אריך מריה רימרק נדפס לראשונה ב-1928, שלוש שנים לאחר פרסום "הפאראדוקסון הגדול" ב"הארץ", ואילו "הקץ לנשק" של המינגווי – ב-1929. בהקדמתו ל"השגעון הגדול" מעיד המאירי על עצמו כי לחם שלוש שנים בחזית האוסטר-הונגארית-גרמנית נגד הרוסים, ושם, בתוך החזית, רשם מה שראה והרגיש. את הרשימה הראשונה החל לכתוב יומיים אחר שהכיר את הפלדוואבל שלו, ואת הפרק האחרון גמר בצ'רטקוב, בתחנה הראשונה של שביו ברוסיה, בשלהי 1916. ואילו על "בגיהינום של מטה" הוא מספר: "רשימות אלה הן המשך למגילת 'השגעון הגדול', שמטעמו האמיתי ניתן לנו לטעום בצריפי המגפות של מחנה השבויים, שבהם התגלגלתי משנת 1916 ועד 1919. והוא מוסיף ומספר כי גם ספר זה, כקודמו "השגעון הגדול" – מונח בתיקו זה שנים אחדות, משנת 1920, עת סיים לכתוב את רשמי השבי, והוא יושב באודיסה.

המאירי עלה לארץ-ישראל ב-1921. את הקדמתו ל"בגיהינום של מטה" הוא מסיים במילים: "ואם יש עוד נער בעולם הלהוט אחר צחצוח החרבות – הרי ילהט נא גם אחרי שבי-הכינים, הסקורבוט [צפדינה], המגלב והרעב, עד כדי אכילת עכברי-מגיפה צלויים-למחצה". יקצר המקום לתאר את טיבם המזעזע ואת כוחם המרתק של שני ספרי עדות נדירים אלה על מלחמת העולם הראשונה והשבי ברוסיה. אלה הם ספרים הנקראים בנשימה אחת ומשאירים

זיכרון בל יימחה בקורא, וצריך לקוות כי, כשם שהתנערה הוצאת "עם עובד" להוציא את "סיפורי המלחמה" של המאירי כן תשקוד לגאול משיכחה גם את שני הרומנים הגדולים שלו "השגעון הגדול" ו"בגיהינום של מטה".

יש להניח כי "תחת שמיים אדומים", "קשת יעקב" ו"בשם רבי ישו מנצרת", למרות שהופיעו בספר לפני "השגעון הגדול" ו"בגיהינום של מטה" – הרי שנכתבו לאחריהם. ואמנם קיים שוני בולט בין "סיפורי המלחמה" הללו לבין הרומן שתקופת התרחשותו מקבילה להם – "השגעון הגדול".

מיטבו של הרומן ביריעתו הביוגראפית והדוקומנטארית, באותה הרגשה של קריאת רשימות של עדות ממקור ראשון. ואילו "סיפורי המלחמה" הם בראש ובראשונה סיפורים, ומורגשת עבודת קישוט וייפוי וסיגנון ותוספת-משמעות, שביקש המאירי להלביש על חוויותיו האוטנטיות מאותה מלחמה.

הנושא היהודי, כלומר, האנטישמיות, שרוחשת גם בצבא האוסטרו-הונגארי וגם בשבי ברוסיה, – מופיע אמנם כיסוד עובדתי, מכאיב, מלמד על המציאות, לעיתים קוריוזי, אך אף פעם לא כנושא מרכזי ויחיד בשני הרומנים.

והנה, אנטישמיות זו נעשית לחוט המקשר של "סיפורי המלחמה", ומתווספים עליה רמזי-רמזים של משמעות עתיקות, יהודיות-נוצריות, ולא מעט מן הסיפורים נושאים גוון אגדתי, סוריאליסטי, גוון שאינו קיים ב"השגעון הגדול" וב"בגיהינום של מטה". האימה, ההומור, המוזרות והמעשים הפאנטאסטיים שמתוארים בשני הרומנים הללו ממחישים עצמם לקורא בכוח רב דווקא משום הטענה של "מעשה שהיה בממש". ואילו ב"סיפורי המלחמה" עוזב המאירי את המישור המציאותי, ומנסה לתאר את האימה הפאנטאסטית של שדה הקטל ושל היחס ליהודים, באמצעות סגנון סיפורי שהוא עצמו על גבול הפאנטאסיה. גיבוריו, אם להשתמש בפסוקו של אלתרמן, יוצאים מפשרטם אך למוות ולא למליצה.

סיפוריו של המאירי יש בכוחם להסעיר את ליבנו גם כיום. כך למשל הסיפור "עשרה בטלנים" המתאר גנרל רוסי שונא-ישראלי, שמשתגע מפני עשרה בטלנים יהודים שאינם חדלים להתפלל, ובשגעו אותו המהות היהודית עד תום, הוא מאבד עצמו לדעת. אגב, מוטיב דומה מופיע בסיפורו של עמוס עוז "עד מוות" ("קשת" מ"ה, סתיו תש"ל, 1970) בדמות האציל הצלבני גיוס-די-טורון, ופרשת השתגעויותו.

מזעזע הסיפור "בשם רבי ישו מנצרת", שעניינו מוזכר גם ב"השגעון הגדול". אך היפה בסיפורי הקובץ, והמוזר שבהם, הוא הסיפור "שקר", אשר כדאי היה אולי גם לתסכתו. "שקר" הוא מעשה באונטראפיצר יהודי בשם עקיבא בן יוסף הק, הסבור שהוא גילגולו של ר' עקיבא, והוא מחולל מעשים ועלילות מופלאים, בהם גם גילוי בגידתו של שר-האלף, השולח את היהודים ראשונים למוות, וסופו של ר' עקיבא זה שמוסר נפשו על קידוש השם במיתה נוראה. מה ראה המאירי, שהגיע לדרגת קצין-קרבי בצבא האוסטרו-הונגארי, מה ראה במלחמה – אפשר לקרוא בסיפורו "שקר":

"הן אנחנו אומללי-החזית ודיירי-החפירות, אנחנו הלא ידענו מה פירושה של המילה 'גבורה'. ואם כל העולם שמחוצה לנו, יושבי קרנות ותיאטראות, קוראי עיתונים וכותביהם היכו בפעמוני המילים המכריזות על 'אומץ-הלב' ועל 'אהבת-המולדת' שלנו פה בכור המערכה – הרי קיבלנו את כל המחוות הריקות הללו קצתן בצחוק קל וקצתן בגועל. אנחנו ידענו, לנו הוברר הדבר במשך עשרים וארבע השעות הראשונות להיותנו פנים-אל-פנים עם מלאך-המוות, שאין פה לא אומץ ולא אהבת-המולדת. אך יש פה ייאוש אחרון בבהלת-המוות האיומה והאומללה מצד אחד, ומצד שני משמעת ארורה המהפכת את בן-האדם למכונת-מתכת, העושה את מעשיה על פי רצון הפקודה העליונה. פקודה עליונה זו אווזת את מוחנו בעצביו, שהיו במשך הזמן לחוטי-ברזל של חשמל רצונה-שלה, המושכים את שרירינו אילך ואילך, מבלי שיעלה על הדעת לחפוץ אחרת לרגע קט.

"ואין לך דבר שיהא מרגיז את האיכר הפשוט שהיה לחייל פתאום, כמו השיחה השפלה על אהבת המולדת שלו. והיה קצין טיפש אחד, מזמר באופרה בחייו הפרטיים, שהכריז פעם, ש'הפטריוט הכי חם שבקירבנו יתנדב לחתור תחת עמדת-אוייב אחת מסוכנת מאוד', – וקצין זה כמעט ששילם בחייו בעד 'סגנון-משוררים' זה. – 'מה?' צרח עליו שר-הגדוד בפה מזה דם. 'פטריוט? ואם איננו פטריוט חלילה – אז לא יילך? ודבר הפקודה אינו אצלך אלא תחינת נשים

צדקניות שבגן-עדן?... – וככה לא היו בקירבנו אלא שני מיני 'גיבורים' כביכול: כאלה, שמילאו את הפקודה העליונה באין ברירה, וכאלה – שבין מיתה מגונה ובין מיתה יפה בחרו במיתה יפה, במיתת-גבורה, שבעצם לא ניתנה מיתה יפה זו, אלא מתנה מאת הבהלה לשכר בה את המוח, שלא יבחין רגע בין חיים ומוות... " (עמ' 196-197).

* אביגדור המאירי: "סיפורי מלחמה". הוצאת עם עובד. תל-אביב, 1970, תשל"א. 252 עמ'.

אהוד בן עזר

“תנובה”

לאביגדור המאירי

1934

פורסם לראשונה במוסף “משא” של עיתון “למרחב” ביום 4.7.1969
לפני 49 שנים

[אהוד: תחילתו של המדור “ספרי דורות קודמים” היתה במדור “קריאה שנייה” (ו“קריאה אפשרית”) במוסף “משא” של עיתון “למרחב” בעריכתו של אהרון מגד. כאשר מנחם ברינקר קיבל את עריכת “משא”, הוא ביטל את המדור, וברשימה הזו גם את כותרתו, ואז עברתי ל“תרבות וספרות” של עיתון “הארץ” בעריכת בנימין תמוז.]

ייאמר מיד – “תנובה” הוא רומן נאיבי, נאיבי מאוד, ומאכזב. ובייחוד אם קוראים אותו לאחר “השגעון הגדול” ו“בגיהנום של מטה”. שם – חותם אוטוביוגרפי מובהק, כאן – דמויות של נייר. שם – יריעה ציורית ססגונית, חיים עזים, נופים אותנטיים, דמויות משכנעות. כאן ההיפך הגמור.

מי היא “תנובה”?

מוזר ככל שייראה בעינינו כיום, “תנובה” הוא שם של קבוצה צעירה בעמק יזרעאל, בסוף שנות השלושים של המאה [העשרים] – ותנובה הוא גם שמה של גיבורת הרומן, היושבת באותה קבוצה, והיא נערה אשר עלתה מגרמניה, נעשתה חלוצה, ויחד עם קבוצת חבריה הקימה את היישוב בעמק. היא יפה, מחשמלת, פשוטת הליכות ובעלת אופי, או כפי שהמאירי מתאר אותה בסיום החלק הראשון:

“היא התמתחה לכל אורכה ורוחבה ופיהקה פיהוק עמוק, שהעביר בה סמרמורת בכל אבריה הבריאים והדשנים. סמרמורת, שעברה את כל גופה וזינקה אל שתי פיטמות שדיה החשמליות.” (עמ' 244).

מה הקונפליקט המפרנס את הרומאן?

בדרכם לארץ באונייה פוגשת תנובה במהנדס יהודי-אמריקני עשיר ושמו פוריון, ולו ארוסה בלונדית יפהפייה ורעת מזג, ושמה בללה מארדן. בללה שונאת את תנובה מן הרגע הראשון, המהנדס מחולל עם תנובה מחול סוער אחד, ומאז נפרדות דרכיהם.

עוברות כעשר שנים. הקבוצה בעמק מתפתחת ונבנית. יש ילדים. ויש אורח חיים סגפני ומוזר. המאירי מתאר חיי קיבוץ כאילו בא לספר סודותיו של מסדר אחווה סודי של סטודנטים באירופה, או את מנהגיו המוזרים של שבט אפריקני.

אחד החברים מתאבד כיוון שהבחורה שאהב אינה מוכנה לחיות בקיבוץ – ומאז מתקנים שיהא חבר אחד קורא את כל המכתבים הנכנסים והוצאים – למען לא יהיו סודות בחברה, ואפשר יהיה לדעת מבעוד זמן אם מישהו נתון בייאוש.

רוב החברים שותקים תמיד. האווירה מזכירה במשהו את “מנזר השתקנים” בלטרון. החלטות אינן מתקבלות באסיפה ובהצבעה, אלא מתוך דחפים חד-פעמיים ושתיקות הרות-משמעות המפעמים בבת אחת כמה מ“זקני” הקבוצה, והם אותם חברים מייסדים אשר על פיהם יישק כל דבר.

חברי הקבוצה הם גזע אנשים מיוחד במינו, אוהבים את האדמה אהבה דתית והיא חשובה להם יותר מאהבת גבר לאישה, יותר מממון, יותר מרווחתו של מעמד הפועלים כולו. המאירי אינו

נילאה להסביר לקורא את טבעם המיוחד במינו של חברי הקבוצה, כאילו חשש שמא איש מלבדו לא יזכה לראות מקרוב את חיי החלוצים ולדווח עליהם לעולם. והקונפליקט?

המהנדס פוריון מתיישב בתל-אביב. זו העיר הלבנה בין החולות, "בת הזקונים" אשר לפי דעתו של דן, אחד החלוצים – "עתידה להיות זונה." (עמ' 82).

פוריון הוא כמין צירוף של רוטנברג [חברת החשמל] ונובומיסקי [מפעל האשלג בצפון ים המלח]. הוא מבקש לייסד בארץ מפעל גדול אשר ייתן עבודה לשלושים אלף פועלים. מפעל בנוסח אמריקני. לא ברור אם מדובר בחברת החשמל, בתוכנית מים ארצית, בפיתוח ים-המלח או בחפירת תעלה ימית לאילת.

פוריון בונה בית בתל-אביב, שם הוא גר עם אימו, ארוסתו והוריה. בבית הגדול משרדים, גן, בריכה, חוות סוסים ואפילו מסלול תעופה בו משתמשת נערת הזוהר התל-אביבית (נוסח שנות השלושים) בללה מארדן. לה אווירון פרטי בו היא נוסעת לקניות בקהיר (!), למשחק טניס בארמון הנציב העליון בירושלים, או כדי לעקוב אחר ארוסה המהנדס בנסיעותיו ברחבי הארץ. המעניין באווירון הזה הוא שאפשר לנחות עימו בכל קבוצה, כביש או פינה בארץ, לפי צרכי העלילה. והקונפליקט?

לפי תוכניות המהנדס פוריון צריך לפנות את קבוצת תנובה מאדמותיה ולהעבירה למקום אחר כי היא מצוייה בתוואי חיוני לתוכניתו, כניראה צריכה התעלה לעבור בתחומה. ומאחר שלא בעמק בית נטופה ובמוביל הארצי עסקינן, אלא בארץ-ישראל בשנות המנדאט, אין הפינוי נעשה בנקל. לאמיתו של דבר אין שום פינוי. אהבת החלוצים לאדמתם אינה יודעת גבול, ולא איכפת להם שבהתעקשותם הם מונעים מקומות עבודה משלושים אלף פועלים. ובראש ההתנגדות החלוצים בקבוצה – כמובן, תנובה היפה והמצודרת.

אך כאן מסתכנים העניינים. המהנדס פוריון מתאהב בתנובה, וגם היא בו, והמתח לקראת סוף הספר הוא עצום. האם פוריון רק טומן פח לתנובה? התבגוד תנובה בקבוצתה? היעזוב למענה המהנדס פוריון את ארוסתו היפה בללה מארדן ואת חותנו-לעתידי שהתעשר מעסקי גאנגסטרים באמריקה?

מזל התימנייה, חברת הקבוצה, ורחמים ארוסה, מזכירו הנאמן של פוריון, מצליחים לסדר את העניינים. הצורה בה מסתדרים העניינים מזכירה מאוד את חוברות הבלש הזעיר שהופיעו באותה תקופה, בחתימת ג. בן ישראל, ובהן ממלא תפקיד מרכזי הבלש דוד תדהר, ועימו עוזרו הנאמן ירמיהו, והתימני סעדיה הזכור לטוב.

סוף טוב, הכול טוב. בללה והוריה עוזבים את הארץ. הנוכלים נזרקים לבית הסוהר. פוריון מוותר על תוכניתו הגרנדיוזית. אך גם קבוצת "תנובה" שבעמק משלמת מחיר כבד – פוריון בא במכוניתו ולוקח עימו, לנצח, את תנובה ההיסטרית וחולת האהבה אליו.

הצורך "לשקף" ולהתמודד עם מציאות טרייה, קרובה מדי, זרה וחדשה לסופר, אשר אינה חלק מן הביוגרפיה שלו – מתבטא במחיר כבד. מחירה של האיכות הספרותית. "תנובה" לא רק שאינו רומאן לשעתו, אלא אף אינו נותן מושג בעל ערך עצמי ומשכנע אודות התקופה שאותה בא כביכול לתאר.

ואולי יש לכישלון עוד סיבה: "השגעון הגדול" ו"בגיהינום של מטה" נכתבו עברית על תקופה, מקומות ודמויות שלא היה להם כל קשר לשפה העברית, ואילו "תנובה" נכתב לאחר מפגשו של המאירי עם יישוב אשר לפחות בחלקו הגדול דיבר עברית. ודווקא כאן, בניסיונו לעקוב אחר "חידושיה" של השפה, התקלקל לגמרי סגנון העברית שלו, בייחוד במקום שהוא מנסה לתת דיבור ישיר – העברית נשמעת ממש מצחיקה, ובלתי מתקבלת על הדעת. ומעניין – שום דיאלוג ישיר לא נשמע מגוחך בשני הספרים הקודמים.

אכן, מחיר כבד מאוד, ומצער. אולי לכן כתב המאירי בפתח ספרו:

"ידועה למחבר אחריותו על הרומאן הזה, הרוצה גם לקבוע ולגבש את תקופת העלייה החלוצית-המונית בשכרון הגאולה המדינית, שעלתה לרעיון גאולת האדם מגלות עצמו. קשה למסור יצירה אפית בידי קהל, שרוב קוראיו עצמם מהווים את טיפוסיה, ורובו של רוב זה – את טיפוסיה-לשעבר – אך אם מישוהו יאשים את המחבר באידיאליזציה מופרזת – יוגד לו: – צר לי מאוד, שנראית בעיניי יפה משהנך היום. אך בראי-שלי נחבלה דמותך משאתמול."

* אביגדור המאירי: "תנובה", רומן. שני כרכים. 472 עמ'. הוצאת ספרים "מצפה" בע"מ, תל-אבב. תרצ"ד. [1934]. חלק ראשון: הכיבוש. חלק שני: הקורבן. נכתב: ירושלים, רמת-רחל, תרצ"ד [1934].